ئادىل مۇھەممەت

قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى

(2)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

古代喀什噶尔历史地理. 2:维吾尔文/阿迪力・穆汗默德著. —喀什:喀什维吾尔文出版社,2007.11
ISBN 978—7—5373—1607—1

Ⅰ.古… Ⅱ.阿… Ⅲ.历史地理—喀什地区—古代—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K924.52

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2007)第 178895 号

责任编辑:热孜万古丽・阿布力米提
责任校对:拜合提亚尔・阿布力米提

古代喀什噶尔历史地理(2)

作者:阿迪力・穆罕默德

喀什维吾尔文出版社出版发行
(喀什市塔吾古孜路 14 号　邮编:844000)
各地新华书店经销
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
880×1230 毫米　1/32 开本　11.375 印张　1 插页
2007 年 11 月第 1 版　2007 年 11 月第 1 次印刷
印数:1—3080　　定价:18.00 元

如有质量问题,请与我社联系调换　电话:0998—2653927

نەشرىياتتىن

تارىخ ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتى جەھەتتىكى نەتىجىلىرى بىلەن كۆزگە كۆرۈنۈۋاتقان ياش تەتقىقاتچى ئادىل مۇھەممەت 1967 - يىل 8 - ئايدا مەكىت ناھىيىسىنىڭ يانتاق يېزىسىدا زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . 1986 - يىلىدىن 1991 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان . ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن تارتىپ 1995 - يىلىغىچە مەكىت ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ئىشلىگەن . 1995 - يىل 9 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىغا يۆتكىلىپ كېلىپ ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بۇ ئورۇننىڭ مۇئاۋىن باشلىق ، باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن . 2000 - يىل 7 - ئايدىن 2003 - يىل 8 - ئايغىچە قەشقەر ۋىلايەتلىك ساياھەت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن . 2003 - يىل 8 - ئايدىن تا ھازىرغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات - نەشرىيات ئىدارىسى ئاخبارات - نەشرىيات ئوقۇش - تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، مۇدىرى ، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر ۋە نەشر بۇيۇملىرىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ .

ئادىل مۇھەممەت تارىخ ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى 1990 - يىلى باشلىغان بولۇپ ، ھازىرغىچە ئىزچىل تۈردە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار بىلەن شۇغۇللىنىپ ، تارىخ ، ئارخېئولوگىيە ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ، مەدەنىيەت - سەنئەت ، ساياھەتچىلىك قاتارلىق ساھەلەردە قولغا كەلتۈرگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن جەمئىيەتتە

بەلگىلىك تەسىر قوزغىغان .

ئادىل مۇھەممەت شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرى بولغان «ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ساقلىنىشى ، ۋارىسلىق قىلىنىشى ، تەرەققىي قىلىشى ۋە شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى» (2001 — 2003 - يىللىرى) ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن مەكىت ناھىيىسى ھەمكارلاشقان تەتقىقات تېمىسى «شىنجاڭ مەكىت ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئېچىش توغرىسىدا تەتقىقات» (2005 — 2006 - يىللىرى) ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك غەربىي قىسىم نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرى «شىنجاڭ مەكىت ناھىيىسىنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش توغرىسىدا تەتقىقات» (2005 — 2006 - يىللىرى) قاتارلىق تەتقىقات تېمىلىرىنى ئىشلەشكە قاتناشقان . «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى — قەدىمكى ئىزلار ئومۇمىي مەجمۇئەسى» ناملىق ئىلمىي ئەسەرنى ئىشلەش ئىلمىي ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى ، قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەزكىرىسى تۈزۈش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، «ئاپپاق خوجا مازىرى» ناملىق تارىخىي ، سۈرەتلىك مەخسۇس ئەسەرنىڭ باش مۇھەررىرى قاتارلىق ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن . ئۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مۇزېي ساھەسىدىكى خىزمەت نەتىجىلىرى بىلەن 2000 يىلى مەملىكەت بويىچە «مەدەنىيەت خىزمىتىدىكى ئىلغار خىزمەتچى» بولۇپ باھالىنىپ مۇكاپاتلانغان .

ئادىل مۇھەممەتنىڭ تارىخ ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنىڭ مەھسۇلى بولغان «قەشقەردىكى قەدىمكى ئىزلار» ، «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار» ، «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى» (1) ، «باياۋاندىكى مەڭگۈلۈك ناخشا — دولان» ، «مەكىت تارىخ - مەدەنىيىتى» (3 قىسىم) ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى جەۋھەرلىرى» ناملىق ئەسەرلىرى نەشر قى-

لىندى . «شىنجاڭ يېپەك يولى مەدەنىيەت مەجمۇئەسى» («قەدىمكى قۇمۇل» ، «قەدىمكى تۇرپان» ، «قەدىمكى خوتەن» ، «قەدىمكى قەشقەر» ، «قەدىمكى كۇسەن» ، «قەدىمكى كىروران» ، «قەدىمكى ئىلى») ، «مەكتەپ تارىخ - مەدەنىيىتى» (خەنزۇچە) قاتارلىق ئەسەرلەرنى ھەمدە باشقىلار بىلەن ھەمكارلاشقان «جۇڭگو ۋە چەت ئەل سەيياھلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدىكى خاتىرىلىرى» ، «قاراخانىيلار» قاتارلىق ئەسەرلىرى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئاپتورنىڭ باشچىلىقىدا ئىشلەنگەن « «قەشقەر» مەجمۇئەسى» (30 قىسىملىق ئۇنىۋېرسال مەجمۇئە) نەشرگە تاپشۇرۇلدى .

ئادىل مۇھەممەت ھازىر جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ - مەدەنىيىتى تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ، جۇڭگو مۇزېيشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى .

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
قەدىمكى مەكىت 1
«مەكىت» نامى ھەققىدە 4
تارىخىي دەۋرلەردىكى مەكىت 25
مەكىتنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى 133
مەكىت يەر ناملىرى مەدەنىيىتى 166
دولان رايونى 202
«دولان رايونى»نىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ئېكولوگىيىلىك
مۇھىتى 202
«دولان رايونى»نىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى 209
«دولان رايونى»نىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى 215
قوشۇمچە 1 :
دولانلارنىڭ تارىختىكى كۆچۈشلىرى 233
«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى قەشقەر يەر ناملىرى 285
قوشۇمچە 2 :
«قەشقەر» ھەققىدە تەتقىقات .... پائول پېللىئوت 311

目 录

前言……………………………………………………………………1

古代麦盖提……………………………………………………………1

“麦盖提”地名考……………………………………………………4

历代麦盖提…………………………………………………………25

麦盖提古代文化……………………………………………………133

麦盖提地名文化……………………………………………………166

刀郎地区………………………………………………………………202

“刀郎地区”的地理位置和生态环境………………………202

“刀郎地区”的历史沿革……………………………………209

“刀郎地区”的文化发展……………………………………215

附 1：刀郎人的历代迁移…………………………………233

《突厥语大辞典》中的喀什噶尔地名……………………………285

附 2：喀什噶尔考………（法）伯希和…………………311

كىرىش سۆز

قەشقەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى ئەڭ چوڭ بوستانلىق بولۇش بىلەن قەدىمدىن تارتىپ ئېلىمىز تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن ھەم ئۆزىگە قوشنا جايلارنىڭ تارىخ، مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن.

جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىن قەشقەر ئېلىمىزنىڭ ئەڭ غەربىدىكى چېگرا رايون بولۇپ، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئېلىمىز تەۋەسىدىكى جەنۇبىي ۋە ئوتتۇرا يول لىنىيىسى دەل بۇ يەردىن ئۆتەتتى. شۇڭا، شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرققە بارىدىغان كارۋانلار، سەيياھلار، دىن تارقاتقۇچىلار بۇ يەردە ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشىپ، قەشقەرنى يىپەك يولىدىكى مەشھۇر بىر ئۆتەڭگە — ئېلىمىزنىڭ غەربىدىكى قاتناش تۈگۈنىگە ئايلاندۇرغانىدى.

تارىخىي جەھەتتىن، قەشقەر ئېلىمىزدىكى ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلارنىڭ بىرى. بۇنىڭدىن بىرقانچە مىڭ يىل ئىلگىرىكى كونا تاش قوراللار دەۋرىدىن باشلاپلا قەدىمكى ئىنسانلار بۇ يەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئۇلار نۇرغۇن تارىخىي قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. تارىختىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى قەشقەر ۋە ئۇنىڭغا قوشنا جايلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا زور تەسىرلەرنى كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان.

مەدەنىيەت جەھەتتە، قەشقەر تارىخىنىڭ ئۇزاقلىقى، جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى بىلەن ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئۇچىقى ھەم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان. قەدىمدە بۇ يەردە ياشى-

غان ئەجدادلار ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ئارقىلىق پارلاق يەرلىك مەدەنىيەت ياراتقان بولسا، غەرب - شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچرىشىشىدىن تەسىر ئېلىپ ھەم ئۇلارغا تەسىر كۆرسىتىپ ئۆزىنىڭ يەرلىك مەدەنىيىتىنى بېيىتقان ھەم سىرتقا تاراتقان. قەشقەردە ئۇچراشقان قەدىمكى دىن، مەدەنىيەت، مىللەت ۋە ئىقتىساد يالغۇز ئېلىمىزگىلا ئەمەس، بەلكى دۇنياغا چوڭ تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن، قەشقەرنىڭ نامىنى دۇنياغا تونۇتقان.

قەشقەر قەدىمدە كىچىك بىر شەھەر بەگلىكى بولۇپ، كېيىنكى تارىخي تەرەققىيات جەريانىدا ئەتراپتىكى باشقا بەگلىكلەرنى قوشۇۋېلىش، ئۆزئارا تەسىرلىشىش ئارقىلىق تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەڭ چوڭ رايونغا ئايلانغان. «قەشقەر» دېگەن ناممۇ مانا شۇ چوڭ بوستانلىق رايونىنىڭ جۇغراپىيىۋى، مەمۇري ۋە سىياسىي نامىغا ئايلانغان.

نۆۋەتتە، ئېلىمىز چېگرا رايون تارىخ، مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشنىڭ كەڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭ، جۈملىدىن قەشقەرنىڭ تارىخ، مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى، بولۇپمۇ شىنجاڭ يەرلىك تارىخنىڭ تېخىمۇ سىستېمىلىشىشى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بىراق، بۇ جەھەتتە ھازىرغىچە ئىشلەنگەن ئىلمىي ئەمگەكلەر بەك ئاز. بىزگە مەلۇم بولغانلىرى، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، XI ئەسىردە ئۆتكەن ئابدۇغاپپار يازغان «تارىخى قەشقەرىيە» (بۇ ئەسەر بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن، پەقەت ئۇنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنلىرى XVI ئەسىردە ئۆتكەن جامالقارشىنىڭ يازغان «سۇراھ لۇغەتتىكە ئىزاھ» دېگەن ئەسەرى ئارقىلىق مەلۇم)، مىرزا ھەيدەر كىرۋاگانىڭ «تارىخى رەشىدىيە»، موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ئەمىنىيە»، «تارىخى ھەمىدىيە»، ئىمىر ھۇسەيىن قازى ئاخۇنۇمىنىڭ «ۋەقەيى قەشقەر» دېگەن ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ

ئەسەرلەر ئۆزىنىڭ ناھايىتى زور ئىلمىي قىممىتى بىلەن قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ ، جۇغراپىيىسى ، مەدەنىيىتى ھەققىدە كۆپلەپ ئۇچۇر بېرىپ تۇرسىمۇ ، لېكىن بۇ ئەسەرلەر ئەنئەنىۋى تارىخشۇناسلىقنىڭ يازما تارىخىي ماتېرىياللىرىنى ئاساس قىلغان تەتقىقات ئۇسۇلىغا ماس بولغان تارىخىي ئۇچۇرلارنى بىزگە يەتكۈزگەن بولۇپ ، ئۇنى مول ماددىي تارىخىي ماتېرىياللار — مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىلەن تولۇقلاشقا ، ئېنىقلاشقا ۋە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . شۇڭا ، قەشقەرنىڭ تارىخ ، جۇغراپىيىسى ، مەدەنىيىتىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىش ، بايان قىلىش ئەجدادلىرىمىزدىن بىزگە قالغان تارىخىي بۇرچتۇر .

مەن ئەسلىي قەشقەرنىڭ بىر پۈتۈن تارىخ ، مەدەنىيىتى ھەققىدە ئەسەر يېزىشنى نىيەت قىلغان ھەم بۇ جەھەتتە ئۇزاقتىن بېرى ئىزدىنىشلەردە بولۇپ كەلگەنىدىم . ھازىرغىچە قەشقەرنىڭ قەدىمكى تارىخى ، مەدەنىيىتى ، جۇغراپىيىسى ، ئارخېئولوگىيىسى ، يەر - جاي ناملىرى ، مىللەت ، دىن مەسىلىلىرىگە ئائىت دۆلەت ئىچى - سىرتىدا نەشر قىلىنغان ھەرخىل تىلدىكى ماتېرىياللارنى يىغىپ ، رەتلەپ چىققان بولساممۇ ، تېخى ئۇنى مۇنتىزىم ئەسەر قىلىپ ئىشلەپ بولالمىدىم . ۋاقىتنىڭ ئۇزىرىپ بېرىشى بىلەن مەن بىرخىل تاقەتسىزلىك ئىچىدە ئۆۋزۈمنىڭ بىرقانچە يىللىق ئىزدىنىش نەتىجىلىرىم ئاساسىدا ئىلگىرى «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى» ناملىق مۇشۇ تېمىدىكى 1 - كىتابىمنى نەشر قىلدۇردۇم .

بۇ كىتاب قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىگە ئائىت يېزىلغان مەخسۇس تېمىدىكى 2 - كىتاب بولۇپ ، بۇ كىتابتا قەدىمكى قەشقەر رايونى (قەشقەر بوستانلىقىنى مەركەز قىلغان پۈتكۈل تارىم ۋادىسى)نىڭ مەركىزىي بۆلەكلىرى — قەشقەر - يەكەن بوستانلىقى ۋە يەكەن دەرياسى (دولان دەرياسى) ۋادىسى ئاساسىي تېما قىلىنىپ ، قەدىمكى مەكىت ، «دولان رايونى» ۋە ئۇيغۇر دولانلىرىغا ئائىت تارىخ ،

جۇغراپىيە ۋە مەدەنىيەت مەسىلىلىرى بايان قىلىنىدى . قەدىمكى قەشقەر-نىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىگە ئائىت چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ نوپۇزلۇق تەتقىقات نەتىجىلىرى قوشۇمچە قىلىنىدى .

بۇ كىتاب قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ بىر قىسمى بولغاچقا ، مۇكەممەل سىستېمىغا ۋە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولالمىدى . شۇڭا ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ۋە كەسپداشلار-نىڭ توغرا مۇئامىلە قىلىشىنى ھەمدە كىتابنىڭ كېيىنكى قىسىملىرىنىڭ تېخىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقىشى ئۈچۈن قىممەتلىك پىكىرلىرىنى بېرى-شىنى ئۈمىد قىلىمەن . بۇ كىتابنى ئىشلەش جەريانىدا كۆپ ياردەمدە بولغان تەلئەت ئوبۇلقاسىم تۇمەنگە چوڭقۇر مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈر-مەن .

— ئاپتوردىن

2007 - يىل 7 - سېنتەبىر ، ئۈرۈمچى .

قەدىمكى مەكىت

مەكىت ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەرقىگە ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىگە ، يەكەن (دولان)① دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەنكى ئېقىنىغا ، تىزناپ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ ، يەكەن (دولان) دەريا- سىنىڭ لاتقىسىدىن پەيدا بولغان تۈزلەڭلىك . بۇ ناھىيە غەربتە يەكەن ناھىيىسى بىلەن ، شىمالدا يەكەن (دولان) دەرياسىنى چېگرا قىلىپ مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ . جەنۇب تەرىپى قاغىلىق ناھى- يىسى بىلەن ، شەرق تەرىپى خوتەن ۋىلايىتى گۇما ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 160 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغا ئەڭ چوڭ كەڭلىكى 136 كىلومېتىر ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 15200 كۋادرات كىلومېتىر . بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق ، ئورمانچىلىق كۆلىمى 1152.89 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ ، ناھىيە زېمىنى ئىچىدە- كى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ كۆلىمى 14047.11 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ .

پۈتكۈل تېررىتورىيىسى شەرقىي مېرىدىئان ′28°77 بىلەن ′05°79، شىمالىي كەڭلىك ′22°38 بىلەن ′22°39 ئارىلىقىغا جايلاشقان . دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1155 ~ 1195 مېتىر ، يېرى تەكشى . ئادەتتىكى يانتۇلۇقى 2000/1دىن 3500/1چىلىك . شىنجاڭ ئۇيغۇر

① بۇ دەريانىڭ يۇقىرىقى ئېقىنى «زەرەپشان دەرياسى» (تاجىكچە «ئالتۇن ئاقىدىغان دەريا» دېگەن مەنىدە) ، يەكەن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قىسمى «يەكەن دەرياسى» دەپ ، مەكىت ، مارالبېشى تەۋەسىدىن تاكى تارىم دەرياسىغىچە بولغان قىسمى «دولان دەرياسى» دەپ ئاتىلىدۇ .

ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1410 كىلومېتىر ، قەشقەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 175 كىلومېتىر بولۇپ ، دولان دەرياسى مەكىت چوڭ كۆۋرۈكى سېلىنىشتىن ئىلگىرى كەلكۈن مەزگىلىدە يەكەن ناھىيىسىنى ئايلىنىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىغان بولغاچقا ، بۇ ۋاقىتتا قەشقەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 315 كىلومېتىر ئىدى .

ناھىيىنىڭ تۆت پەسلى ئېنىق بولۇپ ، تىپىك قۇرغاقلىق كىلىماتىغا تەۋە . 2 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئەتىياز پەسلى ھېسابلىنىدۇ . بۇ مەزگىلدە كۆپرەك قۇم ئارىلاش شامال چىقىدۇ . 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ياز پەسلى ھېسابلىنىدۇ . ياز پەسلى ئەڭ ئىسسىق بولۇپ ، تارىختىن بۇيان 7 ـ ئايلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 25.5℃ بولۇپ كەلگەن . 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە كۈز پەسلى بولۇپ ، ھاۋا سالقىن بولىدۇ . 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 2 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قىش پەسلى بولۇپ ، ھاۋا سوغۇق بولىدۇ . تارىختىن بۇيان 1 ـ ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا نۆلدىن تۆۋەن 5.9℃ ، مەكىتنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.5℃ . قۇياشنىڭ پۈتۈن يىللىق ئۇنۇملۇك يورۇتۇش ۋاقتى 2865.4 سائەت بولۇپ ، بۇ پۈتكۈل يورۇتۇش ۋاقتىنىڭ 65% نى ئىگىلەيدۇ . يامغۇر ـ يېغىن ئاز ، پارلىنىش ئىنتايىن كۈچلۈك ، يىللىق يېغىن مىقدارى 42.3 مىللىمېتىر ، يىللىق پارلىنىش 2250.7 مىللىمېتىر ، ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ 1900 مىللىمېتىر ، پارلىنىش ھۆل- يېغىن مىقدارىنىڭ 52.2 ھەسسىسىگە تەڭ . كۆپ يىللار مابەينىدىكى ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىل 214 كۈن بولۇپ ، بۇ پۈتۈن يىلنىڭ 365 كۈنىدىن 58.6% نى ئىگىلەيدۇ .

مەكىت ناھىيىسى تارىم بوستانلىقىدىكى ئۇيغۇر دولانلىرى مەركىز-

لىك ئولتۇراقلاشقان ، ئۇيغۇر دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئەسلىي هالەت ، پۇرىقىنى ساقلاپ قالغان قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرى .

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، مەكىت را-يونىدا يېڭى تاش قوراللار دەۋرى (بۇنىڭدىن 5000 — 6000 يىللار ئىلگىرى) دە قەدىمكى ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ ، شۇ-نىڭدىن كېيىنكى هەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە بۇ يەردە ياشىغان خەلقلەر مەكىتنىڭ تەرەققىياتىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرگەن ۋە مەكىتتە ئۆزگىچە يەرلىك ئالاهىدىلىك ، قويۇق مىللىي پۇراققا ئىگە مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن .

«مەكىت» نامى ھەققىدە

يېقىندىن بۇيان خەلق ئارىسىدا ۋە مەتبۇئاتلاردا «مەكىت» دېگەن نام ھەققىدە خىلمۇخىل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتىدۇ . بۇ قاراشلارنى يىغىنچاقلىغاندا تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ :

1 . «مەرتكېت» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش

بۇ قاراشنى تەكىتلىگۈچىلەر ئۆز قارىشىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ : ئاتام زامانىسىدا (بۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى) تەكلىماكاندا ناھايىتى باياشات ، روناق تاپقان ، ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن تولغان شەھەرلەر بار ئىكەن . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەرنىڭ تائەت - ئىبادىتى ئاجىزلاپ ، ئىمانى سۇسلىشىپ ، ئۆزئارا جېدەل - ماجىرالار يامراپ ، ئىنساپ يوقىلىشقا باشلاپتۇ . ئەتراپنى مانا مۇشۇنداق بۇلاڭ - تالاڭ ، ئۆلۈم ۋەھىمىسى قاپلاپ كەتكەن بىر كۈنى كېچىسى تۇشتۇمتۇت ئاسماندىن قۇم يېغىشقا باشلاپتۇ . بۇ ۋاقىتتا ئاشۇ شەھەرلەرنىڭ بىرىدە ئېتىقادىنى يوقاتماي ، تائەت - ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانغان ، كىشىلىرى تولىمۇ مۆمىن بىر قوۋم بولۇپ ، ئۇلار ئاللادىن بۇ بالا - قازادىن قۇتۇلۇشقا مەدەت تىلەپتۇ . شۇئان ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاپئاق ساقاللىق بىر بوۋاي پەيدا بولۇپ ، «ئاللا ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكۈر قىلمىغان ئاسىي بەندىلىرىگە غەزەپلىنىپ قۇم بالاسى بەردى . سىلەر بولساڭلار ئۆز نېسىۋەڭلەرگە شۈكۈر قىلىپ ، ئاللانى ئەستىن چىقارمىغىنىڭلار ئۈچۈن ، ئاللا سىلەرنى بۇ بالا - قازادىن ساقلاپ قېلىشنى ئەمر قىلدى» دەپ ، قولىدىكى ھاسىسىنى يەرگە سانجىپ ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى چۆرگىلەشنى ، ھاسا چۈكۈپ كەتسە يەنە تارتىپ چىقىرىپ ، يىقىلىپ چۈشمەس-

تىنى داۋاملىق چۆرگىلەشنى ، قۇم يېغىش توختىغاندىن كېيىن ، كۆنپېـ تىشقا قاراپ مېڭىپ ، سۇلۇق بىر جايغا ئورۇنلىشىشنى بۇيرۇپتۇ . شۇنداق قىلىپ بۇ قوۋمدىكى كىشىلەر قول تۇتۇشۇپ ، ھېلىقى كىشى بەرگەن ھاسىنى چۆرگىلەپ يەتتە كېچە ـ كۈندۈزنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ، قۇم يېغىش توختاپتۇ . لېكىن ، ئەتراپنى پۈتۈنلەي قۇم بېـ سىپ ، شەھەرلەردىن ھېچقانداق ئەسەر قالماپتۇ . چۆرگىلەۋېتىپ يىقىـ لىپ چۈشكەن نۇرغۇن كىشىلەرمۇ قۇم ئاستىدا قېلىپ ، پەقەت يەتتە ئادەملا ساق قاپتۇ ۋە كۈنپېتىشقا قاراپ مېڭىپ ، ئاران دېگەندە بىر دەريانىڭ بويىغا يېتىپ كەپتۇ . بۇ يەردە ياشايدىغان خەلق ناھايىتى مېھماندوست ، مەرد كىشىلەر ئىكەن . ئۇلار بۇ مۇساپىرلارغا ئاۋۋال ئوزۇق ـ تۈلۈك بېرىپتۇ ، كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ئۆي ـ ماكانلىرىنى بوشىتىپ بېرىپ كۆچۈپ كېتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي «مەردلەر كۆچكەن جاي» دېگەن مەنىنى بېرىدىغان «مەرتگېت» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بوپتۇ . كېيىنچە زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ نام ئاستا ـ ئاستا «مەرگېت» ، «مەركىت» ، «مەكېت» (مەكىت) گە ئۆزگىرىپ ، قوللىنىشقا ئاسانلاشتۇرۇلغانىكەن[1] .

2 . «مىكىت» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش

بۇ قاراشتىكىلەر مۇنداق بىر ئاساسنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ : 1743 ـ يىلىدىن 1748 ـ يىلىغىچە شىنجاڭدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىـ رىنىڭ ۋەكىلى چىن دەيخان قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ ، مەكىت ناھىيەـ سىنىڭ ھازىرقى شېھىتدۆڭ يېزىسى 9 ـ كەنتتىكى ئەپچىل بىر جىلغىغا ئورۇنلىشىپ ، بۇ يەرنى تايانچ بازا قىلىپ ، دولان خەلقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان (بۇ جاي ھازىرمۇ «قالماق جىلغىسى» دەپ ئاتىلىدۇ) . چىن دەيخان ئۈچ يىل جەريانىدا خىلمۇخىل ۋاستىلەر بىلەن نۇرغۇن بىگۇناھ خەلقنى ئۆلتۈرۈپ ، مال ـ مۈلكىنى بۇلىغان . چىن دەيخانىنىڭ

---

[1] بۇ قاراشتىكى رىۋايەتنى مەكىت ناھىيىسى يانتاق يېزىسى ئۆيۈلۈق كەنتىدىكى تۇردى تاش (نۇرغۇن تارىخىي ۋەقە ، قىسسىلەرنى يادقا بىلىدۇ) ئېيتىپ بەرگەن .

كىشىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، توغراق ياغاچلىرىنى قاتار قىلىپ تىزىپ، لاڭقا (توساق) ياساپتۇ. بۇ ھازىرقى ۋاقىتتىكى توقۇلما (تۆيۇزە) تامنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرى ئىكەن. سىرتقى جايلاردىن كەلگەنلەر بۇلارنى «مۆكۈپ ياشايدىغانلار» دەيدىكەن. كېيىنچە بۇ نام «مۆكۈپلەر» دېگەنگە قىسقىرىپتۇ. زاماننىڭ ئۆتۈشى بىلەن «مەكىت» دېگەن نامغا ئۆزگىرىپتۇ. ھازىر بۇ يۇرتتا ساقلىنىپ قالغان «ئارالاڭقا»، «بۇلۇڭلاڭقا» دېگەنناملار ئاشۇ ۋاقىتتىن قالغانىكەن[1].

4. «مەنكەنت» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش

ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قەشقەر تەۋەسىدىكى ناملار ئارىسىدا «مەنكەنت»نىمۇ تىلغا ئالىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «مەنكەنت» «مەكىت» تۇر.[2]

5. «مەركىت» (موڭغۇل تىلىدا مېركىت دەپ ئاتىلىدۇ) قەبىلىسىنىڭ نامىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش

بۇ قاراشتىكىلەر ئۆز قاراشلىرىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ: XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا موڭغۇل دالاسىدىكى سېلىنگا دەرياسى بويىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەركىتلەر مىلادىيە 1208 - يىلى چىڭگىزخان قوشۇنى تەرىپىدىن ئېرتىش دەرياسى بويىدا مەغلۇپ بولۇپ، باشلىقى توختىبەگ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار نايمانلارنىڭ شاھزادىسى كۈچلۈككە ئەگىشىپ جەنۇبتىكى ئۇيغۇرلار يېرىگە كۆچۈپ كەلگەن. 1218 - يىلى كۈچلۈك پامىردىكى سارىكوي

---

[1] بۇ قاراشتىكى رىۋايەتنى مەكىت ناھىيىسى يانتاق يېزىسى قارا ئۆي كەنتىدىكى قاسىم موللا (دولان خوجىلىرى ۋە مەكىتتىكى يېزا - كەنتلەرنىڭ يۇرت بولۇش تارىخى ھەققىدە يازما ماتېرىيال قالدۇرغان. بىراق، بۇ ماتېرىيالالار ئۇنىڭ ۋاپاتى بىلەن يوقالغان) ئەۋلادلىرىغا ئېيتىپ بەرگەن.

[2] ئىمىن تۇرسۇن: «مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئارتۇچ»، («تارىختىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىل 6 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 131 -، 132 - بەتلەر).

زۇلمىغا چىدىمىغان دولان خەلقى ئاخىر ئۇنىڭغا قارشى جەڭگە ئاتلانغان. بۇ جەڭگە دولان خەلقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ياش ھەم تەدبىرلىك يولباشچىسى «مىكىت گەۋرى» دېگەن كىشى قوماندانلىق قىلغان. ئۇ دولان خەلقىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ۋە تەشكىللەپ چىن دەيخانغا قارشىلىق كۆرسەتكەن. كۈرەش تەخمىنەن بىر يىل داۋاملىشىپ، ئاخىر «مىكىت» نىڭ ياشلىرى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنى مەغلۇپ قىلغان ۋە ھازىرقى مەكىت ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى قۇمنىڭ تۈۋىدە چىن دەيخاننى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ، شۇ قۇملۇققا كۆمگەن. شۇنىڭدىن بېرى بۇ قۇملۇق مازار قىلىنىپ، ھازىرغىچە «مازارى چىن» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە (بەزىلەر «چىن دىرخان مازىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ). چىن دەيخان ۋەكىللىكىدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئۈستىدىن قىلىنغان غەلىبە بىلەن مىكىتنىڭ نامى ئەل ئىچى ۋە سىرتىدا داڭ قازىنىپ، «دولاننى ‹مىكىت› ئاپتۇ»، «دولان مىكىتنىڭ شەھىرىگە ئايلىنىپتۇ» دېگەن سۆز - چۆچەكلەر تارقالغان. شۇنىڭ بىلەن «دولان» دېگەن ئىسىم «مىكىت» كە ئۆزگەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، كىشىلەر دولانغا بارىمەن دېمەكچى بولسا، مىكىتنىڭ شەھىرىگە بارىمەن دەيدىغان بولغان. مۇشۇنداق تارىخىي ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن «مىكىت» دېگەن سۆز ئاستا - ئاستا ئېيتىشقا ئاسان بولغان «مەكىت» دېگەن ئاتالغۇغا ئۆزگەرگەن. 1927 - يىلى مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغاندا، ناھىيىنىڭ ئىسمى «مەكىت» دەپ رەسمىي بېكىتىلگەن.①

3. «مۆكۈپ» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش

بۇ قاراشتىكىلەر ئۆز قارىشىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ: بۇ يەر يۇرت بولغان دەسلەپكى چاغلاردا چەكسىز كەتكەن توغراقلىق، ئادەم ئۆتكىلى بولمايدىغان چاتقال - يۇلغۇنلۇق ئىكەن، بۇ يەردە ۋەھشىي ياۋايى ھايۋانلارمۇ ياشايدىكەن. ئۇلار ھە دېگەندە بۇ يەردە ياشايدىغان

① قادىر ھوشۇر: «دولان ۋە دولان مەشرىپى توغرىسىدا»، «ئاممىۋى مەدەنىيەت» ژۇرنىلى، 1981 - يىلى 1 - سان، 64 -، 65 - بەتلەر.

بىلدۈرىدۇ ، دەيدۇ[①] .

بىزگە مەلۇمكى ، يەر - جاي ناملىرى «شۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ، تەبىئىي شەرت - شارائىت ئالاھىدىلىكى ، مەشھۇر كان بايلىقلىرى ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ، ئاتاقلىق كىشىلىرى ، قەھرىمانلار نامى ۋە شۇ ئورۇننى تاپقۇچىلارنىڭ نامى ، يۈز بەرگەن تەبىئىي ھادىسىلەر... قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن قويۇلغان»[②] بولۇپ ، ئۇ ئادەتتە جۇغراپىيىلىك تەبىئىي شەرت - شارائىتلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىسىملار ۋە تارىخىي شەرت - شارائىتلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىسىملار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ ھەم ئۇز نۆۋىتىدە يەنە تارىخىي تەرەققىيات ، خانلىقلارنىڭ ئالمىشىشى ، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . مانا شۇ مەنىدىن ئالغاندا ، «مەكىت» دېگەن نامىمۇ ناھايىتى ئۇزاق يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن بولىدۇ . ئەلۋەتتە ، بۇ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرلۈك ھادىسىلەر ، بولۇپمۇ يىراق قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىردە زور ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى بىر تەرەپتىن نۇرغۇن خەلقنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن نۇرغۇن رايونلارنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت ، قەدىمكى ئەنئەنە قاتارلىق جەھەتلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ ، يېڭىلىنىش ئېلىپ كەلدى . بۇنداق ئۆزگىرىش تېخىمۇ روشەن ھالدا يەر - جاي ناملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۆزگىرىشىدە تولۇق ئەكس ئەتتى . ئۇنداق بولسا «مەكىت» نامى يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلارنىڭ قايسىسىغا ماس كېلىدۇ ؟

بىرىنچى خىل قاراشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «غەربكە مېڭىپ ، سۇ-

---

① نىيورۇجى : «شىنجاڭ يەر ناملىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 - يىلى 3 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 137 - بەت .

② رەھمان تۇمۇر شاھ : «يەر ناملىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (تەبىئىي پەن قىسمى) ئۇيغۇرچە ، 1984 - يىلى 1 - سان ، 81 - بەت .

(سېرىققول)دا موڭغۇللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭغا ئەگەشكەن مەركىتلەرنىڭ ئامان قالغانلىرى زەرەپشان (يەكەن — دولان) دەرياسىنى بويلاپ هازىرقى مەكىتكە كەلگەن.①

6. «مەڭگەن» دېگەن ئىسىمدىن ئۆزگەردى دېگەن قاراش

خەلق ئارىسىدا يەنە «‹مەكىت›، دېگەن بۇ ئىسىم ‹مەڭگەن›، دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان» دەيدىغان بىر خىل قاراشمۇ مەۋجۇت. ئۇلارنىڭ ئاساس قىلىپ كۆرسىتىدىغىنى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: مەكىت — بۇغداي بەك ئوخشايدىغان ۋە كۆپ تېرىلىدىغان بىر جاي. مەكىتتىكى قەدىمىي يۇرتلاردىن بولغان «ئويبۇغداي» ۋە كېيىنرەك ئاۋات قىلىنغان «خامان كۆيدى» دېگەن يۇرتلارنىڭ نامىمۇ بۇغداي بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. بۇغداي سامىنى مەڭگەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. هەر يىلى ياز ۋە كۈزدە خامانلارغا گويا تاغدەك دۆۋىلىنىپ كېتىدىغان مەڭگەنلەرنى كۆرۈپ، سىرتتىن كەلگەنلەر بۇ يەرلەرنى «مەڭگەنلەر»، «مەڭگەن» دەپ ئاتىغان. كېيىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بارا - بارا مەكىت دەپ ئاتىلىپ قالغان... (ئەمما بۇ بىر ئىلمىي ئاساسى يېتەرلىك بولمىغان ئاغزاكى مەلۇمات بولۇپ، تارىخىي نۇقتىدىن ۋە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن چىقىپ تۇرىدۇ).②

7. مەكىت — «مەركەز» (بازار مەركىزى) دېگەن مەنىدە دېگەن قاراش

بۇ قاراشتىكىلەر «مەكىت — قەدىمكى شەرقىي ئىران تىلىدا مەركەز، يەنى بازارلار توپلانغان جاي، بازار مەركىزى» دېگەن مەنىنى

---

① مەرھۇم ئابدۇرەشىت ئىسلامىنىڭ 1989 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مەكىتتە ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت مۇھاكىمە يىغىنىغا ئەۋەتكەن «مەكىت ۋە دولان ھەققىدە تارىخىي مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىسى (ئېلان قىلىنمىغان).
② تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم: «مەكىت نامىنىڭ ئىسمى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 1996 - يىلى 4 - سان، 27 - بەت.

ھەققىدىكى رىۋايەتنى ھەقلىق يوسۇندا قوبۇل قىلغىنىمىزدا ، «مىكىت» نامى يەر ناملىرىنىڭ قويۇلۇش ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كەلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ، ئېيتىشقا ئاسان بولغان «مەكىت»كە ئۆزگەردى دېيىش ئانچە قايىل قىلارلىق يەكۈن بولمىسا كېرەك . چۈنكى ، بۇ يەردىكى خەلق ئۆز قەھرىمانىنىڭ نامىنى يۇرت نامى قىلغانىكەن ، ھېچقانداق ئالاھىدە بىر سەۋەب بولمىغان ئەھۋالدا باشقا بىر نامغا ئۆزگەرتىشى مۇمكىنمۇ؟ تىل نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ «مەكىت»تىكى «ئە» سوزۇق تاۋۇشى «مىكىت»تىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشىغا قارىغاندا ئېيتىشقا تېخىمۇ ئاسان بولۇشى ناتايىن .

موڭغۇللارنىڭ مەكىتكە كېلىش مەسىلىسىگە كەلسەك ، دەرۋەقە ، تارىخىي مەلۇماتلاردا جۇڭغار قالماقلىرىنىڭ مەكىتتىن ئۆتكەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بار . بىراق ، ئۇلار «دولان خەلقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش» ۋە شۇ ئارقىلىق «مىكىت گەۋرى» نى مەيدانغا چىقىرىش ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى جاھالەت جارچىلىرى بولغان پاسىق خوجا - ئىشانلارنىڭ ھامىيسى سۈپىتىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاشۇ خوجىلارغا تارتىپ ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىدە «ئىككىگە بۆلۈنۈپ ، بىر بۆلىكى ئۈچتۇرپان ، كەلپىن ، مارالبېشى ، كاتتايلاقتىن ئۆتۈپ ئاتۇشقا چۈشۈپ ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان . يەنە بىر بۆلىكى ئاقسۇدىن ئۇدۇل غورۇچۇل ، مەكىتنى كېسىپ ئۆتۈپ يەكەنگە ھۇجۇم قىلغان ۋە 170 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرۈپ ، ئۇيغۇرلار تارىخىدا پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان» . بىراق ، «1743 - يىلىدىن 1748 - يىلىغىچە ...» ئەمەس ، بەلكى 1678 - يىلى ئاپپاق خوجىنى قورچاق خان قىلىپ تىكلەپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن قايتىپ كېتىشكەن . «1732 - يىلى شەرقىي موڭغۇللارنىڭ سايىن نويانغا قاراشلىق قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى سىرىن جۇڭۋاڭ كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان . ئۇ 1745 - يىلى ئۆلگەندىن كېيىن ، جۇڭغار خانلىقى ئىچكى قالايمىقانچىلىق ئىچىگە كىرىپ قال-

لۇق جايغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان» كىشىلەرنىڭ كۆچۈش سەۋەبى ۋە كۆچۈش يۆنىلىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ ھال تەكلىماكاننىڭ قۇملى- شىشى ۋە تەكلىماكاندىكى قەدىمكى بوستانلىق، شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قۇم ئاستىدا قېلىپ خاراب بولۇشىدەك ئەھۋال بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ چىقىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قەدىمكى چاغدا ھا- زىرقى شىنجاڭنى مەركەز قىلغان غەربىي ئەل دائىرىسىدە 36 دىن ئارتۇق خانلىق ـ بەگلىكلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پارچە ـ پارچە بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان كىچىك خانلىق ـ بەگلىكلەر ئىدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ تىنىپ، سۇ مەنبەسىنىڭ ئازىيىپ كېتىشى سەۋەبىدىن، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بوستانلىقلارنى قۇم يۇتۇپ كەتكەن. بۇ يەردىكى خانلىق ـ بەگلىكلەر قۇم ئاستىدا قېلىپ، خەلقلىرى ئەتراپتىكى بوستانلىقلاردىن پاناھ جاي ئىزدەپ كۆچ- كەن. بۇ قاراشتا بايان قىلىنغان قۇم بالاسى بەلكىم مۇشۇ ۋەقەنى كۆرسەتسە كېرەك. ئەمما، تارىخىي رېئاللىقتىكى بۇنداق ئوخشاشلىققا ماس ھالدا «مەرتگېت» نامىدىكى تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ۋە ئالمى- شىش جەريانىنى ئىلمىي يوسۇندا چۈشەندۈرۈش مۇمكىنچىلىكىنى تې- پىشقا ئۇرۇنساقمۇ، بىرەر تارىخىي مەنبەگە ئىگە بولماي تۇرۇپلا بۇ ھەقتە ھۆكۈم چىقىرىش ئالدىراقسانلىق بولىدۇ. شۇڭلاشقا، «مەرت- گېت» مەكىت نامىنىڭ دەسلەپكى ۋارىيانتى دېيىشكە تولۇق ئاساسىمىز يوق.

ئىككىنچى خىل قاراشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مىكىت» — بايان قىلغۇچىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ جاينىڭ ئەسلىي نامى «دولان» نىڭ ئورنىنى ئالغان ھەم ئۇ (يۇقىرىقىدەك) تارىخىي ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن ئاستا ـ ئاستا ئېيتىشقا ئاسان بولغان «مەكىت» دېگەن ئاتالغۇغا ئۆز- گەرگەن. دېمەك، بۇ يەردە مۇجمەل بولغان بىر قاراش ئالغا سۈرۈلگەن بولۇپ، ئەگەر خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن «مىكىت گەۋرى»

(مانكەنت) ھەققىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «مان كند — مانكەنت. قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى. كېيىن خاراب بولغان.»①

بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرغىچە «مەنگەن»، «مەنكەنت» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە، شۇ شەھەر يېنىدىكى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئىچى مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ («تۈركىي تىللار دىۋانى» 3 - توم، 215 - بەتتىكى ئىزاھ).

«مەنكەنت» (مانكەنت) قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەر بولۇش بىلەن بىز تىلغا ئېلىۋاتقان «مەكىت» بىلەن مۇساپە نۇقتىسىدىن پەرقلىنىدۇ. يەنى ھازىرقى مەكىت بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 400 چاقىرىم ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئەگەر ئات - ئۇلاغ بىلەن ئۇدۇل ماڭسا، قەشقەر بىلەن مەكىتنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن بەش كۈنلۈك يول بولۇپ، بۇ ئانچە يېقىن مۇساپە ھېسابلانمايدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، مەھمۇد قەشقەرى تىلغا ئالغان «مەنكەنت» مەكىت بولغان بولسا، ھەرگىز ئۇنى «قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەر» دېمىگەن بولاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە مەنكەنت ئۈچۈن بېرىلگەن ئىزاھاتمۇ يېتەرلىك تولۇقلىما بولۇپ تۇرۇپتۇ.

«مەنكەنت» نىڭ «مەكىت» كە ئۆزگىرىش جەريانى ئۈچۈن، تۈركچە شەھەر مەنىسىدىكى «كند — كەنت» سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغانلىقىنى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا يەنە قەشقەر شەھىرىنىڭ «ئوردۇكەنت»، يەكەننىڭ «ياركەنت» دەپ خاتىرىلەنگەنلىكىنى مىسال ئېلىشقا بولىسمۇ، «مەن (مان)» سۆزىنىڭ ۋە ياكى «مەنكەنت (مانكەنت)» نامىنىڭ «مەكىت» نامىغا ئۆزگىرىشىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. مۇھىمى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ۋە قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى يەر - جايناملىرىنىڭ سېلىشتۇرۇلمىسىدىن مەلۇمكى،

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل 1 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 - توم، 215 - بەت.

غان» . ئەنە شۇنداق بىر شارائىتتا ئۇلارنىڭ شۇنچە ئۇزۇن يولنى بېسىپ ئۆتۈپ ، ئاتايىن تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ غەربىي بۇرجىكىدىكى تارقاق ۋە نامرات يېزىلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا كېلىشى ئەقىلگە سىغىدىغان ئىش بولمىسا كېرەك . دېمەك ، 1743 - يىللاردا «موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى» نىڭ مەكىتكە ئاتايىن بۇلاڭ - تالاڭغا كەلگەنلىكىنى تارىخىي پاكىتلار رەت قىلىدۇ . شۇنداق ئىكەن ، ئاتالمىش تارىخىي شەخس مىكىت گەۋرى ۋە «مەكىت شۇ مىكىت گەۋرىنىڭ نامىغا قويۇلغان» دېگەن قاراشمۇ پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ ① .

ئۈچىنچى خىل قاراشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ جاينىڭ تەبىئىي شەرت - شارائىت تەسۋىرى ئەمەلىي ئەھۋالغا ناھايىتى يېقىن بولغان ھەم ئۇنىڭدا بۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەھۋالى تەسۋىرلەنگەن . بۇ ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ مۇئەييەن بىر دەۋرنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرەلمىسىمۇ ، لېكىن شۇ دەۋرنىڭ قىسمەن ئەھۋالىنى خەلقنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدىگە ماسلاشقان ھالدا تەسۋىرلەپ بېرىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىنىڭ گەۋدىلىنىشى بولسا كېرەك . ئەمما ، «مۆكۈپلەر» دېگەن نامنىڭ «مەكىت» كە ئۆزگىرىش جەريانىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ ، شۇنداقلا بۇ ھەقتە ئىشەنچلىك بىرەر تارىخىي مەنبەگىمۇ ئېرىشكىلى بولمايدۇ .

تۆتىنچى خىل قاراشقا كەلسەك ، ئۇلۇغ ئالىم ، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۈيۈك ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا يالغۇز قەشقەر ئەتراپىدىكى «مەنكەنت» (مانكەنت) قاتارلىق جايلارنىڭ ناملا ئەمەس ، بەلكى خېلى نۇرغۇن يەر ناملىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ ، بۇلار بىزنى مول ۋە ئىنتايىن قىممەتلىك بولغان ئىشەنچلىك مەنبەلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ . مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «مەنكەنت»

---

① تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم : «مەكىت نامىنىڭ ئىسمى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 1996 - يىلى 4 - سان ، 26 - بەت .

قاتارلىق ناملار بىلەن خاتىرىلەنگەن بولۇپ، تۈت قەبىلىدىن تەركىب تاپقان[1]. مەركىت قوۋمىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تارقالغان جايلىرىنىڭ، يەنى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن چىڭگىزخان دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئېتنوگرافىيىلىك ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: «شەرقىي جەنۇبتا ئوڭغۇتلار، ئۇلارنىڭ شىمالىدا تاتارلار، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ شىمالىدا — بىرئاز غەربكە سوزۇلغان قىسمىدا كرەيتلەر، جالايىرلار ۋە موڭغۇللار ياشايتتى. بۇلاردىن باشقا، ئونۇن دەرياسى بىلەن كرولىن دەريالىرىدىن ئېرتىش دەرياسى بويىغىچە نايمانلار، ئۇنىڭ شىمالىدىكى سېلىنگا دەرياسى بويىدا مەركىتلەر ياشايتتى. بەزى ئېتنوگرافلار بۇ قوۋملاردىن كرەيت، نايمان، مەركىتلەرنىڭ تۈركىي قوۋم ئىكەنلىكى ھەققىدە ئىزدەندى ۋە ئۇلارنىڭ تۈركىي قوۋم ئىكەنلىكىنى قوبۇل قىلدى»[2].

مەركىتلەر ئادەم سانى كۆپ، ئۇرۇشقاق، جەڭگىۋار خەلق بولۇپ، ئەتراپتىكى قەبىلىلەر بىلەن دائىم توقۇنۇشۇپ تۇراتتى. مەركىتلەرنىڭ موڭغۇللار بىلەن بولغان توقۇنۇشى خېلى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللار مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «تېمۇرچىن (چىڭگىزخان) دادىسى ياسۇگەي ئۆلگەن 1167 - يىلى 12 ياشتا ئىدى... ياسۇگەي ئوغۇللىرىنىڭ توپلىنىشى مەركىتلەر قوماندانلىرىنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلمىدى. بىر كېچىسى مەركىتلەر تېمۇرچىننىڭ قارارگاھىغا باستۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئانىسى ۋە خوتۇنىنى ئېلىپ قاچتى ھەم پۈتۈن مال - مۈلكىنى بۇلاپ - تالىدى. تېمۇرچىننىڭ ئۆزىمۇ ئاران قۇتۇلۇپ، ئامان قالغان موڭغۇللار بۇرھان خالدىن تېغىدا پاناھلاندى ۋە مەركىتلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن، كرەيت خانى توغرۇلدىن ياردەم سورىدى. توغرۇل خان ياسۇگەينىڭ دوستى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ كۈچلۈك بىر قوشۇن بىلەن تېمۇرچىنغا ياردەم قىلدى. شۇنداق قىلىپ،

① راشىدىن: «جامىئۇتتەۋارىخ»، مودا نەشرىياتى، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى (2 - قېتىملىق نەشرى) 1 - قىسىم 1 - كىتاب، 186 - بەت.

② «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئەنقەرە، 1997 - يىلى تۈركچە نەشرى، 25 - توم، 153 - بەت، «نايمانلار ماددىسى».

مەيلى خاراب بولغان شەھەرنى كۆرسىتىدىغان مانكەنت بولسۇن، مەيلى كېنىشەھەر ناھىيىسى توققۇزاق بازىرى ئىچىدىكى مەھەللىنى كۆرسىتىدىغان مەنكەنت (مانكەنت) بولسۇن، ھەر ئىككىسى توققۇزاق تەۋەسىدە بولۇپ، ھازىرقى مەكىتتىن خېلىلا يىراق.

ئالتىنچى خىل كۆزقاراشتىكى «مەنگەن» نىڭ «مەكىت» كە ئۆزگىرىشى بىر خىل خىيالىي تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنى ھېچقانداق ئىلمىي ئاساس بىلەن دەلىللەپ چىققىلى بولمايدۇ.

يەتتىنچى خىل كۆزقاراش بىر خىل ئىلمىي پەرەزدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەلىللەشكە، ھېچبولمىغاندا «مەكىت» دېگەن سۆزنىڭ تىل تەۋەلىك مەسىلىسىنى ئىلمىي پەرەز بىلەن ئەمەس، بەلكى ئىلمىي پاكىت بىلەن ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بەشىنچى خىل قاراشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مەركىت» نىڭ «مەكىت» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىزنىڭچە قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ. بىرىنچىدىن، «مەركىت» فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش جەريانىدا «ر» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن «مەكىت» نامىغا ئۆزگەرگەن. تۈركىي تىل، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدا «ر» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ، ئېغىز تىلىدا بۇ ھال تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، يەر ـ جاي ناملىرىدىن قەشقە (قەشقەر)، يوپۇرغا (يوپۇرغا)... قاتارلىقلارغا ئوخشاش. ھازىر ياشقا چوڭ بەزى كىشىلەر مەكىتنى «مەركىت» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. ئىككىنچىدىن، مەركىتلەرنىڭ كۆچلۈككە ئەگەشكەن قىسمى كۆچلۈك ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يەكەن دەرياسىنى بويلاپ مەكىت دائىرىسىگە كەلگەن ۋە ئولتۇراقلىشىپ يۇرت بىنا قىلغان. تۆۋەندە مەركىت قەبىلىسى ۋە ئۇنىڭ جەنۇبقا — يەكەن دەرياسىنىڭ باش، ئوتتۇرا ئېقىنلىرىغا كۆچۈش جەريانى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمەن:

مەركىتلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يايلاق قوۋمى. ئۇ خەنزۇچە ماتېرىياللاردا 篾儿乞، 梅里吉، 密儿纪

ۋارىسى قىلىپ تەيىنلىگەن .»①

دېمەك ، مەركىتلەر موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىقىۋاتقان مەزگىللەردە ئۇلار بىلەن ئۈزۈلمەي قارشىلىشىپ تۇرغانىدى . بۇ ۋاقىتتا مەركىتلەرنىڭ باشلىقى توختىبەگ دېگەن كىشى بولۇپ ، چىڭگىزخان موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، ئاۋۋال نايمان ۋە كىرەيتلەر بىلەن بىرلىشىپ تاتار ۋە مەركىتلەرنى مەغلۇپ قىلدى . 1203 - يىلى نايمانلار بىلەن بىرلىشىپ كىرەيتلەرنى مەغلۇپ قىلدى . بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە موڭغۇل دالاسىدا چىڭگىزخانغا قارشى بىردىنبىر قۇدرەتلىك كۈچ نايمانلار بولۇپ قالغانىدى . شۇڭلاشقا ، 1204 - يىلى موڭغۇللار نايمانلارغا قارشى چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغىدى ، نايمانلارمۇ مەركىت ۋە باشقا قوۋملار بىلەن بىرلىشىپ قارشى تۇردى . لېكىن ، ئۇرۇشتا نايمانلارنىڭ خانى تاياڭخان ئۆلۈپ ، نايمانلار مەغلۇپ بولدى . چىڭگىزخاننىڭ 1206 - يىلىدىكى ھۇجۇمىدا تاياڭخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك مەركىتلەرنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەلدى . 1208 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئەسكەرلىرى مەركىت قوۋمىنىڭ باشلىقى توختىبەگ بىلەن نايمان قوۋمىنىڭ شاھزادىسى كۈچلۈك باشلىغان توپنى قوغلاپ ، ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى جەڭدە توختىبەگنى ئۆلتۈردى .

مەركىتلەرنىڭ كېيىنكى تەقدىرى ھەققىدىكى قاراشلار زىددىيەتلىك ، يەنى نەبىجان مۇھەممەتخان «قازاق تارىخى تەتقىقاتى» دېگەن كىتابىدا : «1208 - يىلى چىڭگىزخان... ئېرتىش دەرياسى بويىدىكى جەڭدە توختىبەگنى ئۆلتۈردى . بىراق ، توختىبەگنىڭ ئوغلى قودۇ كۈچلۈك بىلەن توپتىن بۆلۈنۈپ چىقىپ ، قارلۇق يېرىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى » دەپ يازىدۇ .② جاقىپ مىرزاقان «مەركىتلەر موڭغۇللار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى بايقال كۆلىنىڭ يېنىدىكى باغۇچىن ، توقۇم دېگەن يەرلەرگە كۆچۈپ

① «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى ، 1988 - يىلى 4 - سان .

② نەبىجان مۇھەممەتخان : «قازاق تارىخى تەتقىقاتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1988 - يىلى قازاقچە نەشرى ، 22 - بەت .

تېمۇرچىن ئانىسى، خوتۇنى ۋە باشقا مال - مۈلكىنى مەركىتلەردىن تارتىۋالدى.»① راشىدىن «جامىئۇتتەۋارىخ» دېگەن كىتابىدا بۇ ۋەقەنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «چىڭگىزخان ياش ۋاقتىدا مەركىتلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشتى. ئۇ چاغلاردا ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرمەي، نەرسىگە ئالماشتۇرۇپ ئازاد قىلىدىغان بولغاچقا، بىر مەزگىلدىن كېيىن، چىڭگىزخاننىڭ ئۆيىدىكىلەر مەركىتلەرگە بىر بۆلەك نەرسىلەرنى بېرىپ، ئۇنى قايتۇرۇپ كەتتى. يەنە بىر قېتىم چىڭگىزخان بىلەن ۋاڭخاننىڭ مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلدى ۋە مەركىتلەر بىلەن كرەيتلەر چىڭگىزخاننى ئۇرۇشتا يېڭىۋالدى. مەركىتلەر ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋە تەۋەلىكىنى تالان - تاراج قىلىپ، ئۇنىڭ ئايالى بورتاچىننى تۇتۇپ كېتىپ، ۋاڭخانغا تەقدىم قىلدى. چىڭگىزخان بۇنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بىر ئىشەنچلىك ئادىمىنى ئەۋەتىپ، ئايالىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى ئۆتۈندى... يول ئۈستىدە جۇجىخان تۇغۇلدى.»② دەل مۇشۇ كېيىنكى ۋەقەنى باشقا بىر ماتېرىيالدا مۇنداق قەيت قىلىدۇ: «1176 - يىلى چىڭگىزخان بورتاغا ئۆيلەنگەن كېچىسى مەركىتلەر تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، بورتانى بۇلاپ كەتكەن. بۇ ۋەقە يۈز بېرىپ 10 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، چىڭگىزخانغا سادىق بولغان بىر مەركىت بېگى بورتانى چىڭگىزخانغا ئەكېلىپ بەرگەن. بورتا شۇ كۈنى ئوغۇل تۇغقان. موڭغۇللار بالىغا جۇجىخان (مېھمان دېگەن مەنىدە) دەپ ئات قويغان ۋە بالىنىڭ چىڭگىزخاننىڭ ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلغان. چىڭگىزخان بۇ ھەقتە پىچىرلاشقان موڭغۇللاردىن 60 — 70 ئادەمنى ئۆلتۈرگەن، ئۆزىمۇ گۇمانغا چۈشۈپ، ئۇنى تەخت ۋارىسى قىلغاندا، كېيىنكى كۈنلەردە موڭغۇللار ئارىسىدا غوۋغا چىقىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، يەنە بىر ئوغلى ئۆگدايىنى تەخت

---

① «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئەنقەرە، 1962 - يىلى تۈركچە نەشرى، 12 - توم، 56 - بەت، «چىڭگىزخان ماددىسى».

② راشىدىن: «جامىئۇتتەۋارىخ» سودا نەشرىياتى، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى (27 - قېتىملىق نەشرى)، 1 - قىسىم 1 - كىتاب، 186 -، 187 - بەتلەر.

لىق ، ئېمىل ، قايالىق قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ كەتكەن نايمان ۋە مەركىتلەرنى يىغىپ كېلىپ ، ئۆز كۈچىنى ئاشۇردى ۋە خارەزىم شاھى مۇھەممەتخان بىلەن بىرلىشىپ ، سۇيىقەست بىلەن گورخاننىڭ تەختىنى تارتىۋالدى .»①

كۈچلۈك گورخاننىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ، ناھايىتى تېزلا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشىپ ، گورخان ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغالغان مۇسۇلمانلارنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇردۇ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن ۋە تارىم بوستانلىقىدىكى شەھەرلەرنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدۇ . باشتا ئۇ خرىستىئان (نېستورىئان) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولۇپ ، قاراقىتان قىزىغا ئۆيلەنگەندىن كېيىن ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ھەم يەرلىك خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمنى كۈچەيتىپ ، مۇسۇلمان يەرلىك ئاھالىنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلىپ ، خەلقنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان ، ھەتتا ئۇ ھەربىر مۇسۇلمان ئۆيلىرىدە ئەسكەر تۇرغۇزغان .

1218 - يىلى موڭغۇل قوشۇنلىرىدىن 20 مىڭ كىشى موڭغۇل سەركەردىسى جەبە نويان قوماندانلىقىدا كۈچلۈككە ھۇجۇم قىلىدۇ . ئۇلار كۈچلۈك بىلەن يەرلىك خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ خەلققە دىنىي ئەركىنلىك جاكارلىغانلىقى ئۈچۈن ، ھەممە يەردە خەلق كۈچلۈكنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ، موڭغۇللارغا ئەل بولىدۇ . كۈچلۈك قەشقەردىن پامىر ئارقىلىق بەدەخشانغا قاچقاندا ، موڭغۇل قوشۇنلىرى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ، پامىردىكى سارىقۇم دېگەن جايدا كاللىسىنى ئالىدۇ . «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دا بولسا «بەدەخشاندا ئۆلتۈرۈلگەن» دەپ قەيت قىلىنىدۇ .② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى . ئىسمائىل تەزكىرىسى» دە «سىرىققولدا ئۆلتۈرۈلگەن» دېيىلىدۇ .③

① «قازاقلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 112 - بەت .

② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1982 - يىلى 2 - سان ، 131 - ، 143 - بەتلەردە كەلتۈرۈلگەن نەقىل .

③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1982 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى ، 275 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل .

كەلگەن» دەيدۇ.[1] «موغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»دا: مەركىتلەرنىڭ باشلىقى توختىبەگ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى قودۇ قاتارلىقلار ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قاڭلى ئارقىلىق قىپچاق يېرىگە كەتتى دەپ خاتىرىلەيدۇ.[2] راشىدىن بولسا «توختىبەگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى دەپنە قىلالماي، كاللىسىنى ئېلىپ كېتىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇر چېگرىسىغا كەلگەندە بوكان ئىسىملىك ئەلچىنى ئىدىقۇتقا ئەۋەتىدۇ. ئىدىقۇت ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلغاچقا، ئەلچىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ ۋە چىڭگىزخانغا خەۋەر قىلىدۇ» دېگەننى بايان قىلىدۇ.[3] بۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ توغرا ئىكەنلىكى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە. ئەمما، مەركىتلەرنىڭ ئېرتىش دەرياسى بويىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، نايمان شاھزادىسى كۈچلۈككە ئەگىشىپ جەنۇبقا كۆچكەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. بۇ نۇقتىنى بارتولدمۇ قوللاپ: «1208 - يىلى چىڭگىزخان تاكى مەركىت ۋە موغۇللارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى نايمانلارنى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، موغۇللار رايونىدىكى كۆرەش ئاياغلاشتى. بۇ ئىككى مىللەت ئۆزىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار يېرىگە كۆچتى» دەيدۇ.[4]

كۈچلۈك ئېرتىش دەرياسى بويىدىن جەنۇبقا سۈرۈلگەندە، جەنۇبتىكى يەتتىسۇ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى، شىمالى قاتارلىق جايلار قاراقىتان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ، گورخان ئۇنۋاننى ئالغان چۇلۇق ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقانىدى. كۈچلۈك گورخاننىڭ يېنىغا كەلگەندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلا ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالىدۇ ۋە ئەينى ۋاقىتتا زاۋاللىققا يۈز تۇتقان قاراقىتان ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، گورخانغا ياردەم بېرىش نامى بىلەن «بېشبا-

---

① جاقىپ مىرزاقان: «قازاقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1982 - يىلى 3 - سان، 73 - بەت.

② «قازاقلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 111 - بەت.

③ راشىدىن «جامىئۇتتەۋارىخ»، سودا نەشرىياتى، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى (2 - قېتىملىق نەشرى)، 1 - قىسىم 1 - كىتاب، 190 - بەت.

④ بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل 6 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 37 - بەت.

ئۇۋلايدىغان ئادەتلەر ھازىرمۇ بۇ يەردىكى خەلق ئارىسىدا مەۋجۇت . خەلق ئارىسىدا يەنە ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ كۆچۈپ كەلگەنلىكى ھەققىدە رىۋايەتلەرمۇ ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ .

بەزىلەر : « XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى سېلىنگا دەرياسى بويىدا چارۋىچىلىق قىلغان مەركىت قەبىلىسى بۇگۈنكى دولانلارنىڭ ئەجدادى... مىلادىيە 1204 - يىلى موڭغۇل قەبىلىسىدىن تېمۇرچىن كرەيتلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ، نايمانلار بىلەن مەركىتلەرنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى . بىرقىسىم مەركىتلەر چىڭگىزخانغا ئەل بولدى ، يەنە بىرقىسىملىرى غەربتىكى ئالتاي تېغىغا كۆچۈپ ، كۈچلۈك بىلەن بىرلەشتى . مىلادىيە 1208 - يىلى چىڭگىزخان قوماندانلىقىدىكى چوڭ قوشۇن ئۇلۇنگۇر دەرياسى ، ئېرتىش دەرياسى بويىدا كۈچلۈكنى ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ قىلدى ، مەركىتلەرنىڭ قېپقالغانلىرى قوچو ئارقىلىق تارىم ئويمانلىقىغا كىردى . ئۇلار ئوت - چۆپ ، سۇ قوغلىشىپ چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈردى . بىر توپى يەكەن دەريا ئېقىنىدىكى قۇملۇق ۋە توغراقلىقتا ئولتۇراقلاشتى . يۈەن سۇلالىسىنىڭ جوڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈردى . مەركىتلەرنىڭ بىر قىسمى قازاقلارنىڭ كرەيت قەبىلىسىگە قوشۇلۇپ كەتكەن بولسا ، يەنە بىر قىسمى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلدى ، ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلەر كېيىن كىشىلەر تەرىپىدىن دولانلار دەپ ئاتالدى » دەيدۇ①. بۇ بىر مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەسەۋۋۇر بولۇپ ، بۇ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ نېمىگە ئاساسەن شۇنداق دېگەنلىكىنى ۋە قانداق ئىلمىي ئاساسىنىڭ بارلىقىنى بىلمەيمىز . دولانلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئۈستىدە بىرقىسىم تەتقىقاتچىلار ئىزدىنىپ كۆرگەنىدى . تېما ئېھتىياجىدىن ھالقىغان ھالدا بۇ مەسىلە

① يەن خەيفا : «قاش دەرياسى بويىدىكى دولانلار» ، «شىنجاڭ گېزىتى» (خەنزۇچە) ، 1991 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ، 4 - بەت .

«جامىئۇتتەۋارىخ»تا «كۈچلۈك بەدەخشانغا قېچىپ ، سارىقۇمدىكى جىلغىدا موڭغۇللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى» دېيىلگەن .① بارتولد «سارىقولدا ئۆلتۈرۈلگەن» دېگەننى ئىلگىرى سۈرىدۇ .② ئومۇمەن ئالغاندا ، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «سارىقۇم ، سېرىققول ، سار قىيالىقى» دېگەنلەر بىر خىل نامنىڭ ھەرخىل ماتېرىياللاردا ھەرخىل ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى بولۇپ ، يەرلىك خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا «سارىقۇم» (سايقۇم) دېيىلگەن بولۇشىمۇ ئېھتىمالغا بەك يېقىن ، شۇنداقلا تاشقورغاننىڭ يەنە بىر نامى بولغان «ساريكوي»③ بولۇشىمۇ مۇمكىن .

كۈچلۈك ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ قوۋمى ھەر تەرەپكە تاراپ كەتكەن . كۈچلۈككە ئەگىشىپ قاچقان مەركىتلەرنىڭ ئامان قالغانلىرى بولسا ، ئاشۇ سارىقۇم (سايقۇم) ياكى «سېرىققول» نىڭ يېنىدىن ئۆتكەن يەكەن دەرياسى (باش قىسمى زەرەپشان دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى بويلاپ دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا كۆچكەن ۋە ھازىرقى مەكىتنىڭ ئورنىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان . نەتىجىدە بۇ جاي شۇلارنىڭ نامى بىلەن مەركىت (مەكىت) دەپ ئاتالغان .

قەدىمكى چاغدا كۆچمەن خەلقلەر ئۈچۈن سۇ ، ئوت - چۆپ قوغلىشىپ يۈرۈش بەك ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ ، جەنۇبتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كۆچكەن بىر قىسىم كۆچمەن خەلق ئولتۇراق دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت تىرىشچانلىق كۆرسەتكەندىن كېيىن ماسلىشالىغان ، ئەمما ئەسلىدىكى تۇرمۇش ئادىتى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان . بۇ يۇرت (مەكىت)نىڭ تەبىئىي شارائىتى ھەم كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىدىن قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ساقىندىلىرىنى ھېلىھەم تېپىش مۇمكىن . مەسىلەن ، ئات مىنىپ قوي ، كالا باقىدىغان ، ئوۋ قۇشلىرىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ئاتلىق ئوۋ

---

① «قازاقلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1987 - يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 114 - بەت .
② بارتولد : «يەتتىسۇ تارىخى ئوچېركى» ، ئۇيغۇر سايرانى رۇسچىدىن تەرجىمە قىلغان ، 39 - بەت .
③ فېڭ چېڭجۈن : «غەربىي يۇرت يەر ناملىرى» ، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى ، 1980 - يىل 2 - ئاي خەنزۇچە 2 - قېتىملىق نەشرى ، 94 - بەت .

نى ئاز ـ ئازدىن يىغىپ ، تاتار ھەم مەركىت بىلەن دۈشمەنلىشىپ ، ئۇنىڭدىن بۇرۇن نايمانغا تېگىش قىلىپ ھەم ئۇنى يېڭىپ ، ئاخىر پۈتكۈل موڭغۇللارنى يىغقان چاغدا ئۇلتۇراقلىشىپ قالغان بىر تالاي تۈركلەر كۆچۈپ ، قېچىپ كېتىشكە يېرىدىن قىيالماي ، نەتىجىدە موڭغۇللارغا قاراشلىق بولۇپ قالدى . »

... مەركىت قەبىلىسىنىڭ زادى ئۇيغۇرلاردىكى قايسى ئۇرۇق ، قايسى جەمەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىگە كەلسەك ، ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا ، «مەركىتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىدىن بولغان ئېگىز ھارۋىلىقلار (قاڭقىللار) دىكى 12 جەمەتنىڭ بىرى بولۇپ» ، ئۇلار ئەڭ دەسلەپ ، يەنى IV ئەسىرلەردە بايقال كۆلى ئەتراپىدىن باشلاپ سىلىنگا ، ئورخۇن دەريا ۋادىلىرى ، ئالتاي ۋە تارباغاتاي تاغلىرى ئەتراپىدا ياشىغان . IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھازىرقى تۇرپاننىڭ غەربىگەھەمدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە غەربىدىكى يايلاقلارغا كۆچكەن . مەخسۇس مەركىت قەبىلىسى تىلغا ئېلىنغان تارىخىي مەلۇماتلاردىمۇ «مەركىت قەبىلىسى ئاساسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلاتتى» دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ . كۆچۈش — بارلىق قەدىمىي مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ تارىخىدا ئومۇمىي تۈس ئالغان بىر ئورتاق ھادىسە . ھەممىگە ئايانكى ، قەدىمكى تۈركىي مىللەتلەر ئاساسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . مۇقەررەركى ، چارۋىچىلىقنىڭ ئوتلاق ۋە پەسىل قوغلىشىش ئېھتىياجى كۆچۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئاسىيادا تاكى XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋام قىلغان مىللەت ، قەبىلە ۋە مەزھەپ ـ گۇرۇھلار ئارىسىدىكى ئايىغى ئۈزۈلمەس ئۇرۇشلار بۇ كۆچۈشنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەن . بۇنىڭغا ھەرخىل ئېغىر تەبىئىي ئاپەتلەرنى قوشقاندا ، كۆچۈش ئالدىنقى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى مىللەت ، قەبىلىلەر ئۇچۇن ئۆزىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ مۇھىم تەدبىرلىرىدىن بولۇپ قالغان دېيىلسە ھەرگىز ئارتۇق كەتمەيدۇ . يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا ، ھازىر مەكىت دېگەن ئىسىم بىلەن ئاتىلىۋاتقان جايلارنىڭ قەشقەر تەۋەسىدىكى مەكىت ناھىيىسىدىن باشقا ، يەنە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدىمۇ بولۇشى يۇقىرىقى پىكرىمىز-

ئۇستىدە قايتا توختالمايمەن .

ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى ئىگىز ھارۋىلىقلار (قاڭقىللار)نىڭ ئالتە ئۇرۇق ، 12 جەمەتى قاتارىدا «مەركىتلەر» دېگەن بىر جەمەتنىمۇ تىلغا ئالىدۇ .① بىرقىسىم تەتقىقاتچىلار دەل مۇشۇ مەلۇمات ئاساسىدا «مەكىت — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان مەركىتلەرنىڭ ئىسمىدىن كەلگەن» دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ② ھەمدە ئۆزىنىڭ كۆزقارىشىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ :

مىلادىيە 907 ـ يىلى شەرقىي شىمالدا قىتان خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، تاتار قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ بەزى ئەزالىرى ئۇنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار «ئاق تاتار» ۋە «قارا تاتار» دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈندى . ئاق تاتارلار ئاساسەن تاتار ۋە تاتار قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى قونغىرات ، ئۇنغۇت ، جالايىر ، مېركىت ، تۆرە قاتارلىق قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . قارا تاتارلار بولسا ئاساسەن موڭغۇل قەبىلىسىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالاتتى… مىلادىيە XI ئەسىردە ئاق تاتارلار بىلەن قارا تاتارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى . بۇ كۈرەشتە قارا تاتارلار ئۈستۈنلۈك قازىنىشقا باشلىدى ھەم بۇرۇنقى «تاتار» دېگەن نامنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ، يەنە «موڭغۇل» دېگەن نامنى قوللىنىشقا باشلىدى… ئاق تاتارلار بارغانسېرى ئاجىزلاشتى ۋە پارچىلاندى ، ھەتتا مېركىت ، تۆرە قاتارلىق ئاق تاتار قەبىلىلىرىمۇ موڭغۇللارنىڭ يېڭى قەبىلە ئىتتىپاقىغا قاتناشتى .» يۇقىرىقى بايانلاردىن كېيىنلا ساپ قانلىق موڭغۇل قەبىلىلىرى بىر ـ بىرلەپ تىلغا ئېلىنىپ ، 13 قەبىلە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مېركىت قەبىلىسى يەنىلا تىلغا ئېلىنمىغان ، ئەكسىچە «تۈرك ، قىرغىز ، قازاق ھەم خانلار شەجەرىسى» دېگەن باشقا بىر ماقالىدە مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ : «چىڭگىزخان دەسلەپىدىلا كرەيتلەرگە تايىنىپ ، موڭغۇللار-

---

① «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1990 ـ يىل 10 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 391 ـ بەت .

② قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى ، پالتاخۇن ئەۋلاخۇن : «شىنجاڭ يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 2001 ـ يىل 1 ـ ئاي نەشرى ، 182 ـ بەت .

تارىخىي دەۋرلەردىكى مەكىت

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا جايلاشقان شىنجاڭ زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول جاي. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىزنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆلكە رايونلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ يەر كۆلىمى تەخمىنەن 1 مىليون 650 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت يەر كۆلىمىنىڭ 1/6 نى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىي شىمال، شىمال، غەربىي شىمال، غەرب، غەربىي جەنۇب تەرەپلىرى موڭغۇلىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن چېگرىداش؛ شەرق، شەرقىي جەنۇب ۋە جەنۇب تەرەپلىرى گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرى ۋە شىزاڭ ئاپتونوم رايونى بىلەن تۇتىشىدۇ.

شىنجاڭ قەدىمدە غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ جۇڭگونىڭ غەربىدىكى زېمىن دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ نام ناھايىتى ئۇزاق تارىختا ئىگە. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىگىچە بولغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە «غەربىي يۇرت» دېگەن نام قوللىنىلغان.

قەدىمكى كىشىلەر «غەربىي يۇرت» دېگەن سۆزنى كەڭ ۋە تار ئىككى خىل مەنىدە قوللانغان. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ شىنجاڭ، ئۇنىڭ غەربىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقى ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ تار مەنىدىن ئېيتقاندا، يۈمېنگۈەن قوۋۇقى بىلەن ياڭگۈەن قوۋۇقىنىڭ غەربى، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى، پامىرنىڭ شەرقى، يەنى مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدىكى مەركە-

نى ، يەنى ئەسلىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان مەركىتلەرنىڭ تارىختىكى كۆپ قېتىملىق كۆچۈش داۋامىدا ئاشۇ جايلارغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقىنى مەلۇم ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ . يەنە كېلىپ هازىرقى جانلىق تىلىمىزغا مەكىت دەپ ئۆزلىشىپ قالغان بۇ ئىسىم تاكى يېقىنقى يىللارغىچە يېزىقتا ئەينەن هالدا «مەركىت» دەپ يېزىلاتتى .

دېمەك ، مەكىت دېگەن بۇ ئىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ جەڭگىۋار قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان مەركىتلەرنىڭ نامىدىن كەلگەن . بۇ قەبىلىنىڭ موڭغۇل ۋە قازاقلاردىمۇ بولۇشى قىلچە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس . چۈنكى ، يۇقىرىقى مىسال ئېلىنغان پاكىتلاردا ئېنىق سۆزلەنگەندەك ، ئەينى شارائىتتا «قارا تاتار» لاردىن يېڭىلىپ ، كۆچۈشنى خالىماي ، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقىغا قاتناشقانلار موڭغۇل قەبىلىسى بولۇپ ، ئالتاي ، تارباغاتايلاردا قالغانلار قازاق قەبىلىسى ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كۆچكەنلەر ئەسلىدىكى هالىتى بويىچە ئۇيغۇر قەبىلىسى بولۇپ شەكىللەنگەن . تارىخىي پاكىتلار شۇنداق تۇرۇقلۇق ، يەنە ئاتالمىش «مىكىت گەۋرى» ۋە خاراب بولغان شەهەر «مانكەنت» تىن مەنبە ئىزدەش — خۇددى تۆگىگە مىنىۋېلىپ تۆگە ئىزدىگەنگە ئوخشاشلا بىر ئىش ① .

مەن بۇ قاراشنى ئىنتايىن ئالقىشلايمەن . گەرچە ئېگىز هارۋىلىقلار (قاڭقىللار) هەققىدە مەخسۇس يېزىلغان ئەسەرلەردە② مەركىتلەر هەققىدىكى بۇنداق ئەهۋالنى ئۇچرىتالماي ، «ئېهتىمال بۇ ، ئاتالغۇ تەرجىمىسىدىكى پەرق بولۇشىمۇ مۇمكىن» دېگەن ئويدا بولسامۇ ، بىراق يەنىلا يۇقىرىقى قاراش ئاساسىدا مەركىتلەرنىڭ IX ، X ئەسىرلەردىن ئىلگىرىكى ئەهۋالى — ئېتنوگرافىيىسى هەققىدە داۋاملىق ئىزدىنىش زۆرۈر دەپ قارايمەن هەمدە ياخشى بىر نەتىجىنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن .

---

① تۇرسۇنبەگ ئىبراهىم : «مەكىت نامىنىڭ ئىسمى هەققىدە» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 1996 ـ يىلى 4 ـ سان ، 28 ـ ، 29 ـ بەتلەر .

② دۇەن ليەنچىن : «دىڭلىڭ ، گاۋچې ۋە تېلىلار» ، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى ، 1988 ـ يىل 6 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 193 ـ بەت .

لىدىن ھاۋا قۇرغاق بولۇپ، ھۆل - يېغىن ئاز ياغىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاران 80 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئەمما، تەڭرىتاغ، كوئېنلۇن تاغلىرىدىن باشلىنىدىغان دەريالارنىڭ سۇ بايلىقى مول بولغاچقا، تارىم دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنىڭ ئىككى ياقىسى ياپيېشىل بوستانلىقلار بىلەن قاپلانغان. يىراق قەدىمكى دەۋردىن باشلاپلا ھەر مىللەت خەلقى مۇشۇ بوستانلىقلاردا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەرب ئەللىرىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرغان چوڭ يول — «يىپەك يولى» تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ياقىلىرىنى بويلاپ، شەرقتىن غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ، بوستانلىق ۋە قەدىمىي شەھەرلەردىن ئۆتۈپ، پامىر ئېگىزلىكى ئارقىلىق غەربكە سوزۇلۇپ، قەدىمكى زاماندىكى ھەرقايسى ئەل، ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان بەلۋاغ، شۇنىڭدەك دوستانە بېرىش - كېلىش ۋە ماددىي ئەشيا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان مۇھىم يول بولۇپ قالغان.

مەكىت تارىم ئويمانلىقىغا، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي چېتىگە، دولان (يەكەن) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان بوستانلىق بولۇپ، قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئۇق يىلتىزلىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى.

1. تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋردىكى مەكىت

تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋر دېگىنىمىز، يېزىق ماتېرىياللىرى، يەنى يېزىق پەيدا بولۇپ، يازما تارىخىي ماتېرىياللار بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋر «تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋر»، «تارىختىن ئاۋۋالقى ئارخېئولوگىيە» دېگەن خاس ئاتالغۇ بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇ دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى ئۇلار قالدۇرۇپ كەتكەن قەدىمكى ئىزلار ۋە قەدىمكى ماددىي بۇيۇملار ئارقىلىق

-زىي ھاكىمىيەت ۋە يەرلىك ھاكىمىيەتلىرى باشقۇرۇپ كەلگەن زېمىنلار-نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شىنجاڭ — تاغ، دەريالىرى كۆپ، ئويمانلىقلىرى بوستانلىقلار بىلەن بېزەلگەن، دەريا ۋادىلىرى ئوتلاق بىلەن قاپلانغان بىپايان بىر جاي. شەرقتىن غەربكە سوزۇلۇپ ياتقان تەڭرىتاغ تىزمىسى شىنجاڭنى تەبىئىي ھالدا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ دەپ ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدۇ. شىنجاڭ يەر شەكلى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۈچ چوڭ تاغ بىلەن ئىككى چوڭ ئويمانلىقتىن ئىبارەت. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا جۇڭغار ئويمانلىقى، جەنۇبىدا تارىم ئويمانلىقى بار. تارىم ئويمانلىقىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 530 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى ھېسابلىنىدۇ. ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا قۇملار توختىماي كۆچۈپ، غەلىتە ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان تەكلىماكان قۇملۇقى جايلاشقان، بۇ قۇملۇق 330 مىڭ كۋادرات كىلو-مېتىر بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئىككىنچى چوڭ قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ تېگىدە نېفىت زاپىسى ئىنتايىن مول.

ئۈچ چوڭ تاغ تىزمىسىدىن باشلانغان دەريالار ئۆزىنىڭ ئىنتايىن مول سۇ بايلىقى بىلەن قاسناقتىكى مۇنبەت بوستانلىقلارنى سۇغىرىپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد باتۇر، ئەمگەكچان ھەر مىللەت خەلقىنى بېقىپ، ئۇزاق تارىختا ئىگە پارلاق قەدىمكى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلغان. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن باشلىنىدىغان قايدۇ دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى ۋە كوئېنلۇن تاغلىرىدىن باشلىنىدىغان قەشقەر دەرياسى، يەكەن (دولان) دەرياسى، خوتەن دەرياسى قاتارلىق نۇرغۇن دەريالار بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئىچكى دەريا بولغان تارىم دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. تارىم دەرياسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىنى بويلاپ غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ، لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلى-دۇ.

تارىم ئويمانلىقىدا ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت تۈپەيى-

ئاتالغان . ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ماھارىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياساش تېخنىكىسىمۇ ئۈزلۈكسىز ياخشىلانغان . بۇنىڭدىن تەخمىنەن 7000 — 8000 يىللار ئىلگىرى مەملىكىتىمىز يېڭى تاش قورال دەۋرىگە كىرىشكە باشلىغان . ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىـ يالاردىن ئىسپاتلىنىشىچە ، يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت خارابىلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ ھەممە جايلىرىدىن تېپىلدى . بۇ خارابە ۋە يادىكارلىقلار شۇ مەزگىلدىكى كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرـ مۇش ، ئىدېئولوگىيە ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنى ئەكس ئەتتۇرگەن بولۇپ ، ئۇلار ئەجدادلىرىمىزنى تەتقىق قىلىش ۋە چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ .

يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت خارابىلەر ئازادلىقتىن كېيىن ، ئالاھازەل شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدىن ، مەسىلەن قۇمۇل رايونىدىكى تارانچى ، يەتتەقۇدۇق ؛ تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئاستانە ، يارغول ، سىڭـ گىم ؛ ئۈرۈمچى ناھىيىسىدىكى سەيۇپۇ ؛ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىـ دىكى مورى ، گۇچۇڭ ، جىمسار ، ئارا تۇرۇك ، باركۆل ۋە ئىلى ۋادىسى ؛ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى كۇچا ، مارالبېشى ، مەكىت ، كەلـ پىن ؛ بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى باغراش كۆلىنىڭ بويلىرى ، كوئېنلۇن ، قاراقورۇم تاغلىرىنىڭ ئېتىكى ۋە تارىم ئويمانلىـ قىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى چەرچەن ، نىيە ، كېرىيە ، گوما قاتارلىق جايلاردىن تېپىلدى① .

يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت خارابىلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە جايلاشقان ، ئەمما تاش قوراللارنىڭ شەكلى ، ياسىلىش تېخنىكىسى ، تۈرى ، ئىشلىتىلىش ئورنى ۋە تاش قوراللار بىلەن بىرگە ساقلانغان ساپال قاچىلارنىڭ رەڭگى ، گۈللىرى قاتارلىق جەھەتلەردىن

① «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 - يىل 6 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 182 - ، 186 - ، 187 - بەتلەر .

ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ ياردىمىدە بىزگە يېتىپ كېلىدۇ ۋە تارىخشۇناسلىق ئىلمىنىڭ زور تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە ئىنسانىيەتنىڭ بىر پۈتۈن تەرەققىيات تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە كەم بولسا بولمايدىغان رول ئوينايدۇ① .

شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە ـ مەدەنىيەت يادىكارلىقى تەتقىقات خىزمىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋرگە مەنسۇپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كۆپلەپ بايقالدى ۋە بايقىلىۋاتىدۇ. بۇ شىنجاڭنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، قەدىمدە شىنجاڭدا ياشىغان ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتىنى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىنى ھەمدە ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى، ئىزچىللىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئېنىقلاشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. يېڭى تاش قورال دەۋرى

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز — ئۇزاق تارىخقا ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ماكانلىرىدىن بىرى. ھازىر تېپىلغان قەدىمكى ئىنسانلارغا دائىر يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، يۈننەن «يۈەنمۇ مايمۇنسىمان ئادىمى» بۇنىڭدىن 1 مىليون 700 مىڭ يىل ئىلگىرىلا ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە تىرىكچىلىك قىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن «لەنتيەن مايمۇنسىمان ئادىمى»، «بېيجىڭ مايمۇنسىمان ئادىمى» مۇ پەيدىنپەي تارقالغان. ئۇلار تەبىئەت دۇنياسى بىلەن بولغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەش جەريانىدا چېنىقىپ، ئاستا ـ ئاستا تەرەققىي قىلغان. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئاددىي ئۇسۇل بىلەن ئۇرۇپ ـ سوقۇپ ياسالغان قوپال تاش قورال بولغاچقا، ئارخېئولوگىيە ئىلمىدە بۇ دەۋر كونا تاش قورال دەۋرى دەپ

① «جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيىسى» (ئارخېئولوگىيە قىسمى)، جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، 1986 ـ يىل 8 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى، 476 ـ بەت.

ئارقىلىق مازارتاغ (مەكىت ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى تەرىپىدە
بولۇپ، پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئىلگىرى مەكىت تەۋەسىدە بولغا-
نىكەن. ھازىر مەكىت بىلەن مازارتاغ ئارىلىقىدا «كەندىرلىك» دېگەن
بىر قەدىمىي شەھەر خارابىسى بايقالدى. گەرچە ھازىر تېخى بۇ قەدىمكى
خارابە ئىزى تولۇق تەكشۈرۈلۈپ، ئېنىق بىر يەكۈن چىقىرىلمىغان
بولسىمۇ، بىراق بىز دەسلەپكى ئىگىلىگەن ئەھۋاللار ۋە بىرقىسىم
ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، مەكىت خەلقىنىڭ شەرقتىن غەربكە سۈرۈل-
گەنلىكى ۋە قەدىمكى چاغدا تەكلىماكان مەركىزىي رايونلىرى، مازارتاغ
ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان، ھايات كەچۈرگەنلىكىنى جەزم قى-
لىشقا بولىدۇ. بۇ نۇقتا بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتتا تېخىمۇ ئېنىق
ئېچىپ بېرىلگۈسى) ئەتراپىغا كېلىپ، بۇ جايدىن نۇرغۇن كىچىك خارابە
ئىز، شەھەر خارابىلىرى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپقان ۋە يېڭى
تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ ئوقيا ئۇچىنى بايقىغان[①]. يېقىندا ئارخېئو-
لوگىيە ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق بىر ئەربابنىڭ «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنى-
لىنىڭ 1965 - يىلى 3 - سانىدا ئېلان قىلغان «شىنجاڭ مەكىتتىن
قەدىمكى ئوقيا تېپىلدى (بايقالدى)» دېگەن تېمىدىكى ماقالىسىنىڭ ئۇ-
چۇرىغا ئىگە بولدۇم[②].

2. مەكىتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى

شىنجاڭ ئاسىيا قىتئەسىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىم-
كى زاماندا جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تۈگۈنى
ئىدى، شۇنداقلا تارىختىكى ھەرخىل ئىرق، مىللەتلەر كۆچۈپ
كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان، قوراللىق توقۇنۇشۇپ تۇرىدىغان ۋە ئۆز ئارا
ئارىلىشىپ تۇرىدىغان جاي ئىدى. تەبىئىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەردىن
ياكى يېغىلىق سەۋەبىدىن بەزى ئىرق، مىللەتلەر كۆچۈپ كېلىپ،

---

① جۇنبىتتى مېرىسكى «ستەيىن ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېكسپېدىتسىيىسى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1992 - يىلى 1 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 4 - بۆلۈم، 329 - بەت.

② بۇ ماقالە ھەققىدىكى ئۇچۇر «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى»، (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى 6 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 793 - بەت) دە بېرىلگەن بولۇپ، ئەپسۇسكى، شۇنچە ئىزدەپمۇ ھازىرغىچە بۇ ماتېرىيالنىڭ ئەينى نۇسخىسىنى تاپالمىدىم.

قارىغاندا ، ئۇلار ئىچكى موڭغۇل ، نىڭشيا ، چىڭخەي ، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان سىپتا تاش قورال مەدەنىيىتى بىلەن ئوخشاش . ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ تۇرۇشلۇق جايىنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ، بەزىلىرى ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرگەن ، ئۇلارنىڭ مۇقىم تۇرار جايى بولمىغان ؛ بەزىلىرى دېھقانچىلىقنى ئاساس ، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلىپ ، نىسپىي ھالدا ئولتۇراقلاشقان . دېھقان- چىلىق ، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئايرىلغان . مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش بارلىققا كېلىپ ، ئىچكى رايونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت قويۇقلاشقان . كىشىلەر ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەت تۇرمۇشىنى كەچۈر- گەن . ئاۋۋال پاترىئارخاللىق سىستېمىدا بولغان ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ كېيىنكى مەزگىلدە پاترىئارخاللىق جەمئى- يىتىگە قەدەم قويغان .

بىرقىسىم ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ۋە تېپىلمىلاردىن قارىغان- دا ، مەكتىتە يېڭى تاش قورال دەۋرى (بۇنىڭدىن 6000 — 7000 يىللار ئىلگىرى) گە مەنسۇپ بولغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالغان بولۇپ ، بۇ دەۋر (يېڭى تاش قورال دەۋرى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىپتا قورال دەۋرى) دىكى سىپتا تاش قوراللار ، ئىش قوشۇش تېخنىكىسى بىلەن ياسالغان قوراللار (ئۇرۇپ - سوقۇپ ياسالغان ئىنچىكە پىچاق شەكىلدىكى تاش پارچىلىرى ۋە يونۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان كىچىك تىپتىكى تاش قوراللار) ، بىۋاسىتە ياسالغان ئۆتكۈر قوراللار (ئوق بېشى ، نەيزە ئۇچى ، پىچاق ، پالتا قاتارلىقلار) دىن ئىبارەت بولۇپ ، ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى[①] ئىدى . 1913 - يىلى ئارخېئو- لوگ ئاۋرېل ستەيىن شىنجاڭغا قىلغان 3 - قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە- سىنى باشلاپ ، 9 - ئايدا قەشقەردىن مەكىتكە كەلگەن ۋە مارالبېشى

① «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 - يىل 1 6 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 182 - بەت .

ئىككى خىل ياۋروپا ئىرقى تارمىقىنىڭ ئارىلىشىپ كېتىش ھادىسىسى كۆرۈلگەن . ئۇنىڭدىن باشقا ، بۇ قەبرىستانلىقتىن چىققان سۆڭەكلەردە يەنە ئاز ساندا موڭغۇل ئىرقى تارمىقى ياكى ئىككى چوڭ ئىرقنىڭ ئارىلاشما تىپىمۇ بار ؛ يانبۇلاق قەبرىستانلىقىدىن چىققان ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ كۆپ قىسمىدا شەرقىي موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ ، يەنە ئاز ساندا غەرب ئىرقلىرىنىڭ ئامىللىرىمۇ مەۋجۇت . بۇ ئىككى خىل ئىرقنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى 3:7 بولغان ؛ كروران خارابىلىكىنىڭ شەرقىدىكى قەبرىستانلىقتىن چىققان باش سۆڭەكلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا غەربىي ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ناھايىتى ئۇچۇق ؛ لوپ ناھىيىسىنىڭ سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن چىققان باش سۆڭەكلىرىدە ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي تارمىقىغا خاس تىپ ئالاھىدىلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ . ھالبۇكى ، ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى موڭغۇلكۇرە توپادۆڭ قەبرىستانلىقىدىن چىققان ئادەمنىڭ باش سۆڭەكلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى غەربتىكى كاۋكاز ئىرقى تارمىقىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ . ئۇلار ئىرقشۇناسلىق تىپى جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زاماندىش ساكلار ۋە ئۇيسۇنلارغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ ياكى ئۇلاردىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيدۇ① .

بۇ ماتېرىياللارغا ئاساسەن ، تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تۆۋەندىكىدەك پەرەز قىلىشقا بولىدۇ :

(1) ئاز دېگەندە مىس قورال دەۋرىدە بەزى قەدىمىي شەكىل ۋە غەرب كاۋكاز ئىرقى تەركىبىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان ئاھالىلەر شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى لوپنۇر كۆلى رايونىغا ئېچكىرىلەپ كىرگەن .

(2) تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى بىرقانچە ئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرى چاغلاردا تەن قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئوتتۇرا دېڭىز

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 10 ـ ، 12 ـ بەتلەر .

كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئولتۇراقلىشىپ تېرىكچىلىك قىلغان ۋە كۆپەيگەن ؛ يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەر بىلەن ئۇلار باشقا ئورۇنلارغا كۆچۈپ كەتكەن ، يا بويسۇندۇرۇلغان ياكى بىر قىسمى شۇ ئورۇنلاردا قېلىپ ، كېيىن كەلگەن ئىرق ، قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلۇپ ، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ ، يېڭى ئىرق ، مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن . دېمەك ، ھەرياقتىن كۆچۈپ كېلىش ۋە ھەر ياققا كۆچۈپ كېتىش شىنـ- جاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى مۇرەككەپ ئاھالىلەر مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرگەن . يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تېپىلغان شىنجاڭدىكى قە- دىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىسكىلىتلىرى ، ئۇلار قالدۇرۇپ كەتكەن يادىكار- لىقلار ، قەدىمكى يازما ماتېرىياللار ، شۇنىڭدەك ئارخېئولوگ ، تارىخشۇ- ناس ، تىلشۇناس ۋە ئىرقشۇناسلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ، ئالىملار شىنجاڭنىڭ كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق ، تەڭرىتاغدىكى ئالغوي قەبرىستانلىقى ، قۇمۇلنىڭ يانبۇ- لاق قەبرىستانلىقى ، كروران خارابىلىكىنىڭ شەرقىدىكى قەبرىستانلىق ، لوپ ناھىيىسىدىكى سامپۇل قەبرىستانلىقى ، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى شامبابا قەبرىستانلىقى ۋە ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقى- نىدىكى موڭغۇلكۈرە توپا دۆڭ قەبرىستانلىقلىرىدىن قېزىۋېلىنغان 186 قەدىمكى ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكى ۋە ئىرقىي تەۋەلىك سىستېمىسىنى ئۆلچەپ ، تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىپ ، ئۇلارنى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2000 — 3800 يىل بۇرۇنقى قەدىمكى ئاھالىلەر دەپ قارىدى ؛ كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەبرىستان- لىقتىن تېپىلغان ئادەمنىڭ باش سۆڭەكلىرىدە غەرب ئىرقلىرىنىڭ خۇ- سۇسىيىتى ناھايىتى ئېنىق بولغاچقا ، سوۋېت ئالىملىرى ئۇلارنى «ئىپ- تىدائىي ياۋروپا ئادىمى» تىپى دەپ ئاتىدى . تەڭرىتاغدىكى ئالغوي قەب- رىستانلىقىدىن تېپىلغان ئادەمنىڭ سۆڭىكىدە غەرب ئىرقلىرىنىڭ شەك- لىگە ئوخشايدىغانلىرى 85% نى تەشكىل قىلىدۇ ، لېكىن ئۇلاردا بۇ تىپتىن چەتلەشكە يۈزلىنىش ئالامىتى ئېنىق بولۇپ ، ئوخشاش بولمىغان

نىڭ غەربىي چېتىدىكى ئاھالىلەر توخرىلار بىلەن قاندىداش بولۇپ قالغان[1] .

تىلشۇناسلىق جەھەتتىن ئالغاندا ، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر ھىندى ـ ياۋروپا تىلى سىستېمىسىغا ، خەنزۇ ـ تىبەت تىلى سىستېمىسىغا ۋە ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا كىرىدۇ .

ئارخېئولوگلار بىلەن تىلشۇناسلار تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى دەسلەپكى ئاھالىلەرنىڭ تىلىنى ھىندى ـ ياۋروپا تىلى سىستېمىسىغا تەۋە دەپ قارايدۇ . ئالىملار تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ، بۇ خىل تىلنى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ ساك تىلى ۋە كۇسەن ـ كىنگىت تىلىغا بۆلدى . تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا قوللىنىلغان تىل ساك تىلى ، يەنى قەدىمكى ئۇدۇن تىلى دەپ ئاتالدى . تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە شىمالىدا قوللىنىلغان تىل كۇسەن ـ كىنگىت تىلى دەپ ئاتالدى ، توخرى تىلى دەپمۇ ئاتالدى .

ئۇنىڭدىن باشقا ، لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىدىن دۇنخۇاڭغىچە بولغان جايلاردا سوغدى تىلى قوللىنىلغانىدى . خەنزۇ ـ تىبەت تىلى سىستېمىسىغا تەۋە خەلق چاڭلار بىلەن خەنزۇلار ئىدى . ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا تەۋە خەلق هونلار بىلەن ئۇيسۇنلار ئىدى[2] .

مۇشۇ چاغدا تەكلىماكاننىڭ غەربىي شىمالىي چېتىدىكى هازىرقى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ تۇمشۇق رايونىدا ساك تىلىنى قوللىنىۋاتقان خەلق ياشايتتى[3] ، تەكلىماكاننىڭ غەربىي چېتىدىكى يەكەندە بولسا قەدىمكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرى ئىچىدىكى مەشھۇرراقلىرىدىن بىرى بولغان ساكارائول (莎车)بەگلىكىنى ساكلار قۇرغانىدى[4] . بۇ

---

① خۇاڭ شېڭجاڭ : «شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى ئاھالىلىرى ، مىللەت تەۋەلىكى ۋە ئۇلار غەربىي يۇرتتا قۇرغان بەگلىكلەر» . («شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، 17 ـ بەتتىكى نەقىل) .

② «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 18 ـ بەت .

③ جى شيەنلىن : «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»نىڭ شەرھىسى . جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى . بېيجىڭ ، 1985 ـ يىلى ، خەنزۇچە نەشرى ، 12 ـ جىلد .

④ ئادىل مۇھەممەت تۇران : «قەدىمقى قەشقەرنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى» (1) ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 2001 ـ يىل 12 ـ ئاي نەشرى ، 147 ـ ، 148 ـ بەتلەر .

ئىرقىنىڭ شەرقىي تارمىقى تىپىغا يېقىن بولغان يەنە بىر خىل تەركىب ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن شىنجاڭنىڭ غەربىگە كىرگەن ھەمدە غەربتىن شەرققە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىنى بويلاپ پەيدىنپەي لوپنۇر كۆلى رايونىغا كۆچكەن ۋە شۇ يەردە بۇرۇن ماكانلاشقان ئاھالىلەرگە قوشۇلۇپ قەدىمكى كروران بەگلىكى خەلقىنىڭ ئاساسىي ئىرقى بولۇپ قالغان. يەنە بىر قىسىم ئوتتۇرا دېڭىز ئىرقى تەركىبى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىنى بويلاپ تەڭرىتاغ رايونىغا كىرگەن ۋە شۇ يەردە بۇرۇن ماكانلاشقان ئاھالىلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن (مەسىلەن، ئالغوي قەبرىستانلىقى)[1].

شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ مىللەت تەۋەلىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇلارنىڭ ئاساسىي تارمىقى جەنۇبقا كۆچۈپ كەشمىرگە كېتىۋاتقاندا، يول ئۈستىدە بۆلۈنۈپ «بىرنەچچە بەگلىك بولۇپ كەتكەن»، سۇلېنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەركەشتام، جۈەندۇ بەگلىكلىرىنىڭ خەلقى ئەسلىدە ساك نەسلىدىن، جۈەندۇ بەگلىكىدىكى خەلقنىڭ «كىيىم - كېچەكلىرى ئۇيسۇنلارنىڭكىگە ئوخشايتتى، ئۇلار سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ، پامىر تېغىغا تايىنىپ ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ نەسلىمۇ ساكلاردىن» دېيىلگەن. ئۇنىڭدا يەنە ئەركەشتام بەگلىكى ھەققىدىمۇ «خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بىلەن كىيىم - كېچەكلىرى ئۇيسۇنلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئۇلار سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ ياشايدۇ، ئۇلار ئەسلىدە ساك نەسلىدىن» دېيىلگەن[2]. دېمەك، جەنۇبقا كۆچكەن بۇ ساكلار يەنە شەرققە كېلىپ بۆلۈنۈپ كېتىپ، سەپەرباي، سۇلې، ساكارائول، ئۇز- دۇن قاتارلىق جايلاردىكى خەلقنىڭ ساكلارنىڭ ئەۋلادلىرىغا ئايلىنىشىغا سەۋەبچى بولغان. يەنە توخرىلار غەربكە كۆچكەندە، كىنگىت، كۇسەن قاتارلىق جايلاردا تۇرۇپ ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، تارىم ئويمانلىقى-

---

[1] خەن كاڭشىن، «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى توغرىسىدىكى ئىرقىي ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تەن تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» (خەنزۇچە) 1991 - يىلى، 2 - سانى.

[2] «خەننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىل 12 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 872 — 885 - بەتلەر.

1 . غەربىي يۇرت بەگلىكلىرى ۋە مەكمت

«خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى غەربىي يۇرتتا ياشاۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى بۆلۈنمە ھالەتتىكى شەھەر بەگلىكى ۋە كۆچمەن ئەللەر بولۇپ ، ئۇلار تارىختا «36 بەگلىك» دەپ ئاتالغان . كېيىن 50 نەچچە بەگلىككە بۆلۈنۈپ كەتكەن . كوئېنلۈن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا نوپچان ، كروران (كېيىن پىشامشان دەپ ئۆزگەرتىلگەن) ، چۇرچان ، ئەندىر ، نىيە ، روڭلۇ ، ئۇزۇن تات ، توخارا ، ئۇدۇن ، پاسان ، ساكارائۇل بەگلىكلىرى بولغان . تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ياقىسىدا قۇرۇقتاغ بەگلىكى ، كىنگىت ، ئۇشاق ، ۋائىرىيە ، چېدىر ، ئۇرۇياپ ، كۇسەن ، ئۇرىنسۇ ، قۇم ، سەپەرباي ، سۇلې بەگلىكلىرى بولغان .

تەبىئىي شارائىتنىڭ ئوخشاشماسلىقى تۈپەيلىدىن ، غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئومۇمەن ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن . بىر خىلى ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاساس قىلغان ، ئاھالىلىرى شەھەر ۋە يېزا - كەنتلەردە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان رايونلار بولۇپ ، ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا «شەھەر دۆلەتلىرى» دەپ ئاتالغان . تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى پىشامشان ، روڭلۇ ، ئۇزۇن تات ، ئۇدۇن ، ساكارائۇل ، سۇلې ، چېدىر ، كىنگىت ، كۇسەن ، قۇم ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قۇس ، پامىرنىڭ غەربىدىكى پەرغانە قاتارلىق جايلار مانا شۇنداق «شەھەر دۆلەتلىرى» ھېسابلىناتتى . بۇ جايلاردىن بۇغداي ، تېرىق ، سۆك ، پۇرچاق ، بېدە ، ئۈزۈم ، ئانار ۋە قوغۇن - تاۋۇز قاتارلىق مەھسۇلاتلار چىقاتتى . يەنە بىر خىلى ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاساس قىلغان ، ئاھالىلىرى سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرگەن رايونلار بولۇپ ، ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا «كۆچمەن ئەللەر» دەپ ئاتالغان . تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئۈيسۇن ، ئوغۇز ، ئارقا قۇس ؛ پامىر ئېگىزلىكىدىكى سارىقول ، يولئېرىق قاتارلىقلار ، كوئېنلۈننىڭ شىمالىي ئې-

چاغدا تەكلىماكاننىڭ يەنىمۇ غەربىدىكى ئەڭ چوڭ بوستانلىق — قەشقەر بوستانلىقىدا «سۇلې بەگلىكى» مەۋجۇت بولۇپ، تەتقىقاتچىلار بۇ بەگلىكنى ساكلار قۇرغانىدى دەيدۇ①. دېمەك، قەدىمكى چاغدا شىمالدا مارالبېشى، جەنۇب، غەربىي جەنۇبتا يەكەن، غەربتە قەشقەر بىلەن تۇتاشقان ھەممە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سۇلې (قەشقەر)، ساكارائۇل (يەكەن) بەگلىكلىرىگە تەۋە بولغان مەكىت رايونىدا ياشىغان خەلق ساكلار ئىدى.

2. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەكىت

خەن سۇلالىسى دەۋرى غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلى ليۇباڭ خەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ، چاڭئەننى پايتەخت قىلدى. بۇ، تارىختا غەربىي خەن سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. مىلادىيە 25 - يىلى ليۇشيۇ خەن سۇلالىسىنى قايتا قۇرۇپ، لوياڭنى پايتەخت قىلدى. بۇ، تارىختا شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. مىلادىيە 220 - يىلى ساۋپى ۋېي بەگلىكىنى قۇرغاندىن كېيىن، شەرقىي خەن سۇلالىسى يوقالدى. ئىككى خەن سۇلالىسى جەمئىي 426 يىل دەۋر سۈردى.

خەن سۇلالىسى دەۋرى مەملىكىتىمىز بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ تەرەققىي قىلغان مۇھىم باسقۇچ. غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەلقى بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسى كۈنسايىن قويۇقلىشىش ئاساسىدا، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە رەسمىي قوشۇلۇپ، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى②.

① فاڭ يىڭكەي: «شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تارىخى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىل 8 - ئاي خەنزۇچە 1 - قىسىم، 25 - بەت.
② «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 - يىل 8 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - بەت.

توختىماي ئۇرۇشقانلىقى ئۈچۈن ، بۇ دەۋر تارىختا جەنگو ، يەنى ئۇرۇش-قاق بەگلىكلەر دەۋرى دەپ ئاتالغان) دەۋرىدە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . ئەينى زاماندا ھەرقايسى بەگ-لىكلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ھاكىمىيەت تالىشىش بىلەن بەند بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ شىمالغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەن . ھونلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جەنۇبقا قاراپ كېڭىيىپ ، چوغاي تېغى ۋە خېتاۋ رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان . بۇ ، ھاۋاسى مۆتىدىل ، يېرى مۇنبەت ۋە كەڭ ، ئوت - چۆپ ، دەل - دەرەخلىرى ئۆسكىلەڭ ، ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا ئەپلىك رايون ئىدى . ھونلار مۇشۇنداق پايدىلىق شارائىت-لارغا تايىنىپ ، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئار-قىلىق ناھايىتى تېز كۈچەيگەن . ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى ، خۇسۇسىي ئىگىلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە سىنىپنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ ، ھونلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن قۇللۇق تۈزۈمگە قەدەم قويغان . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ھونلارنىڭ تۈمەن تەڭرىقۇتى موڭغۇل ئېگىزلىكىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن . تۈمەنبا-لىق (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيۇەن ناھىيىسى ئەتراپى) ئۇنىڭ سىياسىي مەركىزى ئىدى .

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى مودۇن ئۆز دادىسىنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزى تەڭرىقۇت بولدى[1] ، جۈملىدىن ئۇ ھونلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمدىكى دۆلىتىنىڭ ياراتقۇچىسى بولۇپ قالدى .

مودۇن تەڭرىقۇت دەۋرىدە ھونلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شەر-قىي جۇلارنى يوقاتتى ، غەربتە توخرىلارنى مەغلۇپ قىلدى ، شىمالدا خۇنيۇ ، چۈشى ، دىڭلىڭ ، گېكۇن ، شىنلى قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى ، ئارقىدىنلا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 176 — 117 - يىلى (غەربىي خەن

① سىماچيەن : «تارىخىي خاتىرىلەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1987 - يىل 9 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 399 - بەت .

تىكىدىكى نوپچان قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى «كۆچمەن ئەل» لەر بولۇپ، ئات، كالا، قوي، ئېشەك، تۆگە قاتارلىق چارۋا ماللارنى باقاتتى.

بۇ چاغلاردا غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا قاشتاشچىلىق، ساپالچىلىق، كۆنچىلىك، مەيزاپ ئىشلەش، يۇڭ توقۇمىچىلىق، مېتال تاۋلاش قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بولۇپ، ھەممىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە راۋاج تاپقان. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئاساسىدا سودا-تىجارەتمۇ پەيدىنپەي تەرەققىي قىلغان. سۇلېدا «سودا بازىرى» بار ئىدى؛ پەرغانەلىكلەر «سودىغا بەك ماھىر، بىر مىسقال نەرسىنىمۇ كەتكۈزۈۋەتمەيدۇ». دېمەك، بازار ئىگىلىكى خېلى جانلانغان، تاۋار ئالماشتۇرۇشتا مېتال پۇل ئىشلىتىلگەن①.

بۇ مەزگىلدە مەكىت رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ دۆلان دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقانلىرى يېرىم ئولتۇراق، يېرىم چارۋىچىلىق قىلغان بولسا، تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن دولان (يەكەن) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېپتىدائىي ئورمان-توغراقلىقلارغا جايلاشقانلىرى چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

2. ھونلار دەۋرىدىكى مەكىت

ھونلار قەدىمكى زاماندا مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي رايونىدا ياشىغان بىر مىللەت. ئۇلار ئەمىنىيە دەۋرى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 770-يىلدىن 476-يىلغا قەدەر بولغان دەۋر تارىختا چۇنچيۇ، يەنى ئەمىنىيە دەۋرى دەپ ئاتالغان)، ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر (جۇ سۇلالىسى يۈەنۋاڭ پادىشاھنىڭ تۇنجى يىلدىن چىن شىخۇاڭ پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەنگە قەدەر بولغان دەۋر، يەنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 468—221-يىللاردا بەگلىكلەر زومىگەرلىك تالىشىپ ئۇزاق ۋاقىت

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992-يىل 7-ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 26-، 27-بەتلەر.

ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلەشتى . غەربىي يۇرتتا تۇرۇشلۇق باتىسقان بىلگى تەڭرىقۇت ئۆز بېشىدىن قورقۇپ ، جېڭ جىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئۆزىنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . جېڭ جى دەرھال كۆسەن ، چېدىر قاتارلىق بەگلىكلەردىن 50 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ باتىسقان بىلگى تەڭرىقۇتنى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى 12 مىڭ ئادەمنى قارشى ئالغان ۋە ئۇلارنى قوغداپ پايتەخت چاڭئەنگە ئاپىرىپ قويغان . خەن سۇلالىسى بىلگى تەڭرىقۇتقا «بەيئەتچى بەگ» دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن . شۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى «چاكارلار كاھىبېگى» ئەمەلدىن قالغان . ھونلار بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ ، غەربىي يۇرتقا يېقىن كېلەلمەيدىغان بولۇپ قالغان .①

ئارقىدىنلا خەن سۇلالىسى جېڭ جىنى قۇسنىڭ غەربىي شىمالىدىكى جايلارنى قوغداشقا ھەم جەنۇب ۋە شىمالدىكى جايلارنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن . بۇ «باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» دەپ ئاتالغان . جېڭ جى كۆرسەتكەن تۆھپىسى ئۈچۈن «يىراقتا ئەمىنلىك ئورناتقۇچى تۆرە» دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن . جېڭ جى ئۆز مەھكىمىسىنى ئۇرۇياپ شەھىرى (ھازىرقى بۈگۈر ناھىيىسى تەۋەسىدە) گە قۇرغان . غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى غەربىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتتا تولۇق تىكلەنگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىگە رەسمىي قوشۇلۇپ ، بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان② .

غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ 70 نەچچە يىلغىچە خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا مۇھىم ۋە ئۈنۈملۈك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن . غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى پادى-

---

① «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1994 - يىل 8 - ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 851 - بەت .

② «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 - يىل 7 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 60 - بەت .

سۇلالىسى ۋېندى پادىشاھى چەنيۇەن 4 ـ يىلى) ئۇڭ قول بىلىكخانىنى ئەۋەتىپ غەربكە كەڭ كۆلەملىك يۈرۈش قىلدۇرۇپ ، خېشى كارىدورىدىكى توخرىلارنى يوقاتتى .

هونلار خېشى كارىدورىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، غەربكە كەڭ كۆلەمدە يۈرۈش قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇپ ، كروران ، ئۇيسۇن ، ئوغۇزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى مىللەتلەرنى بويسۇندۇردى ، شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى بەگلىكلەر هونلار تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىندى .

شۇنداق قىلىپ ، هونلار شەرقتە لياۋخې دەرياسىدىن غەربتە پامىرغىچە ، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىدىن شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان كەڭ زېمىننى كونترول قىلدى . ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدىكى بىر ـ بىرىگە بېقىنمايدىغان تارقاق هالەتنى تۈگىتىپ ، شىمالىي رايوننىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ ، جۇڭگونىڭ كېيىنكى مەزگىلدىكى چوڭ بىرلىكى ئۈچۈن شارائىت هازىرلىدى .

تەڭرىقۇت مودۇن بۇ كەڭ زېمىننى ئوتتۇرا ، ئۇڭ ، سول دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلدى . تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ جايلار هونلار تېررىتورىيىسىنىڭ ئۇڭ قىسىمغا تەۋە ئىدى . باتىسقان بۇ رايوننىڭ ئالىي هۆكۈمرانى قىلىپ ئەۋەتىلدى . «چاكارلار كاھىبگى» («مالاي تۇتۇق مەھكىمىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەسىس قىلىپ ، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلدى① . مەكىت رايونى ئەنە شۇ مەھكىمىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ ، هونلارغا قارام بولدى .

3 . غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋە مەكىت

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى (خەنشۈەندىنىڭ شېنجۆ 2 ـ يىلى) هونلارنىڭ روشات تەڭرىقۇتى ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ

① «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1994 ـ يىل 8 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 849 ـ بەت .

شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بۇنىڭغا تېخى چامىسى يەتمەيتتى. ساكارائول بېگى شيەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باش قورۇقچىبەگ ئەۋەتمىگەنلىكىگە قاراپ، مىلادىيە 46 - يىلى پىشامشاننى بېسىۋالغان. شۇ يىلى يەنە كۇسەن بېگىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئوغلىنى كۇسەنگە بەگ قىلىپ تىكلىگەن. مىلادىيە 50 - يىلى شيەن ئولپان بىلەن باجنى ئاز تاپشۇردى دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۆزى بىرنەچچە بەگلىكنىڭ بىرنەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ پەرغانىنى بېسىۋالغان. مىلادىيە 55 - يىلى ساكارائول بېگى قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇدۇننى بېسىۋالغان. ئىككىنچى يىلى ئۇ يەنە ئۇدۇن، ئۇزۇن تات، قۇم، لىچخەۋىز قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ خانلىرىنى ساكارائولغا چاقىرتىپ كېلىپ، ھەممىسىنى نابۇت قىلدى ھەمدە بۇ بەگلىكلەرگە قايتا بەگ تىكلەتكۈزمەي، ئۇ يەرلەرنى ساقلاشقا ئۆزىنىڭ سانغۇنلىرىنى ئەۋەتكەن. ساكارائول بېگى شيەننىڭ باشقىلارنى يەم قىلىشى ۋە قىرغىنچىلىق قىلىشى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىنى قوزغىغان. كېيىنرەك ئۇدۇننىڭ لەشكەر بېشى شۇمۇمبا ئۇدۇن بەگلىكىنى قايتا تىكلىگەن. مىلادىيە 62 - يىلى ئۇدۇن بېگى گۇاڭدې قوشۇن باشلاپ بېرىپ ساكارائولنى مەغلۇپ قىلىپ، ساكارائولنىڭ بېگى شيەننى ئۆلتۈرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇدۇن توخارا، پاسئان، يولئېرىق، لىچخەۋىز، سارىقول، ئۇزۇن تات قاتارلىق كىچىك بەگلىكلەرنى ئارقا - ئارقىدىن يۇتۇۋالغان. نەتىجىدە غەربىي يۇرت ۋەزىيىتى بىر مەھەل قالايمىقانلىشىپ كەتكەن. مىلادىيە 61 - يىلى ھونلار قۇس، كىنگىت، كۇسەن، قۇم، سۇلې قاتارلىق 15 بەگلىك قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ ئۇدۇننى تەسلىم قىلغان. ئۇدۇن بېگى گۇاڭدې ئۆزىنىڭ شاھزادىسىنى شىمالىي ھونلارغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھونلار پۈتۈن غەربىي يۇرتنى يەنە كونترول قىلغان.

مىلادىيە 74 - يىلى خەن سۇلالىسى ئەۋەتكەن قوشۇن دۇنخۇاڭدىن

شاھنىڭ شىرەم تۇغقىنى ۋاڭ، ماڭ ھاكىمىيەتنى چاڭگىللىغا كىرگۈزۈۋې- لىپ، ئۆزىنى پادشاھ دەپ جاكارلىغان. ئۇ مىللىي كەمسىتىش ئەكسى- يەتچىل سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان. ھونلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قايتا باش كۆتۈرۈپ چىققان. شۇ چاغدا ھونلارغا ئەڭ ئاۋۋال ساكارائولنىڭ بېگى يەن قارشىلىق كۆرسەتكەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىل- لىرى ساكارائول بېگى كاڭ خېشى كارىدورىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە ئورناتقان. خېشى رايونىنىڭ باش سانغۇنى دۇرۇڭ شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن كاڭغا «خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ساكارائولدا خىزمەت كۆرسەتكەن غەربىي يۇرتتىكى پەزىلەتلىك ئۇلۇغ كاھىبەگ» دەپ نام بەرگەن.

كاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى شيەن تەختكە ۋارىس- لىق قىلغان. مىلادىيە 41 ـ يىلى ساكارائول بېگى شيەن شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنى غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبېگى قىلىپ تەيىنلەشنى ئىلتىماس قىلغان. گۇاڭ ۋۇدى ليۇشيۇ شيەننى باش قورۇقچىبەگ قىلىپ تەيىنلىگەن ھەمدە ئۇنىڭغا تامغىلىق لاتا ئىنئام قىلغان. كېيىن دۇنخۇاڭ ۋالىيسى پېي زۇن شيەن باش قورۇقچىبەگلىككە تەيىنلەنسە، باشقا بەگلىكلەرنىڭ خەن سۇلالى- سىگە بولغان نارازىلىقىنى قوزغاپ قويۇشى مۇمكىن دېگەچكە، بۇرۇنقى قارارىنى ئۆزگەرتىپ، شيەنگە «خەن سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك سانغۇنى» دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن. شيەن بۇنىڭدىن نارازى بولۇپ، ئۆزىنى غەربىي يۇرتنىڭ باش قورۇقچىبېگى دەپ جاكارلاپ، ھەرقايسى بەگلىكلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

مىلادىيە 45 ـ يىلى (گۇاڭ ۋۇدى جيەنۋۇنىڭ 21 ـ يىلى) ئالدى قۇس، پىشامشان، كىنگىت قاتارلىق 18 بەگلىكنىڭ بەگلىرى ئوغۇللى- رىنى مۇلازىملىققا ئەۋەتىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈ- مىتىدىن باش قورۇقچىبەگ تەيىنلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان، لېكىن

رىچتوفېن تەرىپىدىن مىلادىيە 1877 - يىلى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، خەلق-ئارالىق بىر ئىلمىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىپ ، ئەسلىدىكى «كارۋان بۇيۇك» ، «شاھراھى ئەبرىشىم» دېگەن نامىلارنىڭ ئورنىنى ئالغاندىن كېيىنمۇ ، بۇ يول — يىپەك يولى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن ، توغرىسى ، ئۇ كۆرسىتىدىغان لىنىيە ھەققىدىكى قاراشلار ھەرخىل بو-لۇپ كەلدى . پەقەت ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 — 90 - يىللىرىغا كەلگەن-دە ، تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلگەن ئۇچۇرلار ، XX ئەسىرنىڭ دەسلەپىدىكى غەرب ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئارخې-ئولوگىيىلىك بايقاشلىرى ۋە يېقىنقى يىللاردا قولغا كەلگەن قەدىمكى يىپەك يولى ئەتراپىدىكى خارابە - ئىزلارنى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش-نىڭ نەتىجىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ ، يىپەك يولى ھەققىدە بىرقەدەر ئومۇ-مىيراق بولغان قاراش بارلىققا كەلدى .

يىپەك يولى غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن باشلى-نىپ خېشى كارىدورىدىن ئۆتۈپ ، دۇنخۇاڭدىن چىقىپ تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ چاقىلىق ، چەرچەن ، نىيە ، كېرىيە ، خوتەن گۇما ئارقىلىق قاغىلىق ، يەكەنگە كېلىپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى . بىرى يەكەندىن چىقىپ تاشقورغان ئارقىلىق پامىردىن ئۆتۈپ ، باكتېرىيە (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى)گە كىرىپ ئىرانغا باراتتى ، يەنە بى-رى ، يەكەندىن چىقىپ قەشقەرگە كېلىپ ، ئاندىن پامىردىن ھالقىپ ئىرانغا باراتتى . بۇ جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلاتتى . ئىككىنچى يول دۇن-خۇاڭدىن چىقىپ ، تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىنى بويلاپ غەربكە سۈرۈلۈپ ، قۇمۇل ، تۇرپان ، كـــنگـــت ، كۇسەن ، ئاقسۇ (ئەردىۋىل دەپمۇ ئاتالغان) ، مارالبېشى ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ ، ئاندىن تەڭرىتاغنىڭ ئېگىز ئومۇرتقىلىرىدىن ۋە تېرەك داۋانىدىن ھالقىپ ، پەرغانە ۋادىسى ئارقىلىق ئىرانغا باراتتى . بۇ ئوتتۇرا يول دەپ ئاتىلاتتى . ئۈچىنچى يول دۇنخۇاڭدىن چىقىپ قۇمۇل ، يەتتە قۇدۇق ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ شىما-لىي ئېتىكىنى بويلاپ ، مورى ۋە جىمسار (قەدىمدە بېشبالىق دەپ

چىقىپ، ئالدى قوْس ۋە ئارقا قوْس قەبىلىلىرىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىكى كۆپ سانلىق بەگلىكلەر ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى ۋە ۋۇ جىي چېرىكچىبەگ (غەربىي يۇرتقا خاس مەنسەپ نامى، ئېكىنچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەڭ چوڭ ئەمەلدار) مەھكىمىسىنى قايتىدىن تەسىس قىلىپ، چېن مۇ غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبېگى قىلىپ تەيىنلەنگەن.

غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر قاتارىدا ئۇنىڭغا قارام بولغان مەكىت رايونى، كېيىنكى قالايمىقانچىلىق مەزگىللىرىدە ساكارائول، ئۇدۇن، ھونلار ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرگەن غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قاتارلىقلارنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ، قولدىن قولغا ئۆتۈپ تۇرغان.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر شامان دىنى، زوروئاستېر دىنى، بۇددا دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىنلار مەكىت رايونىغىمۇ تارقالغان بولۇپ، ھازىر مەكىت رايونىدا شامان، زوروئاستېر، بۇددا قاتارلىق قەدىمكى دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرىنى كۆپلەپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ[1].

«يىپەك يولى» قەدىمكى زاماندا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدىن شەرقتىن غەربكە كېسىپ ئۆتىدىغان، جۇڭگو بىلەن غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا سودا ئالاقىسى ئېلىپ بېرىلىدىغان قۇرۇقلۇقتىكى چوڭ كارۋان يولى ئىدى. جۇڭگونىڭ يىپەك بۇيۇملىرى غەربكە مۇشۇ يول ئارقىلىق زور مىقداردا توشۇلغانلىقتىن، كىشىلەر بۇ مۇھىم قاتناش لىنىيىسىنى «يىپەك يولى» دەپ ئاتىغان.

«يىپەك يولى» دېگەن نام گېرمانىيىلىك گېئوگراف فېردىناند ۋون

---

① ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت رايونىدىكى قەدىمكى دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2001 ـ يىلى 4 ـ سان، 70 — 74 ـ بەتلەر.

بېسىپ ، قاتار - قاتار تۆگە كارۋانلارغا ئەگىشىپ ، جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ چوڭ يولدا ئۈزۈلمەي قاتناپ تۇراتتى . تۈركۈم - تۈركۈم سودىگەرلەر «ئۆتەڭلەردىكى دەڭلەرگە توشۇپ كېتەتتى ، يىل بويى ئايىغى ئۈزۈلمىگەن سودىگەرلەر ۋە ئېلىپ - ساتارلار ھەركۈنى قورۇللاردا سودا - تىجارەت بىلەن مەشغۇل بولاتتى»① . بۇنىڭدىن يىپەك يولىنىڭ گۈللەنگەنلىكى ئايان ئىدى .

قەدىمكى «يىپەك يولى» نىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى جەنۇبىي لىنىيىسى ساكارائول (يەكەن) گە كەلگەندىن كېيىن ، بىردە تاغ يوللىرى ئارقىلىق سارىقول (تاشقورغان) غا چىقىپ غەربكە سۇرۇلگەن بولسا ، يەنە بىردە قەشقەر (سۇلې) گە كېلىپ ئوتتۇرا يول بىلەن تۇتاشقان . ئۇنىڭدىن باشقا ، يەكەن (دولان) دەرياسىنى بويلاپ بارچۇق (مارالبېشى) قا كېلىپ ، يەنە ئوتتۇرا ، شىمالىي يوللار بىلەن تۇتاشقان . دولان دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان مەكىت بۇ ئوتتۇرىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان .

3 . ۋېي ، جىن ۋە جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى مەكىت

ۋېي ، جىن ۋە جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر 220 - يىلى ساۋپېي قۇرغان ۋېي پادىشاھلىقىدىن 581 - يىلى ياڭ جيەن قۇرغان سۇي سۇلالىسىگە قەدەر بولغان تارىخىي دەۋرنى كۆرسىتىدۇ . بۇ 360 يىلدىن ئارتۇق تارىخىي جەرياندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەتلەر تولا ئالماشقان ، ۋېي ، شۇ ، ۋۇدىن ئىبارەت ئۈچ پادىشاھلىق ، قىسقا مۇددەت بىرلىككە كەلگەن غەربىي جىن سۇلالىسى ، جەنۇب بىلەن شىمال تىركىشىپ تۇرغان مەزگىلدىكى 16 پادىشاھلىق ۋە شەرقىي جىن سۇلالىسى ، شۇنىڭدەك جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى سۇڭ ، چى ، لياڭ ، چېن پادىشاھلىقلىرى ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى شىمالىي ۋېي ، شەر-

① «كېيىنكى خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» («شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» 97 - بەتتىكى نەقىل) .

ئاتالغان) ئارقىلىق سانجى (يېڭىبالىق دەپ ئاتالغان) ئەتراپىغا كېلىپ ، هازىرقى ئۈرۈمچى ـ ئىلى يولىنى بويلاپ جۇڭغار ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ ، تەڭرىتاغ ئېغىزى (تەلكە ئېغىزى) ئارقىلىق ئىلى ۋادىسىدىكى ئالمىلىققا كېلىپ ، ئاندىن غەربكە مېڭىپ ، كاسپىي دېڭىز بويى ئارقىلىق غەرب ئەللىرىگە باراتتى . بۇ يول شىمالىي يول دەپ ئاتىلاتتى . شىمالىي يول بىلەن ماڭغان كارۋان يەنە ئاقسۇغا كېلىپ ، ئۇچتۇرپان ئارقىلىق بەدەل-ئارت داۋىنىدىن ئۆتۈپ ، ئىسسىقكۆلگە بېرىپ ، ئۇ يەردىن داۋاملىق غەربكە سۈرۈلۈپ ، كاسپىي دېڭىزى ۋە غەرب ئەللىرىگە باراتتى . ئادەتتە ، شىمالىي يول يەنە «يايلاق يولى» دەپمۇ ئاتىلاتتى . مانا بۇ ، يىپەك يولىنىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئاساسىي يول لىنىيىلىرى بولۇپ ، قەشقەر ئېلىمىزدىن غەربكە سۈرۈلگەن يىپەك يولىنىڭ غەربتىكى ئاخىرقى ئۆتكىي ، غەربتىن ئېلىمىزگە سۈرۈلگەن يىپەك يولىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ئىدى[1] .

ئەينى زاماندا «بۇ يولدا ئەلچىلەر ھەمىشە ئۇچراپ تۇراتتى» ، «ھەربىر ئەلچىلەر ئۆمىكىدە كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز ، ئاز بولغاندا يۈز نەچچە ئادەم بولاتتى» . بىر يىل ئىچىدە «ئەلچىلەر ئۆمىكى ئاز دېگەندە 5 — 6 تۈركۈم ، كۆپ بولغاندا ئون نەچچە تۈركۈم بولاتتى» . ھەممىدىن يىراق ئەلچىلەرنىڭ بىر قېتىملىق كېلىپ ـ كېتىشى ئۈچۈن 8 — 9 يىل كەتسە ، يېقىندىكىلىرى ئۈچۈن بىرقانچە يىل ۋاقىت كېتەتتى . شۇنىڭ بىلەن تەڭ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرىمۇ ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇراتتى .

ھۆكۈمەت سودىسىدىن تاشقىرى ، خەلق ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇئامىلىسىمۇ ئىنتايىن كۆپ ئىدى . جۇڭگو ۋە چەت ئەل سودىگەرلىرى يىپەك سودىسىدىن كېلىدىغان غايەت زور پايدىنى كۆزلەپ ، يولنىڭ يىراق ، جاپالىق ، خەتەرلىك بولۇشىدىن قورقماي ، ئۇزۇن مۇساپىلەرنى

---

[1] ئادىل مۇھەممەت تۇران : «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى» (1) ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 2001 ـ يىل 12 ـ ئاي نەشرى ، 44 — 46 ـ بەتلەر .

شەرقىي خەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى شىمالىي ھونلارغا سىياسىي جەھەتتىن پارچىلاش، ھەربىي جەھەتتىن ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى ئۇنۇملۈك يولغا قويغانلىقتىن، ھون ھاكىمىيىتى مىلادىيە 91 - يىلى (پادىشاھ خې دىنىڭ يۇڭيۈەن 3 - يىلى) ئۇزۇل - كېسىل يىمىرىلگەن. شىمالىي ھونلار «ئەسلىگە كېلەلمەي، يىراققا كەتتى». ئۇلارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبقا بېرىپ، جەنۇبىي ھونلارغا قوشۇلدى، يەنە بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ، «ئۇيسۇنلار تەرەپكە كەتتى». قالغان بىر قىسمى كانگگىيگە باردى، شىنجاڭ رايونىدا تۇرۇپ قالغان ھونلار بولسا غەربىي يۇرتلۇقلار تەرىپىدىن «كۇيخۇ» دەپ ئاتالدى[①].

184 - يىلى (پادىشاھ لىڭدىنىڭ گۇاڭخې 7 - يىلى) كەڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە داغدۇغىلىق سېرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسىدە لىڭشىپ قالغان. ۋېي، شۇ، ۋۇدىن ئىبارەت ئۈچ پاراللېل بۆلۈنمە ھاكىمىيەت بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھالەت شەكىللىنىپ، ئۈچ پادىشاھلىقتىن كېيىن، بىرلىككە كەلگەن غەربىي جىن سۇلالىسى تىكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆمرى بەك قىسقا بولغان. ئۇنىڭ كەينىدىنلا بەش غۇز، 16 بەگلىك ۋە ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر مەيدانغا كېلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە 300 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان چوڭ داۋالغۇش ۋە چوڭ بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى كېلىپ چىققان. شۇڭا، غەربىي يۇرتتىكى بىرقانچە ئون يەرلىك ھاكىمىيەتلەرمۇ بىر - بىرىنى يۇتۇۋېلىش يولىدا كەسكىن ئۇرۇش ئېلىپ بارغان. نەتىجىدە، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ئۇيسۇن بىلەن قۇس بەگلىكى، جەنۇبىدا كىنگىت، كۇسەن، پىشامشان، ئۇدۇن ۋە سۇلې بەگلىكلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدا يەتتە بەگلىكنىڭ تىركىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن. بۇ خىل سىياسىي ۋەزىيەت سىيانپىي،

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 - يىل 7 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 105 - بەت.

قىي ۋېي ، غەربىي ۋېي ، شىمالىي چى ، شىمالىي جۇ پادىشاھلىقلىرى قاتارلىق فېئودال سۇلالىلەر ئۆتكەن . بۇ مەزگىل ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە چوڭ داۋالغۇش ، چوڭ بۆلۈنۈش ۋە مىللەتلەر ئارا چوڭ قوشۇلۇش بولغان دەۋر ئىدى .

بۇ دەۋردە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھاكىمىيەتلەرمۇ بىر - بىرىنى يۇتۇۋېلىش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقتىن ، يەتتە بەگلىك تىركەشكەن ۋەزىيەت شەكىللەنگەن . سىيانپىي ، جۇجان ، قاڭقىل ، ئېفتالىت قاتارلىق مىللەتلەر غەربىي يۇرتتا خېلى ئۇزاققىچە زومىگەرلىك ، خوجىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ ، مىللەتلەرنىڭ كەڭ تۈردە ئارىلىششى ۋە قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن .

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھونلار تەۋەلىكىدىكى كەڭ رايونلاردا ئۇدا بىرقانچە يىل چېكەتكە ئاپىتى ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ ، نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان كەڭ زېمىندا ئوت - چۆپ ۋە دەل - دەرەخلەر قۇرۇپ كېتىپ ، ئادەم ۋە چارۋا ماللار ئاچارچىلىق ۋە كېسەل سەۋەبىدىن كۆپلەپ قىرىلىپ كەتكەن ، بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان ھون ھاكىمىيىتى ئېغىر زەربىگە ئۇچرىغان ئىدى . بۇنداق مۇشكۈل ئىقتىسادىي ۋەزىيەتتە ھون ئاقسۆڭەك ، ھۆكۈمرانلىرى گۇرۇھى ئىچىدە يەنە يېغىلىق يۈز بېرىپ ، ھاكىمىيەت جەنۇب ، شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن . جەنۇبىي ھونلار شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ كەتكەن .

جەنۇبىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈشى بىلەن شىمالىي ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ ، قۇلدارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى سىنىپىي زىددىيەت بىلەن مىللىي زىددىيەتنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتكەنلىكتىن ، ئۇزاقتىن بۇيان ھونلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنىپ كەلگەن ئوغانلار ، دىڭلىڭلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر قوزغىلىپ ھونلارغا قارشى كۆرەش قىلغانىدى . بۇ ۋاقىتتا

يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بولغان . ئەمما ، بۇنىڭغا جۇجانلار ئەڭ زور توسالغۇ بولغان . 402 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تيەنشىڭ 5 - يىلى) جۇجانلارنىڭ باشلىقى يۇ جۇلۈي سەللان قاغان بولغاندا ، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى كىنگىتنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا يېتىپ بارغان ، 414 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى مىڭ يۈەندىنىڭ شېن رۇي 1 - يىلى) غا بارغاندا ، جۇجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەربىي ھاكىمىيىتى غەربىي يۇرتتىكى ئېنۋرغول ، قوچو ، قۇس ، كىنگىت ، كۇسەن ، قۇم قاتارلىق جايلارنى كونترول قىلغان . V ئەسىرنىڭ 20- يىللىرىدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي چۆللۈكتە ھەربىي جەھەتتە جۇجانلار ئۈستىدىن بىرقانچە قېتىم غەلىبە قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما جۇجانلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋرىتەلمىگەن .

460 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خېپىڭ 1 - يىلى) جۇجانلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتقا قايتا ھەربىي ھۇجۇم باشلىدى . 470 - يىللارغا كەلگەندە جۇجان قوشۇنلىرى ئۇدۇنغا قىستاپ كېلىپ ، غەربىي يۇرتتىكى نۇرغۇنلىغان جايلارغا قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلدى .

487 - يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 11 - يىلى) قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاپۇرغۇر بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى چۇڭچى تۇرپان ئويمانلىقىدا قاڭقىل بەگلىكىنى قۇردى . شۇنىڭدىن باشلاپ قاڭقىللار بىلەن جۇجانلار بىر - بىرى بىلەن 30 يىل ئۇرۇشتى . قاڭقىللار بىلەن جۇجانلار ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەش تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى سىياسىي كۈچلەرنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئېفتالىتلارغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى . ئېفتالىتلار پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ ، V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شەرققە قاراپ كېڭىيىپ ، جۇجانلارنىڭ قولىدىن كۇسەن ، قۇم ، سۇلې ، جۇجۇق (ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسى دائىرىسىدە) ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى بىر

جۇجان ، قاڭقىل ، ئېفتالىت قاتارلىق كۆپلىگەن مىللەتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىن ئىبارەت بۇ سىياسىي ، تارىخىي سەھنىدىكى پائالىيىتى ۋە قوراللىق جاڭجاللىرى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەرگەن .

مۇشۇ مەزگىللەردە مەكىت سۇلىي ، ئۇدۇن ، كۇسەن قاتارلىق بىر- قەدەر كۈچلۈك بەگلىكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قولدىن قولغا ئۆتۈپ تۇرغان ۋە خېلى ئۇزاق مەزگىل سۇلىي بەگلىكىنىڭ تەسىرىدە بولغان .

4 . غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى مىللەتلەر ۋە مەكىت

ۋېي ، جىن ۋە جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە سىيانپىي ، جۇجان ، قاڭقىل ، ئېفتالىت بەگلىكلىرى غەربىي يۇرتنى تىز گىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىپ ، مۇشۇ تارىخىي سەھنىدە بىر ئەسىردىن كۆپ ۋاقىت قوراللىق ئۇرۇشقان .

ئېفتالىتلار يەنە يەنىدا (嚈哒) ، يى دان (挹怛) ، يى تيەن (悒阗) دەپمۇ ئاتالغان . دەسلەپتە خۇاگو بەگلىكى دەپ ئاتالغان . ئۇلارنىڭ خان جەمەتىنىڭ فامىلىسى ئېفتالىت بولغاچقا ، ئۇلارنىڭ كې- يىنكى ئەۋلادلىرى ۋاڭ جەمەتىنىڭ فامىلىسىنى دۆلەت نامى قىلىۋال- غان① . ئېفتالىتلار ھىندىستان ۋە شەرقىي رىم تارىخچىلىرى تەرىپىدىن ئاق ھون دەپمۇ ئاتالغان . V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلار ئامۇ دەريا- سىنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشقان . 484 ـ يىلى پېرسىيىنى مەغلۇپ قى- لىپ ، دۆلەت نامىنى ئېفتالىت دەپ ئاتاپ ، بەدەخشان (ھازىرقى ئافغا- نىستاننىڭ شىمالىدىكى فەيزئاباد) شەھىرىنى پايتەخت قىلغان .

غەربىي يۇرتقا ئەڭ ئاۋۋال سىيانپىيلار كىرگەن بولۇپ ، ئۇلار مىلادىيە I ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا پائالىد- يەت ئېلىپ بارغان . سىيانپىيلار قۇرغان شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئوتتۇ- را تۈزلەڭلىكتىكى بىر چوڭ دۆلەت بولغانلىقتىن ، ئۇلارمۇ غەربىي

---

① «قانۇنلار قامۇسى . چېگرا مۇداپىئە قامۇسى» ، «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، ئۇيغۇر- چە ، 110 ـ بەتتىكى نەقىل .

تۈركلەر قەدىمكى دەۋردە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي شىمالىدا ياشىغان مۇھىم بىر مىللەت. ئۇلار مىلادىيە V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھاكىمىيەت تىكلەپ، VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەملەكىتىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنگەنگە قەدەر تۈرك خانلىقى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 200 يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئۇ ئەڭ قۇدرەت تاپقان چاغدا موڭغۇل يايلىقى، جۇڭغار ئويمانلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدىن ئىبارەت كەڭ زېمىننى ئىگىلىگەن بولۇپ، مەملىكىتىمىز ۋە دۇنيا تارىخىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن كۈچلۈك بىر خانلىق ئىدى.

تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا، ئۇلارنىڭ ئەجدادى «ئاشىنا» نى فامىلە قىلغان (تۈرك خانلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئۇرۇقنى مەنبە قىلغان)، بۆرىنى توتېم[①] قىلغان قەبىلە دەپ خاتىرىلەنگەن. تۈركلەرنىڭ ئەجدادلىرى دەسلەپ يېنسەي دەرياسىنىڭ باش تەرىپىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان، ھونلارنىڭ زۇلمى ۋە پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن، تەڭرىتاغنىڭ ئاساسىي چوققىلىرىدىن بولغان بوغدا تېغى ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر بولغان. V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇجانلارنىڭ تەسىر كۈچى جۇڭغار ئويمانلىقىغا كىرگەن. تۈركلەر ئالتۇنتاغ (بۈگۈنكى ئالتاي تېغى) نىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. ئالتۇنتاغنىڭ شەكلى دۇبۇلغىغا ئوخشىغاچقا، كىشىلەر دۇبۇلغىنى «تۈرك» دەپ ئاتىغان. «تۈرك» دېگەن نام مانا مۇشۇنىڭدىن كەلگەن. تۈركلەر جۇجان ئاقسۆڭەكلىرى ئۈچۈن تۆمۈر تاۋلاپ، تۆمۈر قوراللىرىنى ياسىغاچقا، جۇجان خانى تەرىپىدىن «بازغانچى قۇللار» دەپ ئاتالغان.

جۇجان ئاقسۆڭەكلەر ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئۇلار قۇل قىلىپ كەلگەن مىللەتلەر ئۇلارغا قارشى ئۈزلۈكسىز كۈرەش قىلغان،

① توتېم — ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر تەبىئىي نەرسىنى ئەجدادلىرىنىڭ ياكى قەبىلىسىنىڭ چوقۇنۇش بەلگىسى قىلىشى.

مەھەل تارتىۋالدى ھەمدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا قاۋقىللارنى مەغلۇپ قىلدى. مانا شۇ چاغدىن باشلاپ مەكىت ئېفتالىتلارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولدى.

VI ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شەرقىي ۋېي ۋە غەربىي ۋېي دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكتىن، دۆلەت كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى. بىر مەزگىل قۇدرەت تاپقان جۇجان خانلىقىنىڭ كۈچىمۇ ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقان ئۇرۇش تۇپەيلىدىن ئاجىزلىشىپ، قۇتقۇزغۇسىز دەرىجىگە يېتىپ قالغان. بۇ چاغدا جۇجانلارغا قۇل بولۇپ كېلىۋاتقان تۈرك قەبىلىلىرى بۇنداق پايدىلىق ۋەزىيەتتە ئۆزىنىڭ كۈچىنى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇپ، جۇجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن تېزلا قۇتۇلۇپ، يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بىر كۈچكە ئايلانغان. 546 ـ، 555 ـ، 563 ـ يىللىرى ئۇلار غەربىي يۇرتتا ئۇرۇشقان قاۋقىل، جۇجان ۋە ئېفتالىتلارنى ئىلگىرى ـ كېيىن يوقاتقان.

سىيانپىي، جۇجان، قاۋقىل، ئېفتالىت ھاكىمىيەتلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتا بىر ئەسىردىن ئارتۇق داۋام قىلغان خوجىلىق تالىشىش ئۇرۇشلىرى بۇ رايوننىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى قاتتىق ئېگىز ـ پەس قىلدى، ئىجتىمائىي ئىگىلىككە ئىنتايىن ئېغىر زىيان يەتكۈزدى. ئەمما، شۇنى كۆرۈش كېرەككى، دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار پەۋقۇلئاددە مۇھىت ۋە ۋەزىيەت شارائىتىدا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋە ئالماشتۇرۇشنىمۇ ئىلگىرى سۈردى. بۇ ھال مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى، تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىق نۇرغۇن جەھەتلەردە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى، بىر ـ بىرىنىڭكىنى قوبۇل قىلىشى، ھەتتا قانداشلىق جەھەتتە ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشىگە تۈرتكە بولدى. مانا بۇلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى مىللەتلەر ئارىسىدىكى بىر قېتىملىق تەبىئىي چوڭ قوشۇلۇشقا ۋە مەلۇم دەرىجىدىكى ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشكە سەۋەب بولدى①.

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 116 — 117 ـ بەتلەر.

ئىگە . ئۇ Ⅱ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇيان مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن غەربىي قىسمىدا داۋام قىلىپ كەلگەن مالىمانچىلىق ، بۆلۈنمىچىلىككە خاتىمە بېرىپ ، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن غەربىي قىسمىنىڭ سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كېلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ، ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدىكى چېگرا رايونلىرىنى كېڭەيتىشتە غايەت زور تۆھپە قوشقان .

تۈرك خانلىقى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي قاغان تۇمەن ئۆز ئىنىسى ئىستەمىنى 567 - يىلى 100 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنغا باش قىلىپ غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن . ئىستەمى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى بويسۇندۇرۇپ ۋە ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋارائۇننەھر رايونىنى ئىشغال قىلغان . ئامۇ دەرياسى تۈرك خانلىقى بىلەن پېرسىيىنىڭ پاسىلى بولۇپ قالغان ، كېيىن ئىستەمى ئۆزىنى خان قىلىپ تىكلەپ ، مۇستەقىل بىر سىياسىي گەۋدە شەكىللەندۈرگەن . شۇنىڭدىن تارتىپ تۈرك قاغانلىقى ئەمەلىيەتتە شەرقىي تۈرك قاغانلىقى ۋە غەربىي تۈرك قاغانلىقى دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن . 576 - يىلى ئىستەمى ئۆلۈپ ، ئورنىغا ئوغلى تامكۇت ۋارىسلىق قىلىپ ، ئۆزىنى تاردۇش قاغـان دەپ ئـاتـىغان . 583 - يىلى شەرقىي تۈركلەرنىڭ قاغانى ئىشبارا 400 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇن بىلەن سۈي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىپ ، تيەنشۈي ، يەنئەن قاتارلىق جايلارنى تالان - تاراج قىلغان . سۈي سۇلالىسى ياڭ خۇڭ ، گاۋجيۇڭ قاتارلىقلارنى تەرەپ - تەرەپتىن ئۇرۇشقا ئاتلاندۇرۇپ ، ئىشباراغا زەربە بەرگەن . غەرب تەرەپتىكى تاردۇش قاغان ئىشبارانىڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتتىكى جايلارنى ئىگىلەپ ، ئىشبارا قاغان بىلەن پۈت تېپىشكەن . بۇنىڭ بىلەن تۈركلەر شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى دەپ ئىككىگە رەسمىي بۆلۈنگەن . شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەر ئاساسەن ئالتۇنتاغنى پاسىل قىلغان . مۇشۇ مەزگىللەردە مەكىت ئاۋۋال تۈرك قاغانلىقىنىڭ ، كېيىن

بولۇپمۇ قاتتىقلار بىلەن جۇجانلار ئوتتۇرىسىدا 30 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش جۇجان ھاكىمىيىتىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى زور دەرىجىدە خوراتقان. تۈركلەرنىڭ مەشھۇر باشلىقى ئاشىنا تۇمەننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، تۈركلەر ئىقتىسادىي جەھەتتە جۇجانلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش بىلەنلا قالماي، يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خاندانلىقلار، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەگلىكلەر بىلەنمۇ قويۇق ئالاقە قىلغان. غەربىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىككى تەرەپ يىپەك ۋە ئات سودىسى مۇناسىۋىتىنى ئورناتقان. 546 ـ يىلى تۈركلەر ئالدى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقى ئەتراپىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تېلېلارنى بويسۇندۇرغان ھەمدە ئۇلارنىڭ 50 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئاھالىسىنى قوشۇۋېلىپ، تۈركلەرنىڭ كۈچىيىشىگە ئاساس سالغان. 552 ـ يىلى (ۋېي سۇلالىسىنىڭ فېيدى 1 ـ يىلى) تۇمەن قوشۇن باشلاپ جۇجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، تۇمەن ئۆزىنى ئېل قاغان دەپ ئاتاپ، تۈرك خانلىقىنى رەسمىي قۇرغان. كېيىن مۇقان قاغان (553 — 572 ـ يىللار) ئاۋۋال جۇجان خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. كېيىن يەنە غەربتە ئېفتالىتلارنى، شەرقتە قىتانلارنى مەغلۇپ قىلغان، شىمالدا خاككاسلار (قىرغىزلار) نى ئۆزىگە قوشۇۋالغان. مۇقان قاغان قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە تۈرك خانلىقىنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ، شىمالدىي قۇملۇقتىكى ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى ئۆتۈكەن تېغىدا ئوردا قۇرغان. ئۆز ۋاقتىدا تۈرك خانلىقىنىڭ زېمىنى «شەرقتە لياۋخېنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، غەربتە ئابىسكون دېڭىزى (بۈگۈنكى كاسپىي دېڭىزى) غىچە بولغان 10 مىڭ چاقىرىم، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان 5000 — 6000 چاقىرىم» يەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ھونلاردىن كېيىن مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر قۇرغان يەنە بىر قۇدرەتلىك خانلىق بولۇپ قالغان.

تۈرك خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتكە

قىلىپ ئۆزگەرتتى ، چاڭئەننى پايتەخت قىلدى .

سۈي سۇلالىسى چېن سۇلالىسىنى يوقىتىپ ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، جۇڭگودا نەچچە يۈز يىل داۋاملاشقان بۆلۈنمە ۋەزىيەتكە خاتىمە بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىمۇ ئاكتىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى .

583 - يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 3 - يىلى) تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك دەپ ئىككى بۆلەككە رەسمىي بۆلۈنۈپ كەتتى . 599 - يىلى تۈرك قاغانى قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئىچىدە زور قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى . غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى تاردۇش پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىلتەبىرنى ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ شىمالىي چۆللۈكنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتىپ ، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەرنى بىرلىككە كەلتۈردى ، ئۆزىنى بىلگە قاغان دەپ ئاتاپ ، تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ قاغانى بولۇۋالدى .

603 - يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت ئىنتايىن كەسكىنلەشتى ، تېلې ، ئىزگىل ، بارغۇت قاتارلىق ئون نەچچە قەبىلە بىرلىكتە قوزغىلىپ قارشى چىقتى . بۇنىڭ بىلەن تاردۇش پۈت تىرەپ تۇرىدىغان زېمىنىدىن مەھرۇم قېلىپ ، قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ غەربتىكى تۇيغۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى . غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا زور مالىمانچىلىق يۈز بەردى . نەتىجىدە تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى .

تېلې قەبىلىلىرى قىبىئار قەبىلىسىنىڭ باشلىقى قىبىئار غالىبنى ئۇيۇش باغا قاغان قىلىپ سايلاپ ، سىر - تاردۇشلارنىڭ باشلىقى ئىلدىرنى كىچىك قاغان قىلىپ سايلاپ ، تېلې خانلىقىنى قۇردى .

605 - يىلى (سۈي سۇلالىسىنىڭ دايې 1 - يىلى) سۈي ياڭدى تەختكە چىقىپ ، غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇش ھەرىكىتىنى پائال قانات يايدۇردى ۋە تېلېلار بىلەن بىرلىشىپ تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، سۈي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئىناۋىتى ، تەسىرىنى يۇقىرى كۆتۈردى .

غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان . غەربىي تۈركلەر تۇن يابغۇ قاغاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە ئىنتايىن كۈچىيىپ ، ئۇقيالىق ئەسكىرى نەچچە يۈز مىڭغا يەتكەن ، سۇياپ شەھىرى (ھازىرقى توقماق ئەتراپى) دە چوڭ قارارگاھ قۇرغان . تۇن يابغۇ قاغان ئۆلگەندىن كېيىن ، غەربىي تۈركلەر ئۇزاققىچە بۆلۈنۈش ، مالىمانچىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان ، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار زاۋاللىققا يۈزلەنگەن .

5 . سۈي ، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مەكىت

سۈي سۇلالىسى (581 — 618) ئاران 38 يىل دەۋر سۈرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ ، ئەمەل ـ مەنسەپ ، قانۇن ـ تۈزۈملەرنى تەسىس قىلىپ ، چېگرا رايوننى ئاكتىپلىق بىلەن ئېچىپ ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىپ روناق تېپىشى ۋە غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن ئاساس سالغان .

300 يىلغا يېقىن دەۋر سۈرگەن لى جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى (618 — 907) دەۋرى — جۇڭگو فېئوداللىق جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى . تاڭ سۇلالىسى سىياسىي ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئەينى زاماندا دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى . پۈتۈن دۇنيا تاڭ سۇلالىسىگە ھۆرمەت نەزىرى بىلەن قارايتتى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى چېگرا رايوننىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ، ئىناقلىقى ۋە دوستلۇقى جەھەتتە شانلىق تارىخىي سەھىپە قالدۇرغانىدى .

581 ـ يىلى شىمالىي جۇ بەگلىكىنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ھوقۇقىنى كونترول قىلىۋالغان باش ۋەزىر ياڭ جيەن جۇ بەگلىكىنىڭ سەككىز ياشلىق پادىشاھى جىڭ دىنى تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىپ ، ئۆزىنى پادىشاھ قىلىپ تىكلىدى ، دۆلەت نامىنى سۈي دەپ ئاتىدى ، يىلنامىنى كەيخۇاڭ

تىنچىتقاندىن كېيىن ، غەربىي ئايماق بىلەن بېشبالىق ئايمىقىنى تەسىس
قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا غەربىي ئايماق (ھازىرقى تۇرپان) دا تەڭرى-
تاغنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر بەگلىكلىرىنى ھەم كىنگىت ، كۇسەن ،
سۇلې ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردىكى تۇتۇق بەگ مەھكىمىلىرىنى باشقۇرى-
دىغان ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغان .

ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى :
«ئەنشىدىكى تۆت قورغان» ۋە پامىرنىڭ غەربى ، پېرسىيىنىڭ شەرقى ،
ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى 20 تۇتۇق مەھكىمىسىگە قاراشلىق رايون-
لار ، يەنى پامىرنىڭ شەرقىدىكى كىنگىت ، كۇسەن ، سۇلې ، كېرىيىدىن
ئىبارەت تۆت تۇتۇق مەھكىمىسى ۋە پامىرنىڭ غەربى ، پېرسىيىنىڭ
شەرقى ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى توخرى ، قۇم ، پېرسىيە قاتارلىق
16 تۇتۇق مەھكىمىسىدىن ئىبارەت ئىدى① . مەكىت سۇلې تۇتۇق مەھكە-
مىسىنىڭ دائىرىسىدە بولۇپ ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن-
ىدى .

ھالبۇكى ، مەكىت رايونىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بو-
لۇشى قىسقا بىر مەزگىللىك بولۇپ ، تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا بېسىپ
كىرىشى بۇ خىل ھالەتنى ئۆزگەرتىۋەتكەنىدى .

1 . تۇبۇتلەر ۋە مەكىت

تۇبۇت خەنزۇچە 图伯特 ، 退摆特 ، 条拜提 دەپمۇ ئاتالغان .
ئۇلار زاڭزۇ مىللىتىنىڭ ئەجدادى بولۇپ ، ئاساسەن چىڭخەي - شىزاڭ
ئېگىزلىكىگە ئورۇنلاشقان . تۇبۇتلەر گەنسۇ ، چىڭخەيدىن جەنۇبقا كۆچ-
كەن غەربىي چاڭلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان فاچاڭلار بىلەن يەرلىك
ئاھالىلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىسىدا تەرەققىي قىلىپ شەكىللەنگەن . VI
ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى لاڭرىلۇنزەن دۆلەت قۇرغان . 629 - يىلى
(جېنگۇەننىڭ 3 - يىلى) لاڭرىلۇنزەنىنىڭ 13 ياشلىق ئوغلى چىسوڭزەن

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 - يىل 7 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 164 — 165 - بەتلەر .

شېكۆي غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانى بولغاندىن كېيىن، نەچچە تۈمەن ئوقياچى لەشكەرگە ئىگە بولۇپ، ئىستەمى ۋە تاردۇش قاغان دەۋردىكى قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، غەربىي تۈركنى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرگە ئېلىپ كىردى.

سۈي سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىسى بىلەن ھالاكەتكە يۈزلەندى. بۇ چاغدا تەييۈەننى مۇداپىئە قىلىۋاتقان گۈەنلۇڭ (گۈەنجۇ ـ لۇڭشى رايونى) لۇق ئاقسۆڭەك لى يۈەن 617 ـ يىلى تەييۈەندە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ تەييۈەندىن ئۇدۇل چاڭئەنگە باستۇرۇپ كىردى. 618 ـ يىلى سۈي ياڭدى جياڭدۇدا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، لى يۈەن چاڭئەندە ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئاتاپ، تاڭ سۇلالىسىنى قۇردى، يىلنامىنى ۋۇدى دەپ ئۆزگەرتتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇ پادىشاھى لى يۈەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە (618 — 626) تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنىڭ ئىشلىرىغا قارىغۇدەك مادارى يوق ئىدى. 626 ـ يىلى لى يۈەننىڭ ئىككىنچى ئوغلى لى شىمىن «شۈەن ۋۇمېن ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن پادىشاھ بولدى، ئۇ تارىختا تاڭ تەيزۇڭ دەپ ئاتالدى، يىلنامىسى جېنگۈەن دەپ ئاتالدى. تاڭ تەيزۇڭ يىراقنى كۆرىدىغان، دانا ۋە ئىستېداتلىق پادىشاھ ئىدى. ئۇ ئىچكى سىياسەتنى ئىسلاھ قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش بىلەن بىر ۋاقىتتا زېمىن دائىرىسىنى پائال كېڭەيتىپ، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە كىرىشتى. 630 ـ يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقى يوقالدى. 657 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرگە قارىتا كەڭ كۆلەمدە جازا يۈرۈشى قوزغىدى. غەربىي تۈرك خانلىقى يوقىتىلىپ، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى پۈتۈنلەي بىرلىككە كەلتۈردى.

640 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى قوچۇدىكى چۇ جەمەتى خانلىقىنى

تۇت قورغاننى ئىشغال قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئەنشىدىكى بۇ تۇت قورغان تەۋەسىدىكى جايلار، سۇلې قورغىنى تەۋەسىدىكى مەكىت قاتارلىق جايلار تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن.

2. ئورخۇن ئۇيغۇر (回纥)خانلىقى ۋە مەكىت

ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەجدادى 605 - يىلدىن 788 - يىلىغىچە بولغان تارىخىي مەزگىلدە خەنزۇچە خۇيخې (回纥) دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇر دېگەن سۆز «بىرلەشمەك»، «ئۇيۇشماق»، «ئىتتىپاقلاشماق» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇيغۇرلار دۆلىتىمىزدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. بۇ مىللەتنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دىڭلىڭلار، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تېلېلارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان يۈەنخې قەبىلىسىگىچە سۈرۈشكە بولىدۇ[①]. مىلادىيە V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تېلېلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ لەشكەر تۇتۇشىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە يۈەنخې قەبىلىسى پەيدىنپەي ئۆز كۈچىنى نامايان قىلىپ، تېلېلار ئارىسىدا بىرقەدەر كۈچلۈك قەبىلە بولۇپ تونۇلغان. VI ئەسىردە تۈركلەر زورايغاندىن كېيىن، تېلې قەبىلىلىرى تۈركلەرگە بويسۇنغان. 605 - يىلى (سۈي سۇلالىسىنىڭ دايې 1 - يىلى) غەربىي تۈرك قاغانى چۇلۇ قاغان تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىدىن بىرنەچچە يۈز كىشىنى يىغىپ كېلىپ «ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن»[②]. تېلېلار ئىچىدىكى ۋېيخېلار (ئەينى زاماندا يۈەنخېلار دەپ ئاتالغان) «بارغۇت، توڭرا، بايىرقۇ قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، تۈركلەردىن يۈز ئۆرۈپ، ئۆزىنى ئېركىن دەپ ئاتىدى، كېيىن يەنە ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر (خۇيخې) دەپ ئاتىغان»[③]. بۇ، ئۇيغۇرلار

---

① لىن گەن، گاۋزىخۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل 12 - ئاي، ئۇيغۇرچە نەشرى، 7 — 8 - بەتلەر.

② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر. تېلېلار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل 12 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 570 - بەت.

③ «كونا تاڭنامە»، 195 - جىلد، «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» 5195 — 5196 - بەتلەر (ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق: «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 - يىل 11 - ئاي نەشرى، 66 - بەتتىكى نەقىل).

(چىنۇگزەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ) زەنپۇ (خان) لىق تەختكە ئولتۇرغان
چىسۇگزەن قۇرامىغا يەتمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ئىنتايىن باتۇر ؛
دانالىق بىلەن شىزاڭنى بىرلىككە كەلتۇرۇپ ، پايتەختنى لوشي (هازىر
قى لاسا) غا يۆتكىگەن . ئۇ پۇختا هەربىي تەشكىلىي تۈزۈم بەرپا قىلىپ
خىل لەشكەرنى 400 مىڭغا يەتكۈزگەن . يېزىق ئىجاد قىلغان ، قانۇ
تۈزۈپ چىققان . تاڭ سۇلالىسى مەلىكىسى ۋېنچېڭ بىلەن توي قىلىپ
تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرغان . ئ
ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، كىشىلەر ئۇنىڭ تۆهپىسىنى تەرىپلەپ ، ئۇنى
«گەنبۇ» ، يەنى پەزىلەتلىك خان دەپ ئاتىغان . سۇگزەن گەنبۇ دېگەن
سۆز «سەلتەنەتلىك ، پەزىلەتلىك» دېگەنلىك بولىدۇ .

650 ـ يىلى (تاڭ گاۋزۇ يۇڭخۇينىڭ 2 ـ يىلى) سۇگزەن گەنبۇ
ۋاپات بولغان . ئۇنىڭ ئوغلى بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەچكە ، ئۇنىڭ نارەسىد
نەۋرىسى ماڭ سۇگماگزەن خانلىق تەختكە ئولتۇرغان . شۇنىڭ بىلەن
توبۇت خانلىقىنىڭ چوڭ هوقۇقى ۋەزىر غالدۇگزەن جەمەتىنىڭ قولىغا
چۈشۈپ كەتكەن . ئۇلار توبۇت خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دوستانە
بىللە ياشاش مۇناسىۋىتىگە تامامەن ئاسىيلىق قىلىپ ، سۇگزەن گەنبۇ
نىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ئىش قىلغان . 662 ـ يىلى (لوڭسۇنىڭ 2 ـ
يىلى) توبۇتلەر غەربىي تۈرك گۇگيۈ قەبىلىسىنىڭ ۋە سۇلېنىڭ باشلىق
لىرى بىلەن بىرلىشىپ ئۇدۇن رايونىغا هۇجۇم قىلىپ ، 663 ـ يىلى
توبۇتلەر تۇيغۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، چىڭخەينى ئىگىلەپ ، بۇ مۇهىم
ئىستراتېگىيىلىك جاينى كونترول قىلغان . ئۇزاق ئۆتمەيلا توبۇتلەر يەن
ئالتۇنتاغدىن ئۆتۈپ ، پىشامشان ۋە چۇرچان رايونلىرىنى بېسىۋالغان
670 ـ يىلى توبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتا ئىگىلىگەن ئايماقلىرى 18 گ
يېتىپ ، ئۇدۇن توبۇتلەرگە تەسلىم بولغان ۋە ئۇلار بىلەن بىرلەشم
قوشۇن تەشكىللەپ كۇسەنگە هۇجۇم قىلغانىدى . 675 ـ يىلى تاڭ
سۇلالىسى ئۇدۇندا كېرىيە تۇتۇق مەهكىمىسى ، سۇلېدا سۇلې تۇتۇق
مەهكىمىسى تەسىس قىلىپ ، 679 ـ يىللىرىغا بارغاندا توبۇتلەر ئاخىر

ئالـغان ، جەنۇبتا ئوردۇس (河套) نى كونترول قىلغان ، شىمالدا بايقال كۆلىگە يېتىپ بارغان بولۇپ ، خانلىقنىڭ ھەربىي كۆچى ئەڭ كۈچەيگەن چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىياغىمۇ يېتىپ بارغان» ، «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەسىر كۈچى شىنجاڭدىكى بېشبالىق ، قوچو ، كۇ-سەن ، ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسسىقكۆل رايونلىرىغىچە يەتكەن» ، «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلدە بېشبالىق ، قوچو ، ئاگنى ، كۇسەن قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپلا قالماستىن ، بارخان (ئاق-سۇ) ، يەكەن ، ئۇدۇن ، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ، يەنە پەرغانە ۋە سۇيئاب قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن . غەربىي يۇرتنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم رايونلىرى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن» دەپ قاراشماقتا . فرانسىيىلىك ج . ر . خامىلتون ئۆز ئەسىرىدە : «قۇتـ-لۇق بىلگەكۆل قاغاننىڭ ھۆكۈمرانلىق زېمىنى شەرقتە مانجۇرىيىدىن باشلىنىپ ، غەربتە ئالتاي تېغى ۋە تەڭرىتاغدىكى قارلۇقلار رايونىغا يېتىپ باراتتى» دېگەن . ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز قولى بىلەن پۈتۈلگەن مەڭگۈ تاش يازما يادىكارلىقلىرىدىن تەخمىنەن 753- يىلى (يىلان يىلى) دىن سەل كېيىنرەك تىكلەنگەن «تېرخىن مەڭگۇ تېشى» دا بولسا ئەل ئەت-مىش بىلگە قاغان تىلىدىن ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىلـ-دىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونى ۋە زېمىن دائىرىسىنىڭ ئەھۋالى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ سۈرەتلەپ بېرىلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدا : «مەن تەڭرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان بىلەن تەڭرىدىن بولغان ئەل بىلگە قاتۇن قاغان ۋە قاتۇن ئاتاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ ، شۇ چاغدا ئۆتۈكەننىڭ غەربىي چېتىدە ، تەز دەرياسىنىڭ بېشىدا بارگاھ قۇرغۇز-دۇم . شۇ يەردە يولۋاس يىلى ۋە يىلان يىلى ئىككى يىلنى ئۆتكۈزدۇم . ئەجدىھا يىلى ئۆتۈكەن ئوتتۇرىسىدىكى سۇڭۇر - باسقان مۇقەددەس چوققىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە يايلىدىم ، شۇ يەردە بارگاھ قۇرغۇزدۇم ، سېپىل سوقتۇردۇم ، 1000 يىللىق ، تۈمەن كۈنلۈك پۈتۈكۈمنى ، تام-غامنى شۇ يەردە سىلىق تاشقا ئويدۇردۇم ، يوغان تاشقا ئورناتقۇزدۇم ،

تارىخىدىكى زور ۋەقە ئىدى .

744 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى كۆل بويلا (گۇربالا) قارلۇق قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ بېشبالىقنىڭ يېنىدىكى باسمىل قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ ، باسمىللارنىڭ قاغانى ئىلتەرىشنى ئۆلتۈرۈپ ، ئۆزىنى قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان دەپ جاكارلىغان ۋە ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئۆتۈكەن تېغى ئېتىكىدە بارگاھ تىكىپ ، ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان . تاڭ شۈەنزۇڭ بىلگەكۆل قاغانغا سۈيىنگىل (رەھىمدىل) قاغان دەپ نام بەرگەن① .

ئۇيغۇر خانلىقى تۇمەت قاغاندىن تارتىپ قوغۇشات تاغاندا خانلىق يوقالغانغا قەدەر ئىلگىرى . كېيىن بولۇپ 200 يىل دەۋران سۈرگەن .

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسى ھەققىدە خەنزۇچە كلاسسىك تارىخنامىلەردىن «يېڭى تاڭنامە . ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە : «زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ، شەرقتە شىرۋېيلار (室韦) دىن غەربتە ئالتۇنتاغقىچە يېتىپ باراتتى ، جەنۇبتا چوڭ چۆللۈكنى ئىگىلىگەن بولۇپ ، قەدىمكى ھونلارنىڭ بارلىق زېمىنلىرىنى ئىگىلىگەنىدى» دېيىلگەن . «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە : «ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ ، شەرقتە شىرۋېيلاردىن غەربتە ئالتۇنتاغقىچە يېتىپ بارىدۇ ، جەنۇبتا چوڭ چۆللۈكتىن ھالقىغان بولۇپ ، تۈركلەرنىڭ ئەسلىدىكى بارلىق زېمىنلىرىنى ئىگىلىگەن» دېيىلگەن . لېكىن ، بەزى تەتقىقاتچىلار تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ : «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنى خانلىققا قارام بولغان قەبىلىلەر (يەنى غەربتىن شەرققە قاراپ قارلۇق ، قىرغىز ، شاداپىت ، بارغۇت ، بايىرقۇ ، شىرۋېي ، قۇموق ، قىتان قاتارلىقلار) نىڭ زېمىنلىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا ، شەرقتە ھىنگان تاغلىرىغا يېتىپ بارغان ، غەربتە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە

① لىن گەن ، گاۋزىخۇ : «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 ـ يىل 12 ـ ئاي ، ئۇيغۇرچە نەشرى ، 21 ـ ، 22 ـ بەتلەر .

لەرگە ئاساسلانغاندا، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى كۆچمىسىپ، شىمالىي ئاسىيا يايلاق رايونىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ قالغان. VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن IX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە بولغان تارىخىي جەرياندا ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى پۈتكۈل چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، يەنە گەنسۇ يايلاقلىرى، جەنۇبىي سىبىرىيە، جۇڭغارىيە ۋادىسى، تارىم ۋادىسى، شەرقىي تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېرتىش دەرياسى، يەتتىسۇ ۋادىسى، چۇ دەرياسى، ئىسسىقكۆل ۋادىلىرىغىچە يېتىپ بارغان[1]. 839 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئىنەيۇنكۇل بىلەن شاھزادە سايغا پادىشاھلىق تەختىنى تارتىۋېلىش قەستىدە بولغاندا، ئىناۋەتمەن قاغان قوت تېكىن تەرىپىدىن سېزىلىپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلگەن. شاھزادە سايغا بىلەن يېقىن ئۆتكەن مۇئاۋىن ۋەزىر قارا قوۋۇ قوشۇن باشلاپ سىرتقا چىقىپ كەتكەنىدى. ئۇ ئىناۋەتمەن قاغاننىڭ ئىنەيۇنكۇل بىلەن سايغانى ئۆلتۈرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال ئات سوۋغا قىلىش ئارقىلىق ساتار (شاداپىت) لاردىن قوشۇن ئارىيەت ئېلىپ، ئىناۋەتمەن قاغانغا بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلغان. ئىناۋەتمەن قاغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. قارا قوۋۇ شاھزادە قوۋۇ تېكىننى قوۋۇشات قاغان قىلىپ تىكلىگەن. شۇ يىلى ئۇيغۇرلار رايونىدا ۋابا كېسىلى تارقالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتتىق جۇدۇن بولۇپ، ئات - ئۇلاغلار كۆپلەپ قىرىلىپ كەتكەن. ئادەم ۋە چارۋا ماللارغا كەلگەن بۇ ئاپەتتە پۇقرالار تەرەپ - تەرەپكە تاراپ كەتكەن، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت كۈچى جىددىي تۈردە زەئىپلەشكەن. 840 - يىلى (كەيچېڭنىڭ 5 - يىلى) ئۇيغۇر سانغۇنى كۈلۈگ باغا قارا قوۋۇدىن قاتتىق رەنجىپ، خاككاسلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن.

---

① ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق: «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 - يىل 11 - ئاي نەشرى، 142 — 145 - بەتلەر.

يۇقىرىدا كۆك تەڭرىنىڭ بۇيرۇقى، تۆۋەندە قوڭۇر يەرنىڭ بىقىشى بىلەن ئېلىمنى قۇردۇم، تۈزۈملىرىمنى تىكلىدىم. ئالدىمدا كۈنچىقىش تىكى خەلقلەر، ئارقامدا ئايچىقىشتىكى خەلقلەر، دۇنيانىڭ تۆت بۇلۇڭ دىكى خەلقلەر (ئۆزلىرىنىڭ) كۈچلىرىنى ماڭا بېرۇر. سەككىز دەريا ئارىلىقىدا چارۋام ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىم بار. سېلىنگا ئورخۇن، تۇغلا سەككىز دەريا مېنى سۆيۈندۈردى. مەن قارغا ۋە بۇرغ دەريا بويلىرىدىكى ئاشۇ يەرلەردە تۇرىمەن، ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقىدا كۆچىمەن، يايلىقىم ئۆتۈكەننىڭ غەربىي ئۇچىدا، تەز دەرياسىنىڭ بېشىنىڭ شەرقىدە، مەن شۇ يەردە تۇرارمەن، كۆچۈرمەن... مېنىڭ خاھىشىم بويىچە ئونغى ئۆتۈكەندىن ئاتلاندى. «قوشۇن تارت، خەلقنى يىغ (دېدىم)... جەنۇبىي چېگرىنى، ئالتۇنتاغدىكى غەربىي چېگرىنى، كۆگمەندىكى شىمالىي چېگرىنى قوغدا...» دېگەن خاتىرىلەر بار. يۇقىرىدىكى قەدىمكى خەنزۇچە خاتىرىلەردە بولسۇن ياكى مەڭگۈ تاشلاردىكى خاتىرىلەردە بولسۇن، ھەممىسىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى ھەم ئوغلى ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان (مويۇنچۇر) تەرىپىدىن قايتا تەشكىل قىلىنغان دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىكى ھۆكۈمرانلىق رايونلىرى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. «يېڭى تاڭنامە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى خاتىرىلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنباۋ 5 ـ يىلى (مىلادىيە 745 ـ يىلى) دىكى مەلۇماتلاردۇر. «تېرخىن مەڭگۇ تېشى» دىكى خاتىرىلەر بولسا ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان يېڭىدىن تەختكە چىققان يىللارغا، كېيىن بولغاندىمۇ مىلادىيە 753 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ. «ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقىرىقى مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن زېمىن دائىرىسى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ پايتەختىنى مەركەز قىلغان، نىسبەتەن مەركەزلەشكەن رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ»...

ئورخۇن ـ يېنسەي مەڭگۇ تاشلىرىدىكى خاتىرىلەرگە، ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارغا ۋە كونا، يېڭى تاڭنامىلەردىكى خاتىرە

(هازىرقى نىڭشىيادىكى لىڭۋۇ) دىن تارتىپ غەربتە دۇنخۇاڭ، يۇمېن، ئەنشىگىچە بولغان رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى رايون ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكەللىرى- نى كونترول قىلىشۋالغانىدى . XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خېشى ئۇيغۇرلىرى تاڭغۇتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈم- رانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان . 1227 - يىلى موڭغۇللار تاڭغۇتلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، خېشى ئۇيغۇرلىرى يەنە موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلى- قىدا بولغان، خېشى ئۇيغۇرلىرى بۇ جايدا ئۇزاق مۇددەت ئىشلەپچىقى- رىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆپىيىپ روناق تاپقان . ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى يۇگۇ مىللىتى ئەنە شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر .

يەنە بىر بۆلەك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى باركۆل يايلىقى ئارقىلىق تەڭرى- تاغنىڭ شىمالىغا كېلىپ جايلىشىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . بۇ مەزگىلدە بېشبالىق، غەربىي ئايماق تۇبۇتلەرنىڭ كونترولluقىدا بولۇپ، ئۇيغۇرلار بۇ رايونغا كىرەلمىگەن . كېيىنكى مەزگىلدە ئۇيغۇر- لارنىڭ ئاقساقىلى بۆكۈتېكىن بېشبالىقتا تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلى- ىپ، ئاندىن يەنە غەربىيدىكى ئايماق (يەنى قوچو، ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقى) ، ئۇرۇمتاي (ھازىرقى مىچۈەن ناھىيىسى تەۋەسىدە) قاتار- لىق جايلارنى ئىشغال قىلغان . بۇ بىر بۆلەك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۈرەش قىلىش داۋامىدا كۈنسايىن قۇدرەت تېپىپ، ئاخىر غەربىي ئايماق (قو- چو) نى مەركەز قىلغان ھالدا قوچو ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى قۇرغان . ئۇلار تارىختا غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى (شىجۇ ئۇيغۇرلىرى) ياكى قوچو ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان . غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن تېزلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە مۇقىم ئولتۇ- راقلىشىشقا ئۆزگەرگەن . بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ كۆچى تېخىمۇ زورايـ- غان . قوچو خانلىقىنىڭ زېمىنى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئاقسۇ، شى- مالدا ئىلى دەرياسىدىن جەنۇبتا تۇبۇتكىچە (ھازىرقى خوتەن بىلەن دۇن- خۇاڭنىڭ ئارىلىقى) بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ

خاككاسلار قاغانى ئارىز 100 مىڭ كىشلىك قوشۇن بىلەن ئۇيغۇر لارنىڭ بارگاھىغا ھۇجۇم قىلغان. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بارگاھى قار بالغاسۇن ئىشغال قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ قاغانى قوۋوشات ھەم قارا قوۋو ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇلارنىڭ قوشۇنى ۋە پۇقرالىرى ۋەيران بولۇپ، ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئومۇمىيۈز-لۈك كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. ئۇيغۇرلار ئومۇمىيۈزلۈك كۆچۈشتە، بىر بۆلىكى جەنۇبقا، بىر بۆلىكى غەربكە كۆچكەن.

غەربكە كۆچكەنلىرى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنگەن: بىر بۆلىكى خېشى كارىدورىغا كېلىپ، ۋۇ زېتيەن دەۋرىدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ خېشى كارىدورىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇ بىر بۆلەك ئۇيغۇرلار خېشى كارىدورىغا كەلگەندىن كېيىن، گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ جاڭيې شەھىرى) دا بارگاھ قۇرغان، شۇڭا ئۇلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ياكى خېشى ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دەسلەپكى مەزگىلدە تۇبۇتلەرگە بېقىنغانىدى. 848 ـ يىلى (تاڭ شۈەنزۇڭ داجۇڭنىڭ 2 ـ يىلى) خېشى رايونىنىڭ يەرلىك ئاقسا-قىلى شاجۇ (گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ) لۇق جاڭ يىچاۋ قوشۇن توپلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇبۇتلەرنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، ھازىرقى شىنجاڭ، گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق ئۈچ ئۆلكە (رايون) دىكى شاجۇ، يىجۇ، گۇاجۇ، شىجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ، لەنجۇ، مىنجۇ، كوجۇ قاتارلىق 11 ئايماقنى ئىشغال قىلغان، خېشى ئۇيغۇرلىرى يەنە جاڭ يىچاۋنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بېقىنغان. كېيىنكى يىللاردا خېشى ئۇيغۇرلىرى سەر-گەردان بولۇپ يۈرۈپ، پۇقرالىرىنى يىغىپ كۈچ توپلاپ، پەيدىنپەي قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان. 872 ـ يىلى (شيەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى) خېشى ئۇيغۇرلىرى گەنجۇنى ئىشغال قىلىپ، ئۆز ئالدىغا خان تىكلەپ، X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە دەۋران سۈرگەن. بۇ چاغلاردا تۇبۇتلەر-نىڭ كۈچى زەئىپلىشىپ كەتكەنىدى، ئۇيغۇرلار شۇ چاغدا خېشى رايونى بويىچە ئەڭ كۈچلۈك ئىدى. ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى شەرقتە لىڭجۇ

خانىدانلىقىنىڭ خوراسان رايونىغا يېقىنلاشقان، جەنۇبتا پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىغىچە بولۇپ، پامىر ئېگىزلىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان①.

6. سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مەكىت

840 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، پان تېكىن ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ غەربكە قاراپ كۆچۈپ، غەربىي يۇرتقا كىرگەندىن تارتىپ 1678 - يىلى يەكەن خانلىقى يىمىرىلگەنگە قەدەر 800 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتتى.

بۇ ۋاقىت ئىچىدە غەربىي يۇرتتا غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى، قاراخانىيلار خانىدانلىقى، ئۇدۇن پادىشاھلىقى، قارا قىتان (غەربىي لياۋ)، يۈەن سۇلالىسى، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى ۋە يەكەن خانلىقى قاتارلىقلار بارلىققا كەلدى. ئۇلار ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ تارىخ سەھىپىلىرىنى يېزىپ قالدۇردى، غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇشىنى تېزلەتتى. ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋەتنى داۋاملىق ساقلاپ كەلدى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى بىرلىكتە ياراتتى ۋە بېيىتتى.

1. قاراخانىيلار خانلىقى ۋە مەكىت

قاراخانىيلار خانلىقى تەخمىنەن IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى (مىلادىيە 850 - يىللار) قۇرۇلۇپ، X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يېتىلگەن، XIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى (مىلادىيە 1221 - يىللار) غا كەلگەندە مۇنقەرز بولغان. ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن قار-

---

① ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 - يىل 12 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 93 — 101 - بەتلەر؛ لىن گەن، گاۋزىخۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل 12 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 196 — 197 - بەتلەر.

خانلىق تۇرپان ، تارىم ۋە جۇڭغارىيىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئويمانلىقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن ھاكىمىيەت بولۇپ قالغان . غەربىي ئايماق ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى تاكى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان . ئۇيغۇر مىللىتى شۇ يەردىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىللە ياشاپ ، بىللە ئەمگەك قىلىپ كۆپىيىپ ، ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش ، پەيدىنپەي سىڭىشىش ئارقىلىق راۋاجلىنىپ ، ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىگە ئايلانغان .

غەربكە كۆچكەن ئۈچىنچى بۆلەك ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا كىرىپ ، ئۆزلىرىدىن ئىلگىرى بۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەن قارلۇق قەبىلىسىگە قوشۇلغان . ئۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى پامىرنىڭ غەربىدە بولغاچقا ، ئۇلار تارىختا غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتال-غان① . بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار قۇدرەتلىك قاراخانىيلار خانىدانلىقىنى قۇرغان② . بۇ خانلىق دەسلەپRANA بالاساغۇن (ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى چۇ دەرياسى باشلىنىدىغان يەرنىڭ غەربىي جەنۇبى) نى ، كېيىن قەشقەرنى پايتەخت قىلغان . بۇ خانلىق كۈچەيگەن مەزگىل-لەردە ، ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى زېمىن — شەرقىي جەنۇبتا ھازىرقى شىن-جاڭنىڭ چاقىلىق ناھىيىسىگە يەتكەن ، شەرقتە ئاقسۇ شەھىرى بىلەن باي ناھىيىسىنىڭ ئارىلىقىغىچە بولغان قاقاس تاغ ، چۆللۈكلەرنى چېگرا قىلغان ، شەرقىي شىمالدا ئالتاي تېغىدىن تاكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغى-چە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ، ئەمما قوچو ئۇيغۇرلىرى بىلەن تۇتاشقان چېگرىسى ئېنىق ئەمەس . شىمالدا بالقاش كۆلى ئەتراپلىرىغىچە يەتكەن ، غەربىي شىمالدا ئارال دېڭىزىغىچە بولۇپ ، ئامۇ دەرياسى ۋە سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى خارەزىمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . غەرب ۋە غەربىي جەنۇبتا ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلىپ ، غەزنەۋىلەر

---

① ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئۈچۈن قاراڭ : «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۈنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 - يىل 7 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 229 — 232-بەتلەر .

② ۋېي لياڭتاۋ : «قاراخانىيلار خانلىقى تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1986 - يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 27 — 30 - بەتلەر .

ئوغۇلچاق ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جىيەنى سۇتۇق تەختكە ۋارىس- لىق قىلىپ، ئۆزىنى بۇغراخان دەپ ئاتىغان. سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم ئىش شۇ بولدىكى، ئۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ سىياسىي پائالىيىتىنىڭ ئاساسىغا ئاي- لاندۇردى. سۇتۇق خان دەۋرىدە قاراخانىيلار خانلىقى پەيدىنپەي قۇدرەت تېپىپ، سامانىيلار خانلىقى بېسىۋالغان تالاسنى قايتۇرۇۋالدى ۋە 944 - يىلى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان بالاساغۇندىكى چوڭ خانغا قارشى كەسكىن جەڭ قىلىپ، بالاساغۇننى ئىشغال قىلىپ، قارا- خانىيلار خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈردى ۋە قەشقەرنى پايتەخت قىلدى.

955 - يىلى سۇتۇق ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتاپ، قەشقەر- دە تۇردى، ئىككىنچى ئوغلى سۇلايمان بالاساغۇندا تۇردى.

مۇسا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە بۇددىزمنىڭ مەركىزى بولغان ئودۇننى ئىستېلا قىلىش ئۈچۈن دىنىي ئۇرۇش قوزغىدى. مۇسا 977 - يىلى باشلىغان ئودۇنغا قارشى دىنىي ئۇرۇشنى 1001 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئاياغلاشتۇردى. بۇ ئۇرۇش ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلدى. ئىستېلا قىلىنغان ئودۇن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى.

1041 - يىلى قاراخانىيلار خانلىقى ئامۇ دەرياسى رايونىنىڭ ھۆ- كۈمرانى بۆرتېكىن بىلەن ئىبراھىم شەرق قىسىم چوڭ خاننىڭ ھۆكۈم- رانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولدى ۋە ئۆزىنى «تابغاچ» خان دەپ ئاتىدى. بىرلىككە كېلىپ بولغان خانلىق شۇنىڭدىن باشلاپ يەنە شەرقىي خانلىق بىلەن غەربىي خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتتى. شەرقىي خانلىق- نى ھەسەن جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى سورىدى، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى تالاس، ئىسپىجاپ، تاش قەلئە (ھازىرقى تاشكەنت)، پەرغانىنىڭ شەرقىي قىسمى، يەتتىسۇ ۋادىلىرى ۋە قەشقەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. غەربىي خانلىقنى ئەلى جەمەتى ئەۋلادلىرى سورىدى، ئۇنىڭ تېررىتورى-

لۇق ، تۈركەش ، ياغما ، چىگىل ، ئۇيغۇر ، سوغدى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى . ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى غەربتە قاراقۇم چۆللۈكىدىن شەرقتە لوپنۇر كۆلىگىچە ؛ شىمالدا بالقاش كۆلىدىن جەنۇبتا ئامۇ دەرياسىغىچە يېتىپ باراتتى . خانلىقنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى چۇ دەرياسىنىڭ ئەتراپىدىكى بالاساغۇن (ھازىرقى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربى)دا ئىدى ، كېيىن قەشقەرگە كۆچۈرۈلدى .

840 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ، غەربكە كۆچكەن بىر قىسىم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلىقىغا كىرىپ قارلۇقلار تەرەپكە باردى . IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ ئۇيغۇرلار قارلۇق خانلىقى ئاساسىدا قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇردى .

قاراخانىيلار خانلىقى خانلىقنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ ، خاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلەن كىچىك ئوغلى بۆلۈپ سورىدى . چوڭى چوڭ خاقان بولۇپ ، ئارسلانخان (شىرخان) دەپ ئاتالدى . ئۇ خانلىقنىڭ ئەڭ ئالىي باشلىقى بولۇپ ، بالاساغۇندا تۇردى ؛ كىچىكى ئورۇنباسار خاقان بولۇپ ، بۇغراخان دەپ ئاتالدى . ئۇ دەسلەپ تالاستا تۇردى ، كېيىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلدى .

يازما ھۆججەتلەردە بايان قىلىنىشىچە ، قاراخانىيلار خانلىقىغا ئاساس سالغۇچى بىلگە قادىرخان ئىكەن ، بىلگە قادىرخان ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ زېمىننى تەڭ بۆلۈشۇۋالغان . چوڭ ئوغلى بازىر ئۆزىنى ئارسلانخان (شىرخان) دەپ ئاتاپ ، بالاساغۇندا تۇرۇپ ، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسىم رايونىنى سورىغان ؛ ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇلچاق ئۆزىنى بۇغراخان دەپ ئاتاپ ، تالاستا تۇرۇپ ، خانلىقنىڭ غەربىي قىسىم رايونىنى سورىغان . ئوغۇلچاق سامانىيلار خانلىقى بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلغان . 893 - يىلى سامانىيلار خانلىقى تالاسنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ، ئوغۇلچاق قەشقەرگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان .

ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى بىللە ئېلىپ بارىدىغان، كۆندىلىك تۇرمۇشىدا چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى بىرگە ئىستېمال قىلىدىغان ھالەت بارلىققا كەلگەنىدى.

ئۈچىنچى، قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىلا ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە ئىسلام دىنى خانلىقنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلانغانىدى. تارىم بوستانلىقىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى، خانلىقنىڭ ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن تارقىتىشى ئارقىسىدا مەكىت قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى دىنىي ئېتىقادلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئەمما، مەكىت رايونىدىكى خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئىسلام دىنىدىن ئاۋۋالقى قەدىمكى دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى داۋاملىق ساقلاندى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدە - ئەھكاملىرىغا سىڭىپ كەتتى.

تۆتىنچى، تىل - يېزىق جەھەتتە، قاراخانىيلار قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىن باشلاپلا خانلىق تەۋەسىدە ئۇيغۇر تىلىنى قوللىنىشقا باشلىدى. بۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا، گراممatika ۋە لېكسىكا جەھەتلەردە ئورخۇن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، يەنە يېڭى تەرەققىياتلارغا ئىگە بولغانىدى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب، پارس تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئەرەب، پارسچە سۆزلەر ئۇيغۇر تىل تەركىبىگە قوشۇلۇشقا باشلىدى. بىراق، مەكىت رايونى ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى بويىچە سىرتنىڭ تەسىرىگە ئاز ئۇچرىغان بولغاچقا، چەت تىلنىڭ تىل تەركىبلىرىنىڭ بۇ جايدىكى خەلقنىڭ تىلىغا بولغان تەسىرى ئانچە چوڭ بولمىغانىدى. شۇڭا، ھازىر مەكىتتىكى ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ تىلىدا — مەكىت (دولان) شېۋىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىل ئېلېمېنتلىرى خېلى كۆپ ھالدا ئەسلىدىكى ھالەتنى ساقلاپ قالغانىدى[①]. مۇشۇ مەزگىلدە خانلىق تەۋەسىدە ئىككى خىل

---

① كورەش تاھىر، ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت (دولان) شېۋىسى ھەققىدە تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2006 - يىلى 2 - سان.

يىسى ئامۇ دەرياسى رايونى ۋە پەرغانىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى ، بۇخارا پايتەخت بولدى .

مەكىت ئەينى دەۋردە قەشقەرنى پايتەخت قىلغان شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىگە قاراشلىق جاي بولدى . بۇ دەۋردە مەكىتنىڭ تارىخى ، مەدەنىيىتى قاتارلىقلاردا ناھايىتى زور بۇرۇلۇش يۈز بەردى .

بىرىنچى ، تارىخىي جەھەتتىن ، قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلار قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولۇپ ، ئەسلىدىكى تارقاق ھالەتتىن بىرلىككە كېلىش ، بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىش ھالىتىگە ئۆتتى . تەكلىماكان بويىدىكى مەكىت قاتارلىق بوستانلىقلار قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى — قەشقەرگە بىۋاسىتە قارايدىغان مۇھىم جايلارغا ئايلاندى . ئەڭ مۇھىمى ، بۇ چاغدا پۈتكۈل تارىم ۋادىسى مىللىي تەركىب جەھەتتىن بىرلىككە كېلىپ ، ئۇيغۇرلار بۇ جايدىكى ئاساسلىق مىللەتكە ئايلاندى .

ئىككىنچى ، ماددىي مەدەنىيەت جەھەتتىن ، قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇيغۇرلار مۇنتىزىم ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆتۈپ ، خانىدانلىقنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشى كۆچمەن چارۋىچىلىق ، ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ، سودا ۋە شەھەرلەشكەن مۇنتىزىم قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىن ئىبارەت تۆرلۈك شەكىلگە ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ، ئۇنىۋېرسال ماددىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ ، خانلىق تەۋەسىدىكى ھەرقايسى بوستانلىق ، يۇرتلار ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ئۆز جايىغا ماس كەلگەن ماددىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى يولغا قويۇپ ، ئۆزىگە خاس ماددىي تۇرمۇش شەكلىنى بەلگىلىگەنىدى . مۇشۇ قاتاردا دولان دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاياغ ئېقىنىغا جايلاشقان مەكىت قاتارلىق جايلار ئۆزىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىگە ماس كەلگەن ماددىي ئىشلەپچىقىرىش شەكىللىرىنى — يېرىم كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە يېرىم ئولتۇراق دېھقانچىلىق

تەرەققىي قىلغان شەھەرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان مەكىت رايونى-نىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ئەھۋالىمۇ ياخشىلىنىپ ، ئۆزىگە خاس سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتى بارلىققا كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى .

هالبۇكى ، 1089 - يىلى سالجۇقىيلار خانلىقى بۇخارانى بېسىۋال-دى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي خانلىق سىياسىي جەھەتتە سالجۇقىي-لار خانىدانلىقىنىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالدى . 1128 - يىلى يوللىغ تاشىن قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئا-خىرقى خاقانى ئەھمەدنى مەغلۇپ قىلدى . قەشقەر قاتارلىق جايلار قاراقى-تانلارغا تەۋە بولدى . 1137 - يىلى قاراقىتانلار خوجەند (هازىرقى تاجىكىستاندىكى خوجەند) تە غەربىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلدى ، ئەسلىدىكى قاراخانىيلار خانلىقىغا تەۋە تېررىتورىيىمۇ قاراقىتانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى .

قاراقىتان خانلىقى — لياۋ سۇلالىسى (907 — 1125) گۇمران بولۇش ھارپىسىدا قىتان ئاقسۆڭەكلىرىدىن يوللىغ تاشىن ئۆز قەبىلىلى-رىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ بېرىپ ، ئېمىل دەرياسى ۋە بالاساغۇندا قۇرغان ھاكىمىيەت . قىتانلار شەرقىي غۇز ، سىيانپىي يۈۋېن قەبىلىلى-رىنىڭ بىر تارمىقى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا قىتانلارنىڭ ئاقساقىلى يوللىغ ئاباگى قىتان قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، كۈندىن - كۈنگە قۇدرەت تېپىپ ، 907 - يىلى خانلىق تەختىگە چىقتى . 916 - يىلى ئۇ ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى ، يىلنامىنى شېنشى ، دۆلەت نامىنى قىتان دەپ ئاتىدى . 947 - يىلى دۆلەت نامىنى بۈيۈك لياۋغا ئۆزگەرتتى ؛ 983 - يىلى يەنە بۈيۈك قىتانغا ئۆزگەرتتى ؛ 1066 - يىلى يەنە بۈيۈك لياۋ دېگەن نامنى ئەسلىگە كەلتۈردى .

پادىشاھ تيەنزۇ دەۋرىدە خېيلۇڭجياڭ ۋە سۇڭخۇاجياڭ دەريالىرى ئەتراپىدىكى جۇرجىتلار كۈنسېرى قۇدرەت تاپتى . 1122 - يىلى قەبىلە باشلىقى ئاگۇدانىڭ قوماندانلىقىدا ئۈزلۈكسىز جەنۇبقا سۈرۈلۈپ ، قىتان-

يېزىق ئىشلىتىلگەنىدى . بىر خىلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ، يەنە بىر خىلى ئەرەب يېزىقى بولۇپ ، ئۇيغۇر تىلى ئەرەب يېزىقى بىلەن ئىپادىلەنگەنىدى[①] .

مەشھۇر «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقى ئىككى خىل يېزىقتا كۆچۈرۈلگەن . 1907 ـ يىلى فرانسىيە ئالىمى پېللىئوت هازىرقى شىنجاڭنىڭ يەكەن ناھىيىسىدىن قاراخانىيلار خاندانلىقى مەزگىلىدىكى بىرقانچە هۆججەتنى تاپقان ، ئۇنىڭ ۋاقتى مىلادىيە 1096 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ . هۆججەتتە ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىمزاسى بولۇپ ، بەزىلىرى ئەرەب يېزىقىدا ، بەزىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىدى[②] . بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «ئاتالمىش يەكەندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار» ئەمەلىيەتتە هازىرقى مەكىت ناھىيىسىنىڭ قىزىلئاۋات يېزىسى قىزىلچى كەنتىدىن تېپىلغان بولۇپ ، ئەينى دەۋرلەردە بۇ جاي يەكەنگە تەۋە زېمىن بولغاچقا ، ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بۇ جايدىن تېپىلغان يازما ماتېرىياللارنى شۇ نام بىلەن ئاتاشقانىدى[③] .

بەشىنچى ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلارنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، ھەرقايسى بوستانلىقلار ۋە شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە كۈچەيدى . دۆلەتنىڭ بىرلىككە كېلىشى ، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى ، ھەرقايسى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ كۈچىيىشى بىلەن سودىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى . ھەرقايسى شەھەرلەر ۋە بوستانلىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتى تەرەققىي قىلىپ ، سودىنىڭ تېخىمۇ جانلىنىشىغا تۈرتكە بولدى . بۇ مەزگىلدە شىمالدا بارچۇق ، غەربتە قەشقەر ، جەنۇبتا يەكەندىن ئىبارەت ئىقتىساد ، مەدەنىيەت ، سودا

---

① لىن گەن ، گاۋزېخۇ : «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 ـ يىل 12 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 237 ـ ، 238 ـ بەتلەر .

② گېڭ شىمىن : «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە يازما يادىكارلىقلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 ـ يىلى نەشرى ، 44 ـ بەت .

③ لىن مېيسۇن : «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ، شەرق نەشرىياتى ، 1995 ـ يىل 12 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 474 ـ ، 475 ـ بەتلەر ؛ نيۇ رۇجى : «ئالتاي مەدەنىيىتى ۋە غەربىي يۇرت» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 2003 ـ يىل 10 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 182 ـ ، 183 ـ بەتلەر .

مەكمت ئاۋۋال قاراقىتان خانلىقىنىڭ، كېيىن نايمان شاھزادىسى كۈچلۈكنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى.

2 . موڭغـۇل ئىمپېرىيىسى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەكمت

XI ئەسىردە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ئونان دەرياسى بىلەن كىرولىن دەرياسى ئارىلىقىغا جايلاشقان موڭغۇل قەبىلىلىرى قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان . بۆرە تېكىن قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكى تېمۇرچىن ئەينى زامانىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىشىش ئىستىكىدىن ئىبارەت تارىخىي يۈزلىنىشكە ماسلىشىپ، باشقا قەبىلىلەرنى يۇتۇۋېلىش يولىدا ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، بىر - بىرلەپ يوقىتىش سىياسىتى ئارقىلىق، ئاۋۋال كۈچلۈكرەك بولغان كېرەي قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئونخان ۋە جاتالان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى جامۇقە بىلەن بىرلىشىپ تاتار، مېركىت، تايجىئۇت قاتارلىق قەبـىـلىلەرنى مەغلۇپ قـىـلـدى . 1201 - يىلى تېمۇرچىن يەنە ئونخان بىلەن بىرلىشىپ جامۇقەنى مەغلۇپ قىلدى . 1202 - يىلى ئونخاننىڭ كۈچلىرىنىمۇ يوقاتتى . 1204 - يىلى قۇدرەتلىك نايمان قەبىلىسىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇنىڭ باشلىقى تايانخاننى ئۆلتۈردى . ئۇنىڭدىن كېيىن قوڭغىرات قەبىلىسى بىلەن ئونغۇت قەبىلىسى ئارقا - ئارقىدىن ئەل بولدى . 1206 - يىلى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى ئونان دەرياسى بويىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، 44 ياشلىق تېمۇرچىننى پۈتۈن موڭغۇللارنىڭ چوڭ قاغانى قىلىپ كۆتۈردى . ئۇنىڭ ھۆرمەت نامى چىڭگىزخان («تەڭداشسىز ئۇلۇغ خان» مەنىسىدە) دەپ ئاتالدى .

چىڭگىزخان پۈتۈن موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى بەرپا قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرى ۋە ئەۋلادلىرىنى يەر - زېمىنغا، بايلىق ۋە مەرتىۋىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، موڭغۇل دالاسى تەۋەسىنىڭ سىرتىدىكى ھاكىمىيەتلەرنى بويسۇندۇرۇش قارارىغا كەلدى . شۇنىڭ بىلەن ئەتراپىدىكى قوشنا ئەللەرگە قارىتا غايەت زور تالان - تاراج ھەم ۋەيران-

ـلارغا هۇجۇم قىلدى . 1123 ـ يىلى قىتانلارنىڭ پايتەختى نەنجىڭ (يەنجىڭ) نى بېسىۋالدى . 1124 ـ يىلى يوللىغ تاشىن قىتان قوشۇنىنى باشلاپ غەربكە كەتتى .

1128 ـ يىلى قاراقىتان قوشۇنلىرى ئىلى دەرياسى ۋادىسى ئارقىلىق تەڭرىتاغدىن ئۆتۈپ ، توپتوغرا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى جايلارغا كىردى . قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئەھمەد قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قوشۇنىغا ئۆزى باشچىلىق قىلىپ ، قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا قاراقىتان قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلدى . قاراقىتان قوشۇنلىرى قاراخانىيلار خانلىقى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى . ئەھمەد جەڭدە قازا تاپتى . قاراقىتان قوشۇنلىرى ئارقىدىنلا يەنە يەكەن ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى هۇجۇم بىلەن بېسىۋالدى .

1132 ـ يىلى يوللىغ تاشىن ماۋارائۇننەهر رايونىدىكى كىرمان شەھىرىدە ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلاپ ، گورخان دەپ ئاتىدى ، ئۇزاق ئۆتمەيلا تيەنيۇخان (تەڭرى ساقلىغان خان مەنىسىدە) غا ، يىلنامىسىنى يەنچىڭغا ئۆزگەرتتى . ئۆز بوۋىسىنى تۇنجى ۋارىس پادىشاھ ، مومىسىنى ئادالەتچى خانىش دەپ ئاتىدى . يوللىغ تاشىن بەرپا قىلغان بۇ هاكىمىيەت تارىختا «غەربىي لياۋ» ياكى «قاراقىتان خانلىقى» دەپ ئاتالدى .

قاراقىتاننىڭ چېگرىسى شىمالدا بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدىكى باـقىت تاغلىرىغىچە ، غەربتە خارەزىمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئارال دېڭىزىدىغىچە ؛ شەرقتە بېشبالىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هازىرقى شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە ، شەرقىي جەنۇبتا خوتەنگىچە ، غەربىي جەنۇبتا ئامۇ دەرياسىغىچە يېتىپ باردى .

ئەينى زاماندا قۇدرەت تاپقان موڭغۇللارنىڭ سەركەردىسى تېمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش داۋامىدا 1204 ـ يىلى نايمان قەبىلىسىنى يوقىتىپ ، قەبىلە باشلىقى تايانخاننى ئۆلتۈردى . تايانخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك قاراقىتانلار تەرەپكە قېچىپ باردى . 1211 ـ يىلى كۈچلۈك جى گۇلۇنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالدى .

ۋاقىتلىق باشقۇرۇپ تۇردى . 1229 - يىلى موڭغۇللارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان ئوگىداي چوڭ خان بولدى .

1271 - يىلى قۇبلاي يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ ، خانبالىقنى پايتەخت قىلدى . 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ ، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈردى . شۇنىڭ بىلەن بەش دەۋر ، ئون سۇلالە زامانىسىدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن بۆلۈنمە ھالەتكە خاتىمە بەردى .

3 . چاغاتاي خانلىقى ۋە مەكىت

چاغاتاي خانلىقى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ سۇيۇرغاللىقى ۋە ئۇنىڭ شۇ سۇيۇرغاللىقتا بەرپا قىلغان ھاكىمىيىتىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭ زېمىنى ھازىرقى تەڭرىتاغنىڭ غەربىي شىمال قىسىمىدىكى ئىلى ۋە بورتالا رايونى ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قەشقەر ، خوتەن رايونى ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەتتىسۇ ۋە ماۋارائۇننەھر رايونىغا توغرا كېلىدۇ . چاغاتاي سۇيۇرغاللىقى چىڭگىزخان سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن زېمىن ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ سۇيۇرغاللىق ۋە ئىرق ، قەبىلە ئەڭ مۇرەككەپ بولغان رايون بولۇپ ، ئۇ ئاۋات شەھەرلەرنى ، شۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان دېھقانلارنى ، سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇنىڭ مەركىزى ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ئالمالىق ئىدى . 1241 - يىلى چاغاتاي ۋاپات بولدى .

1314 - يىلى چاغاتاي خانلىقى شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى . شەرقىي قىسىم ئالمالىقنى ئۆزىگە مەركەز قىلدى ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى قەشقەر ، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى ، ئېسەن بۇقا بۇ يەردە ھۆكۈمران بولدى ؛ غەربىي قىسىمنىڭ مەركىزى سەمەرقەند بولدى ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى ماۋارائۇننەھر رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى ، بۇ يەردە كوبەك ھۆكۈمران بولدى .

چىلىق خاراكتېرىدىكى ئۇرۇشنى قوزغىدى . ئۇ ئالدى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈردى . XII ئەسىرنىڭ بېشىدا غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا قاراقىتانلار خانلىقىغا تەۋە ئىدى . غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى قىتانلارنىڭ زۇلمى ئاستىدا قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگەنىدى . مىلادىيە 1212 ـ يىلى كۈچلۈك قاراقىتان سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جى گۇلۇنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالغان (جى گۇلۇ كۈچلۈكنىڭ قېيناتىسى) ئىدى . كۈچلۈك تەختكە چىققاندىن كېيىن ، ئۇدۇن ، قەشقەر ، يەكەن ، مەكىت قاتارلىق جايلار بىۋاستە قاراقىتاننىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . كۈچلۈك ئۇدۇن ، قەشقەر ، يەكەن ، مەكىت قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنى بۇددا دىنىغا قايتىشقا مەجبۇرلىغان . خاتىرىلەردىن قارىغاندا ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرىگە ئەسكەر كىرگۈزۈپ ، ئۇلارنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلغان ، بويسۇنمىغانلارنى ئۆلتۈرگەن . ئۇدۇن ، قەشقەر ، يەكەن قاتارلىق جايلاردا قارشىلىق قىلغان بولسىمۇ ، باستۇرۇۋېتىلگەن .

شىمالدا باش كۆتۈرگەن تېمۇرچىن (چىڭگىزخان) مىلادىيە 1218 ـ يىلى شەرق ۋە غەربكە قاراپ كېڭىيىشكە لەشكەر چىقارغان ، جەبە نويان باشچىلىق قىلغان غەربىي يول قوشۇنىنىڭ بىر تارمىقى كۈچلۈك ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇدۇن ، قەشقەر ۋە يەكەن خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىپ ، ئارقا ـ ئارقىدىن غەلىبە قىلغان . جەبەنويان قوشۇنىنىڭ ئەزنەمەتلىرىدىن كېيىنمەل ساردكول (تاشقورغان) دا كۈچلۈكنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن ، قەشقەر ، يەكەن ، مەكىت ، ئۇدۇنلارنىڭ ھەممىسى چىڭگىزخانغا بويسۇنغان① . شۇنىڭ بىلەن بۇ جايلار موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان .

1227 ـ يىلى چىڭگىزخان تاڭغۇتلارغا ھۇجۇم قىلىش سەپىرىدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ھاكىمىيەتنى ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى تۆلۈخان

---

① «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2005 ـ يىل 10 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 50 ـ ، 51 ـ بەتلەر .

ۋاقىت ئىچىدە يەكەننى مەركەز قىلىپ، شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە پامىر ئېگىزلىكىگىچە، جەنۇبتا شىزاڭ چېگرىسىدىن شىمالدا تەڭرىتاغقىچە سوزۇلغان چوڭ خانلىق تىكلەندى، بۇ مەشھۇر يەكەن خانلىقى ئىدى.

يەكەن خانلىقى سەئىدخان تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، ئىسمائىلخان ئەسىرگە ئېلىنغانغا قەدەر جەمئىي ئالتە ئەۋلاد، 11 خانلىق دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ، 165 يىل داۋاملاشتى. «خانلىق ئەڭ قۇدرەت تاپقان ۋاقىتلاردا پۈتكۈل تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئىلىكىگە ئالغاندىن تاشقىرى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى، ئىسسىقكۆل رايونى، پەرغانە ئويمانلىقى، بەدەخشان ۋە ۋاھان تاغلىق رايونى قاتارلىق جايلارنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئەمەلىي زېمىنىنى باشقۇردى»①.

يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدا سەئىد ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىد، نەۋرىسى ئابدۇكېرىم ۋە سۇلتان ماخمۇد جەسۇر، ئىستىبداتلىق، سىياسىي جەھەتتە تەرەققىيپەرۋەر ۋە تۆھپىكار چوڭ خانلار ئىدى، شۇنداقلا يەكەن خانلىقىنى قۇرغان ۋە قۇدرەت تاپقۇزغان ھۆكۈمرانلار ئىدى.

يەكەن خانلىقىغا ئاساس سالغۇچى سەئىدخان 1490 - يىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان. 1514 - يىلى ئاكىسى بابۇر بىلەن بىللە سەمەرقەند شەھىرى ئەتراپىدا جەڭ قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قوشۇنىنى باشلاپ تەڭرىتاغدىن ئۆتۈپ قەشقەر رايونىغا كىردى. جاپالىق، شىددەتلىك جەڭلەرنى قىلىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يېڭىسار، يەكەن ۋە قەشقەرنى ئىشغال قىلدى. 1514 - يىل 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى خانلىق تەختىگە ئولتۇردى، يەكەننى پايتەخت قىلىپ، يەكەن خانلىقىنى قۇردى. 1533 - يىلى سەئىدخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئابدۇرەشىدخان دوغلات قەبىلىسى ئەمىرلىرىنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇپ، خانلىق تەختىنى مۇستەھكەملىدى، سىرتتا ئۆز-

① ليۇزىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - قىسىم، 717 -، 718 - بەتلەر.

1321 ـ يىلى ۋە 1330 ـ يىلى كوبەك خان بىلەن ئېسەن بۇقا ئارقا ـ ئارقىدىن ۋاپات بولدى . موڭغۇل قەبىلىلىرى سەركىسىز قې-لىپ ، پاتىپاراق بولۇپ كەتتى ، ھەرقايىسى ئۆز سەنىمىگە دەسسەپ ، بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلىپ قىرغىنچىلىق قىلىشتى . 1348 ـ يىلى ھوقۇقلۇق ۋەزىر بۇلاجى 18 ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنى ئېسەن بۇقىنىڭ ئوغلى دەپ جاكارلىدى ۋە ئۇنى ئاقسۇدا خان قىلىپ تىكلىدى . تۇغلۇق تۆمۈر ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار تارىختا شەرقىي چاغاتاي خان-لىقى دەپ ئاتالدى .

تۇغلۇق تۆمۈر 1361 ـ يىلى ماۋارائۇننەھر رايونىغا ئۇزلۇكسىز ئەسكەر ئەۋەتىپ ، ماۋارائۇننەھر رايونىنى قايتۇرۇۋالدى ، چاغاتاي خان-لىقى يەنە ۋاقتىنچە بىرلىككە كەلدى . تۇغلۇق تۆمۈر چاغاتاي خانلىقى جەمەتى ئىچىدە ئىسلام دىنىنى بىرىنچى بولۇپ قوبۇل قىلغان شەخس ئىدى . ئۇ ئىسلام دىنىنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي قىسمىدا زورلۇق ۋاسى-تىسى بىلەن كېڭەيتىپ ، 160 مىڭ موڭغۇلنى زورلۇق بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇردى . 1363 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆلدى ، ھەرقاي-سى جايلاردا توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى ، ھەرقايسى جايلاردا بۆلۈنمە ھالەت شەكىللەندى .

XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇللارنىڭ ئويرات قەبىلىسى باش كۆتۈرۈپ چىقتى ۋە بېشبالىقنى ، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسى-مىنى ھەم باركۆل يايلاقلىرىنى بېسىۋالدى .

خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنمىچىلىك تۇپەيلىدىن ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى كۇنسېرى زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى .

مەكىت قاتارلىق تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى جايلار ئاۋۋال چاغاتاي خانلىقىنىڭ ، كېيىن شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە بۆلۈنمە كۈچلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىدە قالدى .

4 . يەكەن خانلىقى ۋە مەكىت

1514 ـ يىلىدىن 1678 ـ يىلىغىچە بولغان بىر يېرىم ئەسىر

تەرەققىياتىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى .

بىرىنچى ، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ ، خانلىق تەۋەسىدىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى تاماملاندى . تارىم ۋادىسىدىكى پارچە بوستانلىقلارنىڭ ئىلگىرىكى بۆلۈنمە ، يەككە ھالىتىگە خاتىمە بېرىلىپ ، مىللەت تەركىبى ئېنىق ، مۇقىم بولغان ، بىر پۈتۈن زېمىن تېررىتورىيىسىگە ئىگە بولغان ھالەت بارلىققا كېلىپ ، جەمئىيەتتە ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي جەھەتتە گۈللىنىش ۋەزىيىتى كۆرۈلدى . مەكىت خانلىقىنىڭ مەركىزى يەكەن شەھىرىگە قاراشلىق جايلارنىڭ بىرى سۈپىتىدە مۇھىم روللارنى ئويناشقا باشلىدى .

ئىككىنچى ، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب - شىمالىنىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش بىلەن بىرگە ئىسلام دىنىنىڭ پۈتكۈل خانلىق تەۋەسىدە تارقىلىشىغا ، دۆلەت دىنىلىق ئورنىنى تىكلىشىگە شارائىت يارىتىپ بەردى . بۇنىڭ بىلەن خانلىق تەۋەسىدىكى خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىرلىككە كېلىپ ، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا ياخشى شارائىت يارىتىلدى .

ئۈچىنچى ، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتى غايەت زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن ، بولۇپمۇ يازما ئەسەرلەر ۋە مۇزىكا باشقا ھەرقانداق دەۋردىكىدىن كۆپ بولۇپ قالماي ، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى مەدەنىيەت ۋە سەنئىتىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن . مۇقام ئۇستازى ، شائىرە ئامانىساخانىنىڭ تۇغۇلغان ، بالىلىق چاغلىرىنى ئۆتكۈزگەن يۇرتى مەكىت ئەينى دەۋر ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇھىم رول ئوينىغان ھەم ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرغانىدى .

«ئون ئىككى مۇقام» نى رەتلەپ چىقىش يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى مۇھىم مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۈگۈنكى كۈندە مەملىكەت ئىچى ۋە خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدىكىلەر «مۇقام» نى رەتلەپ

بېكلەرنىڭ شايبانىيلار خانىدانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ، قۇدىلاشتى . 1560 ـ يىلى ئابدۇرەشىدخان جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىققاندا ، خوتەندە ۋاپات بولدى .

ئابدۇرەشىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن ، سەئىدخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىم تەختكە ۋارىسلىق قىلدى . ئابدۇكېرىمخاننىڭ ئاساسىي تۆھـ-پىسى تۇرپان رايونى بىلەن قۇمۇل رايونىنى يەكەن خانلىقىنىڭ زېمىنىغا قوشۇپ ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن كېيىن تەڭ-رىتاغىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي بۆلەككە بۆلۈنۈپ تۇرغان سىياسىي ۋەزىيىتىگە خاتىمە بەردى .

1592 ـ يىلى ئابدۇكېرىمخان ئۆلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد تەختكە ۋارىسلىق قىلدى ، ئۇنىڭ دەۋرىدە خانلىق ئىنتايىن گۈللىنىپ قۇدرەت تاپتى .

مۇھەممەدخان ئۆلگەندىن كېيىن ، تەختكە ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد ۋارىسلىق قىلدى . بۇ چاغدا خانلىق سىرتتا قىرغىزلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى ، ئىچكى جەھەتتە ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كېلىپ چىقتى ، شۇنىڭ بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن بۆلۈنمە ھالەت شەكىللىنىشكە باشلىدى . ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىش ئۇرۇشىدا ھەرقايسى تەرەپ سىرتنىڭ ياردىمىگە ئىنتىلىپ ، شۇنىڭ بىلەن قىرغىزلار ، قازاقلار ، ئويراتلار ۋە خوجىلار-نىڭ كۈچى بۇ ئۇرۇشلارغا ئارىلاشتى . 1678 ـ يىلى جۇڭغار ئاقسۆڭەك-لىرىدىن قونتەيجى غالدان 12 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەر چىقىرىپ تەڭرىتاغىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ ، ئاقسۇ ، ئۇچتۇرپان ، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى ئېلىپ ، خانلىقنىڭ پايتەختى يەكەنگىچە يېتىپ باردى ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىلخان ئەسىرگە چۈشۈپ ، ئىلىغا ئېـ-لىپ كېتىلدى ، شۇنىڭ بىلەن يەكەن خانلىقىنىڭ زېمىنى جۇڭغارلارنىڭ تەۋەسىگە ئايلاندى .

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە خانلىقنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تە-رەققىياتىغا ماس ھالدا مەكىت رايونىنىڭ تارىخ ، مەدەنىيەت ، ئىقتىسادىي

بىلەن ئوردىغا نۇرغۇن تالانتلىق شەخسلەر، خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقى-لىپ يۈرگەن «مۇقام» مۇزىكىلىرى مۇشۇ كىشىلەر بىلەن بىللە ئوردىغا توپلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن «مۇقام» نى رەتلەپ چىقىش ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت هازىرلىنىدۇ[1].

تۆتىنچى، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تارىم ۋادىسىدىكى بوستاندلىق ۋە شەھەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، سودا ئىشلىرىنى ئىلگى-رى سۈردى، ھەرخىل قول ھۈنەر - سەنئەت كەسىپلىرى تەرەققىي قىلدى، يېڭى شەھەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇ مەزگىلدە مەكىت خانلىقى-نىڭ مەركىزى بولغان يەكەن شەھىرىگە يېقىن بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

5. خوجىلار ۋە مەكىت

خوجىلار ئۆز نەسەبلىرىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە بۇۋى پاتى-مە بىلەن ئەلى ئىبنى تالىپقا باغلايدۇ، بولۇپمۇ مىلادىيە XIV ئەسىردە ئۆتكەندى (مىلادىيە 1317 — 1389 - يىللار) تەرىقەتچىلىرى ئۆز نەسەبلىرىنى، سىلسىلىلىرىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ئەلىگە باغلاي-دۇ. شۇڭلاشقا، بۇ مەسىلەكىنىڭ باشلامچىلىرى «خوجا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تەرىقەتچىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۆرەلمىسى بولغان زاھىتلار مىلا-دىيە XIV ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئەرەب ئۇمەييە خەلىپىلىكىنىڭ (مىلادىيە 661 — 750 - يىللار) باغداد، بەسرە شەھەرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن.

مىلادىيە 750 - يىلى ئۇمەييە خەلىپىلىكى ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكى (مىلادىيە 750 — 1258 - يىللار) تىكلەنگەندىن كېيىن، زاھىتلارنىڭ ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ كۈ-چەيدى. ئۇلار يەنىلا باغداد، بەسرە ۋە ئىراننىڭ شىراز، ئىسپاھان قاتارلىق شەھەرلىرىنى مەركەز قىلىپ، ئالاھىدە زور بىر كۈچكە ئايلان-

[1] لىيۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 - قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 784 - بەتكە قاراڭ.

چىقىش يەكەن خانلىقىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيىتى دەپ ئېتىراپ قىلماقتا. «مۇقام» نى رەتلەپ چىقىش ئىشى ئەڭ بۇرۇن يەكەن خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خانى ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە ئېلىپ بېرىلغان.

بىر تاسادىپىي پۇرسەتتە شىكارغا چىققان ئابدۇرەشىدخان دولان دەرياسى بويىدا (ھازىرقى مەكىت ناھىيىسى غازكۆل يېزىسى قومۇش مەھەللە كەنتى ئەتراپىدا) ئامانىيساغا يولۇقۇپ قالىدۇ. ئامانىيسا مەھمۇد ئىسىملىك نامرات ئوتۇنچىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، دولان دەرياسى بويىدا چوڭ بولغان. دولان دەرياسى ۋادىسى ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرى ئاپىرىدە بولغان جايلارنىڭ بىرى ئىدى. ياخشى مۇھىت ۋە ئوبدان ئائىلە تەربىيىسى ئامانىيسانىڭ مۇزىكا ساھەسىدە ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. ئامانىيسا ئۆزىنىڭ قابىلىيىتى، پەزىلىتى ۋە گۈزەللىكى بىلەن جەمئىيەتتە تونۇلغان، بولۇپمۇ ئۇ دادىسى مەھمۇدنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشىدە شۇ يەردە ئومۇملاشقان چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ ھەممىسىنى چالالايدىغان بولغان. ئۇ قىز ۋاقتىدىلا «ئەخلاقىي جەمىلە»، «شۇرۇھۇلقۇلۇب» دېگەن مەزمۇندا شېئىرلار يازغان. ئامانىيسانىڭ گۈزەل جامالى ئابدۇرەشىدخاننى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ. ئابدۇرەشىدخان ئامانىيسانىڭ پەزىلىتىدىن تەسىرلىنىپ، بولۇپمۇ ئامانىيسانىڭ مۇزىكا قابىلىيىتىدىن ھەيران بولۇپ، تۇرلۈك توسالغۇ ۋە پۈتلىكاشاڭلارغا قارىماي ئامانىيسا بىلەن توي قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئامانىيساخاننىڭ مۇقامنى رەتلەپ چىقىش ئىشلىرىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىشى ئۈچۈن زۆرۈر شەرت ھازىرلىنىدۇ①.

ئابدۇرەشىدخان ئامانىيساخاننىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ۋە تۈرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، ھەرقايسى جايلاردا تاشلىنىپ قالغان ئۇيغۇر سازەندىلىرى، غەزەلچىلىرى ھەم شائىرلىرىنى تاپتۇرۇپ كېلىدۇ. بۇنىڭ

---

① ليۇ زىشياۋ: «يەكەن خانىدانلىقى ۋە مۇقام»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) 1993 ـ يىلى 1 ـ سان، 69 ـ، 70 ـ بەتلەر.

ئەرشىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئىسلام دىنىغا دەۋەت قىلىپ، قادىرىيە ئېقىمىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا يول ئاچتى.
مىلادىيە XIV ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا بۇخارالىق خوجا باھائىددىن نەقشىبەندى (مىلادىيە 1318 — 1389 - يىللار) بۇ جايدا تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ «نەقشىبەندىيە ئېقىمى» نى تۇرغۇزدى. بۇ ئېقىم ناھايىتى تېز ئارىدا كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، ھەتتا مىلادىيە 1370 - يىلى تېمۇرىيلار خانلىقىنى تىكلىگەن ئاقساق تۆمۈرمۇ نەقشىبەندىيىچىلەرنى قوللىدى. شۇڭا، بۇ ۋاقىتتىن باشلاپ نەقشىبەندىيىچىلەر تېمۇرىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا باشلىدى ۋە بۇ جايدا خېلى كەڭ تارقالغان قادىرىيىچىلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. قادىرىيە ئېقىمىنىڭ بىرمۇنچە ۋەكىللىرى نەقشىبەندىيە گۇرۇھىغا قاتناشتى.
مىلادىيە 1514 - يىلى يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ، بولۇپمۇ نەقشىبەندىيە ئېقىمىنىڭ بۇ رايوندا كەڭ تارقىلىشى ئۈچۈن كەڭ يول ئاچتى. چۈنكى، يەكەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى ھۆكۈمرانلىرى سەئىدخان ۋە ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە جەمئىيەت ھەرقايسى تەرەپلەردە گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويۇپلا قالماي، بەلكى دىن ۋە دىنىي مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەركىن بەس - مۇنازىرىلەر بارغانسېرى كۈچىيىشكە باشلىدى. شۇڭلاشقا، ئەنە شۇ دەۋردىن باشلاپ نەقشىبەندىيە تەرەپدارلىرى بۇ رايونغا كۆپلەپ ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى.
تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مىلادىيە 1521 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا نەقشىبەندىيە تەرەپدارلىرىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بولغان خوجا مۇھەممەد يۇسۇپ بىننى ئابدۇللا ۋە خوجا ئەھرارى (مىلادىيە 1490 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا قاتارلىقلار يەكەن خانلىقىغا كېلىپ، بۇ ئېقىمنىڭ ئەقىدىلىرىنى مەخپىي تارقىتىشقا كىرىشتى. مىلادىيە 1525 - يىلى نەقشىبەندىيىچىلەرنىڭ يەنە بىر ۋەكىلى خوجا خۇۋەندى يەكەنگە كەلدى. سەئىدخان ئۇنىڭغا قول

دى، شۇنداقلا ئۇلار ئۆزلىرىنى باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قوي يۇڭىدىن بىر خىل قېلىپ تىكىلگەن جەندىلەرنى كىيىدىغان بولدى بۇ خىل جەندە ئەرەبچە «سوپى» (قوي يۇڭى) دەپ ئاتىلاتتى. شۇڭلاشقا، زاھىتلار بۇ چاغدا ئومۇميۈزلۈك «سوپىلار» (قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن جەندە كىيگۈچىلەر) دېگەن نام بىلەن ئاتالدى.

سوپىلارنىڭ ئەمەلىي ھەرىكەت ۋە ئەقىدىلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان «ئەھلى تەسەۋۋۇپ» ياكى «ئەھلى تەرىقەت» ئېقىملىرىمۇ ئاشكارا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئىسلام دىنىدىكى باشقا مەسىلىكلەر بىلەن بەس - مۇنازىرىگە چۈشتى. شۇنداق قىلىپ بۇرۇنقى زاھىتلار ۋە سوپىلارنىڭ ئەقىدىلىرى ئالاھىدە بىر پەلسەپىۋى نەزەرىيە ئېقىمى بولۇپ شەكىللەندى.

مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تەسەۋۋۇپچىلار بىر قېتىم ئېغىر زەربىگىمۇ ئۇچرىدى. ئەنە شۇنىڭدىن باشلاپ باغداد ۋە ئىراندا زەربىگە ئۇچرىغان تەسەۋۋۇپچىلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ ماۋارائۇننەھر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى ۋە بۇ رايوندا يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. كېيىنچە بۇ رايونلار ئاساسەن قادىرىيە گۇرۇھىنىڭ ئاساسلىق قورغىنىغا ئايلاندى.

مىلادىيە 1224 - يىلى چاغاتاي ئۇلۇسى شەكىللەنگەندىن كېيىن، قادىرىيىچىلەر ئۇلۇسى سىياسىي، دىنىي ئىشلاردا مۇھىم روللارنى ئويناشقا باشلىدى، بولۇپمۇ موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ مۇسۇلمانلىشىشىدا ئالاھىدە رول ئوينىدى. بۇ چاغدا قادىرىيىچىلەرنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن مەۋلانا شەيخ جالالىدىن قاتارلىقلار ماڭلايسۆيەر رايونىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان ئاقسۇ شەھىرىگە كېلىپ، بۇ ئېقىمنىڭ ئەقىدىلىرىنى تارقىتىشقا باشلىدى. ئاقسۇغا تەۋە ئايكۆل رايونى قادىرىيىچىلەرنىڭ ماڭلايسۆيەر رايونىدىكى بىر قورغىنىغا ئايلاندى. مىلادىيە 1348 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان موغۇلىستان خانلىقى (شەرقىي چاغاتاي خانلىقى) نى قۇرغاندىن كېيىن، مەۋلانا شەيخ جالالىدىننىڭ ئوغلى شەيخ

خانلىقىنىڭ تەرەققىيپەرۋەر خانى ئابدۇرەشىدخان جەمەتىنىڭ «باش شەيخۇلئىسلام» لىقىنى قولىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ھەربىر ۋىلايەت، ئايماق، يۇرتلاردا دەرىجىلەر بويىچە دىنىي مەھكىمىلەر (قازىخانا ۋە سوراقخانىلار) نى تەسىس قىلىپ، ئۆزىنىڭ دىنىي ھۆكۈمرانلىقى (ئاساسەن سوپىلىق تۈزۈمى) نى خانلىق نامى بىلەن كېڭەيتىدۇ، مۇستەھكەملەيدۇ. ئابدۇرەشىدخاننى «مۇرىت» لىققا قوبۇل قىلىپ، «پىر» لىق «سالاپىتى» بىلەن تىزگىنلەشكە باشلايدۇ. «يەكەن تارىخى» دا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق يېزىلغان: «... ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شېرىپقا قول بېرىپ مۇرىت بولىدۇ. شۇ تارىخىي شارائىتتا ئابدۇرەشىدخاننىڭ شۇنداق قىلماسلىقىقا ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. چۈنكى، سۇلتان سەئىدخان زامانىسىدا (سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرەشىدخاننىڭ دادىسى — ئا) كەڭ ئەۋج ئالغان سوپىلار پىتنىسى ئابدۇرەشىدخانغا تۈرلۈك تۆھمەت - بەتنامىلارنى چاپلاش بىلەن خاراكتېرلىنىپ تۇراتتى. شۇڭا، ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شېرىپ بىلەن مازارلارغا بېرىپ، خانىقالاردا تۈنەپ، «ياھۇ - يامەنھۇ» دەپ جار سېلىپ يۈرگەن سوپىلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئەسكەرلىككە ئېلىشى، ئۆزىگە ئىشەندۈرۈشى لازىم ئىدى... ئابدۇرەشىدخان خوجا مۇھەممەد شېرىپنىڭ كەينىگە كىرىپ، ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا بىرنەچچە كۈن يېتىپ مازارغا تاۋاپ قىلىپ، سوپىلاردىن قوشۇن توپلىدى...»

خوجا مۇھەممەد شېرىپ يۇقىرىقىدەك چارە - ئاماللارنى قوللىنىپ، ئاخىر ئابدۇرەشىدخان ھاكىمىيىتىنىڭ ئىدېئولوگىيە، دىنىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي، ھەربىي ۋە باشقا ساھەلىرىنىڭ ھەممىسىگە قول تىقالايدىغان، دېگىنىنى قىلالايدىغان بىردىنبىر ھۆكۈمران «پىر» بولۇپ مەيدانغا چىقىدۇ. ئابدۇرەشىدخان تەۋەلىكىدە (كەشمىر، شەرقىي ئافغانىستان، شىمالىي تىبەت، قازاق يۇرتلىرى، يەنى ئالتاي تاغلىرى، ئىسسىقكۆل، بالقاش كۆلى ۋادىلىرى، پەرغانە ۋە ئارا يۇلتۇزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سەئىدىيە خانلىقى تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا)

بىرىپ، مەخپىي مۇرىت بولدى.

مىلادىيە 1533 ـ يىلى ئابدۇرەشىدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، نەقشبەندىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى كۈچىيىپ، مەخپىي ھالەتتىن ئاشكارا ھالەتكە ئۆتتى. يەكەن خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەن ۋە قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرى تېز كۆپىيىشكە باشلىدى.

مىلادىيە 1537 ـ يىلى يەكەن خانلىقى نەقشبەندىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پىر ـ ئەۋلىياسى، خوجا ئەھرارىنىڭ شاگىرتى مەخدۇم ئەزەم (خوجا ئەھمەد بىننى خوجا بۇرھانىددىن) يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ئابدۇرەشىدخان ۋە باشقا دۆلەت ئەركانلىرى ئۇنى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى. ئۇ يەكەندە نەقشبەندىيە ئېقىمىنىڭ ئەقىدىلىرىنى ئاشكارا تەرغىب قىلىپ، مىلادىيە 1542 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسان شەھەرىنىڭ دەھبىد دېگەن يېرىگە قايتىپ ۋاپات بولدى. دەھبىد بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا نەقشبەندىيىچىلىرى يەنە «كاسان خوجىلىرى» «دەھبىد ئىشانلىرى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان. مىلادىيە 1543 ـ يىلى كاسان خوجىلىرىنىڭ يەنە بىر پىرى خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سايرام رايونىدىن يەكەنگە كەلدى.

ئابدۇرەشىدخان ئۇنىڭغا قول بېرىپ مۇرىت بولدى، ھەتتا ئۇنىڭغا «دۆلەت ئۇستازى» مەرتىۋىسىنى بەردى①.

خوجا مۇھەممەد شېرىپ يەكەنگە كېلىپلا ئۆزىنى «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 23 ـ بوغۇن نەۋرىسى» دەپ ئېلان قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ رايىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ ۋە: «پۈتۈن دىنىي ئىشلارنىڭ ھوقۇقى پەقەت مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام نەسەبلىرىگىلا خاستۇر» دېگەن «پەتىۋا» بىلەن يەكەننىڭ ھەممە دىنىي ئىشلار ھوقۇقىنى يەرلىك ئۆلىمالار بىلەن ئەھلى شەرىئەت مۆتىۋەرلىرىدىن تارتىۋالىدۇ. 1534 ـ يىلى سەئىدىيە

① ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىل 11 ـ ئاي نەشرى، 960 ـ، 973 ـ بەتلەر.

شىش» دەپ بىلىپ، ئۆزلىرىگە مۇرىت تۇپلاپ، ئۇلارغا ئالدى بىلەن توۋا - ئىستىغپار ئېيتقۇزۇپ، ئۆزلىرىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى، دائىملىق «پىر» نى ياد ئېتىپ تۇرۇشنى ئۆگىتىدۇ. بۇ يولدا ئوبدانراق خىزمەت قىلغۇچى سوپىلارنى ئۆزىگە ۋەكىل قىلىپ تەيىنلەپ، مۇرىت تۇپلاش ئۈچۈن جايلارغا ئەۋەتىپ ھەرىكەت ئېلىپ بارىدۇ[1]...

يەكەن خانلىقى گەرچە دىن بىلەن سىياسەت ئايرىلغان بىر خانلىق بولسىمۇ، لېكىن خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر دۆلەتنىڭ بارلىق مۇھىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، ھەتتا ھەربىي يۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىش ئىشلىرىغىمۇ قاتناشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ نەقشىبەندىيىچىلەر يەكەن خانلىقىنىڭ ئوردىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا مۇستەھكەم ئاساس ئورناتتى.

مۇشۇ مەزگىلدە بۇ «ئۇلۇغ پىر» لار تارىخىمىزدىكى ئەڭ قاباھەتلىك ھادىسىلەرنى پەيدا قىلىپ، ئۆزئارا نىزا - تەپرىقىچىلىك، سۇيىقەست، ھىيلە - مىكىر، ئىستىبداتلىقنى چىقىش قىلغان قىساسكارلىق ۋە خوتۇنپەرەسلىك ئەۋج ئالدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا گۇرۇھ تۇپلاپ، بىر - بىرىگە زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي مەزھەپ ۋە ئىچكى نىزا كۈرەشلىرى ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى. نەتىجىدە ئۇلاردىن خوجا مۇھەممەت شېرىپ كۈچلىرى مەخدۇم ئەزەم تەرىقەتچىلىرىگە قارشى قوزغىلىپ، مىلادىيە XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھازىرقى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ ئاخۇنلۇقۇم، يەكەننىڭ تېرەك لەڭگەر (خاڭدى)، مەكىتنىڭ شوردۆڭ (ھازىرقى شېھىتدۆڭ) قاتارلىق جايلىرىدا قاتتىق مەزھەپ ئۇرۇشلىرى ئېلىپ باردى ھەم مەخدۇم ئەزەمنى كەلگەن يېرىگە كېتىشكە مەجبۇر قىلدى[2]. خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر ھىجرىيە 973 - يىلى (مىلادىيە 1565 — 1566 - يىلى) 95 يېشىدا يەكەندە ۋاپات بولدى.

---

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1987 - يىلى 3 - سان، 34 — 35 - بەتلەر.
② «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1988 - يىلى 6 - سان، 60 - بەت.

سوپى ـ ئىشانلىق ھەرىكىتىنى كۆچەپ قانات يايدۇرۇۋېتىدۇ. يەنى نام، مەنپەئەت ۋە دىنىي «شەپقەت» چېلىكنى ۋەدە قىلىش، تەرغىبات مەدداھلىقى بىلەن ئىشەندۇرۇش ئارقىلىق مۇرىت بىلەن مۇرىت، سوپى بىلەن سوپى، ئىشان بىلەن ئىشان كۆپەيتىپ، پۈتۈن خانلىق تەۋەسىدە مەلۇم جامائەت قاتلاملىرىنى، خەلق كۆچلىرىنى، توپلىرىنى پەيدا قىلىپ ۋە ئۆزىگە تارتىپ، ئاخىر ئابدۇرەشىدخان ھاكىمىيىتىنى ئۆزىنى مەركەز قىلغان سوپى ـ ئىشانلار شېرىكچىلىكىدىكى (ئۇلارنىڭ ھالاكەتلىك تەسىرلىرىدىن قۇتۇلۇش مۇمكىن بولمىغان) ھاكىمىيەتكە ئايلاندۇرۇۋالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ تارىختىكى جەددى ـ جەمەتى، ئىران ھەمەدانلىق مەشھۇر سوپى ئوبۇل ياقۇل يۇسۇف ئەلپۇزەنجىر ئەل ھەمەدانىنىڭ سوپىلىق يولى — «ئىشقىيە سۇلۇكى» نى خانلىق مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئەمەل قىلىدىغان دىنىي مىزانى، ئىدېئولوگىيە پرىنسىپى قىلىپ، جەمئىيەتتە بۇ سۇلۇكنى يولغا قويۇش، كېڭەيتىش كويىغا چۈشىدۇ. ئۇ «پىر» ئەجدادلىرىنى باشلاپ كىرگەن «ئىشقىيە سۇلۇكى» نىڭ ئىبادەت پرىنسىپى مۇنداق ئىدى: «ئىشقىيە» چىلەرنىڭ يېتەكچىلىرى ئۆز سۇلۇكىنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى «ئىبادەت» دېگەن بىرلا سۆزگە يىغىنچاقلايدۇ، مۇرىتلىرىنى تەركىيدۇنيا بولۇشقا تەرغىب قىلىدۇ. ئۇلارنى جاھاندىن قول ئۈزۈپ، ئۆي ـ جاي تۇتماي، خوتۇن ئالماي، بالا ـ چاقىلىق بولماي، بىر جايدا ماكانلاشماي، جايدىن جايغا يۆتكىلىپ يۈرۈپ جاھاننى كېزىپ، بۇگۈن تاپقاننى ئەتىگە قالدۇرماي قولدىن چىقىرىۋېتىپ ياكى يەپ تۈگىتىپ ھايات كەچۈرۈشنى تەرغىب قىلىدۇ. بۇ سۇلۇكنىڭ مۇرىتلىرى توپلانغان جايلىرىدا ياكى يەككە ـ يېگانە يۈرگەندە قانغۇچە چىلىم تارتىپ نەشە چېكىشنى «ئىبادەت» دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ ئارقىلىق «خۇدا» غا ئاشىقلىقىنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى چاچلىرىنى ئۇزۇن ئۆستۈرۈپ، ساراڭلارچە ھاياتقا قەدەم قويىغانلىقىنى «خۇدانىڭ ئىشقىغا ئۆزىنى پىدا قىلغانلىق» دەپ قارايدۇ. ئۇلار مۇشۇ خىل ئۇسۇلنى «خۇداغا يېقىنلى-

ئوردا ۋە ۋىلايەتلەردىكى بەزى ئەمەلدارلارنى ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، «ئىسھاقىيە» تەرەپدارلىرىنى باستۇرۇپ، «ئىشقىيە» تەرەپدارلىرىنى كۆپەيتىشكە باشلىدى، شۇنداقلا يەكەن خانلىقىنىڭ يۇقىرى ھۆكۈمران گۇرۇھىنى كۈچەپ پارچىلاشقا كىرىشتى. شۇڭا، مىلادىيە 1624 ـ يىلى ئابدۇلەتىپخاننىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى مەھمۇد سۇلتان (قىلىچ خان) خوجا مۇھەممەد يۇسۇپنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئۇ، ئۈچ (ئۈچ-تۇرپان)، ئاقسۇ، كۇسەن (كۇچا)، كورلا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا بىر مەزگىل دەرۋىشلىك تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزۈپ، ئاخىر قامۇلغا (قۇمۇلغا) كېلىپ ئورۇنلاشتى.

مىلادىيە 1625 ـ يىلى خوجا مۇھەممەد يۇسۇپ ئەسلىدە قەشقەر بەشكېرەم رايونىدىن قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان مىرسەييت جېلىل كاشغىرى ناملىق بىر چوڭ ئاقسۆڭەكنىڭ قىزى زۇلەيخا بېگىمگە ئۆيلەندى. مىلادىيە 1626 ـ يىلى ئۇنىڭدىن خوجا ھىدايىتۇللا (كېيىن ئاپپاق خوجا دەپ ئاتالدى) تۇغۇلدى. مىلادىيە 1638 ـ يىلى «ئىشقىيە» گۇرۇھىنىڭ پېشىۋاسى مۇھەممەد يۇسۇپ ئۆزىنىڭ قۇمۇلدا زۇلەيخا بېگىمدىن تۇغۇلغان 12 ياشلىق ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللانى ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ «ئىشقىيە» گۇرۇھى بىلەن «ئىسھاقىيە» گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق كۈرەش باشلىنىپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئوردىسىنى مەركەز قىلغان، پۈتكۈل تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى قاپلىغان بىر مەيدان قىرغىنچىلىق يۈز بەردى.

1670 ـ يىلى ئىسمائىلخان يەكەن خانلىقى تەختىگە چىققاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن «ئىسھاقىيە» گۇرۇھىنى قوللاپ، «ئىشقىيە» گۇرۇھىنى قانلىق باستۇردى. شۇ يىلى خوجا ھىدايىتۇللانى يەكەن خانلىقىدىن قوغلاپ چىقاردى، «تەزكىرەئى خوجاكان» ۋە «ھىدايەتنامە» ناملىق كىتابلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، خوجا ھىدايىتۇللا دەھبىد، كاسان، بەدەخشان، كەشمىر، تىبەت، چىڭخەي (كۆكنۇر) قاتارلىق جايلاردا 12 يىللىق دەرۋىشلىك تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزۈپ، مىلادە-

مىلادىيە XVI ئەسىرنىڭ 70 ـ ، 80 ـ يىللىرى كاسان خوجىلىرى ، بولۇپمۇ مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە دادىسىنىڭ ئىشانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە كەسكىن زىددىيەتلەر پەيدا بولدى ، بولۇپمۇ باشقا ـ باشقا ئانىدىن تۇغۇلغان خوجا مۇھەممەد ئىمىن (ئىشان كالان) بىلەن خوجا ئىسھاق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ناھايىتى كەسكىن بولدى. خوجا ئىسھاق يەكەن خانلىقى تەۋەسىدە ، بولۇپمۇ تەڭرىتاغ قىرغىزلىرى ئارىسىدا كەڭ دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللاندى . يەكەن خانلىقىنىڭ يەكەن ، پوسكام ، قاغىلىق ، مەكىت رايونلىرىدا كۆپلىگەن مۇرىتلارنى توپلاپ ، جەمئىي 12 يىل تۇرۇپ ، ئۆزىگە مۇستەھكەم ئاساس ئورناتتى .

ئىشان كالان خوجا مۇھەممەد ئىمىن مىلادىيە 1587 ـ يىلى قەشقەرگە كېلىپ ، خوجا ئىسھاققا قارشى ئۆز ئالدىغا مۇرىت توپلىدى . شۇنىڭ بىلەن مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادى ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈندى . خوجا ئىسھاق تەرەپدارلىرى «ئىسھاقىيە» ، ئىشان كالان خوجا مۇھەممەد ئىمىن تەرەپدارلىرى «ئىشقىيە» دەپ ئاتالدى ۋە بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەشلەر بولدى . دىنىي مۇراسىملار ۋە باشقا ئاممىۋى ھەرىكەتلەردە بىر ـ بىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ، «ئىسھاقىيە» تەرەپدارلىرى قارا تاقىيا (قارا دوپپا) ، «ئىشقىيە» تەرەپدارلىرى بولسا ئاق تاقىيا كىيىدىغان بولدى . شۇڭلاشقا ، ئۇلار تارىختا يەنە «قارا تاقىيالىقلار» ۋە «ئاق تاقىيالىقلار» دەپ ئاتالدى .

مىلادىيە 1619 ـ يىلى (ئابدۇلەتىپخان تەختكە چىققان يىلى) ئىشان كالان خوجا مۇھەممەد ئىمىننىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد يۇسۇپ مەككە ، مەدىنە ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىدە ئۇزاق مۇددەتلىك دەرۋىشلىك تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزۈپ قەشقەرگە كەلدى . ئابدۇلەتىپخان دەسلەپتە ئۇنى قىزغىن قارشى ئېلىپ ، قەشقەرنىڭ ياغدۇ ۋە قارا ساقال دېگەن يېرىنى ۋەخپە قىلىپ بەرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ كېلىشى بىلەنلا «ئىسھاقىيە» ۋە «ئىشقىيە» گۇرۇھىنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ ،

لارنىڭ ئۆزئارا قانلىق كۈرەشلىرى ئەۋجىگە چىقتى. يۇرت ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئېغىر دەرىجىدە بۆلۈندى. كىشىلەردە بىر - بىرىگە ئىشەنچ قالمىدى، ھەتتا ئۇلار ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر» دېگەن نامىنىمۇ ئۇنتۇپ، ئۆزلىرىنى «قەشقەرلىق»، «يەكەنلىك» ياكى «ئالتە شەھەرلىك»، «يەتتە شەھەرلىك» دەپ ئاتايدىغان دەرىجىگە چۈشۈپ قالدى.

مىلادىيە 1678 - يىلى خوجا ھىدايىتۇللا تەختكە چىقىپ، «ئافاق خوجا» (ئاپپاق خوجا) دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. ئۇنىڭ تەختكە چىقىشى تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەر — ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ناھايىتى زور ئاپەت بولدى. ئۇ ئۆزىدىن باشقا مەزھەپلەرگە قاتتىق قوللۇق بىلەن زەربە بېرىپ، ئۆزىگە قارشى ھەرقانداق ئىدىيە ئېقىمىنىڭ بولۇشىغا يول قويمىدى، شۇنداقلا موللا، ئالىملارنى قورالسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن، قۇرئان، ھەدىس ۋە تەپسىرلەردىن باشقا كىتابلارنى كىشىلەرنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، كۆيدۈرگەنىنىڭ سىرتىدا، كىتاب ساقلىغان ساندۇقلارنىمۇ كۆيدۈردى. كىتابنى يوشۇرۇپ قالغۇچىلارنى قاتتىق جازالىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەيران بولدى. كىشىلەر ئوقۇي دېسە كىتابى يوق، ئەركىن سۆزلىشىشكىمۇ ئىمكانى يوق ھالەتتە قالدى①.

مىلادىيە 1688 - يىلى «ئىسھاقىيە» گۇرۇھىنىڭ پېشۋاسى خوجا شادى خوجىنىڭ نەۋرىسى خوجا شۇئەيب قاغىلىق ۋە پوسكام ئەتراپىدىكى ئەگەشكۈچىلىرىنى باشلاپ كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

ئاپپاق خوجا تەرەپ - تەرەپتىن كەلگەن چۇقان - سۈرەنلەرنىڭ ئىچىدە قالدى. قوزغىلاڭچىلار ناھايىتى تېز ئارىدا ئاقتۇ قورغانىنى (ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسى)نى ئىشغال قىلىپ، ئىسمائىلخاننىڭ پامىر تاغلىرىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن بىر تۇغقان قېرىندىشى ئاپئاق سۇلتاننى («ئاق باش خان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئېلىپ كېلىپ، خان قىلىپ كۆتۈر-

① ئابدۇقادىر داۋۇت: «قەشقەر قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» (ئىچكى ژۇرنال)، 1984 - يىلى 1 - سان، 90 - بەت.

يە 1682 ـ يىلى ئۆزىنى دالاي V نىڭ ياردەمچىسى ساڭجيەجاسونىڭ قولتۇقىغا ئاتتى. بۇ چاغدا دالاي V ۋاپات بولغانىدى. ساڭجيەجاسو جەسىتىنى يوشۇرۇن ساقلاۋاتقان دالاي V نىڭ نامىدا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا قۇرۇلغان جوڭغار خانلىقىنىڭ خانى غالدانغا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ خوجا ھىدايىتۇللاغا ياردەملىشىپ، يەكەن خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ بېرىشىنى ئۆتۈندى.

خوجا ھىدايىتۇللا بۇ خەتنى ئېلىپ ئىلى شەھىرىگە بېرىپ، ئۆزىنى غالداننىڭ ئېتىكىگە تاشلىدى. ئۇزاقتىن بۇيان يەكەن خانلىقىنى يوق قىلىش ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى ئىگىلەشنى تەمە قىلىپ كەلگەن غالدان 12 مىڭ لەشكەر تەييارلاپ، خوجا ھىدايىتۇللاغا يول باشلىتىپ، مۇز داۋان ئارقىلىق قەشقەرگە بېسىپ كىردى. ئىسمائىلخاننىڭ ئىنىسى بابا سۇلتان ئۇرۇشتا قۇربان بولدى. خوجا ھىدايىتۇللا ئۇنىڭ بارلىق ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى قانلىق قىرغىن قىلدى. غالدان باشلىغان جوڭغار قوشۇنلىرى ھەشەمەت بىلەن يەكەنگە كىرىپ، ئىسمائىلخان ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنى تۇتقۇن قىلىپ، ئىلىدىكى قاش دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان ئېرەن قابىرغا تېغىغا ئاپىرىپ نەزەربەند قىلدى. پەقەت ئىسمائىلخاننىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان ۋە ئەبۇلمۇھەممەد خاننىڭ سىڭلىسى خانىم پادىشاھ (جاللات خانىم)، ئاپئاق سۇلتان قاتارلىقلار بۇ پاجىئەدىن ئامان قالدى. چۈنكى، مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان بۇ چاغدا ئۇچتۇرپاندا ئىدى. خانىم پادىشاھ بولسا خوجا ھىدايىتۇللاغا ياتلىق قىلىنغانىدى. نەتىجىدە، يەكەن خانلىقىنىڭ 165 يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئاياغلاشتى. جوڭغار ئاقسۆڭەكلىرى خوجا ھىدايىتۇللانى خان قىلىپ كۆتۈرۈپ، يەكەن خانلىقىنىڭ بارلىق زېمىنىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ يەكەن خانلىقىنىڭ بۇ زېمىندا، بولۇپمۇ ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە تەخمىنەن بىر ئەسىرگە سوزۇلغان جاھالەت دەۋرى باشلاندى. جەمئىيەت تەرەققىياتى تورغۇنلۇقتا قالدى. تەسەۋۋۇپچە-

ۋەيران قىلغان ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى قايتا تىكلىدى، شۇنداقلا «ئىشقىيە» تەرەپدارلىرىنى قاتتىق قىرغىن قىلدى. ئاپپاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى خوجا يەھيا ۋە خوجا مەھرى قاتارلىقلار ئۆلتۈرۈلدى، ھەتتا ئاپپاق خوجىنىڭ خانىشى خانىم پادىشاھمۇ ئاپپاق خوجىنىڭ بۇرۇنقى دولاندىكى يانچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى①.

ئەينى چاغدا «جاھالەت پىرلىرى» دەپ ئاتالغان خوجىلار شىنجاڭ تارىخىدا خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل مالىمانچىلىق چىقىرىپ، ناھايىتى زور سەلبىي تەسىرلەرنى پەيدا قىلغان بولسا، دولان دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان مەكىت بوستانلىقى خوجىلارنىڭ ئاشۇ بىر مەزگىللىك ھايات پائالىيىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغانىدى.

تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، يەكەن خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى سۇلتان سەئىدخان زامانىسىدا (مىلادىيە 1514 — 1533 - يىللار) پەرغانە، سەمەرقەند، بەلخ، ئەھرار قاتارلىق جايلاردىن تۇنجى قېتىم يەكەن، قەشقەر، قاراشەھەر (كورلا) تەرەپلەرگە تەرىقەت تەرغىباتچىلىقى ئۈچۈن ھىجرەت (سەپەر) قىلىپ پەيدا بولغان چوڭ تەرىقەت روھانىيلىرىدىن بۇخارالىق خوجا ئەرشىدىن، شەيخ شاھابىددىن، پەرغانىلىك خوجا مۇھەممەد يۇسۇپ، ھىراتلىق مەخدۇم ئەزەم (خوجا ئەھمەد كاسانى)، ئەھرارلىق خوجا مۇھەممەد ئىمىن، سەمەرقەندلىك خوجا مۇھەممەد شېرىپ … قاتارلىق «سەككىز ۋەلى» ياكى «سەككىز ئەۋلىيا» دەپ ئاتالغان تەرىقەت پېشىۋالىرى يەكەن، قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئۆز ئېتىقادلىرىدىكى «تەرىقەت» لىرىنى، يەنى «قادىرىيە»، «نەقشىبەندىيە» … لەرنى تارقىتىش، كېڭەيتىش بىلەن مەشغۇل بولۇشقان. ھازىرقى يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، گۇما، قاراقاش، لوپ، ئىلچى (خوتەن) قاتارلىق 15 ناھىيە تەۋەلىرىدە يوقد-

① ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 - يىل 11 - ئاي نەشرى، 990 — 992 - بەتلەر.

مەكچى بولدى . لېكىن ، ئاپپاق خوجا بولسا ئاپئاق سۇلتاننىڭ ئانا بۆلەك قېرىنندىشى مۇھەممەد ئىمىن خاننى تۇرپاندىن ئالدۇرۇپ ، ئۆز ئورنىغا ئۇنىڭغا ئۆتۈنۈپ بەردى .

مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان تەختنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، «ئىشقىيە» ۋە «ئىسھاقىيە» گورۇھلىرىنىڭ زىددىيىتىنى كېلىشتۈردى . كەڭ ئاممىنىڭ نارازىلىقىنى باستى ، شۇنىڭدەك ئۇ ئاپپاق خوجىنىڭ ئوي - مەقسەتلىرىگە قارشى ئىش كۆرۈپ ، مىلادىيە 1690 - يىلى غالداننىڭ ئىچكى موڭغۇل ۋە شىمالىي جۇڭگو رايونىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئورغۇن قوشۇن باشلاپ ، مۇز داۋان ئارقىلىق ئىلى تەۋەسىگە ئۆتۈپ ، جۇڭغار خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى . لېكىن ، دەل مۇشۇ چاغدا قەشقەردىكى «ئىشقىيە» تەرەپدارلىرى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ، مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان ھاكىمىيىتىنى يىقتتى . مۇھەممەد ئىمىن سۇلتان ئىلى شەھىرىگە قىلغان ئۇرۇشنى توختىتىپ ، دەرھال قەشقەرگە قايتتى . لېكىن ، ئۇ «ئىشقىيە» تەرەپدارلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ، قەشقەرنىڭ غەربىدىكى بىر تاغ ئىچىگە قاچقاندا ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ئادىمى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى .

ئاپپاق خوجا بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ تېزدىن يەكەنگە يېتىپ كېلىپ ھاكىمىيەتنى يەنە ئۆز قولىغا ئالدى . لېكىن ، مىلادىيە 1594 - يىلى خوجا شۇئەيب يەنە «ئىسھاقىيە» تەرەپدارلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى . ئۇلار قاغىلىق ، پوسكام ، ئاقتۇ ، يېڭىسار قەلئەلىرىنى قولغا ئېلىپ ، توپتوغرا يەكەن شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ ؛ مىلادىيە 1694 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاپپاق خوجىنى ئۆلتۈردى . نەتىجىدە ، مىلادىيە 1682 - يىلى غالداننىڭ ياردىمى ئاستىدا تىكلەنگەن «ئىشقىيە» تەرەپدارلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئەمدى «ئىسھاقىيە» تەرەپدارلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى . خوجا شۇئەيب خوجىنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى خوجا دانىيال كاساندىن قايتىپ كېلىپ ، بۇ ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا ئالدى . ئۇ ئاپئاق سۇلتاننىڭ ياردىمى ئاستىدا ئاپپاق خوجا تەرىپىدىن

دىن ئۆلتۈرۈلدى . ئۇلارنىڭ جەسەتلىرى مۇشۇ شوردۆڭگە دەپنە قىلىنـ-غانلىقتىن ، بۇ يەر كېيىنكى چاغلاردا «شېھىتدۆڭ» دەپ ئاتالدى[1] . 500 تۇتۇنلۇك بۇ يۇرت چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ مەكتىلىك ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئوبۇل هادى بەگ دېگەننىڭ تارخانلىقى ئىدى .

ئاپپاق خوجا شېھىتدۆڭگە كەلگەندە ، دەسلەپتە ئوبۇل هادى بەگنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ ئىشقىيە سۇلۇكىنىڭ تەرغىباتىنى تەۋرىتىپ يۈردى . ئوبۇل هادى بەگ ئىخلاسمەن ئىشقىيە مۇرىتى بولغاچقا ، هىدايىتۇللا ئاپپاق خوجىغا هەددىدىن زىيادە ئەقىدە ۋە ئىخلاس قىلىپ ، ئۇنى هەممە-دىن يۇقىرى مەرتىۋىلىك زات دەپ هېسابلايتتى . بۇ چاغلاردا ئاپپاق خوجا 36ياشقا كىرىپ قالغان بولسىمۇ ، «سۇلۇك تۇتۇپ ئىشقىيە تەرىقە-تىنى تەۋرىتىمەن» دەپ يۈرۈپ ، تېخى نىكاھلىق بولمىغانىدى .

ئوبۇل هادى بەگنىڭ چىنارخان ئىسىملىك بويىغا يېتىپ قالغان بىر قىزى بار ئىدى . بۇ قىزنىڭ كېلىشكەن قەددى ـ قامىتى گۈزەللىك بېغىدىكى چىنار دەرىخىنىڭ ئۆزى ئىدى . ئۇنىڭ تال ـ تال ئۆرۈم چاچلىرى گوياكى تىرىكلىك بويىنىغا سېلىنغان ئەجەل سىرتمىقى ئىدى !

ئاپپاق خوجا ئادىتى بويىچە كۆن چۈش بولغاندا خالايىققا مەسنەۋى خاراباتىدىن دەرس ئۆتۈش ئۈچۈن شېھىتدۆڭ خانىقاسىغا كەلدى . بۈگۈنـ-كى دەرسكە ئوبۇل هادى بەگمۇ قاتناشقانىدى . ئاپپاق خوجا مەسىلە-مەرۇپ قىلغاندا سۆزلىگەن پاساھەتلىك سۆزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنـ-گەن ئوبۇل هادى بەگمۇ باشقىلارغا ئوخشاش بىھوش ـ خاراموش بولۇپ كەتتى . ئۇمۇ باشقىلاردەكلا رەققىسى ـ ساماغا چۈشۈپ ، ئۆزىنىڭ ئىشـ-تان ـ كۆڭلەكلىرىنى سېلىپ تاشلىغانلىقىنى سەزمەيلا قالدى . هوشيار ۋاقتىدا شەرىئەت ـ تەرىقەتتىن سۆزلـەيـدىغـان ، تون ـ سەللىسىنى زادىلا يەشمەيدىغان بۇ ئىخلاسمەن مۇسۇلمان شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاپپاق خوجا ئىشانىنى كۆرگىنىدە ، تەندە جان ، قەلبىدە ئىماندىن بىخەۋەر بو-

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1987 ـ يىلى 3 ـ سان ، 39 ـ ، 71 ـ بەتلەر ؛ ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكىت تارىخىدىن تېـزىـسـلار» ، شىـنـجاڭ خەلق نەشرىـيـاتى ، 2001 ـ يىل 10 ـ ئاي نەشرى ، 47 ـ ، 48 ـ بەتلەر .

رىقى «تەرىقەت» مەركەزلىرىنى بەرپا قىلىشقان[1] .

ئاپپاق خوجا (ھىدايىتۇللا ئىشان) مىلادىيە 1633 - يىلى دادىسى خوجا مۇھەممەد يۇسۇپكە ئەگىشىپ قەشقەرگە كەلگەن. مىلادىيە 1660 - يىلى 34 يېشىدا يەكەندە مەكىتلىك ئوبۇل ھادى بەگنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن[2] . ئاپپاق خوجىنىڭ مەكىتتىكى پائالىيىتى ھەققىدە بىرقىسىم تارىخ - تەزكىرىلەردە مۇنداق مەلۇماتلار تىلغا ئېلىنغان :

«ھىدايىتۇللا ئاپپاق خوجا ياغدۇ قەبرىستانلىقىدا گۆردە ياتقان مەرھۇم دادىسى مۇھەممەد يۇسۇپ ئىشان بىلەن يىغلاپ خوشلاشقاندىن كېيىن ، مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ مەكىت - دولان تەرەپلىرىگە باش ئېلىپ چىقىپ كەتتى ! ئۇ بۇ دىياردا ‹خۇدا چاچقان رىزىق› ، ئىزدەپ ، دۇنيانى دوست تۇتمايدىغان خۇدايى ئىشان قىياپىتىدە مەكىتنىڭ شېھىتدۆڭ دېگەن يېرىدە پەيدا بولدى...»

بۇ شېھىتدۆڭنىڭ ئەسلىي نامى شوردۆڭ دەپ ئاتالسىمۇ ، ئەمما بۇنىڭدىن 100 يىل ئىلگىرى بۇ يەردە يۈز بەرگەن دىنىي مەزھەپ غازىتىدا ئەسلىدىكى شوردۆڭ دېگەن يۇرت نامى «شېھىتدۆڭ» دەپ ئۆزگىرىپ كەتكەندى !

مىلادىيە 1533 - يىلى (يىلان يىلى) كۈزدە بۇ يەردە مەخدۇم ئەزەمنىڭ مۇرىتلىرى بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى سەئىدخاننىڭ ئۇستازى ، شەيخۇلئىسلام خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئىشاننىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر قېتىملىق قانلىق دىنىي مەزھەپ سوقۇشى يۈز بەردى . بۇ چاغدا سۇلتان سەئىدخان تىبەت ، كەشمىرلەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش ئۈچۈن قاراقۇرۇم تاغلىرىدا جەڭ قىلىۋاتقاندى . ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بۇ قانلىق سوقۇشتا مەخدۇم ئەزەمنىڭ مەشھۇر خەلىپىسى ۋە يېقىن ئادىمى ، «ئۇزۇن قولاق زات» دەپ نام ئالغان مەككە خوجا باشلىق 40 كىشى مۇھەممەد شېرىپ ئىشاننىڭ سوپىلىرى تەرىپە-

---

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1988 - يىلى 6 - سان ، 52 - ، 53 - بەتلەر .
② «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1987 - يىلى 4 - سان ، 18 - بەت .

ئەزەمگە ئۇلىشىپتۇق !» دەپ ئاپپاق خوجىغا ناھايىتى يۇقىرى ئەقىدە باغلىدى ۋە ئۆزىنىڭ پۈتۈن يەر - زېمىن ، سۇ كۆللىرىنى ، مال - چارپايلىرىنى ئاپپاق خوجىغا ئاتاپ ، ئاتلىرىنى يىلقا - ئۇيۇرى بىلەن ، كالىلىرىنى ئېغىلى بىلەن ، قويلىرىنى بولسا قوتىنى بىلەن ئىشقىيە سۇلۇكىگە خۇدايى ۋەخپە قىلىۋەتتى . قىزى چىنارخاننى بولسا قىزلىق ئىپپىتى بىلەن ئېلىپ كېلىپ ، ئاپپاق خوجىغا نىكاھلاپ چېتىپ دۇئا-سىنى ئالدى . شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەلدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا نوقانچى خوجا - ئىشانلارغا ، گۇرەنلىك مۇشتۇمزورلارغا ، قالماق - مانجۇلارغا مال - چارۋىلىرىنى يىلقا - ئېغىلى بىلەن ، قىز - چوكانلىرىنى ئىپپەت - سېكىلەكلىرى بىلەن دۇئا قىلدۇرۇۋېتىدىغان ئوسال ئادەت ، يامان قىلىقلار شەكىللىنىپ تاراشقا باشلىدى .

كېيىنكى چاغلاردا سوپى ئاللا يار ئۆزىنىڭ «سۇباتىل ئاجىزىن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق بىر مەسنەۋىنى يېزىپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇنداق يامان قىلىق ، ئوسال ئادەتلىرىنى ئۆتكۈر ھەجۋىي تىل بىلەن راسا قامچىلىغانىدى :

«بولۇپتۇ ھەم تەقى بىر فىرقە پەيدا ،
ئاتى مۆمىن ۋەلى ، نەفسىگە شەيدا ،
يىغۇرلەر پارە ۋە بويىنى يوغاننى ،
سالۇرلەر ئوتتۇرغا قىزۇجوۋاننى ،
ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن ،
كۆتەرۇر بىھەمەتلىك ۋەبالىن .
ھارام ئىشنىكى تائەت بىلسە ئىنسان ،
ئىرۇر بول ئېتىقادى نامۇسۇلمان ،
بۇ ئايغان فىرقە كىم زاللى مۇزىلدۇر ،
شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خىجىلدۇر[①] .»

① موللا مۇسا سايرامى : «تارىخى ھەمىدى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىلى 1 - نەشرى ، 1988 - يىلى 2 - باسمىسى ، 244 - بەت . (ئابدۇۋەلى ئەلى : «ئاپپاق خوجا» ، 1 - قىسىم ، 94 - بەتتىكى نەقىل) .

لۇپ ، خۇدىنى بىلمەيدىغان ، جەررە ـ سۆھبەت قىلىنۋاتقان چاغدا خانىقا نىڭ ئىچىدىكى ئۇنىڭ كۆزىگە نەچچە خىل رەڭدە كۆرۈنىدىغا بولۇپ قالدى .

مۇرىتلار خانىقادا زىكرى ـ سۆھبەت قىلىشقاندا ، ھەلىقە سىلىشقاندا ، نەشە چېكىپ كەيپ قىلاتتى . ئاپپاق خوجا بۇنداق ناشايان ئىشلارنى چەكلىمەيلا قالماستىن ، بەلكى مەدەت بېرەتتى :

— ئادەم مەست بولغان چاغدا ، — دەيتتى ئۇ ھەمىشە ، مەسلە-مەرۇپ قىلىنغاندا ، — ئەررائى ئىلاھتىن بىخەۋەر بولىدۇ . ھەر كېچە بىدار بولۇپ ، ئىشقىنىڭ شەھەرىستانىدىن يول ئالىدۇ . ۋادەرىغ ، بۇ پەلەك غەددار ـ مەككار ، بۇ دۇنيا سېھىرگەرلەرنىڭ سېھرىگە ئوخشاي-دۇ . بىرنى دۇنياغا ئاشىق قىلدى ، بىرنى خوتۇنغا ئاشىق قىلدى . بەندىلەر ئەنە شۇ ۋەجىدىن بىر ـ بىرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ، خۇدانىڭ ئىشقىدىن مەھرۇم بولۇپ قېلىشىدۇ ئەمەسمۇ؟ شۇڭا ، ئادەم مەستۇ ـ مۇستەغرەق بولۇپ يۈرگەندە ، ئاندىن خۇداغا يېقىنلىشالايدۇ !

— ۋاي ھەسرىتا ! — دەپ پۇشايمان ئىلكىدە قولىنى چىشلەيتتى ئوبۇل ھادى بەگ ئاپپاق خوجىنىڭ بۇ مەسلە ـ مەرۇپلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، — نېمە ئۈچۈن پىرىمنىڭ سۈلۈكى تەرىقىتىگە بالدۇرراق ئەگەشمىگەن بولغىيتتىم؟ نېمىشقا پىرىمنىڭ ئاي ، يۇلتۇزلۇق چېھرىدىن بالدۇرراق بەھرە ئالمىغان بولغىيتتىم؟ نېمىشقا پىرىمنىڭ نەسەب ـ ھەسەبلىرىگە ، ئۆز ۋۇجۇدى شېرىنلىرىگە بالدۇرراق مۇيەسسەر بولماي ، ئۇلۇغ نەزەرلىرىدىن يىراق قالغان بولغىيتتىم؟ نېمىشقا پىرىمنىڭ قەند ـ قەنداللەتلىك شېرىن سۆزلىرىنى بۇرۇنراق ئىشىتىپ ، تېتىمىغان بولغىيتتىم؟ پىرىمنىڭ زىكرى ـ سۆھبەتلىرىگە بۇرۇنراق داخىل بولمىغانلىقىم ئۈچۈن ئاخىرەتلىك ئىشىم تەس بولارمۇ؟

ئوبۇل ھادى بەگ مۇشۇنداق پۇشايمان ئىلكىدە كېچە ـ كۈندۈز ئىزتىراپقا چۈشۈپ قېلىپ ، يېگىنى زوقۇم، ئۇيقۇسى هارام بولدى . ئاخىر ئۇ : «ئەمدى بىز تىلىگەن ۋە ئارزۇ قىلغان خوجامغا — پىرى

ئوغلى) شۇئەيب خوجىنىڭ قاتىلى سۈپىتى بىلەن ئابدۇللا خوجا جەمەت-
لىرى تەرىپىدىن يەكەندە مەخپىي زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلگەن . ئاپپاق
خوجا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ خوتۇن ، بالا ـ چاقىلىرى ئارىسى-
دا تەخت تالىشىش جېدىلى كۆتۈرۈلگەن . ئاپپاق خوجىنىڭ كىچىك
خوتۇنى مۆھتەرەم خېنىم ئۆزىنى «خانىم پادىشاھ» دەپ ئېلان قىلىپ ،
ئوغلى خوجا مەھدىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ ، «پادىشاھ ئىشان» لىق
تونىنى كىيدۈرگەن . بۇنىڭغا نارازى بولغان خوجا يەھيا (ئاپپاق خوجى-
نىڭ مەكتىلىك چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ، مۆھتەرەم خېنىمغا ئۆگەي
چوڭ ئوغلى) «تەخت» تالىشىپ ئوردىدا سوپىلار ئۇرۇشىنى قوزغىغان .
نەتىجىدە ، ھاكىمىيەتنىڭ نوختىسىنى تۇتۇۋالغان «خانىم پادىشاھ» ئۆز
ئەتراپىدىكى كۆچلىرى بىلەن خوجا يەھيانى ئىككى ئوغلى بىلەن قوشۇپ
ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن . «تارىخىي نادىرىيە» دە «خانىم پادىشاھ» توغرىسىدا
مۇنداق يېزىلغان : «... خېنىم پادىشاھ ۋاقتىدا شۇنداق خۇنزىرلىق
(خۇنخورلۇق) بولدىكى ، ئىككى كىشى ئۇرۇشۇپ كىرسە ، ھەر ئىككى-
سىنىلا ئۆلتۈرەر ئەردىلەر... ھەممە خەلق ئۇنىڭدىن ۋەھشەتناك (ۋەھ-
شىيلىكتە سەسكىنىپ) بولۇپ ، ئۇنى ‹جاللات خېنىم › دەپ ئاتىدى-
لەر... » ، «جاللات خېنىم» مىلادىيە 1697 ـ يىلىغىچە «خان» لىق
قىلىپ ، شۇ يىلى كۈزدە يەكەندە مەكتىلىك سوپىلار (ئاپپاق خوجىنىڭ
چوڭ خوتۇنىنىڭ تۇغقانلىرى ، خوجا يەھيانىڭ قىساسى ئۈچۈن) تەرىپى-
دىن يوشۇرۇن پىچاقلاپ ئۆلتۈرۈلگەن... قەشقەر سوپىلىرى خوجا
يەھيانىڭ 3 ـ ئوغلى خوجا ئەھمەدنى قەشقەرگە «خان» قىلىپ
تىكلىگەن[1] .

XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى 10 ـ يىللىرىغىچە يەرلىك خوجا ـ
ئىشانلارنىڭ قۇترىتقۇلۇقى ، باشلامچىلىقى ئاستىدا قەشقەرلىك
«ئاق تاغلىقلار» («ئاق تاقىيالىقلار») بىلەن يەكەنلىك «قارا تاغ-

[1] «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ، 1987 ـ يىلى 4 ـ سان ، 28 ـ ، 29 ـ بەتلەر .

دېمەك ، ئاپپاق خوجا تەرغىب قىلغان ئاشۇ دەستەكسىز دۇئالارنىڭ كاساپىتىدە ئۇيغۇر خەلقى بۇ پايپېتەك قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىي مەنپەئىتى ئۈچۈن كەتمەن چېپىشتىن تەدرىجىي يوسۇندا كېيىنكى چاغلاردا جۇڭغار ، مانجۇ باسقۇنچىلىرىنىڭ مەنپەئىتى ھېسابىغا كەتمەن چاپىدىغان بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى دىنىي مەزھەپكە مەنپەئەتلىرى پۈتۈنلەي قەشقەر خوجىلىرى ۋە قالماق ـ مانجۇ خوجىلىرىنىڭ مەنپەئىتى بىلەن ئايرىلىدىغان ئىككى سەپكە پارچىلاپ تاشلاندى باشقا ئەللەردىكى خەلق بۇ چاغدا بىر قوۋم ، بىر نىيەت ۋە بىر مەقسەتتە ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەركەزلىرىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ ، زىچ ئىستتىپاقلاشقانلىقتىن ، تېز روناق تېپىپ ، راۋاجلاندى . ئەمما ، جۇڭغار ـ مانجۇ باسقۇنچىلىرىنىڭ چېنىكىدىن چىقالمايدىغان بۇ زاكا غالچا قەشقەر خوجىلىرى سەئىدىيە زېمىنىنى روناق تاپقۇزۇش ئورنىغا ، بۇ گۈزەل يۇرت ـ ماكانىنى بارلىق بايلىق ـ غەنىيمەتلىرى ، ئەزىز پەرزەنت ، ئوغۇل ـ قىزلىرى ، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ ئەھلى خوتۇنلىرى ، ئىگىچە ـ سىڭىللىرى بىلەن قوشۇپ ، قىلچە ئۇيالماستىن جۇڭغارلارغا سۇڭلاپ بېرىشتى ! يەنە تېخى «ھەممىن ـ قەدەر »دېيىشىپ ، بەدەل ـ شەپقەت ھېسابىدا قالماق ـ مانجۇ خوجىلىرىدىن ئالغان خەنجەر ، قامچىلىرى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنى داۋاملىق «تەربىيىلىدى» .

شۇنداق قىلىپ ، شېھىتدۇڭ ئاپپاق خوجىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئىشقىيە سۇلۇكى تەرغىباتىدا قەشقەر بەشكېرەمدىن قالسىلا ئىككىنچى سىياسىي ، ئىقتىسادىي مەركەزگە ئايلاندى . ئاپپاق خوجا مۇشۇ يەردە پۈتۈن سەئىدىيە دۆلىتىگە تونۇلۇشقا باشلىدى . . .①

ئاپپاق خوجا مىلادىيە 1694 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئۆزىنىڭ تاغىسى خوجا ئىسھاقنىڭ كۆكۈن نەۋرىسى (ئابدۇللا خوجىنىڭ

① «تەزكىرەئى ھىدايەت» (قوليازما) ؛ ئابدۇۋەلى ئەلى : «ئاپپاق خوجا» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 ـ يىل 4 ـ ئاي نەشرى ، 1 ـ قىسىم ، 90 — 95 ـ بەتلەر .

چىلىقىنى داۋاملاشتۇرغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئات ـ چارۋىلىرىنى ۋە ئۇۋ قۇشلىرىنى بېقىپ بېرىدىغان يانچىلار بولغانلىقى بۇنى ئىسپاتلىسا كېرەك. دولانلارنىڭ يەنە قەشقەردىكى ئاپپاق خوجا مازىرىغا بولغان ھۆرمەت ـ ئېتىقادى ناھايىتى كۈچلۈك. ئۇلار ھەر يىلى يازدا 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە بىر ئاي داۋام قىلىدىغان «ھەزرەت سەيلىسى» گە قاتنىشىپ ئاپپاق خوجىغا بولغان ھۆرمىتىنى چىن دىلى بىلەن ئىپادىلىگەن، ھەتتا دولانلار قىز ياتلىق قىلغاندا قىزنى ئاپپاق خوجا مازىرىغا بىر قېتىم ئاپىرىپ سەيلە ـ زىيارەت قىلدۇرۇشنى قىز ئاتىسىنىڭ ئوغۇل تەرەپكە قويىدىغان مۇھىم تويلۇق شەرتلىرىدىن بىرى قىلغان①.

ئۇنىڭدىن باشقا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگى تېنىشېف XX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى دولانلار ئولتۇراقلاشقان يېزىلارغا بېرىپ تەكشۈرۈش قىلغان ۋە «دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «... دولان دېگەن ئاتالغۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىنى يېزىپ ئالالىدۇق. سۆزمۇسۆز مەنىسى 'تەمە خەلق، كۆچمەنچى'، دېگەنلىك بولىدۇ. 200 يىل ئىلگىرى ھەزرىتى ئىشان شۇ خەلققە 'دولان'، دەپ نام بەرگەن. بۇ دېگەنلىك، 'ئوبدانلىرىم'، مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ②.»

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، مەكىت خەلقى ئارىسىدا دولان خوجىلىرى توغرىسىدا بىر تۈركۈم مەلۇماتلار ساقلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە: «بۇنىڭدىن 487 يىل (يەنە بەزىلەر 570 يىل) ئىلگىرى دەرۋىت (توغرىسى دەھبىد) دېگەن يەردىن خوجا ھاشىمخان خوجا ئىسىملىك بىر كىشى كەلگەن بولۇپ، بۇ كىشىنىڭ رۇقىيە ئاغىچا ئىسىملىك سىڭلىسى بولغانىكەن. مەكىتلىكلەر بۇ كىشىگە 'خان خوجام'، دەپ ئېتىقاد قىل-

① ھۇسەيىن كېرىم باھادىر: «دولان ئۇيغۇرلىرى ۋە دولان مۇقاملىرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، 36 ـ، 37 ـ بەتلەر.

② تېنىشېف: «دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1988 ـ يىلى 4 ـ سان، 49 — 52 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

لىقلار» («قارا تاقىيالىقلار»)، مەكىتلىك سوپىلار بىلەن قاغىلىقلىق «سوپىلار»، يەكەن ئېلىشقولۇق سوپىلار بىلەن بازارلىق سوپىلار، يەكەن قوشراپلىق سوپىلار بىلەن قاغىلىق چوپانلىق «مۇرىت»لار ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن قەبىھ مەزھەپ جېدەللىرى كېلىپ چىقىپ، نۇرغۇن مۇرىتلار، پىرلار جانلىرىدىن ئايرىلغان. قاراقاش زاۋالىق خوجىلارنىڭ «تەزكىرە» ناملىق قولىيازمىسىدا كۆرسىتىلىشىچە: «1898 - يىلىدىن 1908 - يىلىغىچە بولغان ئون يىلدا مەكىتلىك سوپىلار بىلەن قاغىلىقلىق سوپىلار ھەرقايسىلىرى ئۆز ‹پىر› لىرىغا يان بېسىپ، مەكىتنىڭ قۇمقىسار دېگەن يېرىدە تۆت قېتىم، قاغىلىقنىڭ لالىملار دېگەن يېرىدە تۆت قېتىم چوڭ ‹غازات› ئېچىپ، سەككىز قېتىمدا ئىككى تەرەپتىن جەمئىي 20 ئادەم قازا تاپقان. قاغىلىقلىق سوپىلار ئۆچ ئېلىش ھېسابىدا قاغىلىق زېمىنىدىن مەكىت زېمىنىغا سۇ بارىدىغان تىزناپ ئېقىنىنى بىرقانچە قېتىم بوغۇپ تاشلاپ، مەكىت خەلقىگە ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرگەن[1].»

يەنە بىرقىسىم تارىخىي مەنبەلەردە مەكىت — دولانلار بىلەن خوجىلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئائىت مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن:

«دولانلار ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ئۆي قۇللىرى بولۇپ، يەر تېرىش، ئات - ئۇلاغ ۋە قۇش بېقىش ئىشلىرىنى قىلىپ بېرەتتى[2].

دولانلارنىڭ كۆپ قىسمى خوجا مۇھەممەد يۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئاپپاق خوجا تەرىپىدىن مەيدانغا كەلگەن سوپىزم (تەسەۋۋۇپ) نىڭ «ئاق تاغلىق» مەزھىپىگە ناھايىتى ئىخلاس قىلغان... دولانلارنىڭ ئاغزاكى مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئۇلار «ھەزرىتى ئىشان» بىزگە «دولان» نامىنى بەرگەن دەيدۇ... دولانلار تارىختا چوڭ - كىچىك خوجىلار — خوجا بۇرھانىدىن ۋە خوجا جاھانلارغا ئەگىشىپ، ئاق تاغلىق مۇرىت ئېتىقاد-

---

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1987 - يىلى 6 - سان، 33 - بەت.

② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 511 - بەت.

سۇلالىسى شەنخەيگۇەن قوۋۇقىنىڭ باشبۇغى ۋۇسەنگۇي چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىغا تەسلىم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە باشلاپ كىردى. شۇنجى پادشاھ پايتەختنى بېيجىڭغا يۆتكەپ، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۈرىشىنى باشلىدى.

1653 - يىلى باتۇر قۇنتەيجى كېسەل بىلەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى سىڭگې تەختتە ۋارىسلىق قىلدى (1653 — 1671 - يىللىرى ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان). 1671 - يىلى سىڭگې ئىچكى يېغىلىقتا ئۆلدى، ئۇنىڭ باشقا ئانىدىن بولغان ئىنىسى غالدان جۇڭغارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا ئېلىۋالدى. 1678 - يىلى ئۇ يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھى ئىچىدىكى دىنىي مەزھەپ كۈرىشىدىن پايدىلىنىپ، ئاپپاق خوجىنىڭ يول باشلىشى ئارقىسىدا جەنۇبقا قوشۇن تارتىپ، يەكەن شەھىرىنى ئىشغال قىلدى، يەكەن خانى ئىسمائىل خاننى ئەسىر ئېلىپ غۇلجىغا ئېلىپ كەتتى، ئاپپاق خوجىنى قورچاق خان قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭ بىلەن تارىم ئويمانلىقى جۇڭغارلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايلاندى.

يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ھۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىنىي مەزھەپ كۈرىشى بارغانسېرى كەسكىنلەشتى، ھەتتا تەرەققىي قىلىپ، بىر - بىرى بىلەن قەتئىي سىغىشالمايدىغان سىياسىي رەقىبلەرگە ئايلاندى. يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىلخان (61670 — 1678 - يىللارغىچە تەختتە ئولتۇرغان) قارا تاغلىقلارنى زور كۈچ بىلەن يۆلەپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپپاق خوجىنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن ھەيدەپ چىقاردى. 1678 - يىلى ئاپپاق خوجا جۇڭغار قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ يەكەن خانلىقىنى يوقاتتى، جۇڭغارلار ئاپپاق خوجىنى يۆلەپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قورچاق خان قىلىپ تىكلىدى.

1700 - يىلى ئاپپاق خوجىنىڭ ئۆز نەۋرىسى ئەھمەد خوجا ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى، غالدان سېرىن ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ ۋە تۇتۇپ

غان . ئۇ مەكتەپتە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن باشقا جايغا كەتمەكچى
بولغان (بەزىلەر يۇرتتىن پالانغان دېيىشىدۇ) دا «قىزلىرىمنىڭ چاچۇۋ-
قى (جۇۋان تويى) نى قىلىپ ، مەشرەپ قىلىۋالاي ، دەپ ، مەكتەپتە 40
كېچە - كۈندۈز مەشرەپ قىلغان . بۇ چاغدا يەكەنلىكلەر ئۇنى چىللاپ
ئېلىپ كەتكەن . ئۇ يەكەندە 40 كېچە - كۈندۈز مەشرەپ قىلغاندىن
كېيىن ، يەنە مەكتەپكە قايتىپ كېلىپ ، 40 كېچە - كۈندۈز مەشرەپ
قىلغان . مەكتەپتىن مارالبېشىغا بېرىپ 40 كېچە - كۈندۈز مەشرەپ
قىلغان . مارالبېشىدىن يەنە ئاقسۇنىڭ ئاۋاتقا بېرىپ 40 كېچە - كۈندۈز
مەشرەپ قىلغان . بۇ چاغدا دولان خەلقى خوجا ھاشىمخان خوجىغا ئەگە-
شىپ ماڭغان ، دولانلار دولان دەرياسىنى بويلاپ ماڭغان ۋە دەريا بويلى-
رىغا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ ، كېيىن دولانلارنى ئەسكەرلىككە تۇتقاندا ،
قارا ئۇجىمىنى ئىرغىتىپ ، «جىم تۇرغىنى تۇرۇپ تۇرسۇن ، قاچقىنىنى
ئاۋۋال يەيلى» دەپ ، كېتىۋاتقان قوڭغۇزلارنى ئاغزىغا سالغان . ئەسكەر-
لىككە تۇتقۇچىلار بۇلارنى ئەقلى يوق خەق ئىكەن دەپ ، قايتۇ-
رۇۋەتكەن[1] .

8 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەكتەپ

XVII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شى-
مالىدىكى جورجىتلار (كېيىن مانجۇ دەپ ئاتالغان) كۈندىن - كۈنگە
كۈچىيىپ كەتتى . مىلادىيەنىڭ 1616 - يىلى نۇرخاچ جورجىت قەبىلى-
لىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ، «كېيىنكى جىن (金)» ھاكىمىيىتىنى
قۇردى . 1636 - يىلى قۇنتەيجى پادىشاھ بولغاندىن كېيىن ، «كېيىنكى
جىن» نى «چىڭ (清)» دېگەن نامغا ئۆزگەرتىپ ، شېنياڭنى پايتەخت
قىلدى . 1644 - يىلى لى زىچېڭ رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى
قوشۇنلىرى بېيجىڭنى ئىشغال قىلىپ ، مىڭ سۇلالىسىنى يوقاتتى . مىڭ

---

① شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى «مەكتەپ ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئېچىش ھەققىدە تەتقىقات» تېما گۇرۇپپىسىنىڭ تەكشۈرۈش ماتېرىيالى (2005 - يىل 3 - ئاي) دىن ئېلىندى .

كەت، خوتەن، ئاقسۇ، باي، سايرام، كۇچا قاتارلىق جايلار ئىلگە-رى - كېيىن بولۇپ توپىلاڭچىلارغا سۇرەپ كىرىلدى.

1758 - يىل 8 - ئايدا جاۋ خۇي چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئاقسۇغا يېتىپ باردى، ئاقسۇنىڭ ھاكىم بېگى خوجىس چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا قوشۇلدى. 9 - ئايدا جاۋخۇي خوجىسنى خوتەن-نى ئەل قىلىشقا ئەۋەتتى، خوتەن چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ ئاسارىتى-دىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا بەيئەت قىلى-دى. 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى يەكەن شەھىرىنىڭ سىرتىدا توپىلاڭچىلار بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلدى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۈچ قېتىملىق جەڭنىڭ ھەممىسىدە غەلىبە قىلدى، توپىلاڭچىلار شەھەر ئىچىگە كىرىۋالدى. چوڭ خوجا شەھەردىن 5000 كىشىلىك توپىلاڭچى قوشۇننى يەكەنگە ياردەمگە ئەۋەتتى. جاۋخۇي يەكەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بارگاھ قۇرۇپ پۇختا مۇداپىئەلەنگە-نىدى. بۇ دەريا ئۇيغۇر تىلىدا قاراسۇ دەرياسى دەپ ئاتالغاچقا، جاۋخۇي-نىڭ بۇ بارگاھى «قاراسۇ بارگاھى» دەپمۇ ئاتالغان. چوڭ - كىچىك خوجىلار «قاراسۇ بارگاھى» غا توپتوغرا ئۈچ ئايدىن ئارتۇق قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «قاراسۇ بارگاھى» نى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ياردەمگە ئۈچ تۈركۈم قوشۇن ئەۋەتتى. 1759 - يىل 1 - ئايدا «قاراسۇ بارگا-ھى» مۇھاسىرىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك بۆسۈپ چىقىپ، ياردەمچى قوشۇن بىلەن ئۇچرىشىپ، قوشۇننى دەم ئالدۇرۇش ۋە تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن ئاقسۇغا چېكىندى.

1759 - يىلى يازدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ سانغۇنلىرىدىن فۇدې 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، تەكلە-ماكان قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ، ئۇدۇللا خوتەنگە چۈشۈپ، يەكەنگە شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى؛ جاۋخۇي 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئوتتۇرىدىن قەشقەرگە ھۇجۇم قىلدى. چوڭ - كىچىك خوجىلار ئۆز

ئىلىغا ئاپىرىپ نەزەربەنىدكە ئالدى . ئەھمەد خوجا ئىلىدا ئىككى ئوغۇل پەرزەنتلىك بولدى ، چوڭىنىڭ ئىسمى بۇرھانىدىن ، كىچىكىنىڭ ئىسمى خوجاجاھان (يەنە خان خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) . ئۇلار تارىختا «چوڭ ـ كىچىك خوجىلار» دەپ ئاتالغان . 1755 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى داۋاجىنى تىنچىتىپ ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، بۇرھانىدىننى يەكەنگە يولغا سېلىپ ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ، خوجا جاھاننى ئىلىدا قالدۇرۇپ ، شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنى باشقۇرۇشقا قويغانىدى . بۇرھانىدىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا ئاق تاغلىقلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ، قارا تاغلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ ، تارىم ئويمانلىقىنى كونترول قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ، كىچىك خوجا ئامۇرساناغا ئەگىشىپ توپىلاڭ كۆتۈردى ، توپىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن كىچىك خوجا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ بېرىپ ، «غەيرىي دىندىكىلەرگە قارشى تۇرۇش» دېگەن شوئار ئاستىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتقۇلۇق قىلدى . چوڭ خوجا دەسلەپتە چىڭ سۇلالىسى مىنى مەھبۇسلۇقتىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانى قىلدى ، «ۋاپاغا جاپا قىلماق دۇرۇس ئەمەس» دەپ ئىككىلىنىپ ئارىسالدى بولۇپ قالغانىدى ، لېكىن كىچىك خوجا ناھايىتى تېزلا ئەتراپىغا بىر تۈركۈم ھەربىي ـ مەمۇرىي مۆتىۋەرلەرنى ھەمدە ئاق تاغلىقلار مۇرىتلىرىنى توپلاش ۋە مەجبۇرلاش ئارقىلىق ئۆزىنى يادرو قىلغان ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بولغاچقا ، چوڭ خوجا دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ قىزىقتۇرۇشىغا بەرداشلىق بېرەلمەي ، ئاخىر ئۇمۇ توپىلاڭنىڭ كاتتىۋېشى بولۇپ قالدى .

1757 ـ يىلى كىچىك خوجا كوچادا «باتۇرخان» دېگەن ۋىۋىسكىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ، ئۆزىنى «باتۇرخان» دەپ ئاتىدى ھەمدە پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن ئادا ـ جۇدا بولۇپ توپىلاڭ قوزغىدى . قەشقەر ، يەكەن ، مە-

1884 - يىل 11 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشنى رەسمىي قارار قىلدى . ئەتىسى شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ تەسىس قىلىنغانلىقى پۈتۈن مەملىكەتكە جاكارلاندى ھەمدە ليۇ جىنتاڭنى شىنجاڭنىڭ تۇنجى باش مۇپەتتىشلىككە ، ۋېي گۇاڭتاۋنى شىنجاڭنىڭ پەرمانبەردارلىقىغا تەيىنلەپ ، ئۈرۈمچىنى ئۆلكە مەركىزى قىلىپ بېكىتتى . شىنجاڭنىڭ ئۆلكە قىلىپ قۇرۇلۇشى ئىچكى - تاشقى قاتنۇقات قىيىنچىلىق ۋە توسالغۇلارنى يېڭىپ ، ئاخىر ۋۇجۇدقا چىقتى . پۈتۈن ئۆلكە بويىچە ئۈرۈمچى ، ئاقسۇ ، قەشقەر ، ئىلى ، تارباغاتايدىن ئىبارەت تۆت داۋ ، ئۇنىڭغا قاراشلىق ئالتە فۇ ، ئون تىڭ ، ئۈچ ئايماق ، 23 ناھىيە ياكى شۆبە ناھىيە تەسىس قىلىندى .

8. جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدىكى مەكىت

1911 - يىل 10 - ئۆكتەبىر ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى ئوقىنى ئاتتى ، 1912 - يىل 1 - يانۋار جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ ، سۇن جۇڭشەن مۇۋەققەت باش زۇڭتۇڭ بولدى .

1912 - يىل 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى رەسمىي تەختتىن چۈشتى . ئىككىنچى كۈنى يۈەن شىكەي جۇمھۇرىيەتنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ، سۇن جۇڭشەن مۇۋەققەت باش زۇڭتۇڭلۇق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى جاكارلىدى . نەنجىڭ ۋاقىتلىق كېڭەش پالاتاسى يۈەن شىكەينى مۇۋەققەت زۇڭتۇڭلۇققا ، لى يۈەنخۇڭنى مۇئاۋىن زۇڭتۇڭلۇققا سايلىدى . مەملىكەت بويىچە جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى بۇ خەۋەر ئىلى ئارمىيىسى ۋە خەلقىنى ناھايىتى روھلاندۇردى . 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى يۈەن داخۇا پوچتا تېلېگراف مىنىستىرلىقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ تەختتىن چۈشكەنلىكى ، شىنجاڭنىڭمۇ جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلىشى لازىم ئى-

ھالىنىڭ خاراب بولىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، شۇ جايلاردىكى مىللەت خەلقىنىڭ چارۋا ۋە باشقا مال - مۈلكىنى غالجىرلىق بىل بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، بەدەخشانغا قاراپ قاچتى. چىڭ سۇلالى قوشۇنلىرى يەكەن بىلەن قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بەدەخشان ئاقساقىلى سۇلتان شاھ چىڭ سۇلالىس ئەلچى ئەۋەتىپ، چوڭ - كىچىك خوجىلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرىدىغانلىق ھەمدە چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنى بىلەن چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىپ شىنجاڭنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئىشنى ئورۇندىدى.

XIX ئەسىرنىڭ 60 - ، 70 - يىللىرى جۇڭگونىڭ ۋەزىيىتىدە ئىنتايىن زور ئۆزگىرىش بولدى. ئەنگلىيە، رۇسىيە، فرانسىيە قاتار-لىق كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تەڭسىز «بېيجىڭ شەرتنامىسى»دىن پايدىلىنىپ، جۇڭگودىكى ھوقۇق - مەنپەئەتنى جېنىنىڭ بارىچە كېڭەيتىش بىلەن بىللە جۇڭگونىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ۋەقە پەيدا قى-لىپ، جۇڭگو زېمىنىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى. بۇنىڭدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند خانلىقى ۋە چار رۇسىيىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قى-لىپ، غەربىي شىمال چېگرا رايونىدا پەيدا قىلغان خەۋپىنىڭ داۋاملاشقان ۋاقتى ئەڭ ئۇزاق، كەلتۈرۈپ چىقارغان جاراھىتى ئەڭ ئېغىر، زىيىنى ئەڭ زور بولدى.

بۇ مەزگىلدە يەكەندە ئىش بېجىرگۈچى ئامبال (办事大臣) مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مەكىت بارچۇقتىن ئايرىلىپ چىققان 6 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانىدى. بىراق، مىلادىيە 1867 - يىلى قوقەندلىك ياقۇپبەگ قەشقەردە «يەتتە شەھەر خانلىقى» (بەدۆلەت ھاكىمىيىتى) نى قۇرۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدى-كى مەكىت قاتارلىق جايلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالدى[1].

---

① ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل 10 - ئاي نەشرى، 22 - بەت.

يىل 3 - ئايدا ياڭ زېڭشىننىڭ يولىيورۇقى بويىچە لى شۈفۇ مۇسۇلمانلىق سالاھىيىتى بىلەن ئىككىنچى قېتىم تاغقا چىقىپ تۆمۈر خەلىپە بىلەن كۆرۈشتى ، دىندارلىق مۇناسىۋەتنى سۇيىئىستېمال قىلىپ ، قوزغىلاڭ-چىلار قوشۇنىنى ئالدىدى ، لى شۈفۇ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىپ ، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھاشىرى ھەر ئايدا ئىككى كۈنگە قىسقارتىلىدۇ ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئۆلكە قوشۇنىنىڭ چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئاتلىق قوشۇنىنىڭ 3 - يىڭى قىلىپ ئۆزگەرتىلىدۇ ، تۆمۈر خەلىپە يىڭجاڭلىققا تەيىنلىنىپ ئۈرۈمچىدە تۇرىدۇ ، قېيىقالغان قوزغىلاڭچى دېھقانلار يۇتۇنلەي دېھقانچى-لىق قىلىشقا قايتۇرۇلىدۇ ، دەپ ۋەدە بەردى . تۆمۈر خەلىپە بۇ شەرتلەر-نى قوبۇل قىلىپ ، 200دىن كۆپرەك ئادەمنى باشلاپ ئۈرۈمچىگە كەل-دى ، قالغان قوزغىلاڭچى دېھقانلار يۇرتلىرىغا قايتۇرۇلدى .

ياڭ زېڭشىن تۇرپاننىڭ قوزغىلاڭچى دېھقانلىرىغىمۇ ئاشۇنداق ئۇ-سۇل قوللاندى . مۇھەممەدنى خەلىپىمۇ تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئىزىدىن مې-ڭىپ ، «نەسىھەت بىلەن كۆندۈرۈلدى» . ياڭ زېڭشىن تۇرپان قوزغىلاڭ-چىلار قوشۇنىنى ئۆلكە قوشۇنىنىڭ بىر يىڭى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەش-كىللەپ ، مۇھەممەدنى خەلىپىنى يىڭجاڭلىققا تەيىنلىدى ھەمدە ئۇلارنىمۇ ئۈرۈمچىدە تۇرىدىغان قىلىپ يۆتكەپ كەلدى . 1913 - يىل 9 - ئايدا تۆمۈر خەلىپە بىلەن مۇھەممەدنى خەلىپە ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى ، قالغان ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى تارقىتىۋېتىلدى .

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ، 1912 - يىلىدىن 1928 - يىلى يازغىچە بولغان 17 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە شىنجاڭ بيۇروكرات مىلىتارىست ياڭ زېڭشىننىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولدى . ياڭ زېڭ-شىن تەختكە چىققاندا ، شىنجاڭ مۇرەككەپ سىياسىي ، ھەربىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەپقالغانىدى . غەربتە ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە كىشىلىرى ياڭ زېڭشىن بىلەن تىركىشىۋاتقانىدى ، شەرقتە قۇمۇل ، تۇرپاندىكى قوزغى-لاڭچى دېھقانلار قوشۇنى كۈرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى ، جە-

كەنلىكى توغرىسىدىكى تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدى . لېكىن ، يۈەن داخۇا بۇ خەۋەرنى ئېلان قىلماي ، ۋەزىيەتتە بىرەر ئۆزگىرىش بولۇپ قېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى . 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى مەركىزىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت شىنجاڭغا باش مۇپەتتىشنى تۇتۇقا ئۆزگەرتىش توغرىسىدا بۇيرۇق تېلېگراممىا ئەۋەتتى ، 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى يەنە «ئۇرۇشنى دەرھال توختىتىش» توغرۇلۇق بۇيرۇق تېلېگراممىا ئەۋەتتى . يۈەن داخۇا ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئاندىن جۇمھۇرىيەتنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنى جاكارلاشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئىككى تەرەپ ئۇرۇشنى توختىتىپ ، چۆچەكتە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى ئۇقتۇردى . بۇ چاغدا گېلاۋخۇيىنىڭ پائالىيەتلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كەڭ ئەۋج ئالغانىدى ، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىمۇ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانماقتا ئىدى . يۈەن داخۇا ئامالسىز قېلىپ ، 4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەنلىكىنى جاكارلاپ ، قەشقەرنىڭ ۋالىيسى يۈەن خۇڭيۈنى تۇتۇقلۇققا كۆرسەتتى . 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى يۈەن خۇڭيۇ گېلاۋخۇي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . يۈەن داخۇا ئىنتايىن ئالاقزادە بولۇپ ، يەنە شىنجاڭنىڭ تەپتىش بېگى ، قوشۇمچە باركۆل ـ ئۈرۈمچى ۋالىيسى ياڭ زېڭشىننى تۇتۇقلۇققا كۆرسەتتى . 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى يۈەن شىكەي ياڭ زېڭشىننى شىنجاڭنىڭ تۇتۇقلۇقىغا تەيىنلەپ ، ئۇنىڭ ئىلى تەرەپ بىلەن سۈلھ سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە رىياسەتچىلىك قىلىشىنى ئۇقتۇردى .

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ تۇتۇقلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن ، 1912 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ 1913 ـ يىلىنىڭ باشلىرىغىچە خۇيزۇ يېڭجاڭ لى شۇفۇنىڭ قولىغا خەت يېزىپ بېرىپ ، ئۇنى تاغقا چىقىپ تۆمۈر خەلپە بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتتى . 1907 ـ يىلىدىكى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى رەھبەرلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى ساۋاق تۆمۈر خەلپە قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئېسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇلار مۇرەسسەلىشىشنى رەت قىلدى . 1913 ـ

قارىتا يـاڭ زېـڭشىن شۇ يىـلى 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنـى تېلېگرامما يولـلاپ ، جياڭ جيېشىنـى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىـلدۈردى . 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ياڭ زېڭشىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى رەسمىي ئۆزگەر- تىپ تەشكىللەپ ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەنگە ئېلىشىغا مەلۇم قىلدى ھەمدە 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلى- كىنى ، قوشۇمچە باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى . مەركى- زىي ھاكىمىيەتتىكى بۇ قېتىمقى ئۆزگىرىش شىنجاڭغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى . 1928 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى فەن ياۋنەن ياڭ زېڭشىـنىنى ئېـتـىـپ ئۆلتۈرگەن زور ۋەقە يۈز بەردى ، بۇ ۋەقە «7 - ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دەپ ئاتالدى .

سىياسىي ئۆزگىرىش تىنچىتىلغاندىن كېيىن ، جىن شۇرېن شىن- جاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇۋەققەت رەئىسى ، قوشۇمچە باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى ھەمدە تېلېگرامما ئارقىلىق نەنجىڭ ھۆكۈمىـتـىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللـىـدى . 1928 - يىل 11 - ئاي- نىڭ 17 - كۈنىگە كەلگەندە نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئاندىن ئۇنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە رەسمىي تەيىنلىدى . 1931 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى يەنە ئۇنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ، قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىگە تەيىنلەپ ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويدى . جىن شۇرېن تەختكە چىقىپ ئۈچ يىل بولمايلا پۈتۈن شىنجاڭ داۋالغۇش ۋە يېغىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى ھەمدە 1933 - يىلىدىكى «12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» گە سەۋەب بولۇپ ، شېڭ شىسەينى ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىقاردى .

1 . XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىكى چوڭ داۋالغۇش مەزگىلىدىكى مەكىت

1932 - يىلىنىڭ ئاخىرى ، 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا پارتلىغان تۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرى بىلەن كۇچادا تۆمۈر ئېلى (تۆمۈر سىجاڭ) باشچىلىقىدا بارلىققا كەلگەن قوراللىق كۈچلەر ناھايە-

نۇبىي شىنجاڭدا گېلاۋخۇي ئەزالىرىنىڭ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈشنى مەر-
كەز قىلغان قوزغىلاڭلىرى داۋام قىلماقتا ئىدى ، شىمالدا چاررۇسىيە
بىلەن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ تۇپىلاڭچى قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن
تاجاۋۇز قىلىپ پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتاتتى . ياڭ زېڭشىن ۋەزىيەتكە
قاراپ ئىش كۆرۈش ھىيلىسىنى ئىشلىتىپ يۇقىرىقى مەسىلىلەر-
نى بىر - بىرلەپ ھەل قىلدى . ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى
مەزگىللىرىدە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت كۈن-
سېرى كەسكىنلەشتى ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ما فۇشىڭ-
نىڭ ئاسىيلىق قىلىشنى پىلانلاش ۋەقەسى ئىدى . ما فۇشىڭ قۇمۇل
دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە گېلاۋخۇينى باستۇرۇشتا ياڭ زېڭشىن ئۈچۈن
زور خىزمەت كۆرسەتتى . ياڭ زېڭشىن 1914 - يىلى ما فۇشىڭنى 20
نەچچە يىگىنى باشلاپ قەشقەردە تۇرۇشقا ئەۋەتتى . ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنى
قەشقەرنىڭ تىدۇلىقىغا (باشبۇغلىقىغا) ، ئوغلى ما جىۋۇنى ياردەمچى
سانغۇنلۇققا ئۆستۈردى . ما فۇشىڭ ئاتا - بالا ئىككىيلەن قەشقەردە
خالىغانچە ئەسكىلىك قىلىپ ، تەپ تارتماستىن قەشقەرنىڭ دوتىيى ياڭ
زېڭبىڭ (ياڭ زېڭشىننىڭ ئىنىسى) نى چەتكە قېقىپ ، قەشقەرنى ئۆز-
نىڭ مۇستەقىل پادىشاھلىقىغا ئايلاندۇرۇۋالدى . كېيىن ما فۇشىڭ
تەكەببۇرلۇقتا تېخىمۇ چېكىدىن ئېشىپ ، ئۆزىنى «پادىشاھ» دەپ ئاتىدى
ھەمدە ياڭ زېڭشىننى ئاغدۇرۇۋېتىش ئۈچۈن يوشۇرۇن ھەرىكەت ئېلىپ
بېرىپ ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئورنىغا دەسسەشكە ئۇرۇندى . ياڭ زېڭشىن بۇ
خەۋەرنى ئۇققاندىن كېيىن ، ما فۇشىڭ ئاتا - بالا ئىككىسىنى ئۇجۇقتۇ-
رۇۋېتىش نىيىتىگە كەلدى . ئۇ ما شاۋۋۇنى 12 يىلىڭ ئەسكەر بىلەن
قەشقەرگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى . ئۇلار ما فۇشىڭنى تىرىك
قولغا چۈشۈرۈپ ، ئوغلى ما جىۋۇنى ئېتىپ ئۆلتۈردى .

1928 - يىلى جىياڭ جېيشى باشچىلىقىدىكى نەنجىڭ گومىنداڭ
ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ ، شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى غۇلاپ چۈش-
تى . دۆلەتنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىدە يۈز بەرگەن بۇ چوڭ ئۆزگىرىشكە

شۇئان ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ، «دوست ، دوست» دېيىشىپ ، ئاتلىق ۋە پىيادە دۈشمەنگە ئېتىلىدۇ . نەتىجىدە ياڭ تۇەنجاڭنىڭ قوشۇنى بەرداشلىق بېرەلمەي قاچىدۇ . شۇ مالىمانچىلىقتا سايىمبەگ بىلەن نۇرغۇن كىشى ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ . ئۇلار مەكىتكە قايتۇرۇپ كېلىنىپ ، چوڭ داغدۇغا بىلەن يەرلىككە قويۇلىدۇ . ئۇرۇش جەريانىدا ياڭ تۇەنجاڭنىڭ قىسىملىرىدىن خېلى كۆپ قورال ئولجا ئېلىنغانلىقتىن ، زامانىۋى ۋە يەرلىك قوراللار بىلەن قوراللانغان بىر قوشۇن بارلىققا كېلىدۇ . ئۇلارنىڭ ئادەم سانى 200 ئۆپچۆرىسىدە بولۇپ ، يۈسۈپخان غوجام تۇەنجاڭ بولىدۇ .

1934 - يىلى ماجۇڭيىڭ شېڭ شىسەي بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ، ئۈرۈمچىدىن چېكىنىپ جەنۇبقا يۈزلىنىدۇ . بۇ ۋاقىتتا خوجىنىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭنىڭ ئىتتىپاقى ئاللىقاچان بۇزۇلۇپ ، ئۇلارمۇ ئۆزئارا ئۇرۇشۇش ھالىتىگە كېلىپ قالغانىدى . شۇڭا ، ما جۇڭيىڭنىڭ بۇ قېتىمقى چېكىنىشى قارىماققا خوجىنىياز ھاجىنى ما جۇڭيىڭ قوغلاۋاتقان ، ما جۇڭيىڭنى شېڭ شىسەي قوغلاۋاتقاندەك ھالەتتە ئىدى . شۇ يىلى 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ . لېكىن ، ئۇ قەشقەرگە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا مافۇيۈەن قىسىملىرىنىڭ قەشقەرگە قىلغان ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالماي ، يېڭىسار ، يەكەن قاتارلىق جايلارغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ . ئەسلىدە قەشقەر يېڭىشەھەر مۇھاسىرىسىدە قامىلىپ قالغان ماجەنساڭمۇ قەشقەرگە كېلىپلا ھەدەپ خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا باشلىغانىدى . خوجىنىياز ھاجى ۋە مامۇت سىجاڭلار مەكىتكە كېلىپ تۇرۇشىغا ، ماجەنساڭمۇ قوشۇننى باشلاپ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ۋە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يەكەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقى بويىدىكى ياخۇمىدان دېگەن يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولغانىدى . خوجىنىياز ھاجى يېڭىلىپ ، مارالبېشى ئارقىلىق ئاقسۇغا كېتىدۇ . مەكىت بولسا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ئىچىدە قالىدۇ . ماجەنساڭ قوشۇنلىرى يەرلىك ئاممىنى

تى تېزلا جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈزلىنىپ ، كۇچا ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ . بۇ ئەھۋال-دىن خەۋەر تاپقان قەشقەر ئامبىلى ما دوتەي ھەربىي قوماندان ياڭ تۇەنجاڭ (ياڭ چىڭمىن) نىڭ باشچىلىقىدا بىر بۆلەك ئەسكەرنى مارالبې-شى تۇمشۇقتا تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇشقا ئەۋەتىدۇ . ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بىر ئايدىن ئارتۇقراق ئۇرۇش بولغاندىن كېيىن ، ياڭ تۇەنجاڭنىڭ قىسىملىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ، ئاۋۋال مارالبېشىغا ، كېيىن مارالبېشىنىڭ غەربىي جەنۇبى بىلەن يەكەن دەريا-سىنى بويلاپ قەشقەرگە چېكىنىشكە باشلايدۇ .

ئەينى ۋاقىتتا مەكىتتە «قۇمۇل ، تۇرپانلاردىن غوجاملار ئىسلام ئاچقىلى كېلىۋېتىپتۇ» دېگەن خەۋەر كەڭ تارقىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن خەلق نوپۇزلۇق يۇرت چوڭلىرىدىن تۇرىخان غوجام باشچىلىقىدا قوزغى-لىپ ، ئاۋۋال ناھىيە بازىرىدىكى گۆرۈكەش خەنزۇلارنىڭ گۆرۈخانىلىرى-نى بۇلاپ ، داڭزىلىرى (ئالدى ــ بەردىنى تىزىملايدىغان دەپتىرى) نى كۆيدۈرىدۇ . ئۇلار يەنە «قۇمۇل ، تۇرپانلاردىن كەلگەن غوجاملار تۇم-شۇقتا كۇپار (دىنسىز) لار بىلەن ئۇرۇشۇۋېتىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ، قوللىرىغا يەرلىك ئوۋ مىلتىقى ، قىلىچ ، نەيزە ، چوماق قاتار-لىق نەرسىلەرنى ئېلىپ ، «غوجاملارنىڭ ئالدىغا بارىمىز» دېيىشىپ ، تەخمىنەن 3000 ــ 4000 كىشي يۇسۇپخان غوجام ، سايىمبەگ قاتار-لىق يۇرت چوڭلىرىنىڭ باشلىشى بىلەن مارالبېشىغا قاراپ يولغا چىقى-دۇ. ئۇلار ئوقالىق (مارالبېشى تەۋەسى) دېگەن جايغا كەلگەندە ياڭ تۇەنجاڭنىڭ تۇمشۇقتىن چېكىنىپ ماڭغان قىسىملىرىغا يولۇقىدۇ ۋە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلىنىدۇ . ياڭ تۇەنجاڭنىڭ زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان قوشۇنى ئاددىي ، يەرلىك قوراللار بىلەن قوراللانغان خەلقنى ئېغىر پىلىموت بىلەن ئوققا تۇتىدۇ . لېكىن ، خەلق بىرى يىقىلسا ، بىرى ئېتىلىپ چىقىپ تۇرىدۇ . مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە سايىمبەگ ئوۋ مىلتىقى بىلەن پىلىموتچىنى ئېتىۋېتىدۇ . خەلق

ئاساسەن تۈگىگەن قوشۇنلىرى ئورۇنلىشىپ ، مەكىت ۋەزىيىتىنى قالايمى-قانلاشتۇرۇۋېتىدۇ . ئابدۇنىياز سىجاڭمۇ مەكىتكە كېلىپ ئۇزاق تۇرال-مايدۇ . چۈنكى ، شېڭ شىسەيىنىڭ تەلىپى بويىچە ، سوۋېت ھۆكۈمىتى تورغات ئارقىلىق كىرگۈزگەن قوشۇننىڭ ئاتلىق قىسىملىرى مارالبېشى ئارقىلىق ئابدۇنىياز سىجاڭنى قوغلاپ مەكىتكە كېلىدۇ ، كېيىن يەنە يەكەن ئارقىلىق تانكا قىسىملىرىمۇ مەكىتكە كېلىدۇ .

رۇس ۋە قىرغىزلاردىن تەشكىللەنگەن سوۋېت قوشۇنى مەكىتكە شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا كېلىپ ئورۇنلىشىپ ، 10 - ئاينىڭ باشلىرى-غىچە تۇرىدۇ . ئۇلار ئىككى پولك بولۇپ ، رۇس پولكى ئوغۇللار مەكتە-پى (ھازىرقى تۇرلۇك ماللار شىركىتىنىڭ ئورنى) گە ئورۇنلىشىدۇ . ئۇلاردا زامانىۋى قورال-لاردىن بەش دانە برونېۋىك ، 20 نەچچە زەمبى-رەك ، 30 گە يېقىن ئېغىر پىلىموت بېكىتىلگەن تاچانكا ھارۋىسى بار ئىدى . سوۋېت قوشۇنى بۇ جايدا تۇرۇش جەريانىدا تۈگىگەنلار توپلىغان بېدە ، ئوتۇن قاتارلىقلار ئۇلار ئۈچۈن مول تەمىنات مەنبەسى بولىدۇ . ئۇلار ئابدۇنىياز سىجاڭ ۋە ما خۇسەن قوشۇنلىرىدىن تارتىۋالغان ھەر-خىل قوراللارنى بۇزۇپ كېرەكسىز تۆمۈرگە ئايلاندۇرۇپ ، يەرلىك تۆ-مۈرچىلەرگە سېتىپ پۇل توپلايدۇ ؛ تىزناپ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ سازلىقتا ئايرودروم ياساپ ، ھەربىي ئايروپىلانلىرىنى ئىشقا سېلىپ تۇرىدۇ ؛ 40 قا يېقىن بەگ ، ئاخۇن ۋە يۇرت چوڭلىرىنى قولغا ئېلىپ ، شېڭ شىسەيگە تاپشۇرۇپ پۇل ئۇندۇرىدۇ ، شۇنداقلا ئۇرۇش جەريانىدا ئولجا ئالغان 200 — 300 گە يېقىن ياخشى ئاتنى ئېلىپ كېتىدۇ .

1937- يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئابدۇنىياز سىجاڭ ۋە ماخۇسەن-لەرنىڭ تىنچىتىلىشى بىلەن ۋەزىيەتتىكى داۋالغۇش پەسىيىپ ، شېڭ شىسەينىڭ سىياسىي ھېساب ئېلىشى باشلىنىدۇ . ئابدۇنىياز سىجاڭ ، ما خۇسەنلەرنىڭ شېڭ شىسەيگە قارشى كۆرىشى مەكىت خەلقىنىڭ ۋە شۇ ۋاقىتتىكى مەكىت ھاكىملىرىنىڭ (ئىككى ھاكىم ئۆتكەن) قوللى-شىغا ، قىزغىن ياردەم بېرىشىگە ئېرىشكەنىدى . ۋەقە جىمىققاندىن كې-

بولاپ ۋە ئاياغ ئاستى قىلىپ ، مىنىشكە يارايدىغانلىكى ئات ۋە ئەسكەر-
لىككە يارايدىغانلىكى ئەرلەرنى ئېلىپ كېتىدۇ .

1934 - يىلى ما جۇڭيىڭ ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا
چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ قوشۇنى ما خۇسەننىڭ باشچىلىقىدا
خوتەنگە بېرىپ ئورۇنلىشىدۇ . خوجىنياز ھاجى مەكىت ئارقىلىق ئاق-
سۇغا بارغاندىن كېيىن ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە
تەيىنلىنىپ ئۈرۈمچىگە قايتىدۇ . مامۇت سىجاڭ بولسا جەنۇبىي شىنجاڭ
گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىپ ، قەشقەرگە ئورۇنلىشىدۇ .
شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا نىسپىي تىنچ ۋەزىيەت بارلىققا كېلىدۇ .

1937 - يىلى مامۇت سىجاڭنىڭ ژەزىيەتنىڭ بېسىمى ئاستىدا لاداخ
ئارقىلىق ھىندىستانغا چىقىپ كېتىشى شىنجاڭنىڭ ، جۈملىدىن جەنۇبىي
شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىدە يەنە بىر قېتىم چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلىدۇ .
چۈنكى ، مامۇت سىجاڭ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئورنىغا
ئابدۇنىياز سىجاڭ بولىدۇ . ئۇ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي
شىنجاڭ گارنىزونىغا بېقىنماي ، يەكەندە ئۆز ئالدىغا ئىش ئېلىپ بارى-
دۇ . بۇ ۋاقىتتا يەكەن ، پوسكام ، مەكىت قاتارلىق جايلار شۇنىڭغا
قاراشلىق ئىدى . ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئابدۇنىياز سىجاڭ خوتەندىكى
ما خۇسەن بىلەن شېڭ شىسەيگە قارشى ئىتتىپاق تۈزۈپ ، ئاۋۋال قەش-
قەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ ، ئاندىن شېڭ شىسەي قوشۇنلىرىنى كۈچاغىچە
قىستاپ بارىدۇ .

ئەمما ، شېڭ شىسەينىڭ زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان قى-
سىملارنى كۆپلەپ يۆتكەپ كېلىشى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىل-
گەن «ئالتايىسكى» ناملىق رۇس قىسىملىرىنىڭ بىرلىكتە باستۇرۇپ
كېلىشى بىلەن ئابدۇنىياز سىجاڭ قىسىملىرى يېڭىلىپ ، يەكەن دەريا-
سىنى بويلاپ غەربكە ، يەنى مەكىتكە چېكىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مەكىت
ئابدۇنىياز سىجاڭ بىلەن ما خۇسەن «ئىتتىپاقى» نىڭ ئاقسۇغا يۈرۈش
باشلىغان چاغدىكى ئارقا سەپ ھەربىي بازىسى بولۇپ قالىدۇ . بۇ يەرگە

ھۆججەت ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىللىنىشىگە ئائىت بەلگىلىمىلەر بولۇپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت 25 نەپەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەت ئەزاسىنى تەيىنلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئون كىشىنى مەركەز بىۋاسىتە ئەۋەتىدۇ (ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمەت تەشكىللەنگەندە يەتتە كىشى ئە-ۋەتكەن)، رەئىس ۋە باش كاتىپنىمۇ ئۆز ئىچىدىن ئالىدۇ؛ ئۈچ ۋىلايەت ئالتە نامزات كۆرسىتىدۇ (ئەمەلىيەتتە سەككىز نامزات كۆرسەتكەن)، مۇئاۋىن رەئىس ۋە مۇئاۋىن باش كاتىپنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ قالغان يەتتە ۋىلايەت توققۇز نامزات كۆرسىتىدۇ (ئەمەلىيەتتە ئون نامزات كۆرسەتكەن)، مۇئاۋىن رەئىسنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېيىلگەن. ئىككىنچى قوشۇمچە ھۆججەت ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە-سىنى ئۆزگەرتىشكە ئائىت بەلگىلىمىلەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۈچ ۋىلايەت قىسىملىرىنى دۆلەت ئارمىيىسىنىڭ شتاتى بويىچە ئۈچ ئاتلىق تۈەن، ئۈچ پىيادە تۈەن قىلىپ تۈزۈش، ئەسكەرلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 12 مىڭدىن ئاشماسلىق، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتتە تۇرۇش، غۇلجا تەرەپ بىر باش قوماندان قويۇش ھەم ئۈچ ۋىلايەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە مەسئۇل بولۇش، دەپ بەلگىلەنگەن[①]. 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەسمىي تەشكىللەندى. جاڭ جىجۇڭ رەئىس، ئەخمەتجان قاسىمى، بۇرھان شەھىدى مۇئاۋىن رەئىس بولدى. شۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى كومپارتىيىگە، خەلققە قارشى ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ، شىنجاڭدا تىنچلىق بىتىمىنىڭ يولغا قويۇلۇ-شىغا قەستەن بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ۋەقە تۇغدۇرۇپ ئۈچ ۋىلايەت كادىر-لىرىنىڭ خىزمىتىگە توسقۇنلۇق قىلدى ۋە ھەر مىللەت دېموكراتىك كۈچلىرىگە زەربە بەردى، ئاخىرىدا مەسئۇدنى يۆلەپ ئۆلكە رەئىسى قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت كادىرلىرى غۇلجىغا چېكىندى. بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئۈزۈل - كېسىل يىمىرىلدى.

---

① «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 - يىل 8 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 112 — 113 - بەتلەر.

يىمن ، شىلڭ شىسەي مەكىت خەلقىدىن ھېساب ئېلىپ ، 1938 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئىككى ھاكىم باشلىق 72 كىشىنى تۇتۇپ ، ھېمىتنىڭ سېيىدا توك سوقتۇرۇش يولى بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. بۇ پاجىئەلىك ۋەقە خەلقنىڭ يادىدىن مەڭگۈ كۆتۈرۈلمەيدۇ①.

2. «11 بىتىم» مەزگىلىدىكى مەكىت

1944 ـ يىلى كۈزدە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىدى. 1945 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرىدىن رەھىمجان ، ئوبۇلخەيرى ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار گومىنداڭ مەركىزي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ بىلەن دىخۇا (بۈگۈنكى ئۈرۈمچى) دا تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى. 1946 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئىككى تەرەپ 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمى (تولۇق ئاتىلىشى «مەركىزي ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ قورالىلىق توقۇنۇشنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى بىتىم») نىڭ تېكىستىنى ۋە بىرىنچى قوشۇمچە ھۆججىتىنى ئىمزالىغان ، 6 ـ ئايدا ئىككىنچى قوشۇمچە ھۆججىتىنى ئىمزالىدى. ئاساسلىق مەزمۇنى : شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى سايلاش ھوقۇقىغا ئىگە ؛ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئىگە ؛ شىنجاڭدىكى مەمۇرىي ئورگان ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ھۆججەتلىرىدە خەنزۇ يېزىقى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى تەڭ قوللىنىلىدۇ ، خەلقنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا سۇنغان ھۆججەتلىرىدە ئۆز مىللىتىنىڭ يېزىقىنىلا قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ ؛ ئۆز مىللىتىنىڭ تىل ـ يېزىقىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىدۇ ؛ مىللىي مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنىڭ ئەركىن تەرەققىياتى ، خەلقنىڭ نەشر قىلىش ، يىغىلىش ئۆتكۈزۈش ، پىكىر قىلىش ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ ؛ باج نىسبىتى ، تاشقى سودا جەھەتلەردىمۇ مۇناسىپ بەلگىلىمىلەر چىقىرىلىدۇ ، دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. بىرىنچى قوشۇمچە

① ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل 10 ـ ئاي نەشرى ، 36 — 40 ـ بەتلەر .

ئەمما دەرد ـ ئەھۋالنى ئېيتمىدىغان يەر تاپالمىدى . كونا ھۆكۈمەت-نىڭ باشلىقلىرى تورلۇك زۇلۇم ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ خەلقنىڭ قېنىنى شوراپ ، خەلقنى چىدىغۇسىز ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى . شۇنىڭ بىلەن جايلاردا قوزغىلاڭلار كۆتۈرۈلدى . بۇ قوز-غىلاڭلارنىڭ كۆلىمى ئەڭ زور بولغىنى ئىلى ، تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرى بولدى . ئۈچ ۋىلايەتتىكى قېرىنداشلار كۆتۈرگەن قوز-غىلاڭ مۇستەبىتچىلەرگە قارشى تۇرۇپ ، پۈتۈن ئۆلكىدىكى ئېزىل-گەن 4 مىليون 500 مىڭ خەلقنى ئازادلىققا چىقىرىش يولىدىكى بىر خىل ھەرىكەتتۇر . ئۈچ ۋىلايەتنىڭ خەلق ۋەكىللىرى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى ، يەنى ھازىرقى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت-نىڭ رەئىسى جاڭ جىجۇڭ بىلەن سەككىز ئاي مۇھاكىمە ئۆتكۈ-زۈپ ، «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» نى ئىمزالىدى . خەلقىمىز-نىڭ نۇرغۇن يىللاردىن بېرى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن ۋە تەلەپ قىلىپ كەلگەن ھوقۇقى ئاشۇ بىتىمنىڭ ئىچىگە تولۇق كىرگۈزۈلدى .

ھازىر مۇشۇ تىنچلىق بىتىمىنىڭ 1 ـ ماددىسىغا ئاساسەن ، خەلققە ئۆزى ئىشىنىدىغان ئادىل كىشىلەردىن كېڭەش تەشكىللەپ چىقىش ۋە ناھىيىنىڭ ھاكىمى ، مۇئاۋىن ھاكىمىنى سايلاپ چىقىش ھوقۇقى بېرىلدى . ئىچكىرى ئۆلكىلەردە خەلققە ناھىيىلىك كېڭەش-نىڭ ئەزالىرىنى سايلاش ھوقۇقى بېرىلگەن بولسىمۇ ، ناھىيىنىڭ ھاكىمىنى سايلاش ھوقۇقى بېرىلمىگەن . ۋاھالەنكى ، ئۆلكىمىزدە بۇنداق ھوقۇق ھەممىدىن ئاۋۋال يولغا قويۇلماقتا . بۇ تىنچلىق بىتىمدە بەلگىلەنگەن ھوقۇق . ئۇ ئاسان قولغا كەلمىدى ، بەلكى مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن ئادەملەرنىڭ قان ئاققۇزۇپ قۇربان بېرىشى بەدىلىگە كەلدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ، بىز ئۇنى قەدىرلىشىمىز ، ئامما-غا كۆڭۈل بۆلىدىغان ، ئامما ئىشىنىدىغان ، ئامما ياخشى كۆرىدىغان كىشىلەرنى خىزمەتنى باشقۇرۇشقا ئەستايىدىل سايلاپ چىقىشىمىز كېرەك .

«11 بىتىم» ئىمزالانغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بويىچە پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە دېموكراتىك سايلام ئېلىپ بېرىش پائالىيىتى باشلىنىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى ئاساسلىق رەھبىري يولداشلار مەسئۇللۇقىدا كىچىك گۇرۇپپىلار تەشكىللىنىپ، ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە ئەۋەتىلدى. شۇ قاتاردا 1946 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بۇرھان شەھىدى باشچىلىقىدىكى گۇرۇپپا مەكىت ناھىيىسىگە يېتىپ كېلىپ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھاكىمىنى سايلاشقا رىياسەتچىلىك قىلغان. سايلام باشلىنىشىنىڭ ئالدىدا ناھىيە مەركىزىدە چوڭ كۆلەملىك يىغىن ئېچىلىپ، يىغىندا بۇرھان شەھىدى مۇنداق سۆز قىلغان:

«قەدىرلىك قېرىنداشلار، يۇرتداشلار!

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى جاڭ جىجۇڭ، مۇئاۋىن رەئىسى ئەخمەت ئەپەندى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق ھەيئەت ئەزالىرى سىلەرگە سالام يوللىدى.

بۈگۈن ھەممىڭىزلار بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، مۇشۇنداق سۆزلەش پۇرسىتىگە ئىگە بولغانلىقىم ئۈچۈن ئۆزۈمنى ناھايىتى بەختلىك ھېس قىلماقتىمەن، شۇنداقلا ناھايىتى ھاياجانلانماقتىمەن. بىزنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىمىزدە ئىككى مەقسەت بار: بىرى، بۇ يەردىكى سايلام خىزمىتىنى نازارەت قىلىش؛ يەنە بىرى، ئاممىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش، ئەگەر قانۇنغا خىلاپ ئىشلار، قىيىنچىلىقلار بولسا، ئۇنى ھەل قىلىش، ئاممىغا ھازىرقى دېموكراتىك سىياسەتنى چۈشەندۈرۈش، ئاممىنىڭ پىكىرلىرىنى ئاڭلاش.

سايلام مەسىلىسى توغرىسىدا ئەڭ ئاۋۋال نېمە ئۈچۈن سايلام ئۆتكۈزىدىغانلىقىمىز ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن. ھەممىگە مەلۇم، ئۆتمۈشتە ئادالەتسىز ئىشلار بەك كۆپ بولدى. خەلقىمىز نۇرغۇن ئازاب ـ ئوقۇبەت تارتىپ، نۇرغۇن ئېزىلىشكە ئۇچرىدى،

گە كېرەكلىك قۇرۇق ئوت - چۆپ ، يەم - خەشەكلەرنى ئارتۇق ئالىدىكەن . 100 باغ پىدە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك بولسا ، 150 باغ پىدە ئېلىنىدىكەن ؛ بىر دادەن كۆممىقوناق ئېلىشقا تېگىشلىك بولسا ، بىر يېرىم دادەن كۆممىقوناق ئېلىنىپ ، ئارتۇق ئېلىنغان كۆممىقوناق ، يەم - خەشەكلەرنى ئۆز چۆنتىكىگە سالىدىكەن . ھۆكۈمەت بەرگەن پۇل مال ئىگىسىنىڭ قولىغا تەگمەيلا باشقىلار خىيانەت قىلىپ كېتىدىكەن .

يەنە بەزى جايلاردىكى كاتتىۋاشلار ھۆكۈمەتكە كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ئالمايدىكەن . بۇلار قانۇنغا خىلاپ ، شۇنداقلا دىنىي ئەقىدىلەرگىمۇ مۇۋاپىق كەلمەيدۇ . ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىدە ئاممىغا زۇلۇم سېلىشقا ، ئاممىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ . مەسىلەن ، مېنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم مەن مۇئاۋىن رەئىس بولغانلىقىم ئۈچۈن ، تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئالۋان - ياساقنى تاپشۇرمىسا ، بۇ توغرا بولامدۇ؟ ئەلۋەتتە ، توغرا بولمايدۇ . مېنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم مۇئاۋىن رەئىسكە تۇغقان ئەمەس ، بەلكى بۇرھانغا تۇغقان ، مۇئاۋىن رەئىس بىرنەچچە ئادەمنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەمەس ، بەلكى خەلقنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى . شۇڭغا ئوخشاشلا ، ھاكىم ، شاڭجاڭ ، باۋجاڭلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى تۆلەشكە تېگىشلىك ئالۋان - ياساقنى باشقىلارنىڭ زىممىسىگە ئارتىپ قويسا ، ئۇنداق ئادەم ھۆكۈمەت ئالدىدا ، ئامما ئالدىدا ۋە خۇدا ئالدىدا گۇناھكار بولىدۇ . ھۆكۈمەت بۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىگە ھەرگىز يول قويمايدۇ . ئەگەر تەكشۈرۈپ تېپىلىپ قالىدىغان بولسا ، ئۇنداقلار قانۇن بويىچە جازالىنىدۇ .

بۇرۇن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر رەئىس بىلەن قوشۇلۇپ 13 ھەيئەت ئەزاسى بار ئىدى . ھازىر «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» نىڭ 9 - ماددىسىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ، ھۆكۈمەت

بىز بارغانلا يەردە ئاممىدىن نەچچە يۈزلىگەن تەلەپنامىلەرنى تاپشۇرۇۋالدۇق ، بۇ تەلەپنامىلەردە : ئېرىلىشكە ئۇچراپ ، ئېغىر ئازاب تارتقانلىقىدىن شىكايەت قىلىنغان ، ئۇنى بىر ئامال قىلىپ ھەل قىلىپ بېرىش ، بۇنىڭدىن قۇتۇلدۇرۇش تەلەپ قىلىنغان . بۇنىڭدىن كېيىن ، بەختكە ئېرىشىش ھوقۇقى ئۆز قولۇڭلاردا . ئەگەر سىلەر ئادىل ، ۋىجدانلىق ، ئەخلاقلىق ، بىلىملىك ۋە خەلقىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلەيدىغان ئادەملەرنى سايلاپ چىقىدىغان بولساڭلار ، سىلەرنىڭ مەنپەئىتىڭلار كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ . ئەگەر سىلەر نامۇۋاپىق ئادەملەرنى ، مەسىلەن خىيانەتچى ، قىمارۋاز ۋە ۋىجدانسىز ئادەملەرنى سايلاپ قويىدىغان بولساڭلار ، ئۇ ھالدا ، بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان بالايىئاپەتنىڭ دەردىنى ئۆزۈڭلار تارتىسىلەر ، ئەلۋەتتە . خەلقتە يامان ئادەملەرنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاش ھوقۇقىمۇ بولىدۇ . خەلق ئاشۇنداق يامان ئادەملەرنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاپ ، باشقىــدىن سايلــىسا بولىدۇ . ئەمما ، كونىلار : «بېگىڭگە يەتكۈچە بېلىڭ سۇنۇپتۇ» دەپ ياخشى ئېيتقان . سەن ئۇنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىغۇچە ، ئۇ قىلىدىغان ئەسكىلىكلىرىنى قىلىپ بولىدۇ ، شۇڭا خەلق ئاممىسىغا غەمخورلۇق قىلىدىغان ياخشى ئادەملەرنى سايلاش كېرەك .

بىز قەشقەر ، يەكەنلەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق . پوسكام ناھىيىسىنىڭ كاتتىۋاشلىرى «مۇئاۋىن رەئىس كېلىدىكەن» دېگەن نام بىلەن خەلقتىن نۇرغۇن توخۇ ۋە تۇخۇم يىغىۋاپتۇ ، بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى خاپا بولدۇم . چۈنكى ، بىز بۇ يەرگە خەلقنىڭ يۈكىنى ئېغىرلىتىش ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى خەلقنىڭ ئۈستىدىكى سېلىقلارنى تۆكىتىش ئۈچۈن كەلدۇق . مەن پوسكام ناھىيىسىدە ئېچىلغان ئاممىۋى يىغىندا سۆزلىگەن سۆزۈمدە : سىلەر توخۇ ۋە تۇخۇملىرىڭلارنى ئېلىپ كېتىڭلار ! دەپ جاكارلىدىم . ئۇنىڭدىن قالسا ، تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا ، بەزىلەر جايلاردا تۇرۇشلۇق ھەربىيلەر-

لەر ئۇنى يەپ قورسىقىڭلارنى تويغۇزالايسىلەر . بىز مەكىتتە ئون كۈندەك تۇرۇپ ، سايلام خىزمىتى ئاياغلاشقاندىن كېيىن قايتىپ كېتىمىز . مۇشۇ ئون كۈن ئىچىدە تەشۋىق خىزمىتىنى تولۇق ئىشلەپ ، خەلقنىڭ كېڭەش ئەزالىقىغا ۋە ناھىيىنىڭ ھاكىملىقىغا ياخشى ئادەملەرنى سايلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ، بەش كىشىلىك سايلام ھەيئىتى سايلاپ چىقتۇق ، ھەربىر يېزىدا ئۈچ كىشىلىك شۆبە ھەيئەت تەشكىل قىلىندۇ .

شۇڭا ، سىلەرنىڭ سايلام ھوقۇقۇڭلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ ۋە ئۇنى ئىشلىتىپ ، كەڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن تىرىشىپ خىزمەت قىلىدىغان ئادەملەرنى سايلاپ چىقىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن» ①.

1946 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مەكىت ناھىيىسىدە سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ ، مۇھەممەت ھاجى ، قادىر خەلىپە قاتارلىقلار كېڭەش ئەزاسى ، مويدىن نىياز ھاكىم بولۇپ سايلانغان . بىراق ، ئۆلكىدىن كەلگەن سايلام گۇرۇپپىسىدىكىلەر قايتىپ كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي يەكەننىڭ ۋالىيسى جۇ فاڭگاڭ زورلۇق بىلەن مويدىن نىيازنى ھاكىملىقتىن ئېلىپ تاشلاپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ يېقىن كىشىسىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەن② .

9 . مەكىتنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشى

نۆۋەتتە ، مەكىتنىڭ قايسى يىلى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغانلىقى ھەققىدە ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت . بۇ قاراشلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا ، ئاساسلىق مۇنداق ئىككى خىلغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ :

بىرىنچى ، «شىنجاڭنىڭ تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يەر نام-

---

① بۇرھان شەھىدى : «شىنجاڭدىكى 50 يىلىم» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1986 - يىل 5 - ئاي نەشرى ، 646 ~ 650 - بەتلەر .

② «مەكىت ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 - يىل 5 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 10 - بەت .

ھەيئەت ئەزالىرى 25 بولىدۇ . ئۇنىڭ ئۇنىنى مەركەز تەيىنلەيدۇ ، ئۇن بەشى يەرلىك زاتلاردىن تەيىنلىنىدۇ . ھازىر بىر رەئىس ، ئىككى مۇئاۋىن رەئىس بار . جاڭ جىجۇڭ رەئىس ، ئەخمەت ئەپەندى بىلەن ئىككىمىز مۇئاۋىن رەئىس . ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى ئۆلكىمىزدىكى 4 مىليون 500 مىڭ خەلققە ۋەكىللىك قىلالايدۇ ، شۇنداقلا ئاممىنىڭ مەنپەئىتىگە كۆڭۈل بۆلەلەيدۇ . بۇ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بىز خىزمەتكە ئولتۇرغان ۋاقتىمىزدا ، خەلق ئۈچۈن ئادىل خىزمەت قىلىمىز ، خەلقنىڭ خاتىرجەم ، بەختـ لىك تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن ساداقەتلىك بىلەن ئىشلەيمىز ، پۈتۈن ئۆلكىمىزدىكى 4 مىليون 500 مىڭ خەلقنىڭ تاپشۇرۇقىنى يەردە قويمايمىز ، دەپ قەسەم بەردۇق .

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تىنچلىق بىتىمىنىڭ روھىغا ئاساسەن «سىياسىي پروگرامما» نى تۈزۈپ چىقتى . بىز مۇشۇ پروگرامما بويىچە ئىشلەيمىز . ھازىر خەلققە سۆز ، مەتبۇئات ، تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش ئەركىنلىكى بېرىلدى . بۇنىڭدىن كېيىن ، بىز ئۆز پىـ كىرلىرىمىزنى ئاشكارا بېرىپ ، كۆپچىلىكنىڭ تەلەپ ۋە پىكىرلىدـ رىنى كېڭەشلەردە ئېلان قىلالايمىز . مەسىلەن ، جايلاردىكى مەسـ ئۇل كىشىلەر ئەگەر خىيانەتچىلىك قىلسا ياكى قىمار ئوينىسا ، ئەپيۇن ، نەشە چەكسە ، سىلەر ئۇلارنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى پاش قىلىش ھەمدە كېڭەشلەردە ئېلان قىلىشقا ھوقۇقلۇق ، بۇنى ھەرقانداق كىشىنىڭ توسۇش ھەققى يوق . ئەمدى كىشىلەرنى يولـ سىز ، قانۇنسىز سولاپ قويۇشقا ، قانۇنسىز جەرىمانە قويۇشقا يول قويۇلمايدۇ . ئەمدى سىلەر ئۆزۈڭلارنىڭ نەقەدەر چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولغانلىقىڭلارنى بىلىشىڭلار كېرەك . ئالايلۇق ، سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا يوغان لېگەندە پولۇ كەلتۈرۈلسە ، ئەگەر سىلەر شۇ پولۇنى يېسەڭلار قورسىقىڭلار تويىدۇ ، يېمىسەڭلار ئاچ قالىسىدـ لەر . ھازىر سىلەرنىڭ ئالدىڭلارغا پولۇ كەلتۈرۈلدى ، ئەمدى سىدـ

ھالبۇكى، «شىنجاڭدىكى بوران - چاپقۇن» ۋە «شىنجاڭنىڭ خە-رىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى مەكىت ناھىيىسىنىڭ مىنگونىڭ 11- يىلى (مىلادىيە 1922 - يىلى) قۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇمات ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە ھەربىي قوماندانى ياڭ زېڭشىن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە يوللىغان مەكىت ناھى-يىسىنى قۇرۇش توغرىسىدىكى ئىلتىماسنامىسىدىكى ۋاقىتنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرمۇنچە مۇجمەل تەرەپلىرى بار. دەرۋەقە، مىنگونىڭ 11 - يىلى 6 - ئايدا ياڭ زېڭشىن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى مەمۇرىي پالاتاسى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا ئىلتىماس يوللاپ، مەكىت ناھىيىسىنى قۇرۇشنى تەلەپ قىلغان ھەمدە ئىلتىماسنا-مىدە مەكىتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، ئاھالىسى، كۆنسېرى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي ئىگىلىكى، ئۇنىڭ باشقۇرۇلۇش ئەھۋالى ۋە بۇ جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلار، شۇنداقلا ناھىيە قۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى قا-تارلىق تەرەپلەر ناھايىتى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇنىڭ (ئىلتىماس-نامىدە دېيىلگەن ناھىيە قۇرۇش تەلىپىنىڭ) بىر لايىھە ئىكەنلىكى، مەزكۇر مىنىستىرلىقنىڭ تەستىقلاپ، تېلېگراممىا بىلەن جاۋاب قايتۇ-رۇشنى ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. بىراق، بۇ بىر ئىلتىماسنامە بولۇپ، ناھىيە قۇرۇش توغرىسىدىكى رەسمىي تەستىق-نامە ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىنگو ھۆكۈمىتى مەمۇرىي پالاتاسى ئىچ-كى ئىشلار مىنىستىرلىقى مىنگونىڭ 11 - يىلى 6 - ئايدا يوللانغان بۇ ئىلتىماسنامىگە رەسمىي تەستىق سالغان بولسا ئېنىقكى، بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي ماتېرىياللار ئىلتىماسنامە بىلەن بىرلىكتە يۇقىرىدىكى ئىككى ئەسەرگە كىرگۈزۈلگەن بولاتتى. شۇڭا، مەكىت ناھىيىسىنى مىنگونىڭ 11 - يىلى 6 - ئايدا قۇرۇلدى، دېيىش كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. ئەگەر ئىلتىماسنامە شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا تەستىقلانغان بولسىمۇ، بۇ پەقەت ناھىيە قۇرۇش تەستىقلانغان ۋاقىتتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنى ناھىيە قۇرۇلغان ئەمەلىي ۋاقىت دەپ قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بىرنە-چەدىن، پېشقەدەملەرنىڭ ئەسلىشىچە، مىنگونىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 1928 - يىلى) دىن ئىلگىرى مەكىتتە مەسلىھەتچى ئىش بېجىرگۈ-

خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دېگەن ئەسەرلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مەكىت مىنگونىڭ 11 ـ يىلى (مىلادىيە 1922 ـ يىلى) ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان» دېگەن قاراش.

ئىككىنچى، «شىنجاڭ يىلنامىسى» (1986 ـ يىلى) بىلەن «مەكىت ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مەكىت مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 1928 ـ يىلى) ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان» دېگەن قاراش.

تۆۋەندە مەكىت ناھىيىسىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار ئاساسىدا، مەكىتنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان ۋاقتى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچى.

«شىنجاڭدىكى بوران ـ چاپقۇن» دېگەن ئەسەرنىڭ 1 ـ جىلد 607 ـ بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «مىنگونىڭ 11 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى مەكىت ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغىمۇ رۇخسەت قىلىندى». «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 6 ـ جىلد «نوپۇس- يەر بېجى بابى» دا: «مىنگونىڭ 11 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ ھەربىي قوماندانى ياڭ زېڭشىن مارالبېشىنىڭ يەكەن دەرياسى (ئەسلىي ئەسەردە بۇ نام خەنزۇچە « 玉河 » دەپ ئېلىنغان. مەن ئۇنى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن «يەكەن دەرياسى» دەپ ئالدىم) نىڭ جەنۇبىدىكى يەرلىرىنى مەكىت ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىشنى، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق ئىككى ناھىيىنىڭ مەكىتكە يېقىن كەنت ـ مەھەللىلىرىنى مەزكۇر ئورۇن (مەكىت ناھىيىسى) نىڭ باشقۇرۇشىغا بۆلۈپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى» دېيىلگەن. يەنە شۇ ئەسەرنىڭ 9 ـ جىلد «ئۆلكە، ناھىيىلەرنىڭ قۇرۇلۇش بابى» دىكى «مەكىت ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئىلتىماس قىلىش» دېگەن ئىلتىماسنامىنىڭ ئاخىرىغا «شىنجاڭنىڭ ئۆلكە باشلىقى، قوشۇمچە ھەربىي قوماندانى ياڭ زېڭشىن. مىنگونىڭ 11 ـ يىلى 6 ـ ئاي» دەپ يېزىلىپ، تامغا بېسىلغان. مانا بۇ مەكىت ناھىيىسى مىنگونىڭ 11 ـ يىلى (مىلادىيە 1922 ـ يىلى) قۇرۇلغان دېگۈچىلەرنىڭ ئاساسى.

ھالبۇكى، «شىنجاڭدىكى بوران ـ چاپقۇن» ۋە «شىنجاڭنىڭ خە-

تىكى بىر مو يېرىنى سېتىۋالدى . . . جۇڭخۇا مىنگونىڭ 17 - يىلى 6 - ئاي» . يەنە بىر يەر خېتىدە : «مەكىت ناھىيىلىك مۇئاملىدار مۇسا ئاۋۇت قارىـيـنـىـڭ چوڭقۇرچاقتىكى ئـىـككى مو يېرىنى سېتىۋالدى . . . جۇڭخۇا مىنگو 20 - يىلى 5 - ئاي» . يۇقىرىدىكى ئىككى پارچە هۆججەت بىزگە شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى ، مىنگونىڭ 17 - يىلى 6 - ئايدىن ئىلگىرى مەكىت مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . مىنگونىڭ 20 - يىلى 5 - ئايدا مەكىت ناھىيىسى ئاللىقاچان قۇرۇلۇپ بولغان . چۈنكى ، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان چوڭقۇرچاق دېگەن يەر مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ هازىرقى چوڭقۇرچاق يېزىسى بولۇپ ، مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغاندا چوڭقۇرچاق مەكىت ناھىـيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېـرىلـگەن . مىنگونىڭ 25 - يـىـلى (مىلادىيە 1936 - يىلى) 10 - ئايدا يەنە مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن .

دېمەك ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى هەققىدىكى ماتېرىـياللارنى ئومۇملاشتۇرغاندا ، مەكىت ناھىيىسى مىنگونىڭ 11 - يىلى (مىلادىيە 1922 - يىلى) قۇرۇلغان دېگۈچىلەر ئاساس قىلغان «شىنـجاڭدىكى بوران - چاپقۇن» ۋە «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دېگەن ئەسەرلەردە گەرچە بۇ هەقتە خېلى تەپسىلىي مەلۇماتلار بولسىمۇ ، بىراق ئۇ مەلۇماتلارنىڭ ئەمەلىي ئاساسى كەمچىل بولۇپ ، مۇجمەل تەرەپلىرى كۆپ . ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋاقىتنى مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغان ۋاقىتنىڭ دەل ئۆزى دەپ قوبۇل قىلغاندىن كۆرە ، مەكىت ناھىيىسىنى قۇرۇشقا ئىلتىماس يوللانغان ۋاقىت دەپ قوبۇل قىلغان ئەقىلگە مۇۋاپىق كېلىدۇ . مەن مەكىت ناھىيىسى مىنگونىڭ 17 - يىـلى (مىـلادىيە 1928 - يىلى) 8 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلغان ، دېگەن قاراشنى قوبۇل قىلىمەن . چۈنكى ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ چوڭ ۋەقەلەر خاتىرىسىنى ئىشلەش جەريانىدا ، يازما ماتېرىيال مەنبەلىرىدىن پېشقەدەملەر (ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مەكىتنىڭ يەرلىك تارىخىنى پىششىق بىلىدىغان ، بۇرۇن ناھىيىلىك هۆكۈمەتتە خىزمەت قىلغان ، يېشى 80 دىن ئاشقان كىشىلەر) نىڭ ئەسلەپ بېرىشىدىن مەكىت ناھىيىسىگە مىنگو-

چى (县知事) ياكى ھاكىم بولغانلىقىنى ئاڭلىمىغان. مىنگونىڭ 17 ـ يىلىدىن بۇرۇن مەكىتتىكى دېھقانلارنىڭ يەر بېجى ۋە ھەرخىل باج ـ سېلىقلىرى مارالبېشى ناھىيىسىگە تاپشۇرۇلغان. خەلقنىڭ ئەرز ـ شىكايەت ئىشلىرىمۇ مارالبېشى ناھىيىسى تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىنغان. ئىككىنچىدىن، «شىنجاڭدىكى بوران ـ چاپقۇن» دېگەن ئەسەرنىڭ 1 ـ جىلد 607 ـ بېتىدە «مىنگونىڭ 11 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى مەكىت ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا رۇخسەت قىلىندى» دېيىلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە شۇ ئەسەرنىڭ 616 ـ بېتىدە مىنگونىڭ 13 ـ يىلىدىكى پوسكام ناھىيىسىنىڭ مەسلىھەتچى ئىش بېجىرگۈچىسى (县知事) نىڭ ئىسمى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شۇ قاتاردا مىنگونىڭ 11 ـ يىلى قۇرۇلدى دېيىلىۋاتقان مەكىت ناھىيىسىنىڭ مەسلىھەتچى ئىش بېجىرگۈچىسىنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغان. ناھىيە قۇرۇلدى دېيىلسىمۇ، ھاكىم قاتارلىق ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ بولماسلىقى، ناھىيە قۇرۇلغان تۇرۇقلۇقمۇ يەنە مارالبېشى ناھىيىسىگە غەللە ـ پاراق، باج تاپشۇرۇش ھەمدە ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ بېجىرىشىنى چۈشىنىش قىيىن، كىشىنى ئويغا سالىدىغان بىر مەسىلە.

مىنگونىڭ 30 ـ يىلىدىن 38 ـ يىلىغىچە بولغان بىرقانچە يىللىق ئارخىپ ماتېرىياللىرىدا مەكىتنىڭ مىنگونىڭ 17 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. مىنگونىڭ 30 ـ يىلىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسى مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن مۇھىم ئىشلار مەلۇماتنامىسىدە: «ھەر تەرەپلىمە تەكشۈرۈشىمىزچە، مەكىت ناھىيىسى ئەسلى مارالبېشى ناھىيىسىگە قاراشلىق چوڭ بىر كەنت (خەلق بۇنى بەگلىك دەپ ئاتايدۇ) بولۇپ، مىنگونىڭ 17 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 3 ـ دەرىجىلىك ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان» دېيىلگەن.

يېقىنقى يىللارغىچە مەكىت ناھىيىلىك ئارخىپ بۆلۈمىدە ساقلىنىپ كەلگەن، شىنجاڭ مالىيە نازارىتى تارقاتقان ئىككى پارچە يەر خېتىدە يەر ئېلىم ـ سېتىم ئىشلىرىغا ئائىت مۇنداق ئەھۋال بايان قىلىنغان: «مارالبېشى ناھىيىلىك مۇئامىلىدار مۇسا ئاۋۇت قارىينىڭ چوڭقۇرچاق-

مەكىتنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى

قەدىمكى ئىجتىمائىي فورماتسىيە

مەكىت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبى، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي چېتىگە، يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، ئاخىرقى ئېقىنى ۋە تىزناپ دەرياسى (بۇ دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى يەرلىك كىشىلەر «خالاستان دەرياسى» دەپ ئاتايدۇ) نىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان. مەكىت ناھىيىسى چەكسىز كەتكەن قۇم بارخانلىرى، ئىپتىدائىي توغراق ئورمانلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئىككى دەريا گىرەلەشكەن بىر بەلۋاغقا جايلاشقان بولغاچقا، بۇ خىل تەبىئىي شارائىت ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ مەكىت تەۋەسىدە ئىنسانلارنىڭ هايات كەچۈرۈشى، پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن قۇلاي شارائىت هازىرلىغان.

بىرقىسىم ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ۋە تەپچىلمىلاردىن قارىغاندا، مەكىتتە يېڭى تاش قورال دەۋرى (بۇنىڭدىن 6000 — 7000 يىل ئىلگىرى)گە مەنسۇپ بولغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالغان. بۇ دەۋر (يېڭى تاش قورال دەۋرى)دىكى سىپتا تاش قوراللار، ئىش قوشۇش تېخنىكىسى بىلەن ياسالغان قوراللار (ئۇرۇپ - سوقۇپ ياسالغان ئىنچىكە پىچاق شەكلىدىكى تاش پارچىلىرى ۋە يونۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان كىچىك تىپتىكى تاش قوراللار)، بىۋاسىتە ياسالغان ئۆتكۈر قوراللار (ئوق بېشى، نەيزە ئۇچى، پىچاق، پالتا قاتارلىقلار)دىن ئىبارەت بولۇپ، ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى[①] ئىدى. 1913 - يىلى ئارخېئولوگ ئاۋرېل ستەيىن شىنجاڭغا قىلغان 3 -

---

① «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل 6 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 182 - بەت. ۋۇچىن: «شىجاڭنىڭ تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ.

نىڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 1928 ـ يىلى) دىن ئىلگىرى ھاكىم بولغان بىرەر كىشىنىڭ ئىسمىنى تېپىشقا ئىمكانىيەت بولمىدى . مىنگو-نىڭ 17 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مەكىت ناھىيىسى قۇرۇلغاندا ، مەكىت ناھىيىسىگە لىيۇ فامىلىلىك بىر كىشى تۇنجى ھاكىملىققا تەيىنلەنگەن بولۇپ ، ناھىيە قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتتا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرىدىغان ئورۇن بولمىغاچقا ، ئۇلار ئابدۇرېھىم كازىم دېگەن كىشىنىڭ قورۇسىنى ئارىيەت ئېلىپ ئىشلىتىپ تۇرغان . مىنگونىڭ 19 ـ يىلى (مىلادىيە 1930 ـ يىلى) جۇباشۇي (جۇيۇلىڭ) دېگەن كىشى مەكىتكە يېڭىدىن ھاكىم بولۇپ كېلىپ ، مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ئىلتىماس سۇنۇش ئارقىلىق ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسى (يامۇل) نى سالدۇرغانىكەن .

پايدىلانغان ماتېرىياللار :

1 . «شىنجاڭ يىلنامىسى» (1986 ـ يىلى) .

2 . «جۇڭگونىڭ تارىخىي خەرىتىلەر توپلىمى» ، جۇڭگو خەرىتىلەر نەشرىياتى ، خەنزۇچە ، 1975 ـ يىلى نەشرى ، 2 ـ قىسىم ، 24 ـ ، 25 ـ بەتلەر .

3 . «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تۈزگەن ، 1989 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى .

4 . ئەنۋەر بايتۇر ، خەيرىنىسا سىدىق : «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1991 ـ يىلى نەشرى .

5 . يۈۋېيچىڭ : «شىنجاڭنىڭ تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يەر ناملىرى تەتقىقاتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، خەنزۇچە نەشرى .

6 . «مەكىت ناھىيىسى يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، خەنزۇچە نەشرى .

7 . «مەكىت ناھىيىسىنىڭ تەزكىرىسى» (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى) .

8 . «مەكىت ناھىيىسىنىڭ تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى .

ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە «يېڭى تاش قورال دەۋرى» دەپ ئاتالغان. ئىنسانلار كونا تاش قورال دەۋرىدە (بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىللار ئىلگىرى) تەبىئىي تاشلاردىن پايدىلانغان ياكى تەبىئىي تاشلارنى ئازراق ئۇرۇپ - سوقۇپ مەلۇم شەكىلگە كەلتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدىغان بولسا، يېڭى تاش قورال دەۋرىگە كەلگەندە ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىدىن ھالقىپ، تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش مەقسىتىدە ھەرىكەت قىلغان ھەم ئىنچىكە، سىپتا بولغان، مۇقىم شەكىلگە ئىگە تاش قوراللارنى ياسىغان. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن «ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى» مانا شۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى ئاساسلىق تاش قوراللاردۇر. ئوقيانىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ئىنسانلارنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ ئۇلۇغ كەشپىياتى بولۇپ، ئوقيا ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىش ياسىدى. يەنى ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىپ، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى.

قەدىمكى چاغدا تەكلىماكان ناھايىتى ئاۋات بىر جاي بولغان. نۇرغۇن بەگلىك، خانلىقلار قۇرۇلۇپ، ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنى تىكلەشكەن. خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا شەھەردىكىلەر دېھقانچىلىق، سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان بولسا، دەريا بويىدىكى، تاغ باغرىدىكى خەلقلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق قاتارلىق ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. مەكىتكە ئوخشاش دەريا بويى، توغراق ئارىسىدىكى خەلقلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. مەكىتتىن تاش ئوقيا ئۇچىنىڭ تېپىلىشى مەكىت خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ئوۋچىلىقنى ئاساس قىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ھازىرمۇ مەكىتتە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەخسۇس كەسپىي ئائىلىلەر بار. خەلقنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئوۋچىلىققا ئائىت ئېتىقاد ئادەتلىرىمۇ كەلگەن ساقلانغان.

قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسىنى باشلاپ ، 9 ـ ئايدا قەشقەردىن مەكىتكە كەلگەن ۋە مارالبېشى ئارقىلىق مازارتاغ (مەكىت ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى تەرىپىدە بولۇپ ، پىشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە ، ئىلگىرى مەكىت تەۋەسىدە بولغانىكەن . بىرقىسىم تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئەمەلىي تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا ، مەكىت خەلقى ئەسلىي تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمكى شەھەر ـ قەلئەلەردە ياشىغان بولۇپ ، كېيىنكى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ تەدرىجىي غەربكە كۆچۈپ ، ھازىرقى يەكەن ، تىزناپ دەريا بويلىرىدىكى سۇيى ئەلۋەك ، تەبىئىي شارائىتى ياخشى جايلارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان . ھازىر مەكىت بىلەن مازارتاغ ئارىلىقىدا «كەندىرلىك» دېگەن بىر قەدىمىي شەھەر خارابىسى بايقالدى . گەرچە ھازىر تېخى بۇ قەدىمكى خارابە ئىزى تولۇق تەكشۈرۈلۈپ ئېنىق بىر يەكۈن چىقىرىلمىغان بولسىمۇ ، بىراق دەسلەپكى ئىگىلىگەن ئەھۋاللار ۋە بىرقىسىم سېلىشتۇرما ماتېرىياللاردىن قارىغاندا ، مەكىت خەلقىنىڭ شەرقتىن غەربكە سۈرۈلگەنلىكىنى جەزم قىلىشقا بولىدۇ . بۇ نۇقتا بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتتا تېخىمۇ ئېنىق ئېچىپ بېرىلگۈسى) ئەتراپىغا كېلىپ ، بۇ جايدىن نۇرغۇن كەچىك خارابە ئىز ، شەھەر خارابىلىرى ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپقان[1] ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ ئوقيا ئۇچىنى بايقىغان . يېقىندا ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق بىر ئەربابنىڭ «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1965ـ يىل 3 ـ سانىدا ئېلان قىلغان «شىنجاڭ مەكىتتىن قەدىمكى ئوقيا تېپىلدى (بايقالدى)» دېگەن تېمىدىكى ماقالىسىنىڭ ئۇچۇرىغا ئىگە بولدۇم[2] (ئەپسۇسكى ، شۇنچە ئىزدەپمۇ ھازىرغىچە بۇ ماتېرىيالنىڭ ئەينى نۇسخىسىنى تاپالمىدىم) .

مەلۇمكى ، ئىنسانلار جەمئىيىتى يېڭى تاش قورالغا ئىگە بولغان ياكى ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراستى بىلەن تاش قورال ياساپ ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ مەقسەتلىك ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان دەۋر

---

① جىيەنبىتى مىرىسكى : «ستەيىن ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېكسپېدىتسىيىسى» ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 1 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 4 ـ بۆلۈم ، 329 ـ بەتلەر .

② «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 ـ يىل 6 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 793 ـ بەت .

مەدەنىيەت دەۋرىگە مەنسۇپ دەپ قاراشقا بولسىمۇ ، بىراق دەپنە قىلىش ئۇسۇلى ھەمدەپنە بۇيۇملىرىغا قاراپ ، ئۇنى ئىسلامىيەت دەۋرىگە مەنسۇپ دەپ قاراشقا بولىدۇ . مەن بۇ مەسىلىنى مەكىتنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ تۇرۇپ مۇھاكىمە قىلساق دېگەن ئويدا . چۈنكى ، مەكىت جۇغراپىيىلىك مۇھىت جەھەتتىن ھەم قۇرغاق ، ھەم زەي . قۇرغاق بولغاندا ، قۇملۇق ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان قۇملۇق رايونلاردىكى جايلارنىڭ ھەممىسىدە (يۇقىرىدا بىز ئىسمىنى ئاتىغان جايلار) قەبرىلەرنىڭ قېزىلىشى ھەم ياسىلىشى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ ، قەبرە قېزىلغاندىن كېيىن ، ياغاچ بىلەن مۇداپىئە كۆرۈش ياكى ياغاچ ۋە ياغاچ تاختىلار بىلەن گىرۋەك ياساش ئومۇمىي ئەھۋالدۇر . ئۇنىڭ يىل دەۋرىمۇ خېلى بالدۇر بولۇپ ، ئەڭ كېيىن بولغاندىمۇ 1500 يىلدىن كەم ئەمەس . مەكىتتىكى يانتاق قۇم مازار قەبرىستانلىقى مۇشۇ خىلغا كىرىدۇ (بىراق دەپنە قىلىشى ئاددىي) . نەم (زەي) رايونلاردىكى قەبرىلەرنىڭ قېزىلىشى ھەم ياسىلىشى بىردەك ئەمەس . يەنى مەكىتتىكى كۆكتاللىق ئاتام مازىرى جايلاشقان ئورۇن بىر قەدەر نەم (زەي) بولۇپ ، قەدىمكى قەبرىلەردىكى جەسەتلەر توغراق كاۋىكى (يوغان توغراقنىڭ غولى) ئىچىگە قويۇلغان . دەپنە قىلىنىشىمۇ نىسبەتەن ئاددىي بولۇپ ، جەسەت يېنىدا ھېچقانداق ئالاھىدە ھەمدەپنە بۇيۇملىرى يوق . بۇ خىل ھالەت خوتەن ئىمام مۇسا كازىم قەبرىستانلىقىدىمۇ ئوخشاش بولۇپ ، ئۇ يەردە كىچىك باللار مۇشۇ خىل قەبرىگە دەپنە قىلىنغان . دەپنە قىلىنىش ئۇسۇلىمۇ نىسبەتەن مۇرەككەپ بولۇپ ، قەبرىگە دەپنە بۇيۇملىرى بىللە كۆمۈلگەن (بۇ خىل جەسەت ، ھەمدەپنە بۇيۇملاردىن بىرسى ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك مۇزېيدا كۆرگەزمە قىلىنىۋاتىدۇ) . مارالبېشى شاقۇدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتا يۇقىرىدىكى قۇرغاق ھەم زەي يەرگە ياسالغان قەبرىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇچرايدۇ . دەپنە قىلىنىشى بولسا ئوخشاشلا ئاددىي . دېمەك ، بۇ قەبرىلەردىن مۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ :

قەدىمكى قەبرىلەر

مەكىت ناھىيىسىدە ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈش خىزمىتى تېخى مۇنتىزىم ئېلىپ بېرىلغىنى يوق. پەقەت 1990 - يىلى ئۆكتەبىردە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى 2- قېتىملىق ئومۇملاشتۇرۇپ تەكشۈرۈش ئىشخانىسى ۋە قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنى دەسلەپكى قەدەمدە پۈتۈن ناھىيىدە (بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش پەقەت ناھىيە ئىچى ۋە ناھىيىگە يېقىن جايلار بىلەن چەكلىنىپ، ناھىيىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇملۇق، توغراقلىق بەلۋېغى چالا قالغان) گە قارىتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ناھىيە بويىچە بەش ئورۇننى نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى قىلىپ بېكىتتىكەن. بۇ ئورۇنلار ئىچىدە يانتاق يېزىسىدىكى ياغاچ تاختىلىق قەبرىلەرنىڭ مەدەنىيەت خاراكتېرى ئالاھىدىرەك بولۇپ، ئۇنى نوقۇل ھالدا مەلۇم بىر مەدەنىيەت تىپىغا مەنسۇپ قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ خىلدىكى ياغاچ ۋە ياغاچ تاختىلىق قەبرىلەر ئىلگىرى باشقا جايلاردىنمۇ تېپىلغان. بىراق، ئۇلار بىلەن مەكىت يانتاق يېزىسىدىكى ياغاچ ۋە ياغاچ تاختىلىق قەبرىلەرنىڭ ياسىلىش، دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە مەلۇم پەرق بار. بىز كۆرگەن باشقا جايلار (كۆنچى دەريا ۋادىسىدىكى قەبرىلەر، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى قەدىمكى قەبرىلەر، نىيە ۋە خوتەن ئىمام مۇسا كازىم قەبرىستانلىقىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر) دىكى قەبرىلەردە مەيلى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى يەرلىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن بولسۇن، ئېنىق بىر خاراكتېرى ئىپادە قىلىنغان. لېكىن، مەكىتتىكى ياغاچ تاختىلىق قەبرىلەردە قەبرىلەرنىڭ ياسىلىشى باشقا جايلارغا ئازراق يېقىن كەلسىمۇ، دەپنە قىلىش ئۇسۇلى بەك ئاددىي بولۇپ، ئېنىق بىر ئالاھىدىلىكنى بىلگىلى بولمايدۇ. قەبرىلەرنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى بۇددا دىنى

ئۇزاقتىن بېرى يىراق - يېقىندىكى كىشىلەر كېلىپ بۇ مازارنى تاۋاپ قىلىپ، دىنىي پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارنى خاتىرىلەپ كەلمەكتە.① قىزىلچى خېنىم نامى بىلەن ئاتىلىدىغان مازارلىق پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە 7 — 8 دىن ئاشىدۇ. لېكىن، قىزىلچى خېنىم نامىدىكى مازارلارنىڭ كۆپ بولغىنى بىلەن، بۇ مازارنىڭ يازما تەزكىرىسى ھەققىدە ھازىرغىچە بىرەر مەلۇماتلارغا ئىگە بولغىنىمىز يوق.

قەدىمكى تىل - يېزىق

تەخمىنەن مىلادىيە 1898 - يىلى ئىبراھىمخان (依不拉罕) دېگەن كىشى ھازىرقى قىزىلئاۋات يېزىسى قىزىلچى كەنتىدىن بىر تۈركۈم ھۆججەت ماتېرىيال تاپقان. كېيىن بۇ يازما يادىكارلىق ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ماكارتنېينىڭ قولىغا ئۆتكەن. بۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ يىل دەۋرى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، يازما يادىكارلىق جەمئىي 19 پارچە. فرانسىيىلىك ئالىم خۇئارت ۋە ئەنگلىيىلىك ئالىم گرونكى سېلىشتۇرۇپ بېكىتكەن ئەرەب يېزىقىدىكى سەككىز پارچە يادىكارلىق، ئەنگلىيە ئالىمى ئېردال سېلىشتۇرۇپ بېكىتكەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن تۈرك تىلىدا خاتىرىلەنگەن بەش پارچە يادىكارلىق ۋە ئەرەب يېزىقى بىلەن تۈرك تىلىدا خاتىرىلەنگەن بىر پارچە يادىكارلىق ھازىر كىشىلەرگە مەلۇم بولدى. قالغان بىرقانچە پارچىسى ئەرەب يېزىقى بىلەن تۈرك تىلىدا خاتىرىلەنگەن ھەم ئەرەب يېزىقىدىكى يادىكارلىق بولۇپ، تېخى رەتلەنمىگەن. بۇ ماتېرىياللار تېپىلغان جاي — مەكىت قىزىلئاۋات يېزا قىزىلچى كەنتى ئىلگىرى يەكەن خانلىقى تەۋەسىدىكى زېمىنلار بولغاچقا، ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بۇ يازما ماتېرىياللارنى «يەكەن يازما يادىكارلىقلىرى» دەپ ئاتاشقان.②

---

① ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت ناھىيىسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 - يىلى 4 - سان، 95 -، 96 - بەتلەر.

② «مەكىت ناھىيىسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىل 5 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 490 - بەت. نىيۇرۇجى: «ئالتاي مەدەنىيىتى ۋە غەربىي يۇرت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىل 10 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 183 - بەت.

1 . مەكىتتىكى ياغاچ تاختىلىق قەبرىلەر ياسىلىش شەكلى ۋە ئۇسۇلى جەھەتتىن ئەجدادلارنىڭ قەدىمكى قەبرە ياساش ئادىتىگە ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ ، جۇغراپىيىلىك مۇھىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە قەبرىلەر مۇھىتقا ماسلاشتۇرۇپ ياسالغان . قەبرىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى قەبرە ياساش ئادىتىگە ماس بولۇپ ، مەكىتتىكى ياغاچ تاختىلىق قەبرىلەرنىڭ ياسىلىش شەكلى جەھەتتىن يىل دەۋرى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ ، دەپ قاراشقا بولىدۇ .①

2 . قەبرىلەردىكى دەپنە قىلىش ئادىتى بەك ئاددىي بولۇپ ، ھېچقانداق ئالاھىدە بىر ھەمدەپنە بۇيۇم ئۇچرىمايدۇ . جەسەتلەرنىڭ دەپنە قىلىنىشىدا ئىسلام دىنىنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتى كۈچلۈك . بۇنىڭدىن قارىغاندا ، مەكىت رايونىدىكى خەلق ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ ئەجدادلارنىڭ ئىلگىرىكى قەبرە ياساش ئادىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ (بۇنىڭغا ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت سەۋەب بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن) ، ياغاچ تاختىلىق قەبرىلەرگە ئىسلام دىنى ئادىتى بويىچە دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن .

مەكىت ناھىيىسىنىڭ قىزىلئاۋات يېزىسىدا «قىزىلچى خېنىم مازىرى» دېگەن بىر قەدىمىي مازار بار . مازارنىڭ تەزكىرىسىنى ئاغزاكى بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ بايانلىرىدىن قارىغاندا ، بۇ مازارلىققا قاراخانىيلار خانلىقى (مىلادىيە 850 — 1212 ـ يىللار) خان جەمەتىدىكى بىر مەلىكە ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى دەپنە قىلىنغان ئىكەن . ئەينى چاغدا ئۇلار مۇشۇ يەرگە كەلگەندە كۇپپارلار (دىنسىزلار) تەرىپىدىن قەتل قىلىنغان . مازارلىق شۇ خېنىمنىڭ نامى بىلەن «قىزىلچى خېنىم مازىرى» دەپ ئاتالغان . يەنە بىر رىۋايەتتە ، مەلىكە ئۆز مۇرىتلىرى بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ يۈرۈپ ، مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ۋاپات بولغان ئىكەن .

---

① ئادىل مۇھەممەت تۇران : «يانتاق يېزىسىدىكى ياغاچ تاختىلىق قەبرىلەر» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، 1994 ـ يىلى ، 1 ـ ، 2 ـ سان ، 31 ـ بەت .

يىلىنىڭ ئالىم روسىننىڭ ئاشكارىلىشىچە، 1911 ـ يىلى يەكەن شەھىرى ئەتراپىدىكى بىر باغدىكى دەرەخ تۈۋىدىن ئەرەب يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قانۇنغا ئائىت بىر تۈركۈم يازما يادىكارلىقلار تېپىلغان. بۇلار ئۇزاق ئۆتمەي ماكارتنېيغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن.

1984 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك ئالىم ئېردال «يەكەندىن تېپىلغان تۈركچە يازما يادىكارلىقلار» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، قەدىمكى ئۇيغۇرچە، تۈركچە يازما يادىكارلىق ۋە ئەرەب يېزىقى بىلەن تۈرك تىلىدا خاتىرىلەنگەن يازما يادىكارلىقلارنى سېلىشتۇرۇپ دەلىللىگەن. 1986 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك ئالىمگرونكى «يەكەندىن تېپىلغان ئەرەبچە يازما يادىكارلىق ھەققىدە مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ماكارتنېي توپلىغان يازما يادىكارلىقلار ئىچىدىكى ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنى قايتىدىن رەتلەپ چىققان.① شۇنداق قىلىپ، ئاتالمىش يەكەندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار ھەققىدىكى تەتقىقاتلار ئاساسىي جەھەتتىن تامام بولۇپ، بۇ يازما يادىكارلىقلار ھەققىدە ئومۇمىي بىر چۈشەنچە ھاسىل بولدى. بىراق، ئىلگىرى بۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ تېپىلغان ۋاقتى ۋە تېپىلغان ئورنى ھەققىدە بىرقىسىم مۇجمەللىكلەر بولۇپ، پىكىر بىرلىككە كەلمىگەنىدى. يېقىندا بۇ ھەقتە ئىزدىنىپ، ئېنىق بىر جاۋابقا ئىگە بولدۇق. ئەسلىي ئەھۋال مۇنداق ئىكەن:

1908 ـ يىل 12 ـ ئايدا روس ھىندىستاندا ستەيىنگە ماكارتنېي يىغىۋالغان يەكەن يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىنى كۆرسەتكەن. روسىننىڭ تەمىنلىگەن يىپ ئۇچىغا ئاساسەن، ستەيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان 3 ـ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسى ئارىلىقىدا يەكەن يازما يادىكارلىقلىرى تېپىلغان جاينى تەكشۈرگەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، 1913 ـ يىل 6 ـ ئايدا ئۇ بۇ يازما يادىكارلىقلارنى بايقىغان ئىبراھىمنىڭ

① لىن مېيسۇن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل 12 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى، 475 — 477 ـ بەتلەر.

بۇ ماتېرىياللار تېپىلغاندىن كېيىن ، دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەت ئالىملى-رىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى تارتقان بولۇپ ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ھازىرغىچە نۇرغۇن ئالىملار بۇ يازما يادىكارلىقلار ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ باردى . مىلادىيە 1898 - يىلى ئەنگلىيىلىك سانسكرىتشۇناس خوئېرنلې تۇنجى بولۇپ «ئەنگلىيە قولىغا چۈشۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يادىكارلىقلىرى ھەققىدە دوكلات »تا مەلۇمات بېرىپ ، شىنجاڭدىن تېپىل-غان قاراخانىيلار خانلىقىغا ئائىت يازما يادىكارلىقلار تەتقىقاتىنىڭ مۇقەد-دىمىسىنى ئاچتى . بىراق ، بۇ نۆۋەت ئۇ ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردىكى باش كونسۇلى ماكارتنېي خوتەندىن يىغىۋالغان يازما يادىكارلىقلارنى تونۇشتۇ-رۇش بىلەن چەكلەندى .

1914 - يىلى فرانسىيىلىك ئالىم خۇئارت «يەكەندىن تېپىلغان ئەرەب يېزىقىدىكى ئۈچ پارچە توختامنامە» ناملىق ماقالىسىدە پېللىئوت ئوتتۇرا ئاسىيانى تەكشۈرگەن مەزگىل (1906 — 1908 - يىللار) دە قولىغا چۈشۈرگەن ئەرەب يېزىقىدىكى ئۈچ پارچە يازما يادىكارلىقلارغا سېلىشتۇرۇپ دەلىللىدى . بۇ يازما يادىكارلىقتىكى مىلادىيە يىلىغا ئاساسەن ھېسابلىغاندا ، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1106-يىلى ، 1112 - يىلى ۋە 1114 - يىلى يېزىلغان بولۇپ ، قاراخانىيلار خانلىقى يەكەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە تەئەللۇق يازما يادىكارلىق-لار ئىكەن . ئۇلارنىڭ ئىككىسى يەكەننىڭ مەلۇم كەنتىدىكى ئۈزۈمزار-لىق ۋە يەرلەرنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىغا دائىر توختامنامە بولۇپ ، خۇئارت بۇ نۇقتىغا ئاساسەن ئۇلارنى «يەكەندىن تېپىلغان ئەرەب يېزىق-دىكى يازما يادىكارلىق» دەپ ئاتىغان .① كېيىن يەنە پېللىئوت يىغقان ئۈچ پارچە يازما يادىكارلىقنىڭ يەكەندىن تېپىلغان قاراخانىيلار خانلىقىغا ئائىت يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى ، ئۇلارنىڭ كۆپىن-چىسى ماكارتنېينىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى ئايان بولدى . ئەنگلى-

① لىن مېيسۈن : «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ، شەرق نەشرىياتى ، 1995 - يىل 12 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 474 - ، 475 - بەتلەر .

دۇ . بۇلاردىن باشقا ، يەكەندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلاردا يەنە ئىككى مەسچىتنىڭ نامى خاتىرىلەنگەن . بىرى يەكەن رابۇل كەنتىدە بولۇپ ، «ئىسھاق جارۇپ مەسچىتى» دەپ ئاتالغان . يەنە بىرى يەكەننىڭ سىمناس كەنتىدە بولۇپ ، «يەھيا ئىنار ئەر ھاجىپ مەسچىتى» دەپ ئاتالغان . ئالدىنقى مەسچىتنىڭ يىل دەۋرى ھىجرىيە 474 - يىلى ياكى 494 - يىلى (مىلادىيە 1082 — 1101 - يىللار)غا ، كېيىنكىسى ھىجرىيە 515 — 525 - يىلى (مىلادىيە 1121 — 1136 - يىللار)غا توغرا كېلىدۇ (بۇ مەسچىتلەرنىڭ يىل دەۋرىنى مىلادىيە 1005 — 1008 - يىللار بولۇشى مۇمكىن دېيدىغان پەرەزمۇ بار) . يازما يادىكارلىقلاردا يەنە مەككىگە ھەج قىلىشقا بارغان بىرنەچچە مۇسۇلماننىڭ ئىسمى خاتىرىلەنگەن . ئۇلار ھۈسىيىن ھاجى ، ھەسەن ئەمىر ھاجى ، ھەسەن ھاجى ۋە ھاجى ئىنال قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئىسمى خاتىرىلەنگەن بۇ يادىكارلىقلارنىڭ يىل دەۋرى 1082 — 1121 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ.①

دېمەك ، يەكەندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار بىزنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپ تارقالغان چاغلاردىكى پۈتكۈل شىنجاڭ ، جۈملىدىن قەشقەر ، يەكەن ۋە مەكىت قاتارلىق جايلار ، شۇنداقلا قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى ئەھۋاللار بىلەنمۇ تونۇشۇپ چىقىشىمىزغا ھەم بىرقىسىم مەسىلىلەر — بۇ يۇرتلارنىڭ تىل - يېزىق ، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ، ئىقتىساد ، يەر نامى ، كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ ھەم تۈرتكە بولىدۇ .

قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

1976 - يىلى يانۋاردا مەكىت ناھىيىسى غازكۆل يېزىسىدىكى بىر دېھقان قازانكۆل جاڭگىلى (مەكىت قىزىلئاۋات يېزىسىنىڭ شىمالى ،

① لىن مېيسۇن : «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ، شەرق نەشرىياتى ، 1995 - يىل 12 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 488 - بەت .

يول باشلىشى بىلەن يادىكارلىق چىققان ئورۇنغا بارغان . ئۇ يەكەننىڭ
شەرقىدىكى تىزناپ دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقى (شەرقىي قىرغىقى)دىكى
باغجىگدە (هازىرقى باياۋات بازىرى) كەنتىدىكى ئىبراھىم دېگەن دېھقان
بىلەن تىزناپ دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقى ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ
غەربىي چېتى ئارىلىقىدا شىمالغا قاراپ تەخمىنەن 9 ئىنگلىز مىلى (13
كىلومېتىر ئەتراپىدا) مېڭىپ ، قىزىل مازار (هازىرقى قىزىلچى كەنتە-
دىكى «قىزىلچى خېنىم مازىرى »)غا كەلگەن . يەكەن يازما يادىكارلىق-
لىرى مۇشۇ كەنتنىڭ غەربىي شىمالىدىن 5 .0 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان
تەكلىماكاننىڭ چېتىدىكى بىر قۇم بارخاننىڭ يېنىدىكى قەدىمىي دەرەخ
ئاستىدىن چىققان . ئەمما ، ستەيىن بۇ يەردىن ھېچقانداق قەدىمكى ئىزنى
بايقىمىغان . پەقەت بۇ يەرنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن 2 ئىنگلىز مىلى
كېلىدىغان جايدا قەدىمكى ئولتۇراق جاي ئىزى ، تېرىلغۇ يەر ۋە سۇغى-
رىش سىستېمىسىنى بايقىغان . بۇ بىر قەدىمكى كەنت بولۇشى
مۇمكىن① .

بىز مەكىت قىزىلئاۋات يېزىسى قىزىلچى كەنتىنىڭ غەربىي شىما-
لىدىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار بىلەن 1976 - يىلى يەنە شۇ قىزىلئا-
ۋات يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى قازانكۆل جاڭگىلىدىن تېپىلغان ، يىل
دەۋرى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى (دەسلەپكى قەدەمدە شۇنداق بېكىتىل-
دى)گە تەئەللۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم باغلى-
نىشلىق بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايمىز .

يەكەندىن تېپىلغان قاراخانىيلار خانلىقىغا ئائىت بولغان يازما ياد-
كارلىقلار قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىلىرى ياغما-
لار ، قارلۇقلار ۋە ئۇيغۇرلار ھەققىدە ، شۇنداقلا ئۇلاردىن باشقا ، خەنزۇ-
لار ، تەزىكلەر (تاجىكلار) ، يەھۇدىيلار ۋە باشقا مىللەتلەر ، جۈملىدىن
سوغدىلار ، سامانىيلار ھەققىدە بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەي-

① لىن مېيسۈن : «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» ، شىرق نەشرىياتى ، 1995 - يىل 12 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 481 - بەت .

تىلگەن رەخت ۋە يىپەك بۇيۇملارنىڭ سۈپىتى بەك سىپتا بولۇپ، ئېلىمىز بويىچە يېگانە ئېسىل بۇيۇم ئىكەن» دەپ يۇقىرى باھا بېرىلدى. بۇ بۇيۇملار يۇرتىمىزدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ھەم ئۇستا قول ھۈنەر سەنئىتىنىڭ جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ.

1978 - يىلى مەكىت بازار جەمى يېزا ئۇۋكا كەنتى «ئاقبىنام» (بۇ جاي قازانكۆل جاڭگىلىنىڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان) دېگەن يەردىن دېھقانلار 27 تال يا ئوقى قاچىلانغان بىر دانە ساداق (ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان) تېپىۋالغان. بۇ يا ئوقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىلگىرى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغانىدى① . بىرقىسىم كىشىلەر ئىلگىرى قازانكۆل جاڭگىلىدىن تېپىلغان قىل خورجۇن ئىچىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن بۇ ئوقيالارنى ئۆزئارا باغلاپ، بۇنى تەخمىنەن مىلادىيە 1548 - يىلى يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇرەشىدخان بۇ يەرگە ئۇۋغا چىققاندا قېپقالغان نەرسىلىرى بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قاراشتا بولماقتا② . بۇنىڭ ئاشۇ قازانكۆل جاڭگىلىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن مەلۇم مۇناسىۋىتى بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق بولغاندا، بۇ يا ئوقلىرىنىڭ يىل دەۋرىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئالدىغا سۈرۈلىدۇ ھەم قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىگە تەۋە بولىدۇ، شۇنداقلا ئۇنى يۇرتىمىز مەكىت خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

مەكىت خەلقىنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىدە ساقلانغان يادىكارلىقلار ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى خەلقنىڭ قولىدا تارقاق ساقلانغان. يىغىۋېلىنغان ئاز بىر قىسمى (ھازىر مەكىت ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان بىرقىسىم بۇيۇملار)دىن قارىغاندا، مەكىت خەلقى مەيلى ئىش-

① ئادىل مۇھەممەت تۇران: «قازانكۆل جاڭگىلىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1994 - يىلى 1 - ، 2 - سان، 31 - بەت.
② «مەكىت ناھىيىسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىل 5 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 491 - بەت.

غازكۆل ، قۇمقىسار يېزىلىرىنىڭ شەرقى ، بازار جەمى يېزىسىنىڭ جەنۇ-بىي تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان جاڭگاللىق)دىكى بىر توغراق كۆتىكى كاۋىكىدىن بىر خىل خورجۇن تېپىۋالغان بولۇپ ، خورجۇن ئىچىدىن تۆت شاھانە تون ، ئىككى يىپەك كۆڭلەك ، بىر كىگىز جايناماز ، بەش دانە مىس تەڭگە پۇل (كېيىن ئېنىقلىنىشىچە ، بۇ پۇللارنىڭ سانى 30 غا يېتىدىكەن) ، بىر دانە ئاتقا بوغۇز بېرىدىغان تورۋا چىققان . بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىلگىرى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈ-لۈپ ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى بايان قىلىنغانىدى① . ئەينى چاغدا بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ يىل دەۋرىنى بىرقىسىم كىشىلەرنىڭ ئاغزاكى بايانى ھەم بەزىبىر رىۋايەت ، تارىخىي ۋەقەلەرگە باغلاپ چۈشەن-دۈرۈشى بىلەن يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى (مىلادىيە 1514 – يىللار) گە تەۋە دەپ قارىغانىدۇق .② كېيىنكى تەتقىقاتلار ، بولۇپمۇ خورجۇن ئىچىدىكى مىس تەڭگە پۇللار ھەققىدىكى تەكشۈرۈش ھەم سېلىشتۇرما تەتقىقات ئارقىلىق ، بۇ پۇللارنىڭ قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى (مىلادىيە 850 — 1212 ـ يىللار)دىكى پۇللار ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى (بىراق ، پۇللار بەك پۇچۇلۇپ كەتكەن ، تونۇش قىيىن بولۇپ ، ھازىرچە بۇ پۇللارنىڭ قاراخانىيلار خانلىقىدىكى قايسى خان قۇيدۇرغان پۇل ئىكەنلىكى ھەم ئېنىق يىل دەۋرى ھەققىدە مۇتلەق ھۆكۈم چىقارغى-لى بولمىدى . پۇل ھەم باشقا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات داۋاملىق ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ) . خورجۇندىن چىققان تون ۋە يىپەك كۆڭلەك 1996 ـ يىلى مەملىكەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باھالاش كومىتېتى تەرىپىدىن باھالىنىپ ، «دۆلەتلىك 1 ـ دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى» دەپ دەرىجىسى بېكىتىلدى ھەم «تونىنىڭ تىكى-لىشى ئۆزگىچە ، ياقا ، يەڭلىرىدىكى گۈل نۇسخىلىرى نەپىس ، ئىشلە-

① ئادىل مۇھەممەت تۇران : «قازانكۆل جاڭگىلىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، «شىن-جاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى ، 1994 ـ يىلى 1 ـ ، 2 ـ سان ، 29 ـ ، 30 ـ بەتلەر .

② «مەكىت ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1994 ـ يىل 5 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 491 ـ بەت ؛ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى ، 1994 ـ يىلى 1 ـ ، 2 ـ سان ، 31 ـ بەت .

قويۇلىدۇ . زەگۈندىنىڭ ئۈستىگە تۈۋرۈك ، تۈۋرۈك ئارىلىقىغا ئاراش تۈۋرۈك ، ئاراش تۈۋرۈك ئارىلىقىغا چېتىق (تۈۋرۈكلەرنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تامنىڭ مۇقىملىقىنى ئاشۇرىدۇ) ، قىيپاش چېتىق ئورنىتىلىدۇ . چېتىق بىلەن تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى بوشلۇق تام چېتىقلار بىلەن توقۇپ باغلاپ چېتىلغان ، ئاندىن ئىككى تەرىپى كاكىل لاي بىلەن سۇۋالغان . قېلىنلىقى ئادەتتە 10 سانتىمېتىر (بەزىدە 15 — 20 سانتىمېتىر) كېلىدۇ . لىم بىلەن تۈۋرۈكلەر ئۆزئارا تۇرۇملانغان . ئۆگزىسى ۋاسا ، ۋاسا ئۈستىگە بورا ياكى تال چىۋىقتىن توقۇلغان چىتلاق ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سامان ، سامان ئۈستىگە لاي ، توپا ، سامان ئارىلاشتۇرۇلغان لاي بىلەن سۇۋاش ئارقىلىق يېپىلغان بولۇپ ، بۇ نىيە قەدىمكى شەھىرىدە ساقلىنىپ قالغان «قوشام» ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى① بىلەن ئوخشاش ئىدى . «كروران قەدىمكى شەھىرىدىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى تېخىمۇ ئۆزگىچە ، تۈۋرۈك بىلەن سوقما ، زەگۈندە ، چېتىق ، لىم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۇرۇملاش ئۇسۇلى بىلەن ياكى ئەركەك - چىشى قىلىپ چېتىش ئۇسۇلى بىلەن قۇراشتۇرۇلغان»② بولۇپ ، بۇ خىل قۇرۇلما ، يەنى قوشام ئۆي ياساش ئۇسۇلى مەكتىتىكى «قوشام» (توقۇلما) ئۆي ياساش ئۇسۇلىغا تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ . بۇ خىل ئۆي پەقەت تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى ۋە غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان نىيە ، كروران ۋە مەكتىت قاتارلىق جايلارنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا ماس كېلىدىغان بىناكارلىق شەكلىدۇر . «ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى ، ھۈنەر - سەنئىتى ۋە ئىشلىتىلىشچانلىقى مۇشۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا ئاساسەن تاللانغان ھەمدە ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك ھالىتىگە يەتكەن»③ . دېمەك ، بۇ يەردە نىيە ، كروران قاتارلىق قەدىمكى شەھەرلەردىكى بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىلەن مەكتىنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا ئوخشاشلىق ھەم بىر خىل ئىزچىللىق ساقلانغان بولۇپ ، ئەمەلىيەتتە بۇ

①②③ ئالىمجان مەخسۇت ، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت : «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2000 - يىل 12 - ئاي نەشرى ، 138 - ، 139 - ، 143 - بەتلەر .

لەپچىقىرىش قوراللىرى ، تۇرمۇش بۇيۇملىرى ، كىيىم - كېچەك ، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ۋە بىرقىسىم ئۆرپ - ئادەتلەر ، ئۆرپ - ئادەتكە ئائىت بۇيۇملاردا بولسۇن ۋە ياكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ، ئېتىقاد ئادەتلە-رىدە بولسۇن ، قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئەنئەنىسىنى ساقلاپ كەلگەن .

قەدىمكى بىناكارلىق ئۇسلۇبى

مەكىتنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىدە خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇش ئادەتلە-رى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ . مەكىت خەلقىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىدا ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ . ئەڭ دەسلەپكى ئىگىلىك چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بولۇپ ، مەكىت خەلقى كۆچۈپ كەلگەن يەكەن ، تىزناپ دەريا بويلىرى چەكسىز كەتكەن ئىپتىدائىي توغراق ئورمان ۋە يايلاق بولغان . خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشى ئۇلارنىڭ ئىگىلىك شەكلىگە ئۆزگەرتىش كىر-گۈزۈشنى تەلەپ قىلغان بولغاچقا ، مەكىت خەلقى قوشنا جايلار ۋە ئەجدادلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ئەنئەنىسىنى دوراپ دېھقانچىلىق ئىگىلىكى-نى تەدرىجىي ماددىي تۇرمۇشىنىڭ ئاساسى قىلغان ، بولۇپمۇ بۇ ۋاقىتتا ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشىدا زور دەرىجىدە يېڭىلىنىش بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، ئىلگىرىكى تەبىئىي شارائىت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئولتۇ-راق جايلار مانا ئەمدى يېڭى بىر تۇرمۇش شارائىتىغا ماس ھالدا ئۆزگەر-گەن . ئىلگىرى ئۇلار توغراق ياغاچلىرىنى ئۆزئارا باغلاپ «لاگقا» يا-ساپ ، تۇرالغۇ جاي قىلغان بولسا ، كېيىن «قوشام» ئۆيلەر (بۇ ئۆيلەر مەكىتتە «تۆيۇزە» ، «توقۇلما» تام ياكى «تۆيۇزە تاملىق ئۆي» ، «تو-قۇلما تاملىق ئۆي» دېمۇ ئاتىلىدۇ) بارلىققا كەلگەن . بۇ ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا ، تام ئۇلىغا زەگۇندە (تام ئۇلىغا قويۇلغان ياغاچ لىمدىن ئىبارەت بولۇپ ، قوشام ئۆيلەردە ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇۋ-رۇك ، ئايرىش تۇۋرۇكلىرى قويۇلىدۇ . توپا تاملىق ئۆيلەردە ئۆينىڭ قۇرۇلمىسىنى پۇختىلايدۇ . ئۆي تېمىنىڭ ئولتۇرۇشۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ھەمدە يەر تەۋرەشكە قارشى تاقابىلچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ)

كۆزگە ئاق چۈشىدۇ ، ئىغىر بولسا ئۆلۈم - يېتىم بولۇپ ، ئۇرۇق- جەمەت قۇرۇپ تۈگەيدۇ ، دەپ قارايدۇ . كۆزگە ئاق چۈشسە «چاچراتقۇ سېلىش» (چىراق ئارىلاشقان ئۆيلەردىن ئۇن تىلەپ چىقىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ ۋە ئوچاقتىكى قوقاس ئوتقا كۆمۈلىدۇ . موللام ياكى داخان ئوچاق ئالدىدا ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا ئوقۇپ ھۈرۈيدۇ . خېمىرغا قىزىق ئۆتۈپ بىر مەزگىلدىن كېيىن «پاق» قىلىپ ئېتىلىپ چىچىلىپ كېتىدۇ . داخان بۇنى ئايەتنىڭ كۈچىدىن بولدى دەيدۇ) ئارقىلىق داۋالايدۇ . چىراق ئادىتى ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ يىراق قەدىمكى زاماندىن قالغان ، ئۆرپ - ئادىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن ئېتىقاد - ئادەتلىرىنىڭ بىر خىلى بولۇپ ، ئۇنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنى ئېتىقادىغا باغلاشقا بولىدۇ .

مىللىي ئۆرپ - ئادەت بىر مىللەت ، بىر خەلقنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۆزىگە خاس ياشاش پىسخىكىسى بولۇپ ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىغا ، ئىدېئولوگىيىسىگە چوڭقۇر سىڭگەن ھالدا كۈندىلىك تۇرمۇشتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ . مەكىت خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تۇرمۇش ئادەتلىرى بىرقەدەر روشەن ساقلىنىپ قالغان . ئۇلار كىيىم - كېچەك ، بېرىش- كېلىش جەھەتتىكى قەدىمكى ئەنئەنىدىن باشقا ، يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىمۇ روشەن خاسلىقىنى ساقلاپ قالغان . مەكىتتە ئۇن يېمەكلىكلىرى ئاز ئىستېمال قىلىنىدۇ (ئىلگىرى تېخىمۇ شۇنداق ئىدى) ، گۆش يېمەكلىكلىرى كۆپرەك ئىستېمال قىلىنىدۇ . بۇ ھال ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ئەكس ئېتىشى بولۇپ ، مېھمانلارنى ياۋا توشقان ، قىرغاۋۇل ، ياۋا كەپتەر ، جەرەن ، قىرقىمغان ئوغلاق ، پاقلان گۆشلىرى بىلەن مېھمان قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ ، بولۇپمۇ ئەزىز مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قوينى پۈتۈن پېتى پىشۇرۇپ «ئۇچا» قىلىپ ئېلىپ چىقىش يايلاق چارۋىچىلىق تۇرمۇش پۇرىقىنى نامايان

مۇشۇ جايلار ئۇتتۇرىسىدىكى ئىتتىنىڭ باغلىنىشىنى ، مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدىكى ئورتاقلىقنى ، قەدىمكى چاغدا تەكلىماكان ئىچىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردىكى خەلقلەرنىڭ يىلتىز داشلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

قەدىمكى تۇرمۇش ئادەتلىرى

مەكىت خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا قەدىمكى دىنلارنىڭ تۈرلۈك ئېتىقاد ـ ئادەتلىرىنىڭ قالدۇق تەسىرلىرىنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلىمىز . لېكىن ، بۇ قالدۇق تەسىرلەرنىڭ كۆپ قىسمى مەنئۇيىەتكە مەنسۇپ بولۇپ ، ئەمەلىي تۇرمۇشتا ماددىي شەكىلدە ساقلانغان ئەمەس ۋە ياكى ساقلانغان بىر قىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئانچە روشەن ئەمەس . ھالبۇكى ، مەكىتتە ھازىر ساقلىنىۋاتقان «چىراق» ئادەتلىرى بولسا ، ئۆزىنىڭ ئالاھىدە سەۋەبلىرى ، تەسىرچانلىقى ۋە شەكىللىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭگەن ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەن .

ھازىر مەكىت رايونىدىكى ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا «چىراق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت بولۇپ ، بۇ ئادەت مەكىت ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر دولانلىرى مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان جايلارغا ، يەنى يانتاق ، غازكۆل ، قۇمقىسار ۋە تۇمەنتال ، قورما يېزىسىدىكى كىشىلەر ئارىسىدا كۆپرەك ساقلانغان . بۇ خىل ئادەت بويىچە بولغاندا ، چىرىقى بارلار ، يەنى بىر خىل چىراقتىكىلەر يەنە بىر خىل چىراقتىكىلەرگە ئاق بەرمەيدۇ (پاختا ، ئۇن ، تۇز ، سۈت ، قېتىق قاتارلىق) . بۇ ئاق كۆڭۈل ، مېھماندوست دولان خەلقىنىڭ بېخىللىقىدىن ئەمەس ، بەلكى چىراق ئارىلىشىپ كەتسە بالا ـ قازا كېلىدۇ دەپ قارىغانلىقىدىن بولۇپ ، ئۇنداق چىراقلاردىن قالپاق چىراق ، ئاقساق چىراق ، ئىشتان سالدى چىراق ، چولاق چىراق دېگەنگە ئوخشاش 4 — 5 خىل چىراق بار . بۇ چىراقلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئىشلىتىلىش ئادىتى ۋە قائىدىسى بولۇپ ، ئۇلار چىراقلار ئارىلاشسا يەڭگىل بولغاندا

ىنىپ كەلدى . بۇ خىل ئەھۋال ئۇيغۇرلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان ، بىرقەدەر چەت - ياقا ، قاتنىشى قولايسىز ، سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى قويۇق بولمىغان جايلاردا ناھايىتى روشەن ئالاھىدىلىك بىلەن ئۇچراپ تۇرىدۇ . مەكىت مۇشۇنداق ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك ئورۇنغا ئىگە بىكىك رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ ، بۇ جايدا قەدىمكى دىنلارنىڭ ھەر خىل قالدۇق تەسىرلىرى كىشىلەرنىڭ مەھەللىۋى تۇرمۇشىنىڭ ، مىللىي ئۆرپ - ئادىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى سۈپىتىدە ھازىرغىچە مەۋجۇت بولماقتا . تۆۋەندە مەكىت رايونىدىكى قەدىمكى دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىمىز .

1 . توتېم ئېتىقادى

مەلۇمكى ، ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ئىپتىدائىي دىنغا ئېتىقاد قىلىپ ، تەبىئەتكە چوقۇنغان بولۇپ ، كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە تەبىئەتكە چوقۇنۇش تەرەققىي قىلىپ ، توتېملارغا چوقۇنۇش كېلىپ چىققان .

توتېم — ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان بىر خىل ئىپتىدائىي ئېتىقاد شەكلى ، شۇنداقلا ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئالاھىدە مەدەنىيەت ھادىسىسى . ئۇ بارلىق ئۇرۇق ئەزالىرى مۇقەددەس ھېسابلىغان مەخلۇقلار ، ئۆسۈملۈكلەر ، تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە جانسىز نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ .

ئۇيغۇرلاردا توتېم ئېتىقادىنى مەنبە قىلغان تەبىئەتكە چوقۇنۇش ، زېمىننى ئۇلۇغلاش (مۇقەددەس بىلىش) ، تاغ - دەريالارنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى ، كۆك تەڭرى ۋە كۆك (ئاسمان) مەركەز قىلىنغان كۆن تەڭرى ، ئاي تەڭرى ، ھۆل - يېغىن ئىلاھى ، شامال ئىلاھى ، ئوت ئىلاھى ، ئوۋ تەڭرىسى قاتارلىق ئىلاھىي ئېتىقاد ئوبيېكتلىرى بارلىققا كېلىپ ، تەدرىجىي توتېم مەيدانغا كەلگەن .

توتېمنىڭ پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ قال-غان قالدۇق تەسىرلىرىدىن مەكىت رايونىدىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش

قىلىدۇ. بۇ خىل تۇرمۇش ئادەتلىرى مەكتىتىكى ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى بىلەن بىرلەشسە، ئۇ شۇنداق بىر دەۋرنى — ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ بىرقانچە مىڭ يىل ئىلگىرىكى تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

قەدىمكى دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى

دىن — ئىنسانىيەت جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ ئىنسانىيەت\ جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە سىستېمىسىز، مەزمۇنى ئاددىي، مۇكەممەل بولمىغان، كۆپ خۇدالىق ئىستىخىيىلىك دىنلار بارلىققا كەلگەن بولسا، سىنىپىي جەمئىيەتكە كەلگەندە سىستېمىلىق، بىر پۈتۈن مەزمۇنغا ئىگە، ئىجتىمائىي خاھىشچانلىقى كۈچلۈك بولغان بىر خۇدالىق سۈنئىي دىنلار بارلىققا كەلدى. دىن هامان كىشىلەرنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەنىۋى ئادىتى تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەنىۋى دۇنيادا شەكىللىنىدىغان هەرقانداق بىر ئېتىقاد هادىسىسى مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ توتېم، شامان، زوروئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى، نېستۇرى (خرىستىئان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى) دىنى ۋە ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىنلار ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنىڭ هەرقايسى باسقۇچلىرىدا ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ، ئۆزئارا ئورۇن بوشىتىشىپ، تاشلىنىپ قېلىشتەك قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇ دىنلار ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئاستا ـ ئاستا يوقاتقان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كىشىلەرنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادىغا ئايلىنىپ كەتكەن قالدۇق تەسىرلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا هازىرغىچە ساقلە-

داڭگال (چالما) ياكى خام كېسەكنى ئويۇپ ئىسرىق قاچىسى قىلىش؛ مېيىتنى يەرگە كۆمۈش، مېيىتنى يەرلىككە قويغاندىن كېيىن، جامائەت بىر سىقىمدىن توپىنى (بۇ «ئىخلاس توپىسى» دەپ ئاتىلىدۇ) ئېتەككە تاشلاپ، ئۇنى مېيىتنىڭ ئۈستىگە چېچىپ قويۇش قاتارلىقلار.

3) سۇ ۋە ئوتقا چوقۇنۇش: بۇ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشىنىڭ ئۇمۇملاشقان يەنە بىر خىل ئىپتىدائىي شەكلىدۇر.

سۇ ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدۇ. ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنى ياشنىتىدىغان ھەم خاراب قىلىدىغان تەبىئىي ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ئىنسانلار سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ ياشىغان ۋە تېرىقچىلىق قىلغان، شۇنداقلا سۇدىن مۇداپىئە كۆرگەن ھەم پاناھلانغان. دېمەك، ئىنسانلاردا سۇغا نىسبەتەن خېلى بۇرۇنلا ئالاھىدە ئېتىقاد شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ كېيىنكى تۇرمۇشىدا ئېتىقاد ئادەتلىرى سۈپىتىدە چوڭقۇر ئۆزلىشىپ، يىلتىز تارتقان. مەكىت بىر تەرىپى چەكسىز كەتكەن قۇملۇق، قالغان ئۈچ تەرىپىنى تىزناپ دەرياسى ۋە يەكەن (مەكىت دائىرىسىدىكى قىسمى «دولان دەرياسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەريالىرى ئوراپ تۇرىدىغان ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىتقا ئىگە يۇرت بولغانلىقى ئۈچۈن، سۇنىڭ مەكىت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. شۇڭا، مەكىت ئۇيغۇر دولانلىرى ئەجدادلىرىدىن قالغان ئۇدۇمغا ھەم ئۆزلىرىنىڭ ياشاش شارائىتىدا ھايات - ماماتلىق بىلەن باغلانغان سۇ ئېتىقادىغا ئائىت نۇرغۇن ئادەتلەرنى ساقلاپ قالغان. ھازىرمۇ رېئال تۇرمۇشتا سۇغا تۈكۈرۈش، چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىش «يامان بولىدۇ» دېيىلىپ، قاتتىق چەكلىنىدۇ. «سۇ يەتتە يۇمىلىسا ھالال بولىدۇ»، «ئادەم سۇ ئۇزۇپ چۈش كۆرسە، شۇ ئادەمنىڭ گۇناھى يۇيۇلىدۇ ھەم بەختلىك بولىدۇ» دەيدىغان قاراشلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە يازدىكى كەلكۈن مەزگىلىدە يۇرتنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن دەريا بويىغا چىقىپ قۇربانلىق قىلىدىغان، ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدە دەريا بويىدا سۇ

ئادىتى ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە پسىخىك ھالىتىدە باشقا ئورۇنلارغا نىسبەتەن كۈچلۈكرەك ساقلىنىپ قالغانلىرىنى مۇنداق ئۈچ بۆلەك بويىچە بايان قىلىشقا بولىدۇ :

1) كۆك (ئاسمان) كە چوقۇنۇش : بۇ ، قۇياشنى مەركەز قىلغان ئاي ، يۇلتۇز قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇنۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . ھازىر رېئال تۇرمۇشتا كۈن ، ئايغا قاراپ توكۇرۇشنى ، چوك-كىچىك تەرەت قىلىشنى ، ئەتىگەندە يۈزىنى يۇماي تۇرۇپ كۈنگە قاراشنى «يامان بولىدۇ» دېيىلگەن ، كۈن چىققۇچە ئورنىدىن تۇرماي ياتقاننى «قىزىل قان ئىچىدە ياتقانغا ئوخشاش» دەپ يامان ئالىدىغان ، كۈن ئولتۇرغان ۋاقىتىدا (زاۋال بولغان چاغدا) ياتقاننى «ئۆششاق كېسەلگە گىرىپتار بولىدۇ » دەپ يامان كۆرىدىغان ، ھەرقانداق ئىش قىلىشتىن بۇرۇن يۇلتۇزغا قاراپ تەبىر ئالىدىغان ، ھەر ئېتىم يېڭى ئاي چىققاندا ئۆزلىرىگە ئامانلىق تىلەيدىغان ، يۇلتۇز ئاقسا ، ئاققان يۇلتۇزغا قاراپ «خۇدا ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن » دەپ كۆككە ئىلتىجا قىلىپ ، دۇئا قىلىدىغان ئادەتلەر ھەمدە ئاي ، يۇلتۇز نامىنى كىشى ئىسمى قىلىپ ئىشلىتىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت .

2) يەر (تۇپراق) گە چوقۇنۇش : تۇپراق ئېتىقادىمۇ تەڭرى ئېتىقادىغا ئوخشاش ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرىدىن بىرى . خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئۇيغۇرلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ يارىلىشىنى تۇپراققا باغلايدۇ ھەمدە ئۇنى ئەڭ مۇقەددەس ، پاك نەرسە سۈپىتىدە ئۇلۇغلايدۇ . باشقا جايلارغا ئوخشاش مەكىت ئۇيغۇر دولانلىرى تۇرمۇشىدىمۇ تۇپراق ئېتىقادىنىڭ ئىزنالىرى ھازىرغىچە خېلى قويۇق . مەسىلەن ، سودىدا پۇتۇشكەندە ئىككى تەرەپ رازىمەنلىك بىلەن «بەرىكەت تاپ » دېيىشىپ ، ئوڭ قوللىرىنى يەرگە سۈۋاش (بۇ ، يەر ئىلاھىنى گۇۋاھلىققا تارتقانلىقنىڭ بەلگىسىدۇر) ؛ تۇنجى سودىدا غەللىگە چۈش-كەن پۇلنى ئاۋۋال يەرگە تاشلاپ ، ئاندىن ئېلىش ؛ يەرنى ئۇرسا ، قاتتىق دەسسىسە (يەرنى تەپسە) «يامان بولىدۇ » دەپ قاراش ؛ ئىسرىق سېلىشتا

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۆرە قاتارلىق بەزى ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادىدىن باشقا، يەنە بەزى قۇشلارغا سېغىنىش، ئېتىقاد قىلىش ئادەت چۈشەنچىسىمۇ بولغان. بەزى تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئاق قۇ، شۇڭقار، قارلىغاچ قاتارلىقلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە ئالاھىدە قۇش ھېسابلىناتتى. مەكىت ئۇيغۇر دولانلىرى قەدىمدىن تارتىپ ئۇۋچىلىقنى ئۆز تۇرمۇشىنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى قىلغان بولغاچقا، شۇڭقار، بۈركۈت، قارچىغا قاتارلىق ئوۋ قۇشلىرىغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ ۋە چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ؛ قارلىغاچنى «ئىنسانلارنى خەۋپ - خەتەردىن قۇتۇلدۇرغان ھاياتلىق ئەلچىسى» دەپ قاراپ: «بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنىسىدا، يىلان دۇنيادا قايسى مەخلۇقنىڭ قېنى ئەڭ تاتلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ كېلىشنى پاشىغا ۋەزىپە قىلىپتۇ. پاشا دۇنيادىكى ھەممە مەخلۇقلارنىڭ قېنىنى تېتىپ چىقىپ، ئاخىرىدا ئادەمنىڭ قېنى ھەممىدىن تاتلىق ئىكەنلىكىنى بايقاپتۇ ھەم بۇ خەۋەرنى، تېزدىن يىلانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئۇچۇپ كېتىۋاتسا، ئالدىغا قارلىغاچ ئۇچراپ قاپتۇ. قارلىغاچ ئەھۋالنى سورىغانىكەن، پاشا ھەممىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. قارلىغاچ ئىنسانلارغا كېلىدىغان بالا - قازانى ھېس قىلىپ، دەرھال پاشىنىڭ تىلىنى چوقۇۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پاشا غىڭىلداپ، يىلانغا ھېچ نەرسە ئېيتىپ بېرەلمەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىنسانلار يىلاندىن كېلىدىغان زور بالا - قازادىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ» دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ ھەمدە «قارلىغاچ ئۆلتۈرسە قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ» دېيىشىپ، قارلىغاچقا ئەقىدە قىلىدۇ. ئاشۇ ئەقىدە تۈپەيلى، مەكىت رايونىدىكى كىشىلەر (باشقا جايلاردىكى كىشىلەرمۇ) ئۆزلىرىنىڭ پېشايۋان - ئايۋانلىرىغا قارلىغاچ ئۇۋا سالسا بەك خۇشال بولىدۇ، ھېچكىم ئۇنىڭغا چېقىلمايدۇ، ئېخى «قارلىغاچ ئۇۋا تىزغان ئۆيگە بەخت كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ.

2. شامان دىنى

شامان دىنى ئىنسانلار جەمئىيىتى ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىن، ئىپتىدائىي دىنلارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، يەنى «ئىستى-

تىلەپ نەزىر ـ چىراغ قىلىـدىغان ئادەتمۇ بار . مەكـىـتتە «ئوردا كۆل » ، «خانكۆل » ، «خازانكۆل » ، «قوش ئـىـقـىـن » ، «يېڭىئۆستەڭ » ، «ئۆستەڭبويى » ، «قاشبويى » ، «ياركۆل » ، «غازكۆل » ، «لايداڭ » ، «سېرىق كۆل » ، «قوش ئۆستەڭ » دېگەندەك سۇغا مۇناسىۋەتلىك يەر ـ جاي ناملىرى كۆپ قويۇلغان بولۇپ ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ سۇ ئېتىقادىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىكى ئىنكاسى ھەم ساقىندىلىرىدۇر .

ئوت ئېتىقادىمۇ ئىنسانلار ئارىسىدا نىسبەتەن كەڭ تارقالغان ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى . ئىنسانلارنىڭ ئوت بىلەن بولغان زىچ ئالاقىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچىدىن مەدەنىي ھايات باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ . ئىنسانلار ئوتنى بايقاپ ، ئۇنى ئىشلىتىشنى بىلگەندىن كېيىن ، ئۆزىنىڭ مەدەنىيلىك دەۋرىنى باشلاپ ، ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى . بىراق ، ئۇلارنىڭ ئوتنى دەسلەپ بايقىشى ناھايىتى سىرلىق تۈس ئالغان بولغاچقا ، ئۇ ئىپتىدائىي ئېتىقادقا تەسىر كۆرسەتكەن . يەنى ئۇ چاغدا ئىنسانلار ئۇنى مەلۇم بىر ئىلاھىي قۇدرەت تەرىپىدىن يارىتىلغان دەپ قارىغان . شۇڭا ، ئىپتىدائىي ئېتىقاد تۈسىنى ئالغان كۆپلىگەن قەدىمكى دىنلاردا مەخسۇس «ئوت ئىلاھى » بارلىققا كەلگەن . ئوتقا بولغان بۇ خىل ئېتىقادنىڭ تەسىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېلىمۇ ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ . ئوت پاكلىنىشنىڭ ، ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى قىلىنغان . شۇڭا ، توي ـ تۆكۈنلەردە قىز كۆچۈرۈش ۋاقتىدا گۇلخان يېقىلىدۇ ؛ قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن ، ئۆيگە كىرىشتىن ئاۋۋال گۇلخان يېقىلىپ ، ئوتتىن ئاتلىتىپ ، ئاندىن ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىدۇ . دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى گۇلخانسىز ئۆتمەيدۇ . ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئۇۋچىلىقى ۋە ئوۋ مەشرەپلىرى ئوتقاش ۋە گۇلخانلارنىڭ ھىمايىسىدە ئېلىپ بېرىلىپ ، غەلىبىگە ئوتقاش ۋە گۇلخان يېقىش بىلەن تەنتەنە قىلىنىدۇ . بۇ ھال مەكىت دولانلىرى ئارىسىدا ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بەك ئومۇمىي ئەھۋالدۇر .

پۇتۇش، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش (ياغ پۇرىتىش)، ئىسسىتقۇ، سوۋۇتقۇ قىلىش (جادۇ قىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، كۆچۈرۈش (قونچاق ياساپ يول بويىغا قويۇپ قويۇش ئارقىلىق كىچىك بالىلاردىكى كېسەللەر كۆ-چۈرۈلىدۇ) قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ ئادەتلەر ھازىرمۇ مەكىت ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. بۇلاردىن باشقا، يەنە مەكىت رايونى-دا قاراڭغۇ ئۆڭكۈر، ئېگىز چوققىلارنى «ئىلاھىي ماكان»، يالغۇز دەرەخ، ئەسكى خارابىلەرنى «جىن - شاياتۇنلارنىڭ ئۇۋىسى» دەپ قا-راش؛ چوڭلار ئۇخلىغاندا ياستۇق (تەكىيە) ئاستىغا، كىچىك بالىلار-نىڭ بۆشۈكى ئاستىغا «قارا باسمايدۇ» دەپ پىچاق قاتارلىق تىغلىق ئەسۋابلارنى قويۇش، چوڭ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش، مازارلارغا (قەبرە بېشىغا) دەرەخ تىكىش، قەبرە بېشىغا ئالىيېشىل لاتا ۋە بايراقلارنى تۇغ - ئەلەم قىلىپ باغلاش، كالا، قوتاز، قوچقار مۈڭگۈزلىرىنى ئېسىش قاتارلىق ئادەتلەر ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. «پېرە ئويناپ كېسەل داۋالاش» مەكىتتىكى ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ، ئۇنىڭ جەريانى كىشى-لەرگە بەك تونۇش. ئۇ مۇنداق ئېلىپ بېرىلىدۇ: مەلۇم بىر تورۇسلۇق ئۆي (بۇ ئۆينىڭ بىرلا تۈڭلۈكى بولۇپ، قاراڭغۇ بولۇشى كېرەك. بۇ ئۆي كېسەل كىشىنىڭ ئۆيى بولسىمۇ بولىدۇ ياكى كېسەل كىشىنىڭ قوشنىلىرىنىڭ ئۆيى بولسىمۇ بولىدۇ) نىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا بىر تال ئارغامچا باغلىنىپ پەسكە ساڭگىلىتىپ، يەردىكى قوزۇققا باغلاپ قويۇ-لىدۇ. ئارغامچىنىڭ تۈڭلۈككە باغلانغان قىسمىغا ئالىيېشىل قىيىقچا لاتىلار چىگىلگەن بولىدۇ (بەزىدە ئارغامچىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە كۆك ئامۇت ئېسىپ قويۇلىدۇ). ئارغامچا باغلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئاغ-رىق كىشىگە مەھكەم تۇتقۇزۇلۇپ ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. ئۈچ ياكى بەش كىشىدىن تەركىب تاپقان باخشىلار سۇرلۇك قىياپەتتە تۇغ ئەتراپىدا يېرىم چەمبەر ھاسىل قىلىپ ئولتۇرۇشىدۇ. بۇ چاغدا يەرگە سېلىنغان كىگىز ئۈستىگە جىنچىراغ، بىر پارچە ئەينەك، بىر قاچا ياغ، بىر كەتمەن چوغ، بىر قاچا سۇ قويۇلىدۇ. چوغ ئۈستىگە كۆك ئامۇتنىڭ

خىيىلىك دىن» دىن «سۇنئىي دىن» گە ئۆتۈش مەزگىلىدە پەيدا بولغان ئىپتىدائىي دىنىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇ كۆپ تەڭرىلىك دىن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغان.

شامان دىنى پۈتۈن ئالەمنى ئەرش (ئاسمان)، زېمىن (يەر)، تەھتىسرا (يەر ئاستى) دىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ، بۇ ئۈچ قىسىمدا پەرىشتىلەر، ئىنسانلار، جىن ـ شاياتۇنلاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل قوۋم ياشايدۇ دەپ قارايدۇ. باخشىلار ئىنسانلار بىلەن جىن ـ شاياتۇنلار ئوتتۇرىسىدا يۈرۈپ، پەرىشتىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئىنسانلارنى يۆلەپ، جىن ـ شاياتۇنلارنى يوقىتىدىغان ساخاۋەت ئەلچىسى دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۇرۇقلارنىڭ (ھەرقايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا باخشى، داخان، پېرىخونلىرى بولغان) دۇئا ـ تىلەپ، نەزىر ـ چىراغ مۇراسىملىرىنى باشقۇرۇش، «تەڭرىنىڭ ئىرادىسى» نى كىشىلەرگە يەتكۈزۈش، ئىلاھتىن ئۇرۇق (قەبىلە) ئەزالىرىنىڭ ئامانلىقى ۋە سالامەتلىكىنى تىلەش، ئۆز ئۇرۇقى ئۈچۈن ئىلاھ ۋە ئەجدادلاردىن مەدەت تىلەش، ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ كېسىلىنى داۋالاش، ئۇرۇق ئەزالىرىغا پەرزەنت تىلەش، مول ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان. بۇ دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى ئىنتايىن چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇرلار كېيىنكى چاغلاردا شامان دىنىدىن باشقا، زوروئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك)، بۇددا، مانى، خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئاشۇ دىنلارنىڭ ئەقىدە ـ ئەھكاملىرى قاتارىدا شامان دىنىنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادىمۇ داۋاملىق ساقلىنىپ كەلدى.

بۇ دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەقىدە ـ ئادەتلىرى ئاساسلىقى پېر ئويناپ كېسەل داۋالاش، ئىسرىق سېلىش، نۆكچە قاداش، پال ئېچىش، رەمماللىق قىلىش، ھورداش، ئەملەش، ئوت كۆچۈرۈش، قان چېكىش، تېرىگە ئېلىش، ئۈچۈقداش (تەرلەتىش)، ياندۇرۇش، ئاۋاق ئېشى ئېتىش، چاچراتقۇ سېلىش، تۇمار

تەلپى بىلەن بىرەر مەھەللىدىكى شارائىتى ياخشىراق بىر ئۆيدە ئاق ئۆستىخان (پاك دېمەكچى) بىر كىشىنى تاللاپ (بوغۇلىدىغان بۇ كىشى ئادەتتە كۆپىنچە ئايال كىشى بولىدۇ، ئەرلەرنىڭ بوغۇلىدىغانلىرى كۆپ ئۇچرىمايدۇ) ئوقۇيدۇ. بوغۇلغان كىشى ئايەتنىڭ تەسىرى بىلەن ئاستا - ئاستا ھوشىنى يوقىتىپ يەرگە يىقىلىدۇ. باخشى كىمنىڭ گېپىنى سورىسا، ئۇ شۇنىڭغا جاۋاب بېرىدۇ. بۇ خىلدىكى «بوغۇلۇش» ياكى «بوغۇلدۇرۇش» تا مەلۇم كىشىلەرنىڭ ياخشى - يامان يوللىرى، قەستكە ئۇچرىغان ياكى ئۇچرىمىغانلىقى، ئوغرى ئالغان نەرسىلەر ۋە بىرقىسىم كىشىلەرنىڭ ئائىلىسىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى، كەلگۈسى تەقدىرى، ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلار ... قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئەھۋاللارنى سوراش، بوغۇلغان كىشىدىن بۇنىڭغا جاۋاب ئېلىش مەقسەت قىلىنىدۇ. سوئال - سوراق تۈگىگەندىن كېيىن، باخشى ئايەت بىلەن بوغۇلغان كىشىنى «يېشىپ» ئەسلىگە كەلتۈرۈپ قويىدۇ. بەزى چاغلاردا بوغۇلۇشقا تاللانغان كىشى بوغۇلمايدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىدۇ. بۇ چاغدا باخشىلار ئۇ كىشىنى «ئاق ئۆستىخان ئەمەسكەن» دېيىشىدۇ ياكى تاللىغان ئۆيگە گۇناھ قويىدۇ.

شامان دىنىدا ئاياللار ئوبرازى ئالاھىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئايال ئىلاھى «ئوماي» ئانا تەڭرى ياكى ئايال پەرىشتە سۈپىتىدە ئىنتايىن مۇقەددەس ئورۇندا تۇرىدۇ. مەكتەپتە ھېلىمۇ ئاياللارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ، سورۇننىڭ تۆرىگە باشلايدۇ، مېھماندارچىلىقتا ئۆيگە ئاۋۋال ئاياللار كىرىدۇ، مەشرەپ - مۇقاملاردا ئەر - ئايال ئوخشاش، باراۋەر ئۇسسۇل ئوينايدۇ.

3. زورو ئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى

بۇ دىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىردە زورو ئاستىر تەرىپىدىن قەدىمكى پېرسىيە (ئىران) نىڭ شەرقىدىكى داسا دېگەن جايدا (بۈگۈنكى ئافغانىستاننىڭ بارخا ئەتراپىدا) ئىجاد قىلىنغان. پېرسىيىنىڭ قەدىمكى

پوستى، ئالما شۆپۈكى، ئادراسمان سېلىنىپ، دۈت (ئىس) چىقىرىلىدۇ. تۇغ (ئارغامچا) نىڭ يېنىدا باش باخشى (پېرىخون، داخان) ۋە ئۇنىڭ جەللىۋارە (داپچى) شاگىرتلىرى قاتار ئولتۇرۇشقان، ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا نۆكچە يېقىلىپ، كېسەل كىشىنىڭ تۇغقانلىرى ئولتۇرۇشقان بولىدۇ. باش باخشى قاچىدىكى ياغقا پىلىك كىرگۈزۈپ، چىراغ ياققاندىن كېيىن. يەنە بىر قاچىدىكى سۇغا ئايەت ئوقۇپ دېمىدە قىلىدۇ ۋە كېسەل كىشىگە پۈركۈيدۇ. ئۇ قولىدا يامان روھلارنى قوغلايدىغان تاياق (بەزىلىرىدە ئېشىلگەن لاتا قامچىلارمۇ تۇتۇلىدۇ) ياكى بىر تۇتام سۆگەت چىۋىقى تۇتقان ھالدا ئەپسۇننى باشلايدۇ، شاگىرتلىرى داپلىرىنى چالىدۇ. ئارقىدىن پېرە مۇناجىتىنى ئوقۇپ، كېسەل كىشىنى تۇغ ئەتراپىنى چۆرگىلەشكە سالىدۇ. ئۇلار:

«ئەئزەمتەنى ئوقۇيمەن،
جىنغا توقۇم تۇقۇيمەن.
جىن سەكرىسە سەكرىسۇن،
مەن سەكرىمەي ئوقۇيمەن» .

دېگەندەك قوشاقلارنى ئاھاڭغا كەلتۈرۈپ ئوقۇشقا باشلايدۇ. باش باخشى ئارىلاپ قولىدىكى نەرسە بىلەن تۇغ ئەتراپىنى چۆرگىلەۋاتقان كېسەل كىشىنى ئۇرۇپ ـ ئۇرۇپ قويىدۇ. باخشىلارنىڭ جەرىسى تازا يۇقىرى كۆتۈرۈلگەندە، كېسەل كىشى «ھوشسىزلىنىپ يىقىلىپ چۈشىدۇ» . بۇنىڭ بىلەن باخشىلار ئوقۇشتىن توختايدۇ. باش باخشى يالاڭ ئاياغ پۇتى بىلەن كەتمەندىكى چوغقا ياكى قىزىق كەتمەنگە دەسسەپ كىشىلەرنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرىدۇ. كېسەل كىشىمۇ «روھلىنىپ» ، ساقايغاندەك ھالەتكە كېلىدۇ.

يۇقىرىقىدىن باشقا، مەكتەپ يەنە «بوغۇلدۇرۇش» دەيدىغان بىر خىل سېھرىي ئادەت ساقلانغان. بۇنىڭدا باخشى مەلۇم كىشىلەرنىڭ

4. بۇددا دىنى

بۇددا دىنى مىلادىيەدىن 5 — 6 ئەسىر بۇرۇن شىمالىي ھىندىستاندا پەيدا بولغان. ئۇنىڭ ئىجادچىسى گائۇتاماسىددىخارتا (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى تەخمىنەن 565 — 485 - يىللار) بولۇپ، بۇددىستلار ئۇنى ساكىيامۇنى («ساكىيا قەبىلىسىنىڭ پەيغەمبىرى» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتايدۇ. بۇددا دىنىنىڭ دىنىي كالامى «نوم» دېيىلىدۇ. بۇ دىنىنىڭ ئەقىدىسى ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى، قېرىشى، كېسەل بولۇپ ئۆلۈشى ئازاب دېمەكتۇر؛ ئازابىنىڭ مەنبەسى تۈرلۈك ئارزۇ - ھەۋەس، بارلىق ئارزۇ - ھەۋەسنى يوقاتقاندىلا، ئاندىن تۇغۇلۇش - ئۆلۈش بولمايدىغان مەنزىلگە يەتكىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزىنى پاك تۇتۇپ، تائەت - ئىبادەت قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا راھەت - پاراغەت دۇنياسىغا يەتكىلى بولىدۇ دېگەندىن ئىبارەت.

بۇددا دىنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردە شىنجاڭغا تارقىلىپ، ئازغىنە كەم 1500 يىلدەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەم ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىدە پارلاق بىر سەھىپە ئاچقان. تارىم ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان بۇ رايوندا بۇددا دىنىنىڭ تازا گۈللەپ، تەرەققىي قىلغان بىرقانچە مەركىزى بارلىققا كەلگەن. بۇددا ئەقىدىلىرىنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. بىراق، بۇ دىنىنىڭ مەكىت رايونىدىكى قالدۇق تەسىرلىرىنى بەك روشەن دەپ كەتكىلى بولمايدۇ. بۇ، ئېھتىمال مەكىتنىڭ قەدىمكى يىپەك يولى بويىدىن يىراق بولغانلىقى، جۇغراپىيىلىك مۇھىتىنىڭ مۇرەككەپ ھەم ئالاھىدە بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك. شۇنداقتىمۇ، ھازىر مەكىت رايونىدا بۇ دىنىنىڭ بىرقىسىم ئەقىدە - ئادەتلىرىنى يەنىلا كۆرۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، يالغۇز مەھەللە، يالغۇز دەرەخلەرنى ئىلاھلاشتۇرۇپ ھېيىقىدىغان، پۇتى يوغان ئاياللارنى كەمسىتىدىغان، قومۇش ئۆسكەن جاينى يامان كۆرۈپ تاشلاپ كېتىدىغان، ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا نوكچە يېقىپ قويىدىغان،

دىنىي كىتابى «ئاۋستا» نى بىردىنبىر مۇقەددەس دەپ قارىغان بۇ دىن-نىڭ ماھىيىتى ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق تەلىماتى بولغانلىقى ھەمدە ئۆز مۇخلىسلىرىدىن ياخشىلىق ئىلاھىغا سە-مىمىي ئېتىقاد قىلىشنى، يىرتقۇچ ھايۋان، زەھەرلىك يىلانلارنى يوقى-تىشنى، مال - چارۋا قىلىشنى، زىرائەت، ئوت - چۆپ تېرىشنى، باغۋاران قىلىشنى، قۇرغاق رايونلاردا سۇ قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللى-نىشنى تەلەپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن تېزلا قو-بۇل قىلىنغان.

زوروئاستىر دىنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردە غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرىپ، مىلادىيە X ئەسىرگىچە 1000 يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە قوچو (تۇرپان)، ئاگنى (قاراشەھەر)، سۇلې (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن) قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئاتەش-پەرەسلەر ئوتنى ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى دەپ قارىغاچقا، زوروئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى ئېتىقادچىلىرى ئارىسىدا ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئوت-قا چوقۇنۇش ئادەتلىرى ئۇزاققىچە ساقلانغان. شىنجاڭدىكى باشقا جايلار-غا ئوخشاش مەكىت رايونىدىمۇ ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ ئېتىقاد - ئادەت-لىرى كەڭ ساقلانغان. مەسىلەن، قاپاق كۆيدۈرۈش (قاپاق كۆيدۈرۈپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىش)، ئىسرىق سېلىش، يېڭى كېلىننى ئوتتىن ئاتلىتىپ، ئوتنىڭ چۆرىسىنى ئايلاندۇرۇش (بۇ گەرچە شامان دىنىنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى بولسىمۇ، بىراق زوروئاستىر دىنى تارقالغاندىن كېيىن تېخىمۇ بېيىپ، كۈچلىنىپ بارغان)، نۆكچە ياندۇرۇش، قەبرە بېشىغا چىراغ يېقىش، سۇخلاش، ئوتلاپ قېقىش (بىر تۇتام قومۇشقا ئوت يېقىپ، ئاغرىق بالا ئۈستىدىن ئۆرۈپ - چۆرۈش)، زاراخەتمە ئۆتكۈزۈش، ئوت ئالدىدا ئىشتانسىز ئولتۇرماسلىق، دولان مەشرەپ - مۇقام سورۇنلىرىدا ئاغزىدىن ئوت پۈركۈش، ئوت يېقىلغان چىراغنى بېشىغا ئېلىپ ئۇسسۇل ئويناش قاتارلىق ئادەتلەر ھېلىمۇ مەۋجۇت.

چوڭ ، ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئەڭ كۆپ بولغان دىنغا ئايلىنىپ ، ئۇيغۇرلار-نىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەر-قايسى تەرەپلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن . ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى كۆپ سانلىق ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئىسلام دىنىنىڭ ئىمان ، ئىبادەت ، ئېھساندىن ئىبارەت ئاساسىي ئەقىدىسىگە ، ئىسلام دىنىدىكى ئاللاغا ئى-شىنىش ، پەرىشتىلەرگە ئىشىنىش ، ئاللانىڭ كالامىغا ئىشىنىش ، ئاللا-نىڭ ئەلچىسىگە ئىشىنىش ، قىيامەتكە ئىشىنىش ، قىسمەتكە ئىشىنىش قاتارلىق ئېتىقادلارغا ، ئىمان ئېيتىش ، ناماز ئوقۇش ، روزا تۇتۇش ، ئۆشرە - زاكات بېرىش ، ھەج قىلىش قاتارلىق پەرزلەرگە ئەمەل قىلى-دۇ . ئىسلام دىنىدىكى روزا ھېيت ، قۇربان ھېيت ، مەۋلۇت ، قەدىر كېچىسى ۋە باراۋەت ، مىراج قاتارلىق بايرام ۋە خاتىرە كۈنلىرىنى مۇناسىپ پائالىيەتلەر بىلەن ئۆتكۈزىدۇ ، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان» ۋە ھەدىسلەرنى ئوقۇيدۇ ، توي قىلغاندا مولloلارغا نىكاھ ئوقۇتىدۇ ، ئوغۇل باللارنى خەتنە قىلدۇرىدۇ ، باللارغا ئىسىم قويغاندا قۇلىقىغا ئەزان توۋلايدۇ ، ئادەم ئۆلگەندە مېيىت نامىزى ئوقۇي-دۇ ؛ تاماقتىن كېيىن دۇئا قىلىدۇ . ئاز ساندىكى بىر كىشىلەردە مازار-نى تاۋاپ قىلىدىغان ، مازارنى ئۇلۇغلاپ ، دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان ، زىكىر قىلىدىغان ، ھاپىزلىق ، ۋائىزلىق ، بۇۋىلىك قىلىدىغان ئادەتلەر-مۇ مەۋجۇت . ئۇنىڭدىن باشقا ، ئىسلام دىنىدىكى يالغانچىلىق قىلماس-لىق ، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ، يېتىم باللارنىڭ بېشىنى سىلاش ، ھا-راق ئىچمەسلىك ، تاماكا چەكمەسلىك ، ئوغرىلىق قىلماسلىق ، زىنا قىلماسلىق ، ھارام يېمەسلىك قاتارلىق ئەخلاق ئۆلچەملىرى ئۇيغۇرلار-نىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىدا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە . بىراق ، شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى ، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش بىلەن ئۇلار-نىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە ئىدېئولوگىيىسىدە بۇ دىنغا خاس چوڭقۇر ئەقىدە - ئادەت بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ ، بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن-دەك ، ئىسلام دىنىدىن ئاۋۋال ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ

دائىم ياغ پۇرىتىپ تۇرىدىغان ئادەتلەر ھېلىمۇ بار.

مانى ۋە خرىستىئان (نېستورى) دىنلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا تارقالغان ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزاق ھەم مەركەزلىك بولۇپ، بۇ دىنلار مەلۇم سىياسىي ئىستەك ھەم ئىقتىسادىي ئېھتىياج قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن تارقالغان ھەم بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن. بىراق، ئومۇمىي بىر ھال ھەم كەڭ ئاساسنى شەكىللەندۈرەلمىگەن ۋە ئانچە چوڭقۇر يىلتىز تارتالمىغان. ئەمما، خەلقنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇيغۇن كېلىپ، ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە بۇ دىنلارنىڭمۇ قىسمەن تەسىرلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، مانى دىنى ئەقىدىلىرىدىن يورۇقلۇقنى ئۇلۇغلاش، ئاي، كۈن كۆيسە پاكى تۇتۇلسا نەزىر قىلىپ، دۇئا - تەكبىر ئېيتىپ، ئاي، كۈننىڭ تېزرەك ئەسلىگە كېلىشىنى تىلەش؛ پەرزەنتلىرىگە ئىسىم قويغاندا ئاي، كۈن، يۇلتۇز نامىنى ياكى ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىنغان ئىسىملارنى قويۇش قاتارلىقلار ساقلانغان.

5. ئىسلام دىنى

ئىسلام دىنى مىلادىيە 610 — 632 - يىللاردا ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىنىڭ مەككە شەھىرىدە مۇھەممەد پەيغەمبەر تەرىپىدىن ئىنسانلارغا تارقالغان، X ئەسىردە شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن بولۇپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەشقەردە تۇنجى بولۇپ ئۇنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسلام دىنى ئىلگىرى - كېيىن خوتەن ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب، شىمالى ھەمدە شەرقىي ئېتىكىدىكى جايلارغا كەڭ تارقىلىپ ئومۇملاشقان.

ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە يېڭىلىنىش ئېلىپ كەلدى. يەنى بۇ دىن 1000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت جەريانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاڭ، ئېتىقادىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈپ، شىنجاڭدىكى دىنلار ئىچىدە تارقىلىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ، تەسىرى ئەڭ

(2) ئابدۇكېرىم رەھمان : «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1989 - يىل 7 - ئاي نەشرى .
(3) ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا : «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1993 - يىل 4 - ئاي نەشرى .
(4) ئابدۇكېرىم رەھمان : «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن توغۇلغان ھېسلار» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1993 - يىل 9 - ئاي نەشرى .
(5) «شىنجاڭدىكى دىنلار» (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئورنى) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1989- يىل 1 - ئاي خەنزۇچە نەشرى .
(6) ئەسئەت سۇلايمان : «ئۇيغۇر بۆرە توتېم مەدەنىيىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2001 - يىل 2 - ئاي نەشرى .
(7) مېھرىئاي ئابدۇلھەلىم : «ئۇيغۇرلاردىكى ‹ئىسرىق سېلىش› ئادىتى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 2001 - يىلى 3 - سان .
(8) ئابدۇلھەمىد مۇھەممەد : «فولكلور نۇقتىسىدىن ھېيت - بايراملار ھەققىدە مۇلاھىزە» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 2001 - يىلى 3 - ئاي .
(9) ئابدۇرەھىم مۇھەممەد : «مانى دىنى ۋە ئۇيغۇرلار» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 2001 - يىلى 1 - سان .
(10) مۇختار قادىر : « ‹پېرە ئويناپ داۋالاش› نىڭ سىرى» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1996 - يىلى 4 - سان .
(11) مۇختار مۇھەممەد روزى : «ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان دىنلار ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى تۇرمۇشتىكى تەسىرى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ، 1999 - يىلى 2 - سان .
(12) مۇھەممەد يۇسۇپ تاھىر ، سابىت ئابدۇخالىق : «ئىپتىدائىي زوروئاستىر دىنى ۋە ئۇنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى ئىزلىرى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1999 - يىلى 3 - سان

تەسىرىمۇ ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن ، ھەتتا بەزى ئېتىقاد ئادەتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولغاچقا ، ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدە ـ ئادەتلىرى بىلەن يۇغۇ-رۇلۇپ ، بىرگە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى ھەمدە نۇرغۇن تەرەپلەردە ئۆزئارا قوشۇلۇپ ، بىر ـ بىرىنى تولۇقلاپ باردى . شۇڭا ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىر-قى ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەقىدە ـ ئېتىقاد ئادەتلىرى ۋە بىرقىسىم مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرنىڭ قايسى دىنىنىڭ ئىكەنلىكىنى ئايرىۋالغىلى بولمايدىغان ھالەت شەكىللەندى . ھالبۇكى ، مەكىت رايونى ئۆزىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك ئورنى بىلەن پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ھازىر مەۋجۇت بولغان ئىجتىمائىي ھالەتتىن باشقا ، قەدىمكى دىنلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئېتىقاد ـ ئادەتلىرى ، ئەقىدە ـ ئەھكام-لىرىنى ناھايىتى روشەن ساقلاپ كەلمەكتە .

يۇقىرىدا بىز كۆرسەتكەن قەدىمكى دىنلارنىڭ مەكىت رايونىدىكى تەسىرلىرى ئاشۇ دىنلارنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقاد ۋە دىنىي پائالىيەتلىرىگە مەنسۇپ بولسىمۇ ، ئۇزاق ئەسىرلىك ئۆتمۈش جەريانىدا ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە قوشۇلۇپ ، سىڭىشىپ كەتتى . ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ، فولكلورلىرى ۋە مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا قەدىمكى دىنلارنىڭ ئاشۇ قالدۇق تەسىرلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ . بىراق ، دىنىي ئېتىقادنى ئۇزاق ئەسىرلەر جەريانىدا شەكىللەنگەن خەلقنىڭ ئەنئەنە ۋە ئادەتلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە ، ھەممىگە ئوخشاش مۇئامىلە قى-لىشقا بولمايدۇ .

پايدىلانغان ماتېرىياللار

(1) ئابدۇكېرىم رەھمان ، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ، شېرىپ خۇشتار : «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» ، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىيا-تى ، 1996 ـ يىل 8 ـ ئاي نەشرى .

رىدا ئەكس ئەتكەن تۆرلۈك تارىخى، ئىجتىمائىي ئامىللىرى ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرى ئارقىلىق، شۇ جاينىڭ تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتىدا تارىختىن بۇيان چىگىش، مۇجمەل قالغان مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بېرىشتە ھەم بىر پۈتۈن يەرلىك تارىخ - مەدەنىيەتنى بايان قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. مەكىت يەر ناملىرى مەدەنىيىتى ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى

يەر ناملىرى مەدەنىيىتى مەلۇم بىر جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم، يەنى دۆلەت، رايون ئۇقۇمىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى، تىل، تارىخى ۋە تارىختا تۇتقان ئورنى، شۇنىڭدەك كۆرسەتكەن تەسىرى ئارقىسىدا مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت ئامىلى بولۇپ، يەر ناملىرىدا تىل، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرى مۇجەسسەملەنگەن بولغاچقا، قەدىمكى مىللەت ۋە قەبىلىلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان مەدەنىيەت بىۋاسىتە ۋە ۋاسىتىلىك ھالدا يەر ناملىرى ئارقىلىق بىزگە بىلىنىدۇ ھەم يەر ناملىرىنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى ئارقىلىق قەدىمكى تارىخ - مەدەنىيەتتىن ئۇچۇر ئېلىپ كېلىدۇ.

مەكىتنىڭ يەر ناملىرى ئوخشاشلا مەكىتنىڭ تارىخ، مىللەت، تىل، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ئامىللارنى مۇجەسسەم قىلغان ھالدا مەكىت يەر ناملىرى مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. مەكىتنىڭ يەر ناملىرى مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ كونكرېت تىلغا ئالغىنىمىزدا، ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن تېخىمۇ كەڭرى ھەم ئىنچىكە بولۇپ، مەكىتتىن ئىبارەت بۇ قەدىمكى بوستانلىقنىڭ بارلىق ئۆتمۈشى ۋە تارىخى مانا شۇ مەكىت يەرناملىرى ۋە ئۇ بارلىققا كەلتۈرگەن يەر ناملىرى مەدەنىيىتى ئارقىلىق بىزگە مەلۇم بولىدۇ.

مەلۇمكى، يەر ناملىرى جۇغراپىيىلىك سۇبىستانسىيىلەرنىڭ خاس

مەكىت يەرناملىرى مەدەنىيىتى

يەر ناملىرى ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ تارىخىغا ئەگىشىپ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىمىزغا سىڭىپ كىرىش بىلەن دۇنيانىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىغا ئۈزلۈكسىز تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى[①]. ئۇ ئۆزى بارلىققا كەلگەن ئالاھىدە تارىخىي شارائىت ۋە ئالاھىدە تارىخىي تەرەققىيات جەريانى ئارقىلىق مەلۇم بىر دۆلەت، مەلۇم بىر رايون ۋە مەلۇم بىر جاي ئۇچۇن تېخىمۇ كونكرېت ۋە تېخىمۇ چوڭقۇر مەنە، مەدەنىيەت قاتلىمىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشىنى مەلۇم بىر جاي ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇ «شۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، تەبىئىي شەرت ـ شارائىت ئالاھىدىلىكى، كان بايلىقلىرى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى، شۇ جايدا ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر، قەھرىمانلارنىڭ نامى، شۇ ئورۇننى بويسۇندۇرغۇچى بايقىغۇچىلارنىڭ نامى، يۈز بەرگەن ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ھادىسىلەر... قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن قويۇلغان بولۇپ، ئادەتتە جۇغراپىيىلىك شەرت ـ شارائىت ئەكس ئەتكەن ئىسىملار ۋە تارىخىي شەرت ـ شارائىت ئەكس ئەتكەن ئىسىملار» دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بۇ ئىسىملار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە تارىخىي تەرەققىيات، خانلىقلارنىڭ ئالمىشىشى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ۋە مەدەنىي ھاياتىنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.[②] مانا شۇ مەنىدىن ئالغاندا، يەر ناملىرى بىر جاينىڭ يەر ناملى-

---

① قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى، تاشپۇلات ئابدۇراخمان: «يەر ناملىرى ئىلمى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى، 2000 ـ يىل 1 ـ ئاي نەشرى، 1 ـ بەت.

② راخمان تۆمۈر شاھ: «يەر ناملىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (تەبىئىي پەن قىسمى)، 1984 ـ يىلى 1 ـ سان، 81 ـ بەت.

مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

4) مەكىت رايونىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي تۈزۈملىرىنى تەتقىق قىلىشنى ۋاسىتىلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

5) مەكىت رايونىدىكى قەدىمكى تىل ۋە دىئالېكتلار تەتقىقاتىغا دائىر بىرىنچى قول ماتېرىيال ۋە دەلىل - ئىسپاتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

6) مەكىت يەر ناملىرىنى قېلىپلاشتۇرۇش، خەرىتە ئىشلەش، تەزكىرە يېزىش ۋە يەر - جاي، چېگرا ماجىرالىرىنى ھەل قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى ئىلمىي ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

2. مەكىت يەر ناملىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى

يەر ناملىرى سۆز ۋە سۆز تۈركۈملىرىدىن تۈزۈلىدۇ. يەر ناملىرىنىڭ ئۆزى مۇستەقىل بىرلىككە ئىگە سۆزلۈك بولۇپ، ئۇ سۆز تومۇرى، سۆز ئۇلانمىلىرى ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلگەن. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تىل ئۆزىگە خاس تارىخىي باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈش ئارقىلىق، سۆز ۋە سۆز تۈركۈملىرىگە ئايلىنىش جەريانىدا ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان يەر ناملىرىغىمۇ ئۆزىنىڭ تەسىرىنى سىڭدۈرگەن.

يەر ناملىرىنىڭ تۈزۈلۈشىدە ئەڭ مۇھىمى، جۇغراپىيىلىك گەۋدىلەرگە بېرىلگەن ئاتاش ئادەتلىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئۇسۇلى، يەنى سۆز قۇرۇلمىسى كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولۇپ، ئومۇمەن يەر ناملىرىنىڭ مەنىسى، شەكلى، دائىرىسى ۋە خاراكتېرىگە ئاساسەن يەر ناملىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىنى، مەقسىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يەر ناملىرى شىنجاڭ يەر ناملىرى تۈرى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ مۇھىم تۈر ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى يەر ناملىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ئۇيغۇرلارنىڭ پسىخىكىسى، ئۆرپ - ئادىتى، تۇرمۇشى، ئىقتىسادى، دۇنيا قارىشى قاتارلىقلار تەرىپىدىن بەلگىلەن-

ئىسىملىرى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ماكان ئۇقۇمىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقى ۋە تىلدا كۆپ قوللىنىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلۇشىغا قويۇلىدىغان تەلەپمۇ يۇقىرى بولىدۇ. بۇ ھال يەر نامىلىرىنىڭ ئىسپىي تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشىنى بەلگىلىگەن. ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، تارىختا ھەربىر سۇلالە ياكى ھاكىمىيەت ئالماشقان ئەھۋالدىمۇ يەر نامىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى 2% تىن ئاشمىغان، بەزى يەر نامىلىرى نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە ئەينەن ساقلىنىپ كەلگەن، بەزى يەر نامىلىرى ھەتتا مىللەت ياكى ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئەسلىي ماكانىدىن كۆچۈپ كەتكەن ياكى يوقىلىپ كەتكەن ئەھۋالدىمۇ، ئەسىرلەر بويى ئىستېمال قىلىنىپ كەلگەن①. بىراق، شىنجاڭدىكى يەر نامىلىرىنىڭ، جۈملىدىن مەكىت ناھىيىسىدىكى يەر نامىلىرىنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتى خېلىلا يۇقىرى بولۇپ، نۇرغۇنلىغان تارىخىي ناملار ئۆزگىرىپ كەتكەن ۋە يېڭىدىن بارلىققا كېلىپ ۋارىيانتلانغان. بۇ ھال ۋە مەكىت يەر نامىلىرى ئۆزئىچىگە ئالغان تۈرلۈك تارىخىي، ئىجتىمائىي ئامىللار ۋە مەدەنىيەت ئامىللىرى جەھەتتە بىرمۇنچە چىگىش، مۇجمەل مەسىلىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، مەكىت يەر نامىلىرىنى ئەتراپلىق ۋە كۆپ قاتلاملىق تەتقىق قىلىش زۆرۈرىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

مەكىت يەر نامىلىرى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي قىممىتى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ:

1) مەكىتنىڭ تارىخ ۋە ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتىنى دەلىل - ئىسپاتلارغا ئىگە قىلىدۇ.

2) مەكىت يەر - جاي نامىلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىۋېلىشىمىزغا ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشلىرىنى ئېنىقلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ.

3) مەكىت رايونىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ھازىرقى ۋە تارىخىي

---

① ئارسلان ئابدۇللا: «شىنجاڭدىكى يەر نامىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى توغرىسىدىكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقات» (ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 - يىل 6 - ئاي نەشرى، 168 - بەت.

-رىدىن كېلىپ چىققان يەرناملىرى. مەسىلەن، «مەكىت»، «يېڭىئا-ۋات»، «قىزىلئاۋات»، «بازارجەمى»، «ئاقبەل پاختىلىق»، «لايلىق پاختىلىق»، «مەكىت پاختىلىق»، «لايداڭ»، «قۇمقىسار»، «غولمە-ھەللە»، «دولان مەھەللىسى»... قاتارلىقلار.

4. ئادەم ئىسىملىرىدىن كېلىپ چىققان يەر ناملىرى. مەسىلەن، «زورىخان كوكۇل ئورمانلىقى»، «قاسىم ئوسچى كۆلى»، «ھېزىز زىيانىڭ سازلىقى»، «ھېزىز بەگنىڭ ئۆستىڭى»، «پەيزىلنىڭ سازلى-قى»، «بايمەتنىڭ سازلىقى»، «سوپىنىڭ زەيلىكى»، «پەيزىلدۆڭ» قاتارلىقلار.

5. تەبىئىي مۇھىت ۋە جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكتىن كېلىپ چىققان يەر ناملىرى. ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق مۇددەت تەبىئەت بىلەن كۆرەش قىلىپ، تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش داۋامىدا تەبىئىي ھادىسىلەر بىلەن ئۆزى ياشاپ كەلگەن بۇ زېمىنغا نام قويۇپ، تىل بايلىقىنى بېيىتىپ كەلدى. مەسىلەن، «دۆڭمەھەللە»، «غولمەھەللە»، «سوپا-دۆڭ»، «يوغان باش دۆڭ»، «ئاپتاپ چاقار كەنتى»، «چوڭقۇر مەھەل-لە»، «ئويېبۇغداي»، «ئاچا دۆڭ»، «ئارا قوتان»، «دەرۋازا توغراق»، «ئارا نو»، «ئاياغتام»، «قاش بويى»، «قۇم دۆڭ»، «ئاياغ مەھەللە»، «دەرۋازا قۇم»، «ياتا قۇم»، «قۇمقىسار»، «تۆۋەن تاۋار كېسىكى»، «يۇقىرى تاۋار كېسىكى»، «چوقا تاغ»، «تۆپى شور»، «جاڭگال»، «بەشيول پونكىتى» قاتارلىقلار.

6. سۇ ۋە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان يەر ناملىرى. ئۇيغۇر خەلقى كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي ھالدا يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم دېھقانچىلىق ھاياتىغا كۆچكەن. ئۇزاقتىن بۇيان قۇرغاق ھەم يېرىم قۇرغاق بولغان ئىقلىم شارائىتىدا ياشاپ كەلگەچكە، ئۇلار سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، سۇ ئىنشائاتى ئېلىپ بېرىش داۋامىدا نۇرغۇن ئېرىق - ئۆس-تەڭ، كۆۋرۈكلەرنى ياسىغان. قۇدۇق، كۆللەرنى قازغان، توغان،

گەن . ئۇيغۇرلار يىراق قەدىمكى زاماندىن باشلاپلا ھەرقايسى جايلارغا ئوخشىمىغان ناملارنى بەرگەن[1].

ئۇيغۇر تىلىدىكى يەر نامىلىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى قانۇنىيەتلىك ، مۇرەككەپ ، كۆپ خىل بولۇپ ، ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇش جەريانىدا يەر نامىلىرىنى قويۇش ۋە تەبىئىي مۇھىت ئەھۋالىغا قاراپ يەر نامىلىرىنى قويۇش دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ . مەكتەپ يەر نامىلىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا ، مەكتەپ يەر نامىلىرى يۇقىرىقى ئىككى چوڭ ئالاھىدىلىك ۋە قانۇنىيەتتىن باشقا ، يەنە كونكرېت بىرقانچە تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە .

1 . دىنىي ئېتىقاد ۋە دىنىي ئۆرپ - ئادەت تەسىرىدىن كېلىپ چىققان يەر نامىلىرى . مەسىلەن ، «مازار مەھەللىسى» ، «باشقايدى مازار» ، «قوم مازار» ، «ئاچادۆڭ مازار» ، «كۆكتاللىق ئاتام مازىرى» ، «قىزىلچى مازىرى» ، «مازار جاڭگال» ، «شېھىتلىك سازلىقى» ، «شېھىتدۆڭ مازىرى» ، «قاپاق ئاستى» قاتارلىقلار دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ۋەجىدىن قويۇلغان بولۇپ ، بۇ مول بولغان دىنىي مەدەنىيەتنىڭ نامايەندىسىدۇر .

2 . يەرلىك تارىخىي ۋەقەلەر ۋە مىللىي ئۆرپ - ئادەت ئاساسىدا قويۇلغان يەر نامىلىرى . ئۇيغۇر مىللىتى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە بولغان ئورغۇنلىغان ئۆرپ - ئادەتلىرى بولۇپ ، ئۇيغۇر تىلىمىزدىكى ئىسىملاردىن بۇ ئادەتلەرنى ئەينەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ . مەسىلەن ، «قارا ئۆي» ، «شېھىتدۆڭ» ، «قاپاق ئاستى» ، «ھاردۇقئالدى» ، «تاتار ئۆستەڭ» ، «بۇلۇڭلاڭقا» ، «ئارالاڭقا» ، «چولاق ئاستى» ، «قورالىق» ، «ئۆكتەكۆل» ، «تاۋار كېسىكى» قاتارلىقلار .

3 . مىللەتلەرنىڭ كۆچۈش ، خەلقلەرنىڭ ئۆز ئارا يۇتكىلىش تەسە-

---

[1] قۇربانجان ئابلىمىت نۇرۇزى ، ئاشىمۇھەممەت ئابدۇراخمان : «يەر نامىلىرى ئىلمى» ، شىنجاڭ يەن - تېخنىكا - سەھىيە نەشرىياتى ، 2000 - يىل 1 - ئاي نەشرى ، 131 — ، 132 — ، 135 - ، 136 - بەتلەر .

كەلگەن، خەلقىمىز ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرۈشكە باشلىغان. مەسىلەن، «دۆڭ قوتان»، «ئۆيلۈق»، «جەرەندۆڭ» قاتارلىقلار.

9. دېھقانچىلىققا ئائىت بولغان يەر ناملىرى. مەسىلەن، «ئۈچيۈزمو»، «چامغۇرلۇق»، «بوز كەنت»، «ئەللىك كەتمەن»، «ئۆيبۇغداي»، «ئون ئوتاق»، «كېۋەزلىك»، «مەدەنىي پاختىلىق»، «ئاقبەل پاختىلىق»، «لاپلىق پاختىلىق»، «خاندى»، «ئاچچىق تال» قاتارلىقلار.

10. ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىككە مۇناسىۋەتلىك بولغان يەر ناملىرى. خەلقىمىز باغۋەنچىلىككە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. شۇڭا، مەكىت مېۋە - چېۋە ماكانى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئۇيغۇر خەلقى مېۋە يېتىشتۈرۈشكە تولىمۇ ماھىر بولۇپ، بىر خىل مېۋە دەرىخىگە باشقا بىر خىل مېۋە دەرىخىنىڭ نوتىسىنى ئۇلاپ، بىر تۈپ مېۋە دەرىخىدىن بىرنەچچە خىل مېۋە ئالىدىغانلىقى بۇنىڭ ئىسپاتى. خەلقىمىز تۈرلۈك مېۋىلەردىن ئارىلاشما باغ يېتىشتۈرۈشتىن باشقا، يەنە مېۋىنىڭ بىرەر تۈرى بىلەن مەخسۇسلاشقان باغ بىنا قىلىپ كەلگەن. مەكىتتە نۇرغۇن يەر ناملىرىنىڭ «باغ» سۆزى بىلەن ئاتىلىشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، «باغۋەن»، «كۆتەكلىك»، «قاقشال»، «جىگدىلىك»، «باغئېرىق»، «باغئاۋات»، «تاللىق»، «ئويباغ»، «سۆگەت كۆل»، «يالغۇز توغراق» قاتارلىقلار.

11. ھۈنەر - كەسىپكە دائىر سۆزلەر بىلەن ياسالغان يەر ناملىرى. مەسىلەن، «قازانچى مەھەللىسى»، «يار خۇمدان»، «بولقا»، «تۆمۈرەك»، «خۇمدان مەھەللىسى»، «چوڭ تۈگمەن»، «تۇماق بازىرى» قاتارلىقلار. بۇلار خەلقىمىزنىڭ قانداق يوللار بىلەن تىرىكچىلىك قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

12. بازارلارغا مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى. خەلقىمىز قەدىمدىن تارتىپ سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆزلە-

چۆشۈرگە ، كۆچۈرمە ، توما قاتارلىق سۇ ئايرىش ۋە كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەسلىھەلىرىنى قۇرۇپ چىققان . بۇنداق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇ-لۇشلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداملىق ، ئەمگەكچان روھىنىڭ گۇۋاھ ـ شاھىتى سۈپىتىدە يەر نامى بولۇپ ساقلىنىۋاتىدۇ . شۇڭا ، مەكىت ناھىيىسىدە سۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان يەرناملىرى ئىنتايىن كۆپ . مەسىلەن ، «ئوردا كۆل» ، «بولقا ئۆستەڭ بويى» ، «يېڭى ئۆستەڭ» ، «قوش ئېقىن» ، «بوز ئۆستەڭ» ، «يار كۆل» ، «غاز كۆل» ، «كۆك كۆل» ، «قاش بويى» ، «كاما كۆل» ، «چوڭ ئېرىق» ، «ئوق ئېرىق» ، «شور كۆل» ، «تاتار ئۆستەڭ» ، «سېرىق كۆل» ، «قوش ئۆستەڭ» ، «قۇم قودۇق» ، «تىزناپ بويى» ، «ئېقىن بويى» ، «داش كۆل» ، «مىنەك كۆل» ، «زىغىرلىق كۆل» قا-تارلىقلار .

7 . ئوۋچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان يەر ناملىرى . ئۇيغۇر خەلقى باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئۇزاق زامان ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەن . بۇلار ئوۋ غەنىيمەتلىرىنىڭ گۆشى بىلەن ئوزۇقلى-نىپ ، تېرىسىدىن كىيىم ـ كېچەك كىيگەن دەسلەپكى چاغلاردا تاش ، كالتەكنى ئوۋ ئوۋلاش ۋاسىتىسى قىلغان بولسا ، كېيىن ئوۋ قوراللىرى تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ ، نەيزە ، ئوقيا بارلىققا كەلگەن ، كېيىن يەنە تەرەققىي قىلىپ ، تۇزاق ، قاپقان ئىجاد قىلىنغان . ئىت ، بۈركۈت ، قارچىغا قاتارلىقلار قولغا ئۆگىتىلگەندىن كېيىن ، بۇلار ئوۋ ئوۋلاشتا بىردىنبىر قورال بولۇپ قالغان . مەكىت ناھىيىسىدە ئوۋچىلىققا دائىر سۆزلەر بىلەن ياسالغان يەر ناملىرىدىن «قورما» ، «ئارالاڭقا» ، «بو-لۇڭ لاڭقا» ، «جەرەندۆڭ» ، «چوماق ئوردى» دېگەندەك ناملار ئوۋچى-لىقنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

8 . چارۋىچىلىققا مۇناسىۋەتلىك بولغان يەر ناملىرى . ئىنسانلار ئوۋچىلىق قىلىش جەريانىدا ياۋايى ھايۋانلارنى تۇتۇپ قولغا ئۆگىتىپ ، ئۇلارنى كۆپەيتكەن . شۇنىڭ بىلەن تەدرىجىي ھالدا چارۋىچىلىق بارلىققا

15 . ھايۋانات ۋە قۇشلارنىڭ ناملىرىغا مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . مەسىلەن ، «جەرەندۆڭ» ، «تۆگە دۆڭ» ، «ساچقاق» ، «بىر ئېغىز» ، «غازكۆل» ، «ھۆۋقۇشدۆڭ» ، «تۆۋەن ھاڭغىتلىق» ، «ئۇقا-لىق» ، «كالا دۆڭ» ، «تىكەنلىك» ، «ئوكىلىق سازلىقى» ، «كېيىك تال» ، «بوتايلاق بازىرى» ، «پاختەكلىك» قاتارلىقلار .

16 . ئادەملەرنىڭ سۈپەت - قىياپەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . مەسىلەن ، «خوجا ئاۋات» ، «سوپى مەھەللىسى» ، «باي مەھەللى-سى» ، «ھاجىئاۋات» ، «ھاجى قۇم» ، «سوپا دۆڭ» ، «بايچەك كوكۇلا» ، «قەلەندەر زەيلىكى» ، «شاڭيۇ كەنتى» قاتارلىقلار .

17 . ئۆسۈملۈك ناملىرىغا مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . مەسىلەن ، «چامغۇرلۇق» ، «يانتاق يېزىسى» ، «يۇقىرى ئاقتىكەن» ، «قىياقلىق ئۆي» ، «ئاقتىكەن لالما كەنتى» ، «كېۋەزلىك كەنتى» ، «چى-رىمدانلىق» ، «كەندىرلىك» ، «قومۇش مەھەللە» ، «چىگىلىك كەنتى» ، «چىغلىق كەنتى» ، «چىگە توقاي» ، «زىغىرلىق كۆل» ، «پاقما يۇلغۇنلۇق» قاتارلىقلار .

18 . قەدىمكى قونالغۇلار ، ئۆتەڭلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . مەسىلەن ، «لەڭگەر مەھەللىسى» ، «لەڭگەر كەنتى» ، «باش لەڭگەر» ، «يىلانلىق» ، «دۆكۈ» (دەريا ئۆتكىلى) قاتارلىقلار .

19 . خان - پادىشاھلار ، بەگ - غوجاملار نامىغا مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . مەسىلەن ، «خاندى (خاڭدى) كەنتى» ، «خانىناماز» ، «خانكۆل» ، «قىزىلئاۋات» ، «قىزىلچى كەنتى» ، «خوجائاۋات» ، «ئورداكۆل» ، «ھاجىئاۋات كەنتى» ، «سوپا دۆڭ كەنتى» ، «شېھىت-دۆڭ» قاتارلىقلار .

20 . باشقا يۇرتلارنىڭ ناملىرىغا مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . مە-سىلەن ، «پوسكام كەنتى» ، «قەشقەر مەھەللىسى» ، «پوسكام لالما كەنتى» ، «تېرىم مەھەللىسى» ، «چاسا كەنتى» ، «ئاقسۇ قۇدۇق» ، «يەرمەن كەنتى» ، «ئاقبەل پاختىلىق» ، «لايلىق پاختىلىق» قاتارلىقلار .

21 . توتېم ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . قەدىمكى دەۋر-

رى ئىشلەپچىقارغان تۈرلۈك قول ھۈنەرۋەنچىلىك ، دېھقانچىلىق ، باغ-ۋەنچىلىك ، چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى بازار ئارقىلىق ئەركىن ئالماشتۇرۇپ كەلگەن . شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى جايلاردا ھەپتە-نىڭ مەلۇم كۈنلىرىنى دەۋر قىلىپ تۈرىدىغان بازارلارنى يولغا قويغاندىن باشقا ، يەنە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى بويىچە مەخسۇس كىچىك بازارلارنى شەكىللەندۈرگەن . شۇڭا ، يېزىلاردا «دۈشەنبە بازار» ، «چارشەنبە بازار» ، «شەنبە بازار» دېگەندەك ھەپتىنىڭ مەلۇم كۈنلىرى بىلەن ئاتىلىدىغان بازارلاردىن باشقا ، يەنە شەھەر ئىچىدە «قوناق بازىرى» ، «ياغ بازىرى» ، «ئۆرۈك بازىرى» ، «پاختا بازىرى» ، «جوۋا» (ئاشلىق بازىرى) ، «توخۇ بازىرى» ، «سۈت - قايماق بازىرى» ، «مال بازىرى» (چارۋا مال بازىرى) ، «ئۈتۈك بازىرى» ، «ياغاچ بازىرى» ، «بورا بازىرى» «پاختا بازىرى» ، «بازار جەمى» ، «يېڭى بازار» ، «شەھەر كەنتى» ، «شىياڭگاڭ بازىرى» ، «بو-تايلاق بازىرى» دېگەنگە ئوخشاش مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى بويىچە ئاتالغان مەھەللىلەر ھازىرغىچە بار .

13 . تەبىئىي مەنزىرىگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . مەسىلەن ، «قاقشال كەنتى» ، «ئاقبۆلمە» ، «تېتىر» ، «كۆۋرۈكلۈك كەنتى» ، «داش كەنتى» ، «تام دۆڭ كەنتى» ، «كۆككۆل كەن-تى» ، «قاشبويى كەنتى» ، «كاما كۆل» ، «تۆپى شور» ، «قۇم دۆڭ» ، «دۆڭ مەھەللە» ، «دەرۋازا قۇم» ، «سېرىق كۆل» ، «قوش ئۆستەڭ» ، «غول مەھەللە» ، «خادىلىق» ، «شال قۇدۇق» ، «جىلغا» ، «ئۈچ ئاچال» ، «داڭقان چۆل» ، «ئەيدەك تام» ، «تۈز تاغ» ، «شور كۆل» ، «چوڭ زېيلىك» ، «شامال سازلىقى» ، «تىكەنلىك ئويمات» ، «قازانكۆل» ، «ئاق دالا» ، «سېرىقباش كەنتى» قاتارلىقلار .

14 . چالغۇ ئەسۋابلارغا مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى . مەسىلەن ، «ناغرىچى» ، «غېجەك ئورمان» قاتارلىقلار .

شەكلىدىن ئايرىلالمايدىغانلىقى بىلەن يەنە ئۆزگىچە يەر ناملىرى مەدەنىيەت قاتلىمىنى شەكىللەندۈرگەن . يەر ناملىرى مەلۇم بىر رايون ياكى دۆلەت دائىرىسى ئىچىدە مەيدانغا كەلگەن تارىخىي دەۋرلىك مەدەنىيەت سىستېمىسىنى ئۆزىنىڭ پەيدا بولۇش ، تەرەققىي قىلىش مەنبەسى قىلىدۇ . بۇ ئارقىلىق يەر ناملىرىنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى مەيدانغا كېلىدۇ .

يەر ناملىرى مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت قاتلىمى مەيلى قايسى زامان ۋە ماكان جەھەتتىن بولسۇن ياكى قايسى مىللەت ، قايسى تىل سىستېمىسىغا تەۋە مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گەۋدىسىدىن بولسۇن ، مەدەنىيەت ھادىسىسى ئوخشاشلا ھامان ئۆزىنىڭ قاتلاملىقى بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ، تەرەققىي قىلىدۇ ياكى ئۆزگىرىدۇ . شۇڭا ، يەر ناملىرى مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت قاتلىمى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە ، ئۇنىڭ بىر پۈتۈن قۇرۇلمىسىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش بىلەن بىرگە مەلۇم بىر جۇغراپىيىلىك سىستېمىسى ۋە تىل سىستېمىسى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت تىپلىرىغا ئېتىبار بېرىش كېرەك . يەر ناملىرى ئەنە شۇ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگىچە سىڭىپ كەتكەن ۋە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان مەدەنىيەت ساقىندىلىرى بىلەن ئۇچراشقان بولغاچقا ، يەر ناملىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ۋە مەدەنىيەت قاتلىمى ھەم چوڭقۇر ، ھەم مۇرەككەپ بولىدۇ[1] .

مەكىت يەر ناملىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، مەكىت يەر ناملىرىنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ .

1 . مەكىت يەر ناملىرىدا ئەكس ئەتكەن تارىخىي ئامىللار

يەر ناملىرى ئومۇمىي جەھەتتىن جۇغراپىيىلىك سۇبستانسىيىلەرنى بىلدۈرسىمۇ ، ئۇلارنىڭ قويۇلۇشى تارىخىي شەخسلەر ، تارىخىي ۋەقە-

① قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى ، تاشمۇھەممەت ئابدۇراخمان : «يەر ناملىرى ئىلمى» ، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا - سەھىيە نەشرىياتى ، 2000 - يىل 1 - ئاي نەشرى ، 161 - ، 162 - ، 174 - بەتلەر .

لەرگە خاس بولغان يەر ناملىرىنىڭ ھەممىسى قەدىمكى مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ توتېم نامىدىن كەلگەن، دېيىشكە بولىدۇ. ئىپتىدائىي دەۋرلەردە ھەربىر ئۇرۇق ۋە قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا توتېم بەلگىسى بولاتتى، شۇڭا شۇ دەۋردىكى يەر - جاي ناملىرىمۇ ئاشۇ توتېم نامىنى ئاساس قىلاتتى. ئەپسۇسكى، ھازىرغىچە مەلۇم بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يەر ناملىرىدىن قارىغاندا، توتېم نامى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى ناھايىتى ئاز. قەدىمدە ئۇيغۇرلار تاغ ۋە دەل - دەرەخلەرگە ئېتىقاد قىلاتتى ھەمدە ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس ئىلاھى دەپ قاراپ، ئۆزلىرىگە قۇت، نىشان قىلاتتى. مەسىلەن، «قارا دۆڭ»، «قارا كۆۋرۈك»، «قارادولان»، «قارا ئۆي» ناملىرى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

22. سان - سىپىرلارغا مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى. مەسىلەن، «ئۈچيۈزمو»، «ئەللىك كەتمەن»، «تۈمەنتال» قاتارلىقلار.

23. رەڭلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى. مەسىلەن، «كۆك كۆل»، «ئاق بەل»، «ئاقبۆلمە»، «قارا دۆڭ»، «قىزىلئاۋات»، «قىزىلچى كەنتى» قاتارلىقلار.

24. ھەپتە - كۈنلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى. مەسىلەن، «يەكشەنبە بازار»، «دۈشەنبە بازار»، «شەنبە بازار»، «ئازنا بازار» قاتارلىقلار.

25. كۈتۈلمىگەن ۋەقە - ھادىسىلەر سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان يەر ناملىرى. مەسىلەن، «خامان كۆيدى»، «قاپاق ئاستى»، «يارچاق-تى» قاتارلىقلار.

3. مەكتەپ يەر ناملىرىنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى

يەر ناملىرى — ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ھادىسىسى. ئۇ بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى، مەدەنىيەت ھادىسىسى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەنلىكى، ئېنىقراقى، مىللەت ۋە قەبىلىلەر ياراتقان مەدەنىيەتنىڭ يەر ناملىرى ئارقىلىقلا تونۇلىدىغانلىقى ھەمدە ھەرقانداق بىر يەرنامىنىڭ ھەرخىل مەدەنىيەت

ھەققىدىكى ئۇچۇرلار تولىمۇ ئاز . يېقىنقى 10 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان مەكىتنىڭ تارىخ ، مەدەنىيىتىگە ئائىت تەتقىقاتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى ، مەكىتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى يەنىلا شۇ مەكىت يەر - جاي نامىلىرى ئارقىلىق ، مەكىتنىڭ ئۆزىگە ئالاقىدار بولغان يەر نامىلىرى بىلەن ئېنىقلاشقا توغرا كەلدى .

ئىلگىرى مەكىتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى توغرىسىدا ، جۈملىدىن مەكىتتە قاچاندىن باشلاپ ئاھالە ياشىغانلىقى توغرىسىدا مۇجمەل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كېلىنگەنىدى . بىزنىڭ «مەكىت» نامى ھەققىدىكى ئىزدىنىشىمىز ، بۇ نامنىڭ ئېتىنىك كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىن ، مەكىتتە مىلادىيە XI ، XII ئەسىرلەردە زور كۆلەمدىكى ئاھالىنىڭ چوڭ كۆچۈشى يۈز بەرگەنلىكىنى ، مۇشۇ كۆچۈشتىن باشلاپ «مەكىت» دېگەن بۇ نامنىڭ دولان (يەكەن) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى قەدىمىي بوستانلىققا يەر نامى بولۇپ قالغانلىقىنى ، شۇنىڭدىن باشلاپ مەكىت ئاھالىسىنىڭ تارىخىي يازمىلاردا تىلغا ئېلىنىشقا باشلىغانلىقىنى بىلىشكە ئىمكان بولدى . ئۇنىڭدىن باشقا ، «مەكىت» نامىغا ئالاقىدار ئەپسانە - رىۋايەتلەردىنمۇ مەكىتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى ۋە ئۇلارنىڭ كۆچۈشى ، ئۆزئارا قوشۇلۇشى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە مەلۇم چۈشەنچىلەر ھاسىل بولدى .

2) مەكىت يەر - نامىلىرى مەكىتتە ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ پائالىيەت ئىزلىرى ۋە ئېتنىك تەركىبلىرىدىن دېرەك بېرىدۇ .

مەكىتتىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە ، مەكىت بوستانلىقىدا يېڭى تاش قورال دەۋرى (بۇنىڭدىن 5000 — 6000 يىللار ئىلگىرى) دە قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى باشلانغان بولۇپ ، كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەر ھەققىدە ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار يوق دېيەرلىك . يازما مەلۇماتلاردا بولسا ئەتراپتىكى قوشنا جايلار بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن . بۇ ھال بىزنىڭ مەكىتتە ياشىغان قەدىمكى ئاھالىنىڭ پائالىيەت ئىزلىرى ۋە ئېتنىك تەركىبى ھەققىدە

ھادىسىلەر ۋە مىللەت ، ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بىلەن باغلىنىشلىق بولغاچ-قا ، تارىخىي چەكلىمىلىكىكە ئىگە بولۇپ ، ئۆزلىرى بىلدۈرگەن جۇغراپە-يىلىك سۇبستانسىيىلەر مەۋجۇتلا بولسا ، شۇ يەر نامىنىڭ قويۇلۇشىغا سەۋەب بولغان ئاساسىي بەلگىلەر ئۆزگىرىپ ياكى پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتسىمۇ يەنىلا ساقلىنىپ قېلىۋېرىدۇ ۋە ئۆزلىرىدە مۇجەسسەملەنگەن تۈرلۈك تارىخىي ئامىللارنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ تارىخىي ئامىللار تارىخ تەتقىقاتىدىكى بىرمۇنچە مەسىلىلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتا دەلىل ـ ئىسپات ياكى يىپ ئۇچى بولۇپ بېرىدۇ[①] .

يەر ناملىرى ، بولۇپمۇ قەدىمكى يەر نامىلىرى تارىخ تەتقىقاتىدا شۇن-چىلىك مۇھىمكى ، تارىخىي يازمىلاردا كەم قالغان ياكى بىزىمىلانغان بىرقىسىم تارىخىي ئەھۋاللارنى مۇشۇ يەر ناملىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئېنىقلاپ چىقىشقا ، بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىشقا بولىدۇ . دېمەك ، تارىخ تەتقىقاتىدا تارىخىي يازمىلارنىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە يەر ناملىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش تارىخشۇناسلىقنىڭ دەلىل ـ ئىسپاتلىق ۋە ئىلمىي بولۇشىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە .

1) مەكىت يەر نامىلىرى مەكىتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ .

مەكىتنىڭ تارىخ ، مەدەنىيىتىگە ئائىت تارىخىي يازمىلارنىڭ كۆپ بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ، مەكىتنىڭ قەدىمكى تارىخى ، مەدەنىيتى ، بو-لۇپمۇ مەكىت رايونىدا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدە بىزنىڭ ئىگە بولغان مەلۇماتىمىز ئىنتايىن ئاز ، ھەتتا يوق دېيەرلىك . شىنجاڭنىڭ تارىخ ، مەدەنىيىتىگە ، مەكىتنىڭ قوشنا جايلىرىغا ئائىت تارىخىي يازمىلارغا مۇراجىئەت قىلغاندىمۇ بىز ئىگە بولغان مەكىتنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى

① ئارسلان ئابدۇللا : «شىنجاڭدىكى يەر نامىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى توغرىسىدىكى ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقات» (ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى) ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 2001 ـ يىل 6 ـ ئاي نەشرى ، 173 ـ ، 174 ـ بەتلەر .

لۇڭ لاڭقا» ، «قەشقەر مەھەللىسى» ، «پوسكام مەھەللىسى» ، «خاماندكۆيدى» ، «بۇقاپاتا» قاتارلىقلار .

2 . مەكىت يەر ناملىرىدا ئەكس ئەتكەن مەدەنىيەت ئامىللىرى

مەلۇمكى، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى شۇ مەدەنىيەتنى ياراتقان تەبىئىي ، ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە مىللەت تۈپەيلىدىن رەڭگارەڭ تۈس ئالغان بولىدۇ ، ھەرخىل تىپلارغا بۆلۈنىدۇ ، شۇنداقلا مەدەنىيەت تىپلىرى كۆپ ھاللاردا يەر - جاي ياكى مىللەت نامى بىلەن ئاتىلىدۇ . مەدەنىيەت تىپلىرى مەيلى ماكرو ياكى مىكرو جەھەتتىن بولسۇن ، دەسلەپتە ئۆزىگە خاس رايون ياكى مىللەت خاراكتېرى بىلەن روشەن پەرقلىنىدۇ ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ مىللەت ياكى رايون خاراكتېرى مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ ئۆز ئارا سىڭىشىشى ياكى يوقىلىشى ئارقىسىدا سۇسلىشىدۇ . لېكىن ، يەر ناملىرى تۇراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقتىن ، ئۇلاردا ماكرولۇق مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ ھەرخىل ئامىللىرى ، خۇسۇسەن رايون خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئېتىدۇ[1] . مەكىتتىكى يەر ناملىرىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا ، بىرقىسىم يەر ناملىرى بىرقەدەر ئومۇملۇققا ئىگە بولۇپ ، پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە ئۇچرايدۇ . بىرقىسىم يەر ناملىرى بولسا مەكىت بىلەن قوشنا جايلاردا ئازدۇر - كۆپتۇر ئۇچرايدۇ . بىرقىسىم يەر ناملىرى بولسا پەقەت مەكىتنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولۇپ ، باشقا جايلاردا ئۇچرىمايدۇ . بۇ ھال دەل ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن رايون خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكىنىڭ يەر ناملىرىدا ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن ، مەكىتتىكى

① ئارسلان ئابدۇللا : «شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمى توغرىسىدىكى ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقات» (ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى) ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 2001 - يىل 6 - ئاي نەشرى ، 183 - ، 184 - بەتلەر .

ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە بولۇشىمىزغا ئىنتايىن زور چەكلىمە ئېلىپ كەل-
دى . بىز پەقەت شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى ، مەكىتنىڭ قوشنا جايلىرى-
نىڭ تارىخى ئارقىلىق مەكىتتە مىلادىيەنىڭ ئالدى ـ كەينى (بۇنىڭدىن
2000 — 2500 يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتلار)دە بىر تۈركۈم قەدىمكى
ئاھالىنىڭ ، جۈملىدىن تارىم بوستانلىقىدا ياشىغان ساكلارنىڭ پائالىيەت
ئېلىپ بارغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتقا ئىگە بولدۇق . شۇنىڭدىن كېيىن-
كى 1000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە مەكىت بوستانلىقى ھونلار ۋە
غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ، ئېفتالىتلار ، تۇبۇتلەر ۋە
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قاتارلىقلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە ، باشقۇرۇشى-
دا بولۇپ كەلدى . ئەمما ، مەكىتتىكى قەدىمكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك
تەركىبى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە بولغىلى بولمىدى . مىلادىيە IX
ئەسىرلەرگە كەلگەندە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شىمالىي چۆللۈك (ئور-
خۇن ـ سېلىنگا ۋادىسى) دىن تارىم ۋادىسىغا سىلجىشى بىلەن مەكىتنىڭ
قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبى تۇراقلاشتى ۋە «مەكىت» تىن
ئىبارەت قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ نامى بۇ بوستانلىققا يەر نامى
بولۇپ قالدى . دېمەك ، «مەكىت» نامى ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىش ئېت-
نىك مەنبەسى ئارقىلىق ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئۇزاق بىر دەۋرنىڭ تارىخ
ئەھۋالىدىن بىزنى خەۋەردار قىلدى.

3) مەكىت يەر نامىلىرى مەكىتتە يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقە -
ھادىسىلەردىن دېرەك بېرىدۇ.

بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك ، «مەكىت» نامى مەكىتنىڭ قە-
دىمكى تارىخى ، قەدىمكى ئاھالىسى ھەققىدە بىرقىسىم ئۇچۇرلارنى
بەرگەن بولسا ، مەكىت يەر نامىلىرى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ، بولۇپمۇ
مەكىتنىڭ يېقىنقى زامانىدا بارلىققا كەلگەن يەر نامىلىرى مەكىتتە يۈز
بەرگەن بىرقىسىم تارىخىي ۋەقەلەر ، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ھەققىدە
تارىخىي ئۇچۇرلارنى يەتكۈزىدۇ . مەسىلەن ، «شاھتاتا» ، «خانكۆل» ،
«خاننامىاز» ، «خوجائاۋات» ، «شېھىتدۆڭ» ، «ئارلاڭقا» ، «بۇ-

نى بويسۇندۇرۇش ، تەبىئەتكە بېقىنىش ، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ھاياتلىقىنى داۋام قىلدۇرۇش جەريانىدا ئېلىپ بارغان بىر قاتار پائالىيەتلىرىدىن ، تەكلىماكاننىڭ غەرب چېتىدىكى مەكىت بوستانلىقىنىڭ بىر پۈتۈن ھاياتلىق ھەرىكىتىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ .

مەكىت يەر ناملىرىنىڭ ئىچىدە «يېڭىئاۋات» ، «خوجا ئاۋات» ، «يېڭىبازار» ، «قىزىلئاۋات» ، «ئاۋات» دېگەندەك «ئاۋات» سۆزى بىلەن تۈزۈلگەن يەر ناملىرىنىڭ كۆپ بولۇشى مەكىتتە خېلى بۇرۇنلا ئايرىم رايونلارنى بىرلىك قىلغان ھالدا بىرقەدەر باياشات ، گۈللەنگەن ، ئاۋات بازار ، ئاھالىلەر نۇقتىلىرى ، يېزا - كەنتلەرنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

دېمەك ، مەكىتتىكى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن يەر ناملىرى مەكىتتە ياشىغان خەلقنىڭ ھايات پائالىيىتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ ، ھەممىسى ئۆزىگە خاس بىر مەنە ، مەدەنىيەت ئۇچۇرىغا ئىگە بولغان .

3 . مەكىت يەر نامـلىرىدا ئەكـس ئەتكەن سىياسىي ، ئىجتىمائىي ئامىللار

يەر ناملىرى كېلىپ چىقىش جەھەتتىن ھەرقايسى دەۋر ، ھەرقايسى رايونلارنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي ئەھۋالى بىلەن باغلىنىشلىق بولغاچقا ، بەزى يەر ناملىرى شۇ رايوننىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سىياسىي ، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ .

مەكىتتە توتېم ئېتىقادى ، دىنىي ئۆرپ - ئادەت ۋە تارىخىي ئامىللار سەۋەبىدىن بارلـىققا كەلگەن يەر نامـلىرىدىن «قارا ئۆي» ، «قارا دۆڭ» ، «قاپاق ئاستى» ، «ئون ئوتاق» ، «مازار مەھەللىسى» ، «باش قايدى مازار» ، «شېھىتدۆڭ» ، «ئۆكتە كۆل» ، «قوراللىق» دېگەن يەر ناملىرى بۇ يۇرتنىڭ دىنىي ئۆرپ - ئادەت ۋە بىرقىسىم تارىخىي ئەھۋالىدىن دېرەك بەرسە ، مىللەت ، خەلقلەرنىڭ كۆچۈشى سەۋەبىدىن بارلىققا

«بازار» ، «سان ـ سىپىر» ، «ھۈنەر ـ كەسىپ» قاتارلىقلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن يەر ناملىرى پۈتۈن شىنجاڭ ، مەكىتكە قوشنا بولغان جايلارغا بىرقەدەر ئومۇمىي بولغان ناملار بولۇپ ، ئۇلار مەكىتىنىڭ سودا ـ تىجارەت ، ھۈنەر ـ كەسىپ قاتارلىق ئىشلىرىنىڭ باشقا جايلار بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرىككەن ، ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلغانلىقىدەك ئومۇملۇقنى كۆرسەتسە ، ئۇلارنىڭ مەكىتتىكى مەلۇم جايلارغا خاس نام بولۇپ قويۇلۇشى شۇ جايلارنىڭ سودا ـ تىجارەت ، ھۈنەر ـ كەسىپلەر بويىچە مەخسۇس تۈرلەرگە ئايرىلىپ ، مۇقىم ئورۇنغا ۋە خاسلىققا ئىگە قىلىنغانلىقى ، بۇ نام بىلەن ئاتالغان ئورۇنلارنىڭ خېلى ئۇزاق تارىخىي دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ ، بارغانسېرى كېڭىيىپ ، ئاخىرىدا مۇشۇنداق مۇقىم خاسلىققا ئىگە بولغان يەر نامىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

مەكىتتە «دۆڭ» ، «قۇم» ، «سازلىق» نامى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى بىرقەدەر كۆپ . بۇ ناملار مەكىتنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلغان بولۇپ ، بۇنداق تەبىئىي مۇھىت ، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن يەر ناملىرى بىلەن «بازار» ، «ھۈنەر ـ كەسىپ» ، «كۆنلەر» قاتارلىقلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن يەر ناملىرى مەكىتنىڭ قەدىمكى زامان بىلەن ھازىرقى دەۋرى ، قەدىمكى ئاھالىسى بىلەن ھازىرقى ئاھالىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ، تۇرمۇش ئەھۋالى ، ئىپتىدائىيلىق بىلەن تەرەققىيات (زامانىۋىلىق) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ، ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي ئۆتمۈش جەريانىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

مەكىتتە «سۇ» ، «ئېقىن» ، «كۆل» ، «باغ» قاتارلىق ناملار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن يەر ناملىرىمۇ بىرقەدەر كۆپ بولۇپ ، بۇلار مەكىتنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ، مەكىت خەلقىنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ، مۇھىمى ، مەكىتتە ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تەبىئەت-

مەكىت يەر ناملىرىدا «قارا» سۆزى بىلەن تۈزۈلگەن «...
ئۆي» ، «قاراكۆۋرۈك» ، «قارا دۆڭ» دېگەن يەر ناملىرى خېلى
بولۇپ ، بۇ يەردىكى «قارا» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چ...
بۈيۈك ، ئۇلۇغ» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ[1] . «كۆل» سۆزى ب...
تۈزۈلگەن يەر ناملىرىدىن «خانكۆل» ، «غازكۆل» ، «ئۇرداكۆل...
«شوركۆل» ، «كاما كۆل» دېگەن يەر ناملىرىمۇ خېلى كۆپ بول...
بۇ يەردىكى «كۆل» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چوڭقۇر ، ك...
مۇقەددەس» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ . شۇڭا ، قەدىمكى ئەجدادلىر...
سۇغا بولغان ئېتىقادتىن ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن كۆپلىگەن خاقا...
قەھرىمانلار ئۆز ئىسىملىرىنىڭ بېشىغا «كۆل» سۆزىنى قوشۇپ ئات...
ئادەتلەنگەن . مەسىلەن ، «كۆل ئەركىن» ، «بىلگە كۆل قاغا...
«كۆلتېگىن» ، «كۆل تارخان» دېگەنگە ئوخشاش[2] .

مەكىت يەر ناملىرىدا تەبىئىي مۇھىت ، تەبىئىي رەڭ ، ھايۋانا...
قۇشلار ، تەبىئىي مەنزىرە ، ئۆسۈملۈكلەر ، ئورمان ۋە باغۋەنچىلىك ...
قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان يەر ناملىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇ...
بۇلار ئېچىدىكى خاس ناملار (شۇ جاينىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك...
ئاساسەن قويۇلغان بىرلا سۆزدىن تەركىب تاپقان خاس ناملار) ۋە ئى...
ياكى ئۈچتىن ئارتۇق سۆزلەردىن تەركىب تاپقان يەر ناملىرىنىڭ ئە...
لىدىن قارىغاندا ، ئومۇمەن بۇ ناملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قەدى...
تۈركىي تىللار سىستېمىسىغا تەۋە سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بولۇپ ...
ناملارنىڭ تەركىبىدە ئەرەب ، پارس ۋە باشقا تىللارنىڭ تىل ئېلېمېن...
رى يوق . شۇڭا ، بۇ ناملارنى ھېچبولمىغاندا ئىسلامىيەتتىن بۇ...
بارلىققا كەلگەن يەر ناملىرى دېيىشكە بولىدۇ .

---

[1] ئەخمەت سۇلايمان ، ھەمدۇسەت سەمەت : «ئۇيغۇر تىلىدىكى «قارا» سۆزى ھە...
لىزدىنىش» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1992 - يىللىق 4 - سان ، 73 - ...
[2] نۇرمۇھەممەت توختى : «دىنىي تەقىبلەر ۋە بەزى ئۆرپ - ئادەتلەر توغرىسىدا قە...
مۇلاھىزە» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ، 1991 - يىل 4 - سان ، 162 - ...

كەلگەن «مەكىت»، «يېڭىئاۋات»، «قۇمقىسار»، «غولمەھەللە»، «لايداڭ»، «مەكىت پاختىلىق»، «ئاقبەل پاختىلىق»، «لايلىق پاختىلىق»، «مەدەنىي پاختىلىق» قاتارلىق يەر ناملىرى بۇ يۇرتلاردىكى مىللەت، ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشى، ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن ئۇچۇر بېرىدۇ. خان ـ پادىشاھلار، مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرگە مۇناسىۋەتلىك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن يەر ناملىرىدىن «خانكۆل»، «ئوردا كۆل»، «خانناماز»، «خوجا ئاۋات»، «شاھ تاتار»، «قىزىلچى» قاتارلىق ناملار مەكىتنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى سىياسىي ھاكىمىيەتلەر، ھۆكۈمرانلار، خان ـ خوجىلار، دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ مەكىت تارىخىدىكى ئورنى، رولى، ئىش ـ پائالىيىتى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىدۇ.

4 . مەكىت يەر ناملىرىدا ئەكس ئەتكەن تىل ئامىللىرى

يەر ناملىرى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن ھەمدە ھەرقايسى دەۋرلەردە، ئوخشىمىغان رايونلاردا، ئوخشىمىغان مىللەتلەر تەرىپىدىن قويۇلۇپ، دەۋر، رايون، مىللىي تۇسلەرگە ئىگە قىلىنغانلىقتىن، ئۇلار شۇ دەۋر، شۇ رايون، شۇ مىللەتكە خاس بولغان تىللار، دىئالېكتلارنىڭ دەۋر، رايون ۋە مىللىي خاراكتېردىكى ئالاھىدىلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامىدىن كەلگەن «مەكىت» نامى ئۆزى تەۋە بولغان مىللىي تەركىب تۈپەيلى، ناھايىتى يىراق بولغان تارىخقا، قەدىمكى تۈركىي تىللار تەركىبىگە مەنسۇپ. بىراق، بەزىلەر «مەكىت» دېگەن نامنىڭ تىل تەۋەلىكىنى قەدىمكى شەرقىي ئىران تىلىغا مەنسۇپ بولۇپ، «شەھەر» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ① (ئەلۋەتتە بۇ بىر ئىلمىي پەرەز بولۇپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەلىللەشكە توغرا كېلىدۇ).

---

① نىيۇ رۇجى: «شىنجاڭ يەر ناملىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 ـ يىل 3 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى، 137 ـ بەت.

نىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى، نامىنىڭ قانداق قويۇلغانلىقى تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرىگە تەتبىقلاپ چۈشەندۈرۈلگەن بولغاچقا، بۇ يەر ناملىرى ئارقىلىق بىز شۇ يەر نامىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى بىلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيمىز.

«مەكىت ھەققىدىكى رىۋايەت» تە بۇ ناھىيىنىڭ نامىنىڭ بارلىققا كېلىش سەۋەبى چۈشەندۈرۈلىدۇ: تەخمىنەن 500 يىل ئىلگىرى يەكەن خانى بىر تۈركۈم جىنايەتچىلەرنى تىزناپ دەرياسى بىلەن يەكەن دەرياسىنىڭ تۇۋەنكى ئېقىنىدىكى ئىپتىدائىي ئورمانغا سۈرگۈن قىلىپ، ئۇلارنى ئۇۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئېرىشكەن نەرسىلىرىنى قەرەللىك ھالدا تاپشۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ. يەكەن خانلىقىغا تەۋە بىر قورغاندا مۇقات ئىسىملىك بىر زالىم پادشاھ بار ئىكەن. ئۇ پۇقرالىرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ ئېزىدىكەن. كىشىلەر تاقەت قىلىپ تۇرالماي قوزغىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپتۇ. قوزغىلاڭچىلار قامەتلىك كەلگەن مىگىتنى باشچى قىلىپ، نەچچە يىل كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، ئاخىر مۇقاتنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مىگىتنى خانلىق تەختكە چىقىرىپتۇ. كېيىن كىشىلەر بۇ قەبىلىنىڭ باشچىسى مىگىتنىڭ ئىسمىنى بۇ يەرنىڭ نامى قىپتۇ. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «مىگىت» تاۋۇش ئۆزگىرىشى قىلىپ بۈگۈنكى «مەكىت» كە ئۆزگەرگەنىكەن.

2. مېھىر ـ مۇھەببەت، دوستلۇق ـ ھەمكارلىق ھەققىدىكى يەر ناملىرىغا ئائىت رىۋايەتلەر

ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ھاياتلىق پائالىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولغان مېھىر ـ مۇھەببەت، دوستلۇق ـ ھەمكارلىق يەنە شۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ـ ھاياتلىق پائالىيىتىنىڭ سەھناسى بولغان جايلار بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ، شۇ جايلارنىڭ

4 . مەكىت يەر نامىلىرىغا ئائىت ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر

يەر نامىلىرىغا ئائىت رىۋايەتلەر ھاياتىي ۋەقەلەرنى بەدىئىي توقۇلمىنىڭ ياردىمى بىلەن ھېكايە قىلىپ، مەلۇم بىر يەر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى، مەنىسى، دائىرىسى ياكى مەلۇم بىر جايدا يۈز بەرگەن تەبىئىي، تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ھېكايە قىلىش ئارقىلىق، شۇ جايدا ياشىغان كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، ئەخلاق ـ پەزىلىتى، دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى… قاتارلىقلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، شۇ جاي يەر نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەر، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مېھىر ـ مۇھەببەت، دوستلۇق ـ ھەمكارلىق، قەھرىمان شەخسلەرنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى ۋە دىنىي ئېتىقاد قاتارلىقلار ھەققىدىكى ھېكايىلارنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەكىت يەر نامىلىرىغا ئائىت بولغان رىۋايەتلەرمۇ ئوخشاشلا مەكىت يەر نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە مەكىتنىڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ بېرىدۇ.

1 . تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخسلەر ھەققىدىكى يەر نامىلىرىغا ئائىت رىۋايەتلەر

ئىنسانلارنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى پائالىيەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرى كىشىلەر قەلبىدە ئۇنتۇلماس تەسىرات پەيدا قىلىش بىلەن بىللە يەر ـ جاي نامىلىرى بىلەنمۇ باغلىنىپ كېلىپ، تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخسلەرگە ئالاقىدار بولغان يەر نامىلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە مەنبە بولغان رىۋايەتلەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. بۇ خىلدىكى يەر نامىلىرىغا ئائىت رىۋايەتلەردە ھەرقايسى يۇرت ـ شەھەرلەرنىڭ، تاغ ـ جىلغىلارنىڭ، دەريا ـ كۆللەرنىڭ، مازارلارنىڭ، مەشھۇر قەدىمكى قۇرۇلۇشلار-

دىن : «سىلەرگە نېمە لازىم» دەپ سوراپتۇ . ئانىسى : «ئۆي لازىم» دەپتۇ . ئاتىسى : «بوستانلىق ۋە قوي ، كالا لازىم» دەپتۇ . قىزچاقنىڭ بويىندىكى زەنجىر بىرلا چاقناپتىكەن ، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئارزۇسى ئەمەلگە ئېشىپتۇ . كېيىن كىچىك ئانارخاننىڭ بوۋىسى بۇ ئىشنى ئۇقۇپ ، بۇ يەرگە كېلىپ ، نەۋرىسىنىڭ بويىندىكى زەنجىرنى تارتىۋالماقچى بوپتۇ . تالىشىش جەريانىدا زەنجىر ئۈزۈلۈپ كېتىپتۇ . دەل شۇ چاغدا ھاۋا گۈلدۈرلەپ ، شىددەتلىك يامغۇر يېغىپ ، بىر دەريا پەيدا بوپتۇ-دە ، بۇ ئاچ كۆز باينى يۇتۇپ كېتىپتۇ . دەريا ئالتۇن زەنجىردىن ھاسىل بولغانىكەن . كىچىك ئانارخان ئاتا - ئانىسىنىڭ قولىدىن يېتىلەپ قوملۇققا قاراپ يول ئاپتۇ . «يەكەن» ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ ، «يەركەڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

3 . يەر ناملىرىغا ئائىت رىۋايەتلەردىكى قەھرىمان شەخسلەر

قەھرىمان شەخسلەر ھەققىدىكى ھېكايىلار ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى ژانىرلىرىدا تولۇپ ياتىدۇ . يەر نامىغا ئائىت رىۋايەتلەردىكى قەھرىمان شەخسلەرنىڭ ئىچىدە توقۇلما ، مۇبالىغە قىلىنغانلىرىمۇ بار ، شۇنداقلا ھەقىقىي ۋەقەلىك خاتىرىلەنگەنلىرىمۇ بار . بىز ئۇلارنىڭ يالغانلىرىنى تاشلاپ ، چىنلىرىنى ساقلاپ ، ئەستايىدىل تەھلىل قىلىدىغانلا بولساق ، بەزى ئەھمىيەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنىمۇ بايقىيالايمىز . دەرۋەقە ، رىۋايەتلەردە ئەكس ئەتتۈرگىنى گەرچە ھەقىقىي ۋەقە ۋە ھەقىقىي شەخس بولسىمۇ ، يەنىلا ئازدۇر - كۆپتۇر مۇبالىغە ئارىلاشقان بولىدۇ . شۇڭا ئۇنى تارىخىي ماتېرىيال سۈپىتىدە ئىشلەتكەندە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ[①] .

«مىكىت» ، «مىكىت گەۋرى» ھەققىدىكى رىۋايەتمۇ مۇشۇ تۈرگە

---

① نيۇ رۇجى : «شىنجاڭنىڭ يەر ناملىرىغا ئائىت رىۋايەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ، تۈرى ۋە تېمىسى ھەققىدە» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ، 1994 - يىللىق 4 - سان ، 114 - بەت .

يەر ناملىرى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىدا ئىنسانلارنىڭ مېھرى ـ مۇھەببەت، دوستلۇق ـ ھەمكارلىقىغا ئائىت بولغان نۇرغۇن ھېكايە ـ قىسسىلەرنى، رىۋايەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

«مۆكۈپ رىۋايىتى»دە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: بۇ يەر يۇرت بولغان دەسلەپكى چاغلاردا چەكسىز كەتكەن توغراقلىق، ئادەم ئۆتكىلى بولمايدىغان چاتقال ـ يۇلغۇنلۇق ئىكەن، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ۋەھشىيلىرىمۇ بۇ يەردە ياشايدىكەن. ئۇلار ھە دېگەندە بۇ يەردە ياشايدىغان كىشىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن توغراق ياغاچلىرىنى قاتار قىلىپ تىزىپ، لاڭقا (توساق) ياساپتۇ. بۇ ھازىرقى ۋاقىتتىكى توقۇلما (تۈيۈزە) تامنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرى ئىكەن. سىرتقى جايلاردىن كەلگەنلەر بۇلارنى «مۆكۈپ ياشايدىغانلار» دەيدىكەن. كېيىنچە بۇ نام «مۆكۈپلەر» دېگەنگە قىسقىرىپتۇ. زاماننىڭ ئۆتۈشى بىلەن «مەكىت» دېگەن نامغا ئۆزگىرىپتۇ. ھازىر بۇ يۇرتتا ساقلىنىپ قالغان «ئارالاڭقا»، «بۇلۇڭلاڭقا» دېگەن ناملار ئاشۇ ۋاقىتتىن قالغانىكەن.

«يەكەن دەرياسى① ھەققىدىكى رىۋايەت»تە مۇنداق ھېكايە سۆزلىنىدۇ: بۇرۇنقى زاماندا قەشقەردە ساھىبجامال بىر قىز بولۇپ، ئىسمى ئانارخان ئىكەن. كېيىن ئۇ دادىسىنىڭ بىر چاكىرى بىلەن مۇھەببەتلىشىپتۇ. ئۇنىڭ پۇلپەرەس دادىسى قىزىنى ئۇنىڭدىن 50 نەچچە ياش چوڭ بىر باي سودىگەرگە بەرمەكچى بوپتۇ. قىز بۇنىڭغا قوشۇلماي، سۆيگىنى بىلەن يوشۇرۇنچە قاراقورۇم تېغى ئېتىكىگە قېچىپ بېرىپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىپتۇ. ئىككىنچى يىلى ئانارخان بىر قىز تۇغۇپتۇ. ئۇنى كىچىك ئانارخان دەپ ئاتاپتۇ. قىز تۇغۇلغاندا بوينىدا بىر ئالتۇن زەنجىر بار ئىكەن. قىز تۇغۇلۇپلا سۆزلەپتۇ. قىزچاق ئاتا ـ ئانىس-

---

① يەكەن دەرياسى تارىختا كۆپ خىل نام بىلەن ئاتالغان بولۇپ، باشلىنىش نۇقتىسىدىن يەكەن ناھىيىسى دائىرىسىگىچە بولغان ئارىلىقتا «زەرەپشان دەرياسى»؛ يەكەن ناھىيىسى تەۋەسىدە «يەكەن دەرياسى»؛ مەكىت، مارالبېشى ناھىيىسىدىن تاكى تارىم دەرياسىغا قۇيۇلغۇچە بولغان ئارىلىقتا «دولان دەرياسى» دەپ ئاتالغان. بۇ رىۋايەت مۇشۇ خىل ئالاھىدە سەۋەب تۈپەيلىدىن ئېلىندى.

4 . يەر ناملىرىغا ئائىت رىۋايەتلەر ۋە دىنىي خۇراپاتلىق ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە خەلق رىۋايەتلىرى ئوخشاشلا مەلۇم ئىجتىما-ئىي تۇرمۇشنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولىدۇ . ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولغان دىنىي ئېتىقادمۇ مۇقەررەر ھالدا ئاغزاكى ياكى يازما ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ .

«مەرتكېت رىۋايىتى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ : ئاتام زامانىسىدا (بۇ-نىڭدىن ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى) تەكلىماكاندا ناھايىتى باياشات، روناق تاپقان، ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن تولغان شەھەرلەر بار ئىكەن . زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەرنىڭ تائەت - ئىبادىتى ئاجىزلاپ، ئىمانى سۇسلىشىپ، ئۆزئارا جېدەل - ماجىرالار يامراپ، ئىنساپ يوقىلىشقا باشلاپتۇ . ئەتراپنى مانا مۇشۇنداق بۇلاڭ - تالاڭ، ئۆلۈم ۋەھىمىسى قاپلاپ كەتكەن بىر كۈنى كېچىسى ئۇشتۇمتۇت ئاسماندىن قۇم يېغىشقا باشلاپتۇ . بۇ ۋاقىتتا ئاشۇ شەھەرلەرنىڭ بىرىدە ئېتىقادىنى يوقاتماي، تائەت - ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانغان، كىشىلىرى تولىمۇ مۆمىن بىر قوۋم بولۇپ، ئۇلار ئاللادىن بۇ بالا - قازادىن قۇتۇلۇشقا مەدەت تىلەپتۇ . شۇئان ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاپئاق ساقاللىق بىر بوۋاي پەيدا بولۇپ، «ئاللا ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكۈر قىلمىغان ئاسىي بەندىلىرىگە غەزەپلىنىپ قۇم بالاسى بەردى . سىلەر بولساڭلار ئۆز نېسىۋەڭلەرگە شۈكۈر قىلىپ، ئاللانى ئەستىن چىقارمىغىنىڭلار ئۈچۈن، ئاللا سىلەرنى بۇ بالا - قازادىن ساقلاپ قېلىشنى ئەمر قىلدى» دەپ قولىدىكى ھاسىسىنى يەرگە سانجىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى چۆرگىلەشنى، ھاسا چۈكۈپ كەتسە يەنە تارتىپ چىقىرىپ، يىقىلىپ چۈشمەستىن داۋاملىق چۆرگىلەشنى، قۇم يېغىش توختىغاندىن كېيىن كۈنپېتىشقا قاراپ مېڭىپ، سۇلۇق بىر جايغا ئورۇنلىشىشنى بۇيرۇپتۇ . شۇنداق قىلىپ بۇ قوۋمدىكى كىشىلەر قول تۇتۇشۇپ، ھېلىقى كىشى بەرگەن ھاسىنى چۆرگىلەپ يەتتە كېچە - كۈندۈزنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، قۇم يېغىش توختاپتۇ . لېكىن، ئەتراپنى پۈتۈنلەي قۇم بېسىپ، شەھەرلەردىن ھېچ-

كىرىدۇ.

موڭغۇللار دەۋرىدە موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىدىن چىن دەيخان قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ، مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى ھاڭغىتلىق يېزىسى 9 ـ كەنتتىكى ئەپچىل بىر جىلغىغا ئورۇنلىشىپ، بۇ يەرنى تايانچ بازا قىلىپ، دولان خەلقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان (بۇ جاي ھازىرمۇ «قالماق جىلغىسى» دەپ ئاتىلىدۇ). چىن دەيخان ئۈچ يىل جەريانىدا خىلمۇخىل ۋاستىلەر بىلەن نۇرغۇن بىگۇناھ خەلقنى ئۆلتۈرۈپ، مال ـ مۈلكىنى بۇلىغان. چىن دەيخاننىڭ زۇلمىغا چىدىمىغان دولان خەلقى ئاخىر ئۇنىڭغا قارشى جەڭگە ئاتلانغان. بۇ جەڭگە دولان خەلقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ياش ھەم تەدبىرلىك يولباشچىسى «مىكىت گەۋرى» دېگەن كىشى قوماندانلىق قىلغان. ئۇ دولان خەلقىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ۋە تەشكىللەپ، چىن دەيخانغا قارشىلىق كۆرسەتكەن. كۆرەش تەخمىنەن بىرىيىل داۋاملىشىپ، ئاخىر «مىكىت» نىڭ ياشلىرى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنى مەغلۇپ قىلغان ۋە ھازىرقى مەكىت ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى قۇمنىڭ تۈۋىدە چىن دەيخاننى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن ۋە شۇ قۇملۇققا كۆمگەن. شۇنىڭدىن بېرى بۇ قۇملۇق مازار قىلىنىپ، ھازىرغىچە «مازارى چىن» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە (بەزىلەر «چىن دىرخان مازىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ). چىن دەيخان ۋەكىللىكىدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئۈستىدىن قىلىنغان غەلىبە بىلەن مىكىتنىڭ نامى ئەل ئىچى ۋە سىرتىدا داڭ قازىنىپ، «دولاننى ‹مىكىت›» ئاپتۇ»، «دولان مىكىتنىڭ شەھىرىگە ئايلىنىپتۇ» دېگەن سۆز ـ چۆچەكلەر تارقالغان. شۇنىڭ بىلەن «دولان» دېگەن ئىسىم «مىكىت» كە ئۆزگەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر دولانغا بارىمەن دېمەكچى بولسا، مىكىتنىڭ شەھىرىگە بارىمەن دەيدىغان بولغان. مۇشۇنداق تارىخىي ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن «مىكىت» دېگەن سۆز ئاستا ـ ئاستا ئېيتىشقا ئاسان بولغان «مەكىت» دېگەن ئاتالغۇغا ئۆزگەرگەن.

ئاساسەن قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ئادەتتە جۇغراپىيىلىك شەرت ـ شارائىت ئەكس ئەتكەن ئىسىملار ۋە تارىخىي شەرت ـ شارائىت ئەكس ئەتكەن ئىسىملار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بۇ ئىسىملار يەنە ئۇز نۆۋىتىدە تارىخىي تەرەققىيات، خانلىقلارنىڭ ئالمىشىشى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى، پائالىيىتى، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ۋە مەدەنىي ھاياتى قاتارلىق تۈرلۈك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. مەكىت ناھىيىسىدىكى بەزى يەر ناملىرىمۇ يۇقىرىقىدەك يوسۇندا پەيدا بولغان ۋە كېيىنچە بەزى ئۆزگىرىشلەرنى ياسىغان.

قارا ئۆي. ئىلگىرى بۇ جايدىكى ئىپتىدائىي توغراقلىقتا ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ دولان قەبىلىسى دائىم دېگۈدەك جاڭگالدىكى قويۇق ئۆسكەن دەرەخلىقلەر ئىچىدىكى يىلپىز، يولۋاس، بۆرە قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، كۆپ ئاۋارىچىلىكلەرگە يولۇقىدىكەن. كېيىنچە ئۇلار يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش چارىسىنى تېپىپ، جاڭگالنىڭ يۇرتقا يېقىن تەرىپىگە بىر قاراۋۇل ئۆيى ياساپ، نۆۋەت بىلەن كۆزەتچىلىك قىلغان ۋە بۇ ئارقىلىق يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن خېلىلا قۇتۇلغان. شۇڭا، كىشىلەر بۇ ئۆينى ئۇلۇغلاپ «قارا ئۆي» دەپ ئاتاشقان ۋە شۇ كەنتنىڭ نامىمۇ «قارا ئۆي» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە ئومۇملىشىپ كەتكەن[1].

«ئارالئڭقا» ۋە «بۇلۇڭلاڭقا». بۇ يۇرت (مەكىت) قويۇق ئۆسكەن ئىپتىدائىي توغراقلىققا يېقىن بولۇپ، جاڭگالدىكى يىرتقۇچ ھايۋانلار يۇرت خەلقىگە داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدىكەن. بۇنىڭدىن جاق تويغان خەلق جاڭگال بىلەن يۇرت ئارىسىنى لاڭقا («ياغاچ توسما» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) بىلەن توسۇپ، مال ـ چارۋىلىرىنى قوغدىغان. لاڭقا بېكىتىلگەن جاينىڭ جاڭگال بىلەن يۇرت ئارىلىقىدىكى مۇساپىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا توغرا كەلگەن قىسمى كىشىلەر تەرىپىدىن «ئارالاڭقا»،

① «ئامىزۇى مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1980 ـ يىلى 5 ـ سان.

قانداق ئەسەر قالماپتۇ . چۆرگىلەۋېتىپ يىقىلىپ چۈشكەن نۇرغۇن كىشىلەرمۇ قۇم ئاستىدا قېلىپ ، پەقەت يەتتە ئادەملا ساق قاپتۇ ۋە كۈنپېتىشقا قاراپ مېڭىپ ، ئاران دېگەندە بىر دەريانىڭ بويىغا يېتىپ كەپتۇ. بۇ يەردە ياشايدىغان خەلق ناھايىتى مېھماندوست ، مەرد كىشىلەر ئىكەن . ئۇلار بۇ مۇساپىرلارغا ئاۋۋال ئوزۇق ـ تۈلۈك بېرىپتۇ . كېيىن ئۆزلىرىنىڭ ئۆي ـ ماكانلىرىنى بوشىتىپ بېرىپ كۆچۈپ كېتىپتۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي «مەردلەر كۆچكەن جاي» دېگەن مەنىنى بېرىدىغان «مەرتگېت» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بوپتۇ . كېيىنچە زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ نام ئاستا ـ ئاستا «مەرگېت» ، «مەركىت» ، «مەكىت» (مەكىت) گە ئۆزگىرىپ ، قوللىنىشقا ئاسانلاشتۇرۇلغانىكەن .

«دولىلار» ھەققىدىكى رىۋايەت . بىرقىسىم كىشىلەر ئارىسىدا مۇنداق رىۋايەتمۇ سۆزلىنىپ تۇرىدۇ : بۇرۇنقى زامانلاردا دولانلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى قامان (شامان) دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن . ئۇلارنىڭ ئومايلىرى (ئايال داخانلىرى) ناھايىتى ئەقىللىق بولۇپ ، كەلگۈسىدە بولىدىغان ئىشلارغا ئالدىن ھۆكۈم چىقىرالايدىكەن . بۇ ئومايلارنىڭ چوڭلىرى دولىلار (ئۆشنىسىدە ئەقلى بارلار) دېيىلىدىكەن . بۇنىڭدىكى سەۋەب ، ئۇلارنىڭ ھەمىشە ياۋا توڭگۇزنىڭ تاغاق سۆڭىكىگە ئويۇلغان ئايەت ۋە ئەپسۇنلارنى كۆتۈرۈۋالىدىغانلىقىدا ئىكەن . ھازىرمۇ مەكىت رايونىدا ئايال قوشناچىلار (پېرىخونلار) كۆپ ئۇچرايدۇ . ئەر پېرىخونلارغا قارىغاندا ئۇلارنىڭ تەسىرى بىرقەدەر چوڭقۇر . شۇڭا ، بۇ خىل رىۋايەتلەر مەلۇم تەتقىق قىلىش قىممىتىگە ئىگە .

5 . مەكىتتىكى بىرقىسىم يەر ناملىرى توغرىسىدا

بىزگە مەلۇمكى ، يەر ناملىرى شۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ، تەبىئىي شەرت ـ شارائىت ئالاھىدىلىكى ، كان بايلىقلىرى ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ، شۇ جايدا ياشاپ ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر ، قەھرىمانلارنىڭ نامى ، شۇ ئورۇننى بويسۇندۇرغۇچى ، بايقىغۇچىلارنىڭ نامى ، يۈز بەرگەن ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ھادىسىلەر... قاتارلىق ئەھۋاللارغا

كىشىنىڭ ئۆيىدىن يوقالغان خېلى نۇرغۇن نەرسىلىرى ھېلىقى چوڭ كۆلنىڭ ئىچىدىن تېپىلغان بولغاچقا، بۇ كۆل «ئوغرىكۆل» دەپ ئاتال-غان، دېگەن قاراش. بۇ كۆل جايلاشقان كەنت ھازىرقى بازار جەمى يېزىسى تەۋەسىدە بولۇپ، كىشىلەر سىلىقلاشتۇرۇپ «ئوردا كۆل» دەپ-مۇ ئاتىشىدۇ.

بازار جەمى. بۇ نام «بازار» دېگەن تۈپ ئىسىم بىلەن «توپلانغان، يىغىلغان» دېگەن مەنىلەردىكى «جەمئىي» دېگەن سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، «بازار توپلانغان» ياكى «بازار يىغىلغان» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ھازىرقى مەكىت ناھىيىسى كىچىك - كىچىك بازارلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن قۇرۇلغان ھەم يېڭى قۇرۇلغان ناھىيە بازار ئىچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ يېزا «بازار جەمى» (بازار جەملەنگەن جاي) دېگەن نام بىلەن ئاتالغان.

لەڭگەر مەھەللە. بۇ «قونالغۇ، ئۆتەڭ» مەنىلىرىدىكى سۆز بولۇپ، بۇنىڭدىن بىرقانچە ئون يىل ئىلگىرى قەشقەردىن چىقىپ، يوپۇرغا ئارقىلىق مەكىتكە كېلىدىغان يولۇچىلار بۇ يەردىن ئۆتكەندە قونۇپ، ئارام ئېلىپ ماڭغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ مەھەللىنىڭ نامى «لەڭگەر» (بېكەت، قونالغۇ، ئۆتەڭ) دەپ ئاتالغان.

غول مەھەللە. قەدىمكى چاغدا بۇ يەرنىڭ تۇپرىقى مۇنبەت، سۈيى مول ئىكەن. بۇ يەر ئەمدىلا يۇرت بولۇشقا باشلىغاندا، بۇ يەردە بىرنەچچىلا ئائىلىلىك كىشى بار ئىكەن. كېيىن تەرەپ - تەرەپتىن نۇرغۇن كىشىلەر كېلىشكە باشلاپ، ئائىلىلەر كۆپىيىپتۇ ۋە توپ - توپ ئائىلىلەر، مەھەللىلەر ھاسىل بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يەر «غول مەھەللە» (كۆپ مەھەللىلىك جاي) دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ.

بوز. قەدىمدە بۇ يەر چەكسىز كەتكەن قۇم بىلەن ئورالغان چۆللۈك ئىكەن. كېيىن بۇ يەرگە كىشىلەر كۆچۈپ كېلىپ، يەر ئېچىپ تېرىق-چىلىق قىلىپتۇ. بۇ يەرنىڭ تۇپرىقى بوز رەڭلىك تۇپراق بولۇپ، ناھايىتى مۇنبەت ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇ يەرنى «بوز يەر»

جاڭگالغا يېقىنراق بولغان بۆلۈك قىسمى «بۆلۈڭلاڭقا» دەپ ئاتالغان. كېيىنچە بۇ شۇ جايلارنىڭ نامى بولۇپ ئومۇملىشىپ كەتكەن①.

«شېھىتدۆڭ». مىلادىيە 1533 - يىللىرى مەخدۇم ئەزەم مۇرىتلىرى بىلەن خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشان مۇرىتلىرى ئوتتۇرىسىدا مەزھەپ كۈرەشى يۈز بېرىپ، ئاخۇنلۇق (ھازىر پەيزاۋات تەۋەسىدە)، تېرەك لەڭگەر (ھازىرقى يەكەن ناھىيىسى تەۋەسىدە)، شوردۆڭ (مەكىت ناھىيىسىدە) دېگەن جايلاردا سوپىلار ئۆزئارا سوقۇشقان. مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئاتاقلىق ھەمراھى ۋە مەسلىھەتچىسى مەككە خوجا ئۆزىنىڭ 40 نەپەر مۇرىتى بىلەن شوردۆڭ دېگەن جايدا مۇھەممەت شېرىپ ئىشان سوپىلىرى تەرىپىدىن قەتل قىلىنغان②. شۇنىڭدىن كېيىن، «شوردۆڭ» دېگەن بۇ جاي ئۆلۈغلارنىڭ شېھىت بولغان جايى سانىلىپ «شېھىتدۆڭ» دەپ ئاتىلىپ، ئومۇملىشىپ كەتكەن.

«قالماق جىلغىسى». تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، 1743 - يىلىدىن 1748 - يىلىغىچە شىنجاڭدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋەكىللىرىدىن چىن دەيخان قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ھازىرقى مەكىت ناھىيىسىنىڭ شېھىتدۆڭ يېزىسىدىكى بىر جىلغىغا ئورۇنلىشىپ، بۇ جايدىكى خەلقلەرگە كۆپ زۇلۇملارنى سالغان ۋە قىرغان③. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جىلغىنىڭ نامى «قالماق جىلغىسى» دەپ ئاتىلىپ ئومۇملىشىپ قالغان.

«ئوردىكۆل». بۇ نامنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە مۇنداق ئىككى خىل قاراش بار: بىرى، بۇرۇن شۇ كۆل ئەتراپىدا ياشايدىغان بىر كىشىنىڭ بىر كالىسى يىتىپ كېتىپ ئىز قوغلاپ كەلسە، چوڭ كۆلنىڭ بويىغا كەلگەندە كالىنىڭ ئىزى يوقاپ كەتكەن. شۇڭا، بۇ كۆل «ئوغرىكۆل» دەپ ئاتالغان دېگەن قاراش. يەنە بىرى، بۇرۇن شۇ يۇرتتىكى بىر

① «قەدىمكى ئۇيغۇرتىلى لۇغىتى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 - يىل 1 - ئاي نەشرى، 107 - بەت.
② «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1987 - يىلى 3 - سان.
③ «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى 3 - سان.

كەتكەنىكەن . شۇغا ، كىشىلەر بۇ يەرنى «ئوگا» (ئۇۋا) دېگەن تۈپ ئىسمىغا كۆپلۈك قوشۇمچىسى بولغان «لىق» نى قوشۇپ ، «ئوگالىق» دەپ ئاتاشقانىكەن . كېيىن بۇ نام «ئوكا» دېگەنگە ئۆزگىرىپ كەتكەنىكەن .

سوپى دۆڭ . بۇ يەر تۈپتۈز كەتكەن تۈزلەڭلىك بولۇپ ، ئوتتۇرىسىدا ئېگىزرەك بىر دۆڭ چوقچىيىپ تۇرىدۇ . كىشىلەر بۇنى ئېتىكاپتا ئولتۇرغان سوپىغا ئوخشىتىپ «سوپى دۆڭ» دەپ ئاتىغان . كېيىن بۇ يۇرت نامى بولۇپ قالغان .

قاپاق ئاستى . بۇ نام ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغان :بۇرۇن بۇ يەر توغراقلىق بولۇپ ، ئايلىخان دېگەن بىر ئايال يوپۇرغىدىن بىر قاپاق سۇ ئېلىپ ، پىيادە مەكىتكە مېڭىپتۇ . بۇ يەرگە كەلگەندە قاراڭغۇ چۈشۈپ كېتىپتۇ . ئورمانلىقتا بۆرە بولغاچقا ، دەرەخكە چىقىۋېلىپ كې- چىنى ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ ، قاپاقنى دەرەخكە ئېسىپ قويۇپتۇ . كېچىدە بۆرىلەر دەرەخنىڭ ئاستىغا كېلىپ قالايمىقان ھۇۋلاشقا باشلىغانىكەن ، ئۇ ئايال دەرەختىن يىقىلىپ چۈشۈپ بۆرىگە يەم بولۇپتۇ . كېيىن بۇ يولدىن ئۆتكەن كىشىلەر ئادەم ئۇستىخانلىرى ۋە دەرەخ ئۇستىدىكى ئېسىقلىق قاپاقنى كۆرۈپ ، بۇ يەرنى «قاپاق ئاستى» دەپ ئاتىشىپتۇ .

ئوتاق (ئوتاغ) . بۇ نام مەكىت ناھىيىسىدىكى يەر نامى بولۇپ ، «توققۇز ئوتاق» ، «ئون ئوتاق» دېگەن نام لار بىلەن ئۇچرايدۇ . بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ئوتاق» سۆزى ئەسلىدە نامى تىلغا ئېلىنغان كەنتلەرگىلا خاس سۆز بولماستىن ، يېزا ئىگىلىكىدە تاكى كوللېك- تىپلاشتۇرۇش يولغا قويۇلغۇچە داۋام قىلىپ كەلگەن ھەمكارلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىش شەكلىنى كۆرسىتىدۇ . بىراق ، بۇ نام بەزىدە ئورتاقچىلىق ، يەنى شېرىك تېرىقچىلىقتا تەڭلەشتۈرۈلۈپ «ئورتاق» دەپ تەبىر بېرىلىۋاتىدۇ . بۇ بىزنىڭ يەر - جاي ناملىرى تەتقىقاتىمىزدا ساقلىنىۋاتقان «قەدىمكىنى ھازىرقى بىلەن تەڭلەشتۈرۈپ قويۇ- دىغان» ، يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورخۇن دەۋرى ۋە خاقانىيە دەۋرىگە

دەپ ئاتىشىپتۇ . كېيىن «يەر» دېگەن سۆز چۈشۈپ قېلىپ ، «بوز» دەپ ئاتالغانىكەن .

چامغۇرلۇق . تەخمىنەن بۇنىڭدىن 300 يىل ئىلگىرى بۇ يەردىكى كىشىلەر دەريا سۈيىنىڭ تاشقىنىدىن پايدىلىنىپ ، ئىلگىرى دەريا سۈيى تاشلاپ كەتكەن مۇنبەت لاتقىلارغا چامغۇر تېرىغانىكەن ، شۇنداق ئۇخشاپ كېتىپتۇ . شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بۇ يەرنى «چامغۇرلۇق» دەپ ئاتاشقانىكەن . يەنە بىرخىل قاراش ، بۇ يەردىكى كىشىلەر چامغۇرنى كۆپ يېيىشكە ئادەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن ، سىرتتىن كەلگەنلەر بۇ يەرنى «چامغۇرلۇق» دەپ ئاتاشقانىكەن .

قوش ئېقىن . بۇرۇن بۇ يەرنى شىمال تەرىپىدە دەريا ـ ئۆستەڭ (ھەززى بەگ ھاجى ئۆستىڭى) بىلەن غەربتىن شىمالغا ئاققان بولقا ئۆستەڭ ئوراپ تۇرغان بولغاچقا ، ئىككى ئۆستەڭ ئارىلىقىدىكى بۇ يۇرت «قوش ئېقىن» دەپ ئاتالغان .

يار خۇمدان . بۇ نام «يار» (يارلىق — سۇ ئېلىپ كەتكەن جاي) بىلەن «خۇمدان» دىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن . بۇنىڭدىن تەخمىنەن 100 يىل ئىلگىرى دەريا سۈيى بۇ يەرنى ئېقىتىپ كەتكەن ، كېيىن ئىمىن ھاجى دېگەن كىشى بۇ يارلىققا بىر خۇمدان سالغان . شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يەر «يار خۇمدان» دەپ ئاتالغان .

بېلىقچى . بۇ نام «بېلىقچى» دېگەن قوشنىڭ نامىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنىكەن . ئىلگىرى بۇ يەردە ناھايىتى چوڭ بىر كۆل بولۇپ ، بۇ كۆلدە بېلىق ھەم بېلىقئالغۇچ (بېلىقچى) ناھايىتى كۆپ ئىكەن . شۇڭلاشقا ، بۇ يەر «بېلىقچى» دەپ ئاتالغانىكەن .

ئوكا . بۇ نام ئەسلىي «ئوكالىق» (مەكىت خەلقى ئارىسىدا قۇشلار ، ھايۋانلارنىڭ ئۇۋىسىنى «ئوكا» دەپ ئاتايدۇ) دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ ، ھايۋانلار ، قۇشلارنىڭ ئۇۋىسى مەنىسىدە . بۇ يەر يۇرت بولۇشتىن ئىلگىرى بۇ يەردە ھايۋانات ، قۇشلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، ھەممىلا يەرنى ھەرخىل شەكىلدىكى قۇش ئۇۋىلىرى قاپلاپ

ى» ئىبارىسى «خان» (خان — تۈركلەرنىڭ ئەڭ چوڭ پادىشاھى.
فراسىياپنىڭ ئوغۇللىرىمۇ خان دەپ ئاتىلىدۇ).[1] بىلەن پارسچە يېزا،
ەنت، يۇرت - جاي مەنىلىرىدە كېلىدىغان «دېھ» («دېھ كوجاۋۇ
ەرەختان كوجا» مەنـىـسى «يېـزا نەدە بولسا دەل - دەرەخ شۇ
ردە». «بابۇرنامە» دىن ئېلىندى) سۆزىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.
يمەك، «خاندى» ئىبارىسىنىڭ مەنىسى خانلىق يېزا، خانلىق كەنت
كى خانلىق جاي دېگەن بولىدۇ[2].

خېنيار. بۇ مەكىت ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى تەرىپىدىكى
ەكىز كەتكەن ئېپتىدائىي توغراق ئورمانلىقىنىڭ نامى. بۇ نامدىكى
رخېنى» ئىبارىسى خانلىق، پادىشاھلىق، بەگلىككە تەۋەلىك مۇناسىۋەت-
ى بىلدۈرگۈچى سۆز بولۇپ، «يار» سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ يەر نامى
ولۇپ كەلگەندە يۇقىرىدىكى تەۋەلىك مۇناسىۋىتى تېخىمۇ كۈچىيىپ،
«خانلىق يەر» دېگەنلىك بولىدۇ. «تارىخىي ئەمىنىيە» دە: «بەگلەرگە
اقانى چىن تەرىپىدىن ئىنئام قىلىنىپ بېرىلگەن يەرلەرنى ‹خېنى
يمىن›، دەپ ئاتايتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن[3].

تېتىر. مەكىت ناھىيىسى يانتاق يېزىسىدىكى بىر تەبىئىي كەنت
امى. بۇ ئەينەن ساقلانغان يەر نامى بولۇپ، «تېتىريەر — سۇسىز،
ەرەخسىز قاتتىق يەر»[4] دېگەن مەنىدە. دېمەك، «تېتىر» نامى بىلەن
اتالغان كەنتلەر سۇسىز، دەرەخسىز يەرلەرگە قۇرۇلغان كەنت، دېگەن-
لىك بولىدۇ[5].

قۇرما. مەكىت ناھىيىسى قۇرما يېزىسىنىڭ نامى. بۇ نام خەلقنىڭ
ېغىز تىلىدا «قۇما» دەپ ئاتىلىدۇ. «قۇما» ئوي قۇشلىرى بېقىلىدىغان
انەك دېگەنلىك بولىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، شۇ جايدىكى كىشىلەر

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 - توم، 315 - بەت.
② ئابلەت ئابباس: «يەر - جاي نامىلىرى تەزكىرىلىرىدىكى ئىلمىيلىك مەسىلىسى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1997 - يىلى 4 - سان، 67 - بەتلەر.
③ ئابلەت ئابباس: «يەر - جاي نامىلىرى تەزكىرىلىرىدىكى ئىلمىيلىك مەسىلىسى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1997 - يىل 4 - سان، 68 - بەتلەر.
④ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم، 468 - بەت
⑤ سۇلتان ماھمۇت: «يۇرتىمىزدىكى يەر ناملىرىغا دائىر ئىزدىنىشلەر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 19 - يىل 6 - ئاي نەشرى.، 7 - بەت.

ئائىت سۆزلەردىن ياسالغان ئەڭ قەدىمكى نام ـ لارنى شەرھلىگەندە ، ئاد-
دىي ھالـدا فونېتىكىلىق تەگلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىلىپ ، زورمۇ-
زور ھازىرقى زامـان ئۇيغۇر تىلىغا تارتىپ قويىدىغان خاھىشنىڭ ئەمە-
لىي نەتىجىسى بولۇپ ، بۇ سۆز توغرىسىدا بىزنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرد-
ىمىزدە بىرقىسىم مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ .

«ئوتاغ » توغرىسىدا «قۇتادغۇبىلىك »تە :
تېگەر ئەرسەخىل ياساگا ئون ئوتاغ ،
ئەلىگ تارغۇمالىن قىلىچ تۇتغۇ ياغ .

(ساگا بىر توپ لەشكەر بىلەن ئون ئۆيلۈكنىڭ باشلىقلىقى تېگىپ
قالسا ، قىلىچ بىلەن يانى قولۇڭغا ئال ، ئەلگە مال تارات) دېيىلگەن .
يەنە بۇ كىتابنىڭ 4139 ـ بېيىتىدە ئۆي ـ ئائىلە مەنىسىدە كېلىۋاتقان
«ئوتاغ » بىلەن «دىۋانى مەھزۇن» دىكى :
«خانەمانىم ئۆرتەنىسە ۋەنەخۇشتۇر ئې مەھزۇن ، ئىشق بەرقىدىن
ناگەھ ئوت تۇتىشىپ ئۇتاغىمگە» دېگەن بېيىتتە ئۆي (كۆڭۈل ئۆيى)
مەنىسىدە كېلىۋاتقان «ئوتاغ » بوگۈنكى كۈندە «ئوتاق » تەلەپپۇز قىلىنى-
ۋاتقان يەر ناملىرىنىڭ مەنبەسىدۇر . دېمەك ، يۇرتىمىزدىكى «توققۇز
ئوتاق » ، «ئون ئوتاق » لار توققۇز ئۆيلۈك مەھەللە ، ئون ئۆيلۈك
مەھەللە دېگەنلىك بولىدۇ① .

خاندى . مەكىت ناھىيىسى شېھىتدۆڭ يېزىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپە-
دىكى يەكەن ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدىغان جايدا «خاندى » دېگەن بىر
يۇرت بار . بۇ يۇرت نامى بىرقىسىم ماتېرىياللاردا («قەشقەر ۋىلايىتى-
نىڭ يەر ـ جاي ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى » دە) رىۋايەت قىلىنى-
شىچە ، 100 يىل بۇرۇن خەنزۇلار كېلىپ بوز يەر ئاچقان ، شۇڭا
«خۇاگدى » يەنى «خاندى ، دەپ ئاتالغان » دېيىلىدۇ . بۇ يەردىكى «خاد-

---

① ئابلەت ئابباس : «يەر ـ جاي ناملىرى تەزكىرىلىرىدىكى ئىلمىيلىك مەسىلىسى » ، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى ، 1997 ـ يىللى 4 ـ سان ، 65 — ، 66 ـ بەتلەر .

لۇپ ، ئۇيغۇر تىلى ئادىتى بويىچە «تارتار» دىكى «ر» ھەرپى تاشلىۋ- ىلىپ ، «تاتا» شەكلىدە يەر نامى بولۇپ ساقلىنىپ قالغان .[1]

خانكۆل . مەكىت ناھىيىسى غاز كۆل يېزىسىدىكى بىر كەنت ۋە ۇ كەنتكە جايلاشقان سۇ ئامبىرىنىڭ نامى . بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ەقققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا مۇنداق مەلۇماتلار تىلغا ئېلىنغان : «مە- لادىيە 1638 - يىلى يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللا خان تۇرپاندىن ەكەنگە شاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئۈچۈن كېلىۋېتىپ ، خانكۆلگە كې- ىپ ، قونۇپ ئۆتكەن . شۇنىڭدىن كېيىن ، بۇ جاي 〈خانكۆل〉 دېگەن ام بىلەن ئاتالغان»[2] .

ئۇنىڭدىن باشقا ، «خانكۆل» توغرىسىدا «بۇنىڭدىن تەخمىنەن 100 ىل ئىلگىرى بىر ئەمەلدار بۇ يەردىكى زەي كۆل بويىدا بىر مەزگىل ۇرغانلىقتىن شۇ نام بىلەن ئاتالغان»[3] دېگەن رىۋايەتمۇ بار .

خاناماز . مەكىت ناھىيىسى يانتاق يېزىسىدىكى بىر كەنتنىڭ نامى . ۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان : «ئىبېتىشلارغا قارىغاندا ، خان خوجا ئىسىملىك بىر باي (خان خوجا ئاپپاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا يەھيانىڭ ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسىنىڭ ئۆرمەت نامى ئىدى . بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغىنى شۇ كىشى بولۇشى ۇمكىن) بۇ يەردە ناماز ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن ، شۇ نام بىلەن ئاتالغان»[4] دەپ چۈشەنچە بېرىلگەن . بۇنىڭدىن باشقا ، يەنە مىلادىيە 1638 - يىلى ەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللا خان تۇرپاندىن يەكەنگە شاھلىق تەختىدە ولتۇرۇش ئۈچۈن كېلىۋېتىپ ، يول ئۈستىدە مۇشۇ جايدىن ئۆتكەندە اماز ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەرنىڭ نامى «خاناماز» دەپ ئاتالغان دېگەن اراشمۇ بار[5] .

① مۇلتان ماموت : «يۇرتىمىزدىكى يەر ناملىرىغا دائىر ئىزدىنىشلەر» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 199 - يىلى 6 - ئاي نەشرى ، 70 - ، 71 - بەتلەر .
② مىرزا مەھمۇد جۇراس : «تارىخىي رەشىدى» (زەيلى) ، كۆچۈرۈلگەن نۇسخا («شىنجاڭ ئىجتىما- ىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ، 1996 - يىلى ، 3 - سان ، 89 - بەتتىكى نەقىل .
③ «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر - جاي ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، 360 - بەت .
④ «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر - جاي ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، 367 - بەت .
⑤ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى ، 1996 - يىلى 3 - سان ، 89 - بەت .

ئۆيلىرىنى كاتەككە ئوخشاش سالغانلىقى ئۈچۈن بۇ جاينىڭ نامى «قۇما» دەپ ئاتالغان. بىراق، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «قۇما» بىلەن «كاتەك» ئىشلىتىش ۋە ياسىلىش جەھەتتىن بىر ـ بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. تىلغا باي ئەجدادلىرىمىز يۇلغۇن ياكى باشقا دەرەخلەرنىڭ نوتىلىرىدىن مەخسۇس توخۇ بېقىش ئۈچۈن ياسالغىنىنى «كاتەك»، كەپتەر بېقىش ئۈچۈن ياسالغىنىنى «قۇما» دەپ ئاتىغان. چۈنكى، قۇمىنىڭ ياسىلىش شەكلى كاتەكتىن پەرق قىلىدۇ، شۇنداقلا كەپتەرلەرنى ئېھتىيات بىلەن چىقىرىش ۋە سولاش ئۈچۈن قۇمىغا كاتەككە ئوخشاشمايدىغان مەخسۇس ئۆزۈن تاياقلىق تۇتقۇچ بېكىتىلگەن ئىشىك ئورنىتىلىدۇ. شۇڭا، جەنۇبىي شىنجاڭدا «قۇما» بىلەن «كاتەك» باشقا ـ باشقا نام ئارقىلىق بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ... كەپتەر بېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن «قۇما» ئاتالغۇسى ئېھتىمال «قورۇلما» مەنىسىدىكى «قورما» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن[①].

شاھتاتا. مەكىت ناھىيىسى غازكۆل يېزىسىنىڭ قومۇش مەھەللە كەنتى «شاھتاتا» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار: «يەكەن خانلىقىنىڭ 2 ـ خانى ئابدۇرەشىدخان قەۋەت ـ قەۋەت تويلۇق تەييارلاپ، ئۇنى تۆگىلەرگە يۈكلەپ، دولانغا كەلدى ۋە كاتتا توي ئۆتكۈزۈپ، ئامانىسانى خانىشلىققا، ئۇنىڭ دوستلىرىنى كېنىزەكلىككە ئېلىپ يەكەنگە قايتقاندىن كېيىن، دولاننىڭ قومۇش مەھەللە، مازار مەھەللە، تالا مەھەللە دېگەن يۇرتلىرى ‹شاھ تاتار› (خان تارتىپ كەتتى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالغان.»[②] بۇ نام توغرىسىدا باشقا بىر خىل قاراشمۇ مەۋجۇت. ئۇلار: «شاھتاتا» دېگەن نامنىڭ ئەسلىسى «تاتا» دېگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى «تارتار»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تارتار — پاختەككە ئوخشىشىدىغان بىر خىل قۇش» دەپ ئىزاھلانغان.[③] مۇشۇ ئىزاھاتتىن قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىز قوللانغان «تاتا»، «تاتا مەھەللىسى» دېگەن يەر نامىلىرى ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ نامىلىرى بىلەن ئاتالغان... «تارتار» كېيىنكى چاغلاردا نەسلى قۇرۇپ كەتكەن قەدىمكى قۇشلارنىڭ ئىسمى

---

① سۇلتان ماھمۇت: «يۇرتىمىزدىكى يەر نامىلىرىغا دائىر ئىزدىنىشلەر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1999 ـ يىل 6 ـ ئاي نەشرى، 72 — 74 ـ بەتلەر.

② «دولان ئەدەبىياتى»، 1981 ـ يىلى 1 ـ، 2 ـ سان، 22 ـ بەت.

③ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 توم، 632 ـ بەت».

ن (يەكەن) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ،
ەرق تەرىپى گۇما ناھىيىسى بىلەن، غەرب تەرىپى يەكەن ناھىيىسى
لەن، جەنۇب تەرىپى قاغىلىق ناھىيىسى بىلەن، شىمال تەرىپى مارال-
پشى ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇ-
ى 160 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان كەڭلىكى 136 كىلو-
ېتىر، ئومۇمىي يەر مەيدانى 15 مىڭ 200 كۋادرات كىلومېتىر.
ارىمىقىدا بىر بازار، توققۇز يېزا، 130 كەنت ئاھالە كومىتېتى بار.
ۋەسىدە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك
- دېڭىزبىيىسىنىڭ ئۈچ تۈەن مەيدانى، ئىككى ھەربىي قىسىم دېھقانچى-
مق مەيدانى ۋە بىر ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى بار. ناھىيە
زمرىنىڭ ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1384 كىلومېتىر.
199 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 182 مىڭ 400 بولۇپ،
ۇيغۇرلار %79.65 نى، خەنزۇلار %20.50 نى، باشقا مىللەتلەر %0.3
ى تەشكىل قىلغان، 2004 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى
20 مىڭ 425 ئادەم بولغان①.

بۇ ناھىيە دولان دەرياسى ۋە تىزناپ دەرياسىنىڭ تىندۇرمىسىدىن
اسىل بولغان يەلپۈگۈچسىمان بوستان تۈزلەڭلىك بولۇپ، يەر تۈزلۈ-
ى تۈز. بوستانلىق %19.7 نى، قۇملۇق %80.3 نى ئىگىلەيدۇ.
ەكمت تەۋەسىدىن دولان دەرياسى ۋە تىزناپ دەرياسى كېسىپ ئۆتىدۇ.
ىلىق ئېقىن مىقدارى 800 مىليون كۇب مېتىر، تۈزلەڭلىك رايونىد-
ىنىڭ يەر ئاستى زاپاس سۇ مىقدارى 649 مىليون كۇب مېتىر. ياۋايى
ايۋان بايلىقىدىن تارىم بۇغىسى، ئاق بوغۇز بۆكەن، قىرغاۋۇل قاتار-
قلار بار. ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقىدىن چۈچۈكبۇيا، لوپنۇر كەندىرى،
شقان زەدىكى قاتارلىقلار بار. بايقالغان قېزىلما بايلىقلىرىدىن نېفىت،
ز، گەج، ھېقىق قاتارلىقلار بار.

① «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى - يەر ناملىرى قوللانمى-
ى»، 2004 - يىل 12 - ئاي (ئىچكى ماتېرىيال)، 474 - 484 - بەتلەر

دولان رايونى

تارىختا ئۇيغۇر دولانلىرى تارقالغان يەكەن (دولان) دەرياسى، تىزناپ دەرياسى، قەشقەر دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا، ئاياغ ئېقىنلىرىدىكى مەكىت، مارالبېشى، تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئاۋات، ئوتتۇرا، ئاياغ ئېقىنلىرىدىكى شايار، كۇچا، بۇگۇر قاتارلىق جايلار، بولۇپمۇ ھازىر دولانلار مەركەزلىك توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات قاتارلىق جايلار «دولان رايونى» دەپ ئاتالغان.

«دولان رايونى» ۋە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى، تارىخ - مەدەنىيەت تەرەققىياتى ھەققىدە توختىلىش پۈتكۈل دولان رايونلىرى — ئۇيغۇر دولانلىرى جايلاشقان تەبىئىي مۇھىت ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، تارىخى، مەدەنىيىتى توغرىسىدا سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«دولان رايونى» نىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى

دولان رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى بۇ رايوننى تەشكىل قىلغان مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات قاتارلىق ناھىيەلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، تەبىئىي، ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىسىنى ئاساس قىلغان.

مەكىت ناھىيىسى

مەكىت ناھىيىسى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي قىسمىغا، دو-

رەسىم يۇرتى» دەپ ئاتالغان. پۈتۈن مەملىكەتكە «مەكىت ـ چاپچال
دېھقان رەسساملار رەسىملىرى توپلىمى» تارقىتىلدى. نۇرغۇن ئەسەرلە-
رى ئاپتونوم رايونلۇق ۋە مەملىكەتلىك دېھقانلار رەسىم كۆرگەزمىسىگە،
بۇملىدىن ئۈچ پارچە رەسىم پارىژ دېھقانلار رەسىم كۆرگەزمىسىگە
قاتناشتۇرۇلدى.①

مارالبېشى ناھىيىسى

مارالبېشى ناھىيىسى تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تارىم ئويد-
مانلىقىنىڭ غەربىي شىمال چېتىگە جايلاشقان. شەرق تەرىپى ئاۋات
ناھىيىسى، قاراقاش ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇب تەرىپى مەكىت
ناھىيىسى، گۇما ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەرب تەرىپى پەيزاۋات
ناھىيىسى، يوپۇرغا ناھىيىسى، يەكەن ناھىيىسى، ئاتۇش شەھىرى بى-
لەن تۇتىشىدۇ. شىمال تەرىپى كەلپىن ناھىيىسى، ئاقچى ناھىيىسى
بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 215 كىلومې-
تىر، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان كەڭلىكى 169 كىلومېتىر. ئومۇمىي
يەر كۆلىمى 21 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر. قارىمىقىدا تۆت بازار،
مەككىز يېزا، 217 كەنت ئاھالە كومىتېتى بار. تەۋەسىدە شىنجاڭ
ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى يېزا ئىگىلىك 3 ـ دىۋىزىيىسى-
نىڭ توققۇز تۈەن مەيدانى بار. ناھىيە بازىرىنىڭ ئۈرۈمچى شەھىرى
بىلەن بولغان ئارىلىقى 1241 كىلومېتىر. 1995 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا-
كى ئومۇمىي نوپۇسى 326 مىڭ 400 بولۇپ، ئۇيغۇرلار 83.75% نى،
خەنزۇلار 15.77% نى، باشقا مىللەتلەر 0.48% نى تەشكىل قىلغان.
2004 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى بولسا 388 مىڭ 247
ئادەم بولغان②.

① «شىنجاڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان (جىن يۈنخۇي باش تۈزگۈچى بولغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل 10 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 487 ـ، 483 ـ بەتلەر.

② «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ـ يەر ناملىرى قوللانمى-سى»، 2000 ـ يىل 12 ـ ئاي (ئىچكى ماتېرىيال)، 346 ـ بەت

مەكىت ناھىيىسى مۆتىدىل بەلۋاغ قۇرغاق ئىقلىم رايونىغا كىرى-
دۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.7℃، ئەڭ يۇقىرى تېمپېرا-
تۇرىسى 42.1℃، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن 22.4℃.
قۇياشنىڭ يىللىق يورۇتۇش ۋاقتى 2805.9 سائەت. ≥10℃ جۇغلانما
تېمپېراتۇرىسى 4285.2℃. قىروسىز مەزگىلى 215 كۈن. يىللىق
ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 39.4 مىللىمېتىر. سۇنىڭ يىللىق
ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2349.3 مىللىمېتىر.

بۇ ناھىيىدە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ. ھازىر 33 مىڭ 600
گېكتار (504 مىڭ مو) تېرىلغۇ يەر، 24 مىڭ 700 گېكتار (370
مىڭ مو) تەبىئىي ئورمان، 150 مىڭ گېكتار (2 مىليون 250 مىڭ
مو) ئوتلاق، 38 مىڭ گېكتار (570 مىڭ مو) دېھقانچىلىققا باب
كېلىدىغان بوز يەر بار. دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن بۇغداي، كۆممە-
قوناق، كېۋەز، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، كۆكتات قاتارلىقلار
بار، بولۇپمۇ پاختا ئىشلەپچىقىرىش ئۈستۈنلۈكى ئالدىنقى قاتاردا تۇر-
غاچقا، بۇ ناھىيە مەملىكەت بويىچە ئەلا سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش
بازىسى قىلىپ بېكىتىلدى. چارۋىچىلىقتا كالا، قوي ئاساس قىلىنىدۇ.
بۇنىڭ ئىچىدە مەكىت دولان قويى داڭلىق قوي بولغاچقا، مەكىت «دولان
قويى ماكانى» دەپ ئاتالغان. سانائەتتىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى
رېمونت قىلىش - ياساش، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، ئاشلىق، ماي ۋە
يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىقلار بار.

مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئۆل مۇئەسسەسەلىرى تەدرىجىي ياخشىلانماق-
تا. ئۆلكە تاشيولى 215 - لىنىيىسى ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتىدۇ.

بۇ ناھىيىدىنىڭ خەلق سەنئىتى تارىخى ئۇزاق، ئۇ كلاسسىك
مۇزىكا — دولان مۇقامى ۋە مىللىيچە ئۇسسۇل — دولان مەشرىپى
بارلىققا كەلگەن جاي بولۇپ، «دولان ئۇسسۇلى يۇرتى» دەپ ئاتالغان.
دېھقانلار سىزغان رەسىم ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، «دېھقانلار

100 كۇچلۇك ناھىيە ئىچىدە 19 - ئورۇنغا تىزىلغان . چارۋىچىلىقتا كالا ، قوي ، ئات ، ئېشەك ئاساس قىلىنىدۇ .

مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئۇل مۇئەسسەسەلىرى ئۆزلۈكسىز ياخشىلانماقتا . دۆلەت تاشيولى 314 - لىنىيىسى ۋە ئۆلكە تاشيولى 215 - لىنىيىسى ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتىدۇ . ناھىيە ، يېزا تاشيوللىرى تەرەپكە تۇتىشىدۇ .

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن توقتۇز ساراي قەدىمكى شەھەر خارابىسى (خەنزۇچە تاڭ دەۋرىدىكى پادىشاھ قەلئەسى دېيىلىدۇ) ، نۇرغۇن تىم ، تۇر خارابىسى قاتارلىقلار بار[①] .

ئاۋات ناھىيىسى

ئاۋات ناھىيىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان . شەرق ۋە شىمال تەرىپى ئاقسۇ شەھىرى بىلەن ، غەرب تەرىپى كەلپىن ، مارالبېشى ناھىيىسى بىلەن ، جەنۇب تەرىپى لوپ ، قاراقاش ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ . شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىر ، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان كەڭلىكى 150 كىلومېتىر . ئومۇمىي يەر مەيدانى 13 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتىر . ناھىيىگە بىر بازار ، يەتتە يېزا ، 118 كەنت ئاھالە كومىتېتى قارايدۇ . ناھىيە تەۋەسىدە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 1 - دىۋىزىيىسىنىڭ ئۈچ تۇەن مەيدانى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق تۈرمە باشقۇرۇش ئىدارىسىگە بىۋاسىتە قاراشلىق قارا دۆڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بار . ناھىيە بازىرىنىڭ ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1071 كىلومېتىر . 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى 176 مىڭ 900 بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 81.57% نى ، خەنزۇلار 17.64% نى ، باشقا

① «شىنجاڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان» (جىن يۈنخۇي باش تۈزگۈچى بولغان) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1999 - يىل 10 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 491 - ، 492 - بەتلەر .

يەر تۈزۈلۈشى غەربىي قىسمى ئېگىز ، شەرقىي قىسمى پەس ، غەربىي شىمال قىسمى تاغلىق ، يەنى تاغلىق يەر 10.7% نى ، بوستانلىق 38.8% نى ، قۇملۇق 50.5% نى ئىگىلەيدۇ . دولان دەرياسى بىردىنبىر چوڭ دەريا بولۇپ ، يىللىق ئېقىن مىقدارى 820 مىليون كۇب مېتىر . تۈزلەڭلىك رايونلارنىڭ يەر ئاستى سۇ زاپىسى 1 مىليارد 150 مىليون كۇب مېتىر ، يەنى ئۈچ سۇ ئامبىرى بولۇپ ، ئۇنىڭ سۇ ساقلاش مىقدارى 127 مىڭ كۇب مېتىر . ياۋايى ھايۋانات بايلىقىدىن بۇغا ، ساي تۈلكە-سى ، ياۋا توڭگۇز قاتارلىقلار بار . ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقىدىن چۇچۇكبۇ-يا ، لوپنۇر كەندىرى ، توشقان زەدىكى ، چاكاندا قاتارلىقلار بار . بايقالغان قېزىلما بايلىقىدىن نېفىت ، تۆمۈر ، مىس ، قوغۇشۇن ، فوسفور ، ئال-ماس ، ھاك تېشى ، تۇز قاتارلىقلار بار .

مارالبېشى ناھىيىسى مۆتىدىل بەلۋاغ قۇرغاق ئىقلىم رايونىغا كىرىدۇ . يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.7℃ ، ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 42.7℃ ، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن 24.2℃ . كۈننىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە چۈشۈش ۋاقتى 2884.2 سائەت . ≥10℃ جۇغلانما تېمپېراتۇرىسى 4363.7℃ ، قىروسىز مەزگىلى 227 كۈن . يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 44.7 مىللىمېتىر ، سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدا-رى 2108.6 مىللىمېتىر .

بۇ ناھىيە يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى ھېسابلىنىدۇ . ھازىر 40 مىڭ 900 گېكتار (613 مىڭ 500 مو) تېرىلغۇ يەر ، 38 مىڭ 900 گېكتار (583 مىڭ 500 مو) ئوتلاق ، 173 مىڭ گېكتار (2 مىليون 595 مىڭ مو) ئورمان ، 330 مىڭ گېكتار (4 مىليون 950 مىڭ مو) ئۆزلەشتۈرگىلى بولىدىغان بوز يەر بار . دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن كېۋەز ، بۇغداي ، كۆممىقوناق ، قوغۇن - تاۋۇز ، مېۋە - چېۋە ، كۆكتات قاتارلىقلار بار ، بولۇپمۇ پاختا بۇ ناھىيىنىڭ تۈۋرۈك مەھسۇلاتى ھېساب-لىنىدۇ . 1994 - يىلى مەملىكەت بويىچە پاختا ئىشلەپچىقىرىشتىكى

قىلىشقا باب كېلىدىغان 80 مىڭ گېكتار (1 مىليون 200 مىڭ مو) قاقاس يەر بار. دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن كېۋەز، بۇغداي، كۆممە- قوناق، شال، پۇرچاق؛ ياغلىقدان، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، ھەرخىل كۆكتات قاتارلىقلار بار. قەغەز ياڭاق بىلەن ئۆرۈك ئاۋات ناھىيىسىنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چارۋى- چىلىقىدا كالا، قوي ئاساس قىلىنىدۇ. سانائىتىدىن ئاشلىق - ماي پىششىقلاپ ئىشلەش، پاختا ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە مەھسۇلاتىنى سىستېمى- لىق پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىقلار بار.

ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئاساسىي مۇئەسسەسى تەدرىجىي ياخشىلانماقتا. ناھىيە، يېزا تاشيوللىرى ئاسفالتلاشتۇرۇلغان. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن ئەختەم مازىرى ۋە ئاۋات مەسچىتى قاتارلىقلار بار①.

«دولان رايونى» نىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى

شىنجاڭ قەدىمكى زاماندا «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتىلاتتى. مىلادىيە- دىن 60 يىل ئىلگىرى (غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۆ 2 - يىلى) غەربىي خەن ھاكىمىيىتى «غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» نى تەسىس قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلۈپ، كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىز- نىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىدۇ؛ چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 10 - يىلى (1884 - يىلى) «يۇرتنىڭ يېڭىدىن قايتىپ كېلىشى» دېگەن مەنىدىكى نام بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىسىنى تەسىس قىلىدۇ.

---

① «شىنجاڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان (جىن يۈنخۇي باش تۈزگۈچى بولغان) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل 10 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 464 -، 465 - بەتلەر.

مىللەتلەر %0.79 نى تەشكىل قىلغان . 2004 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئومۇمىـــي نوپۇســى بولسا 211 مىــڭ 237 ئادەم بولغان[1] . يەر تۈزۈلۈشى تۈز بولۇپ ، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قىيپاش ، بوستانلىق %18.2 نى ، چۆل ـ قۇملۇق %81.8 نى ئىگىلەيدۇ .

ئاقسۇ دەرياسى ۋە كونا دەريادىن ئىبارەت چېگرا ھالقىيدىغان ئىككى دەرياسى بار . يىللىق ئېقىن مىقدارى 1 مىليارد 387 مىليون كۇب مېتىر ، تۈزلەڭلىك رايونلىرىنى تەمىنلەيدىغان يەر ئاستى سۈيى مىقدارى 783 مىليون كۇب مېتىر (ئېچىشقا بولىدىغان زاپاس مىقدارى 470 مىليون كۇب مېتىر) . ياۋايى ھايۋانات بايلىقىدىن ئاق بوغۇز بۆكەن ، بۆكەن (ئاھۇ) ، ياۋا بۇغا ، تۈلكە ، ياۋا چوشقا قاتارلىقلار بار . ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقىدىن چۇچۇكبۇيا ، قومۇش ، يۇلغۇن ، لوپنۇر كەندىرى ، توشقان زەدىكى قاتارلىقلار بار .

ئاۋات ناھىيىسى ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ قۇرغاق ئىقلىم كىلىماتىغا كىرىدۇ . يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 10.5℃ ، ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 39.4℃ ، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن 23.3℃ ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 75.1 كۈندە ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 30℃ تىن يۇقىرى بولىدۇ . كۈننىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە چۈشۈش ۋاقتى 2596.6 سائەت . ⩾ 10℃ جۇغلانما تېمپېراتۇرىسى 3975.8℃ ، قىرو‌سىز مەزگىلى 214 كۈن . يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 45.1 مىللىمېتىر . سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1887.4 مىللىمېتىر .

بۇ ناھىيە يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ . ھازىرقى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 36 مىڭ 900 گېكتار (533 مىڭ 500 مو) ، ئورمان كۆلىمى 27 مىڭ 900 گېكتار (418 مىڭ 500 مو) ، ئوتلاق كۆلىمى 176 مىڭ 900 گېكتار (مىليون 653 مىڭ 500 مو) ، يەنە دېھقانچىلىق

[1] «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى ـ يەر ناملىرى قوللانمىسى» ، 2004 ـ يىل 12 ـ ئاي (ئىچكى ماتېرىيال) ، 805 ـ بەت .

قورال دەۋرى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىپتا قورال دەۋرى) دىكى سىپتا تاش قوراللار ، ئىش قوشۇش تېخنىكىسى بىلەن ياسالغان قوراللار (ئۆرزۈپ - موقۇپ ياسالغان ئىنچىكە پىچاق شەكلىدىكى تاش پارچىلىرى ۋە يونۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان كىچىك تىپتىكى تاش قوراللار) ، بىۋاسىتە ياسالغان ئۆتكۈر قوراللار (ئوق بېشى ، نەيزە ئۇچى ، پىچاق ، پالتا قاتارلىقلار) دىن ئىبارەت بولۇپ ، ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش قورالـلىرى[1] ئىدى . 1913 - يىلى ئارخېئولوگ ئاۋرېل ستەيىن شىنجاڭغا قىلغان 3 - قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسىنى باشلاپ ، 9 - ئايدا قەشقەر-دىن مەكىتكە كەلگەن ۋە مارالبېشى ئارقىلىق مازارتاغ ئەتراپىغا كېلىپ ، بۇ جايدىن نۇرغۇن كىچىك خارابە ئىز ، شەھەر خارابىلىرى ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپقان ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ ئوقيا ئۇچىنى بايقىغان .[2] ستەيىن 1913 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىن تاپقان بۇ سىپتا تاش قوراللار ئەۋرىشكىسى ، يەنى سىپتا تاش قورال ئىككى دانە ، تاش ئوق بېشى بىر دانە ، ئۇچلۇق قورال بىر دانە ، كىچىك تاش ياپراقچىلىرى سەككىز دانە قاتارلىقلار بولۇپ ، ستەيىن ئىلگىرى بۇ بەلكىم كونا تاش - قوراللار دەۋرىدىكى خارابىلىك بولۇشى دەپ قارىغان . لېكىن ، ئالاقىدار ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق يېڭى تاش - قوراللار دەۋرىدىكى يادىكارلىقلار دەپ بېكىتكەن (ستەيىن : مەركىزىي ئاسىيا)[3] . بۇ تاش قوراللار «دولان رايونى» دا يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپ قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

«خەننامە ، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا ، چىن ، خەن دەۋرىدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقى يېزا ئىگىلىكىنى

---

[1] «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 - يىل 6 - ئاي ئەنتزۇچە نەشرى ، 182 - بەت .

[2] جىيىنبىتى مىرىمكى : «ستەيىن ئارخېئولوگىيىسى ۋە ئېكسپېدىتسىيىسى» شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى ، 1992 - يىل 1 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 4 - بۆلۈم ، 129 - بەت .

[3] ۋاڭ بىڭخۇا : «يىپەك يولىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 199▪ - يىل 7 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 135 - بەتتىكى نەقىل .

1955 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلىدۇ ۋە «شىن» دەپ قىسقارتىپ ئاتىلىدۇ ، ئۈرۈمچى شەھىرى ئۇنىڭ مەركىزى بولىدۇ .

شىنجاڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە . بۇنىڭدىن تەخمىنەن 10 — 20 مىڭ يىل بۇرۇنقى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىنسانلار بۇ جايدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان .

شىنجاڭ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، قەدىمكى زاماندا ئېلىمىز بىلەن غەربتىكى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش لىنىيىسى ئىدى . تارىختا بۇ يەردە نۇرغۇنلىغان قەبىلە ۋە مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانىدى .

چىن ، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇرۇن شىنجاڭدا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ مىللىي تەۋەلىكى توغرىسىدا تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق خاتىرە يوق . خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭدىكى ئاھالىلەرنىڭ مىللىي تەۋەلىكى توغرىسىدا بىرقەدەر ئېنىق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان .①

دەۋرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ قەدىمكى شىنجاڭنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار بىلەن بولغان ئالاقە ۋە تەسىرلىرى كۈندىن ـ كۈنگە چوڭقۇرلاپ ھەم كېڭىيىپ بارغان . ساك ، توخار ، ياۋچى ، ئۇيسۇن ، ھون ، ئاق ھون ، خەنزۇ ، چېياڭ قاتارلىقلار تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ شىنجاڭغا كەلگەن . بۇ يەر «ئىرقلار ئامبىرى ياكى ئوخشاش بولمىغان ئىرقلار ئېلىپ كىرگەن مەدەنىيەت كۆرگەزمىسى» بولۇپ قالغانىدى .②

«بىرقىسىم ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن قارىغاندا ، «دولان رايونى» نىڭ مەركىزىي قىسىملىرىدىن بولغان مارالبېشى ، مەكىت ناھىيىسى تەۋەسىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرى (بۇنىڭدىن 6000 — 7000 مىڭ يىللار ئىلگىرى) گە مەنسۇپ بولغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقالغان بولۇپ ، بۇ دەۋر (يېڭى تاش

① «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2004 ـ يىل 8 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 1 ـ توم ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» (ئومۇمىي ئەھۋال) 5 ـ ، 6 ـ بەتلەر .
② ياۋداجۇڭ : «قەدىمكى غەربىي شىمالىي جۇڭگو» 218 ـ بەت . («دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» 16 ـ بەتتىكى نەقىل) .

قىلىپ، سۇلې تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇرغاندا، سۇلې تۇتۇق مەھكىمە-
سىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگەن. مىلادىيە 670 — 765 -
يىللاردا تۇبۇتلەرنىڭ تەسىر دائىرىسى تارىم ۋادىسىغا كىرىپ، تاكى
مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زەربىسى
بىلەن تارىم ۋادىسىدىن ۋاز كەچكەنگە قەدەر «دولان رايونى» تۇبۇتلەرنىڭ
ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىدە بولغان. كېيىن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتكەن. مىلادىيە 840 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر
خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن غەربىي يۇرتقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار تارىم
ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسمى، ئىلى - مىڭبۇلاق (مىڭلاق)
ۋادىسى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى، چۇ دەريا ۋادىسى، ئىسسىقكۆل
ئەتراپى ۋە شۇنىڭدەك ماۋارائۇننەھرنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان «خاقانىيە دۆلىتى»، يەنى قاراخانىيلار خانلىقى (مىلادىيە
850 — 1212 - يىللار) نى قۇرغاندىن كېيىن، «دولان رايونى»
قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى قەشقەرگە تەۋە بولغان.
مىلادىيە 1042 - يىلى قاراخانىيلار خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي دەپ
ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. مىلادىيە 1131 - يىلى قۇرۇلغان قارا قىتان
خانلىقىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ تارىم ۋادىسىغا سىڭىپ كىرىشى بىلەن
مىلادىيە 1212 - يىلى شەرقىي قاراخانىيلار خانلىقى يىمىرىلىپ، «دو-
لان رايونى» قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قولىدىن قاراقىتان خانلىقىنىڭ
قولىغا ئۆتكەن. مىلادىيە 1212 - يىلى كۈچلۈك قارا قىتان خانلىقىنىڭ
خانى جى گۇلۇنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، كۈچلۈكنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتكەن. مىلادىيە 1218 - يىلى كۈچلۈك موڭ-
غۇللار تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، «دولان رايونى» موڭغۇللار-
نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. چىڭگىزخان مىلادىيە 1225 - يىلى
موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەرنى ئوغۇللىرىغا
سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەندە، «دولان رايونى» چىڭگىزخاننىڭ ئىك-

ئاساس قىلغان دەۋرگە قەدەم قويغان ھەربىر ياكى بىرقانچە شەھەر ـ بازارلارنى سىياسىي مەركەز قىلغان ئوخشاش بولمىغان دائىرىدىكى «شەھەر ـ قەلئە دۆلەتلىرى» شەكىللەنگەن. مەكىت، مارالبېشى خەن سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 ـ يىلدىن مىلادىيەنىڭ 220 ـ يىللار) دە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۆزلىرى جايلاشقان جۇغراپىيىلىك رايون ئالاھىدىلىكى بويىچە ئەينى چاغدا تارىم ۋادىسىدا قۇرۇلغان ساكارائول (يەكەن)، سۇلې (قەشقەر)، سەپەرباي قاتارلىق بەگلىكلەرگە؛ ئاۋات ئونسۇ ۋە قۇم (ئاقسۇ) بەگلىكلىرىگە تەۋە بولغان. خەن شۈەندى شېن جۆنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 ـ يىلى) غەربىي خەن ھۆكۈمىتى بۇگۇردە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان. بۈگۈنكى «دولان رايونى» نىڭ ھەممىسى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلانغان.

تارىخىي ماتېرىياللاردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۈچ پادىشاھلىق، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيە IV، V ئەسىرلەر) دە دولانلار مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردىن مەكىت سۇلې (قەشقەر) بەگلىكىنىڭ تەۋەلىكىدە، مارالبېشى كۇسەن بەگلىكىنىڭ تەۋەلىكىدە، ئاۋات قۇم ۋە ئونسۇ بەگلىكلىرىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. مىلادىيە V ئەسىرنىڭ 20 ـ، 30 ـ يىللىرى ئېفتالىتلارنىڭ تەسىر كۈچى تارىم ئويمانلىقىغا كىرگەندىن كېيىن، ئېفتالىتلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولغان. مىلادىيە 563 — 568 ـ يىللىرى ئېفتالىتلار تۈركلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، بەگلىكى مۇنقەرز بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەسىرى تارىم ۋادىسىدىن كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان. مىلادىيە 583 ـ يىلى تۈرك خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي دەپ ئىككى قىسمىغا بۆلۈنگەندە، غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولغان. مىلادىيە 659 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى (مىلادىيە 618 — 907 ـ يىللار) غەربىي تۈرك خانلىقىنى مەغلۇپ

بولغان تۈنجى مەلۇماتىمىزدۇر. بىلىشىمىزچە، سائادەتبەگ دولانلارنىڭ خېلى نامدار باشچىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئاۋات ناھىيىسىگە دەپنە قىلىنغان①.

چىڭ سۇلالىسى يەكەندە ئىش بېجىرگۈچى ئامبال (办事大臣) مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندا، مەكىت، مارالبېشى ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولغان، ئاۋات ئاقسۇدا تەسىس قىلىنغان ئاقسۇ خان ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. چىڭ سۇلالىسى مىلادىيە 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسىنى تەسىس قىلغاندا، «دولان رايونى» سۇلې (قەشقەر)، يەكەن، بارچۇق (مارالبېشى)، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا تەسىس قىلىنغان مەھكىمىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. مىنگونىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 1913 - يىلى) مارالبېشى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 928 - يىلى) مەكىت ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 19 - يىلى (مىلادىيە 1930 - يىلى) ئاۋات ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان.

«دولان رايونى» نىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى

شىنجاڭ قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. ئۇنىڭ ئالاھىدە گۈمانتارلىق جۇغراپىيىلىك مۇھىتى مول، رەڭگارەڭ ۋە كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنى شەكىللەندۇرگەن. ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىر تەرەپتىن سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىپ ھەمدە ئۇزلۇكسىز ئۆزلەشتۈرۈپ ۋە

① «ئاۋات ناھىيىسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل 9 - ئاي نەشرى، 742 - بەت.

كىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۆلۈپ بېرىلىپ ، چاغاتـاي خانلىقى (مىلادىيە 1225 — 1513 ـ يىللار) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان . يەكەن سەئىدى- يە خانلىقى (مىلادىيە 1514 ـ 1682 ـ يىللار) قۇرۇلغاندىن كېيىن ، «دولان رايونى» مىلادىيە 1682 ـ يىلى جۇڭغار خانلىقى (مىلادىيە 1640 ـ 1757 ـ يىللار) يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاخىرلاشتۇرغانغا قەدەر ئاۋۋال يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ، كېيىن جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان . مىلادىيە 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى (مىلادىيە 1644 — 1911 ـ يىللار) جۇڭغارلارنى تىنچى- تىپ ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ تەسىرىنى يوقاتقاندىن كېيىن ، «دولان رايونى» چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان .

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىد- نى «ئۇيغۇرلار رايونى» ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى «جۇڭغارلار رايونى» دەپ ئاتىغان ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب شـىـمالـىـغا ئۇزاق مەزگىلگىچە تىنچ ـ ئامان ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن ، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ھەربىي ئايماق تۈزۈمىنى قوللانغان . تارىم ئويمانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپىدى- كى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا «بەگلىك تۈزۈمى» قوللىنىلغان ، يەنى مۇكەممەل ، ئىش تەقسىماتى ئېنىق ، ئىنچىكە ئاي- رىلغان بەگلىك سىستېمىسى ئارقىلىق ، ھەرقايسى چوڭ ـ كىچىك بوستانلىقلارغا ئۈنۈملۈك ھۆكۈمرانلىق قىلغان . چىڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان بەگلەر ئارىسىدا ئاقسۇ خان ئامبىلـىـغا قاراشلىـق بىر نەپەر 6 ـ دەرىجىلىك «دولان بېگى» بار ئىدى . بۇ ئېھتىمال ئەينى چاغدىكى «دولان رايونى» نىڭ ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمرانى بولۇشى مۇمكىن . مۇشۇ مەزگىللەرگە ئائىت بىرقىسىم تارىخي ماتېرىياللاردا «دولان ھاكىمى سائادەتبەگ» دېگەن مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ① . بۇ بىز ھازىرغىچە دولانلار- نىڭ يېقىنقى زاماندىكى تارىخىدا دولانلارنىڭ باشچىلىرى ھەققىدە ئىگە

---

① «تەزكىرەلى جۈجىگان» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 1988 ـ يىلى نەشرى ، 219 ـ ، 275 ـ بەتلەر .

شىمالى، غەربىي تەرەپلىرىدە بارلىققا كەلگەن قەدىمكى مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىكى، خۇسۇسىيەت يۈرىقىدىن، شۇنداقلا بۇ جەھەتتىكى تارىخىي ماتېرىياللار، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن بۇ مەدەنىيەتنىڭ تىپى، ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا مەلۇم تونۇشقا كەلگىلى بولىدۇ.

1929 - يىلى ئىلىمىزنىڭ ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى مارالبېشى (بارچۇق) قا كېلىپ، بۇ يەردىن لايدىن ياسالغان بۇت بېشى، قەدىمىي سانسكرىت يېزىقىدا يېزىلغان خەت - چەكلەر پارچىسى، يەنە بىر پارچە مۇكەممەل ساقلانغان تاڭ سۇلالىسى (618 — 907) دەۋرىگە ئائىت دۇردۇن ۋە يارما قېلىپى، يارماق قاتارلىقلارنى قېزىۋالغان. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئارخېئولوگلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملار مارالبېشىغا كۆپ قېتىم كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ باردى.

1959 - يىلى شىنجاڭ مۇزېيى ئارخېئولوگىيە ئەترىتى مارالبېشى ناھىيىسىدىكى توققۇز ساراي قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن شىنجاڭ بويىچە ئەڭ بۇرۇنقى پۇللاردىن «تۆت چاسا تۆشۈكلۈك، شەكلىدە ياسالغان «ۋۇجۇ» يارمىقى قۇيۇلغان ئىككى دانە قېلىپ ۋە شۇ يەردە قۇيۇلغان نۇرغۇنلىغان ۋۇجۇ يارمىقىنى قېزىپ چىقتى. ئۇنىڭدىن باشقا، قەدىمكى يېزىق يېزىلغان تارىشا پۈتۈكتىن 30 دىن كۆپرەك، يىپەك، يۇڭ توقۇلما بۇيۇم، قەدىمكى بۇغداي، چىگىت، مېۋە - چېۋە ئۇرۇقچىلىرى① بار بولۇپ، بۇلار بۇ يەردە خەن دەۋرىدىلا خېلى تەرەققىي قىلغان يېزا ئىگىلىكىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاپلا قالماي، بۇ رايونلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

1983 - يىلى «توققۇز ساراي» ۋە بىرقانچە «تىم» قەلئە خارابىلىقىدىن بۇت، بۇت قېلىپلىرى، ھەرخىل كومزەك، يەتتە پىلىكلىك تاش

---

① «شىنجاڭ گېزىتى» (خەنزۇچە)، 1960 - يىل 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىكى سانىدىن.

يېتىلىق يارىتىپ، مۇشۇ ئاساستا رەڭگارەڭ يەرلىك مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئەت خەزىنىسىنى بېيىتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن يەرلىك ئالاھىدىلىكىگە تويۇنغان جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى چەت ئەللەرگە تارقىتىپ، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر، يەنى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى.

يىراق قەدىمكى زاماندىكى شىنجاڭدا قەدىمكى خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسى مەدەنىيىتى، ھىندى دەرياسى ۋادىسى مەدەنىيىتى، پارس مەدەنىيىتى، ئىككى دەريا مەدەنىيىتى ۋە يۇنان مەدەنىيىتى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلغان ۋە ئالاقە ئورناتقان، بولۇپمۇ خەن دەۋرىگە كەلگەندە يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭ دۇنيادىكى ئۆچ چوڭ مەدەنىيەت جەم بولغان جايغا ئايلانغان. غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ئاجايىپ رەڭدار بولغان[①].

«شىنجاڭ رايونىدا ناھايىتى قەدىمىي بولغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە يەرلىك مەدەنىيەت مەۋجۇت ئىدى. ئۇ شىنجاڭ تۇپرىقىدا يىلتىز تارتقان ئۆز ئالاھىدىلىككە ۋە ئارتۇقچىلىققا ئىگە، ئۇنى مەلۇم مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشى دەپ قاراش توغرا ئەمەس؛ شىنجاڭ جۇغراپىيەلىك جايلىشىشى سەۋەبىدىن ئەتراپتىكى رايونلار بىلەن مۇئەييەن مەدەنىيەت ئالاقىسىدە بولۇشى تەبىئىي بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدا ئۆزئارا تەسىر قىلىش مەۋجۇت ئىدى»[②]. بۇ ھازىرغىچە شىنجاڭ يەرلىك مەدەنىيىتى توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىرقەدەر ئىلمىي بولغان قاراش بولۇپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەدەنىيىتىگە بولغان تەتقىقات تېخى چوڭقۇرلاشمىغان، بۇنىڭدىنمۇ نوپۇزلۇق بىر يەكۈن چىقىرىلمىغان ئەھۋالدا، مۇشۇ خىل قاراشنى قوللاشقا بولىدۇ. ھالبۇكى، تارىمدا، تارىمنىڭ غەربىي

① «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى 8 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى (ئومۇمىي ئەھۋال) 9 ـ بەت.

② ۋاڭ بىڭخۇا: «يىپەك يولىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل 7 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى، 420 ـ بەت.

غان، ئۇزۇنلۇقى 13.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان توز قۇيرۇقى سۈرەتلىك كىمخاب، ئېگىزلىكى 7.3 سانتىمېتىر كېلىدىغان مىس چىراغ قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان[①].

يېقىندا دۆلىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى، پروفېسسور لىن مېيسۈن «توققۇز ساراي بەلكىم خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى سۇلېنىڭ پەنتو شەھىرى (盘陀城) بولۇشى، بەنچاۋ ئىلگىرى مۇشۇ يەردە مۇھاپىزەتتە تۇرغان بولۇشى مۇمكىن» دەپ كۆرسەتتى.[②] كۆپ يىللاردىن بېرى توققۇز سارايغا ئانچە يىراق بولمىغان قەدىمكى بۇددا خارابىسى تۇمشۇقتىن غەربىي يۇرت گۇپتا قولىيازما شەكلى (ياكى «خوتەن - ساك يېزىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ تېپىلىشىدىن بىز ساك، توخارلارنىڭ بۇ ئەتراپتا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى بىلىدۇق. ئاتاقلىق ئارخېئولوگ، تارىخشۇناس خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق قەدىمكى بارچۇق تىلى «خوتەن تىلىغا ئوخشىمايلا قالماستىن، يەنە كۇسەن تىلىغىمۇ ئوخشىمايتتى»، لېكىن «تېپىلغان جاينىڭ نامى بىلەن چۇشا» (却沙) تىلى دەپ ئاتاش كېرەك» دەيدۇ[③]. ئالىم رۇڭ شىنجياڭ بۇ خىل تىلنى جوشىد شەھىرى (据史德古城) نىڭ نامىغا ئاساسەن «جوشىد تىلى» (据史德语) دەپ ئاتاش لازىملىقىدەك بىر گۇماننى ئوتتۇرىغا قويدى[④].

يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان تىل - يېزىق تەتقىقات ماتېرىيالدىن قارىغاندا، مىلادىيە III ئەسىردىن IX ئەسىرگىچە تارىم ئويمانلىقىد-

① شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي «شىنجاڭ تارىخىغا دائىر مەدەنىيەت يادىكارلىقلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل 4 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارغا قارالسۇن.

② لىن مېيسۈن: «سۇلې ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 90 - يىلى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دۇنياسى»، خەنزۇچە نەشرى، 1990 - يىل 5 -، 6 - سانىغا بېسىلغان.

③ خۇاڭ ۋېنبى: «ئارخېئولوگىيىدە كۆرۈلگەن شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئورنى»، «يۇگۇڭ ژۇرنىلى»غا بېسىلغان. IV توم 6 - سانى. («دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات»، 16 - بەتتىكى نەقىل).

④ رۇڭ شىنجياڭ: «غەربىي يۇرتتىكى سوغدىلارنىڭ يۆتكىلىشى ھەققىدە تەتقىقات»، «غەربىي يۇرتنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىل 9 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 163 - بەت.

چىراغ ، پۇتۇك خەت ، قەدىمىي جەسەتلەر ، ساپال چىراغ ، مىس چىراغ ، داچەن پۇل (كەييۇەن تۇڭباۋ يارماقلىرى) ، يارغۇنچاق ، قوي يۇڭى ، ئۆرۈك ، شاپتۇل ئۇچكىلىرى ، ئىسرىقدان ، قارىلىق بەلگىسى (خەنزۇچە خەت يېزىلغان) ، ئۈزۈك ، ئات باشلىق مىس پۇل ، يىپ ، ياغاچ ئويما ھەيكەل ، جوغىلىق كومزەك (بۇ كومزەكلەردىن 30 نەچچىسى ھازىر مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش ـ باشقۇرۇش ئورنى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كۆرگەزمىسىخانىدا بار) ، ھەربىي ئىشلارغا تەئەللۇق توپ شەكىللىك يۇمىلاق تاش ، ئوقيا ئۇچىغا بېكىتىلىدىغان نەيزە شەكىللىك تۆمۈر ئوق بېشى ، توغراق ياغىچىدا ياسالغان قەدىمىي بوقۇرسا قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلدى . (مارالبېشى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش ـ باشقۇرۇش ئورنىدا ھازىرمۇ 129 تۈردىكى 403 پارچە ھەرخىل تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى يىغىپ ساقلانغاندىن باشقا ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا بارچۇق-تىن قېزىۋېلىنغان 4000 پارچىدىن ئارتۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقى ساق-لانماقتا)[1] .

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ، يەنە مارالبېشى (بارچۇق) تىن شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەۋە بولغان ، دىئامېتىرى 2.24 سانتىمېتىر كېلىدىغان بەش جۇلۇق يارماق ۋە يارماق قېلىپى ، دىئامېتىرى 8. 0 ـ 1.9 سانتىمېتىر كېلىدىغان ، چۆرىسى چىشلىق «بەش جۇ» لۇق يارماق ۋە قېلىپ ، ئېگىزلىكى 72 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر قولاقلىق ئۈزرىق ، ئېگىزلىكى 12 سانتىمېتىر كېلىدىغان ، ئادەم بېشى سۈرەتلىك لاي قېلىپ ، ئۇزۇنلۇقى 10.5 سانتىمېتىر كېلىدىغان سۆڭەك نەي پارچىسى ؛ تاڭ سۇلالىسى دەۋرى (618 — 907) گە تەئەللۇق بولغان ، ئۇزۇنلۇقى 37.2 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىراھما يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى خاتىرىلەنگەن ھۆججەت پارچىسى، يەنە شىمالىي سۇلالىگە تەئەللۇق بول-

[1] ئەخمەت داۋۇت : «قەدىمىي شەھەر «بارچۇق» ، تىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، «شىنجاڭ تەزكى-رىسى» ، 1989 ـ يىل 2 ـ سان ، 31 — 32 ـ بەتلەر .

تۇرۇۋاتقان ھىندىستان ئىدى . ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت بۇ يەردە ئارىلى-
شىپ ، ئۇزاق مەزگىل ئۇچراشقان »[1] . «يىپەك يولى شىمالىي بۆلى-
كى» نىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان بارچۇق (مارالبېشى) ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى تۇتاش بەلۋاغ بولغان مەكىت ، ئاۋات بوستانلىقلىرى
مۇقەررەركى ، بۇ خىل ئۇزاق مەزگىللىك ئۇچرىشىشتا زور پايدىغا
ئېرىشكەن .

ۋېي ، جىن ، جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدە دۇنيا مىقياسىدىكى مىل-
لەتلەرنىڭ كۆچۈشى تۇرلۇك تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلى
كۆپ يۈز بېرىدىغان بولۇپ قالغانىدى . پەرغانە ، سوغدىيانە قاتارلىق
جايلاردىكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار شەرقتە تارىم ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كەل-
دى . جۇرجان ، ئېفتالىت ، تۈركلەرنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى بۇ يەرنىڭ
ئىرقىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى ، بولۇپمۇ قانقىل ، تېلى ، ياغما ، قار-
لۇق ، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ
غەربكە كېلىشى بىلەن تۈركلىشىش تارىم ئويمانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپى-
دا ئاستا ـ ئاستا باشلاندى . تاڭ گاۋزۇڭ شيەنچىڭ (显成)
نىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 658 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەر-
دىكى ئاشىنا قۇل مالىمانچىلىقىنى تىنچىتىپ ، ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھ-
كىمىسىنى كۇسەنگە كۆچۈرۈپ كەلدى ، كۇسەن ، قەشقەر (سۇلې) ،
خوتەن ۋە قارا شەھەر قاتارلىق تۆت قورغان ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى .
بۈگۈنكى بارچۇق ئەتراپىدا سەپەرباي (ۋېي تۇ ، 尉头) ئايمىقى (ۋېي
تۇ ئايمىقى ياكى ۋېي تۇ ئوبلاستى دەپمۇ ئاتىلىدۇ ، بۇ خەن دەۋرىدىكى
«سەپەرباي بەگلىكى» نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بولۇپ ، ئەينى چاغدا
ئۇنىڭ بەگلىك ئورنى ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسىگە توغرا كېلەت-
تى[2] . ھازىر ئۇنىڭ ئاستانىسىنى جوشىد شەھىرى ، يەنى ھازىرقى

① ستەين : «مەركىزىي ئاسىيا» ، ۋېي چاڭخۇاڭ ، خې خەنمىڭ : «غەربىي يۇرتتىكى چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى» ، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى ، 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 163 ـ بەت .

② «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى ، 32 ـ بەت .

نىڭ جەنۇبىدىكى خوتەن (ئۇدۇن)، غەربىدىكى بارچۇق (قەشقەرنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئەتراپىدىكى ئاھالىلەر ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى ئىران تىللىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى شەرقىي ئىران تىلىنىڭ بىر خىل دىئالېكتىنى قوللانغان. ئالىملار بۇ خىل تىل ـ يېزىقتا يېزىلغان ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەرنى «خوتەن ساك يېزىقى» دەپ ئاتىغان ھەمدە «ئۇدۇن ساك تىلى»، «مورتۇق ساك تىلى»، «تۇمشۇق ساك تىلى»... دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتىغان. بۇ يېزىقتىكى قەدىمكى ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەر شىنجاڭنىڭ خوتەن، مارالبېشى، تۇرپان ئەتراپىدىكى جايلارغا تارقالغان①. ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىن تېپىلغان خوتەن (ئۇدۇن) ھۆججەتلىرى ئەڭ چىدە تۇمشۇقتىن تېپىلغىنى ئەڭ قەدىمكى ئىكەن②.

قەدىمكى يىپەك يولىدىكى كۆنسايىن گۈللىنىۋاتقان بېرىش ـ كېلىش شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئۇچۇن شەرت ـ شارائىت ياراتقان ھەمدە تارىم ئويمانلىقىغا تەسىر كۆرسەتكەندى. ساك، توخرىلار ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسى شەرقىي ئىران تىل تارمىقىغا تەۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېتىپ كېلىشى مۇشۇ يەرلەرگە ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، ئىران ھەمدە يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى ئېلىپ كەلگەن، ھەمدە يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرگەن. خۇددى دوكتور ستەيىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك جايلىشىشىمۇ مەخسۇس شۇ تارىخىي ۋەقەلەر ئۇچۇن تارىم ئويمانلىقىنى بەرپا قىلغان. بۇ ئويمانلىق ئۇزۇن جىلغىغا ئوخشايتتى. جىلغىنىڭ بىر ئۇچى جۇڭگونىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى بولسا، يەنە بىر ئۇچى يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرۇۋاتقان پېرسىيە ھەمدە ھىندى مەدەنىيىتى تەسىرىگە ئۇچراپ

① ئادىل مۇھەممەت تۇران: «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى» (1)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2001 ـ يىل 12 ـ ئاي نەشرى، 20 — 22 ـ بەتلەر.
② شاۋ جۇڭيى: «شىنجاڭدىكى تىل ۋە يېزىقلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىل 3 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى، 3 — 4 ـ بەتلەر.

رشلىرى كۆپ خىل بولۇپ ، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەلقلەرنىڭ ئىند-
تايىن ياقتۇرۇشىغا ئېرىشكەن . شۇڭا ، مەشھۇر شائىرلاردىن بەي جۈيى
ۋە ليۇيۈشى قاتارلىقلار نۇرغۇن نەزمىلىرىنى قالدۇرغان[1] . شىنجاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە خادىملىرى مارالبېشى
توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرىدىكى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى خارا-
بە ئىزىدىن بىر دانە سۆڭەك نەي (ئۈچ تۆشۈكلۈك ، بىر تەرىپىلا
ساقلىنىپ قالغان) نى تاپقان[2] بولۇپ ، ئۇنىڭ شەكلى ھازىر تاجىك
مىللىتى چالىدىغان نەيگە يېقىنلاپ قالىدۇ . دەلىللەش ئارقىلىق بۇ
نەينىڭ جەنۇبىي ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە ئائىت بۇيۇم ئىكەنلىكى
مەلۇم بولدى . بۇ بۈگۈنگە قەدەر «دولان رايونى» دىن تېپىلغان بىردىن-
بىر چالغۇ بولۇپ ، ئۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا توغرا
كېلىدۇ[3] .

ئومۇمەن ، خەن دەۋرىدىن تارتىپ تاڭ سۇلالىسىگىچە قەدىمكى
«غەربىي يۇرت مۇزىكا ئۇسسۇلى» يىپەك يولى ئېلىپ كەلگەن يېڭى
ھاياتلىق تەسىرىدە گۈللىنىشكە باشلىدى . تارىخىي خاتىرە ۋە بۈگۈنگە
قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن مىڭئۆي تام رەسىملىرى ھەمدە تېپىلىۋاتقان
يادىكارلىقلاردىكى ئوبرازلار توقۇلمىسىغا ئاساسلانغاندا ، غەربىي يۇرت
مۇزىكىلىرىدا ئۇزۇن نەي ، تىك نەي ، تىزما نەي ، سۇناي ، شېڭ قاتار-
لىق پۈۋلىمە چالغۇلار ، بەرباپ ، چەڭ ، يۇمىلاق قارنىلىق بەرباپ قاتار-
لىق تارلىق چالغۇلار ، ھەر خىل دۇمباق ۋە باشقا سوقمىلىق چالغۇلار
ئىشلىتىلگەن . ناخشا ، مۇزىكا ، ئۇسسۇللۇق ناخشىلار كۆپەيگەن ، سېرىك
مۇزىكىلىرى ، ئېيتىشىش مۇزىكىلىرى ھەمدە كومېدىيىلىك ئورۇنداش
خاراكتېرىدىكى ناخشا - ئۇسسۇللۇق مۇزىكىلار تەرەققىي قىلغان . «ناخ-
شا ، ئۇسسۇل ، مۇزىكا» ئۆزئارا بىرىككەن «چوڭ نەغمە (大曲)»

---

① «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 2005 - يىل 8 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 9 - بەت .

② شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي «شىنجاڭ تارىخىدا دائىر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1981 - يىل 4 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 58 - بەت .

③ «دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» ، 17 - بەت .

توقۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى ئىدى، دەيدىغان بىر خىل ئىلمىي پەرەز ئوتتۇرىغا چىقتى①.) نى تەسىس قىلغان بولۇپ، كۆسەن بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.)

ۋېي جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە غەربىي يۇرتنىڭ ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىلىرى ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلە- غان، كۇسەن مۇزىكىسى، سۇلى مۇزىكىسى، ئۇدۇن مۇزىكىسى، ئې- ۋىرغول مۇزىكىسى بىلەن، كۇسەن مۇزىكىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان غەربىي لياڭ مۇزىكىسى شىمالىي جۇڭگو مۇزىكىسىنىڭ مۇھىم تەركە- بىي قىسمىغا ئايلانغان. كۇسەن مۇزىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆرسەتكەن تەسىرى ئەڭ چوڭ بولۇپ، ئۇ ناخشا مۇزىكىسى، سېرىك ئويۇنلىرى مۇزىكىسى ۋە ئۇسسۇل مۇزىكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چالغۇلاردىن چاڭ (ئارفا)، باربىت، پەنجىتار، شىڭ، نەي، بالىمان، دۇمباق، جاڭ ۋە بۇرغا قاتارلىق 15 خىل چالغۇ بولۇپ، بۇلار چېلىنغان- دا ناھايىتى جاراڭلىق ۋە مۇڭلۇق ئاۋاز چىقىرىدۇ. كۇسەنلىك سۇجۇپ شىمالىي جۇ زامانىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا بېرىپ، ئۇزاق يىللار- دىن بۇيان بۇزۇلۇپ كەتكەن يەتتە كۇينى رەتلەپ بېكىتىپ ھەمدە كۇسەن مۇزىكىسىنىڭ ئاھاڭىنى سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭ- لىك ئوردا مۇزىكىسى ۋە خەلق مۇزىكىسى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

قەدىمدە غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىرلىقى بىلەن دۇنيادا شۆھرەت قازانغان، بولۇپمۇ تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە غەربىي يۇرتنىڭ ئۇسسۇللىرى ئىچكىرى ئۆلكىلەردە تېخىمۇ رەڭگارەڭ نۇر چاچقان. غۇزلارنىڭ سەكرىمە ئۇسسۇلى، قويۇن ئۇسسۇ- لى ۋە شاش ئۇسسۇلىدىكى قولىنى قايرىپ بېلىگە تىرەش ۋە توغرىسىغا سەكرەش ياكى قويۇندەك پىرقىراشلارنىڭ رىتىمى ناھايىتى تېز، ئۆزگە-

① «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 3 ـ سان (خەنزۇچە)، 113 ـ بەت.

«دولان رايونى» مۇ بۇنىڭ تەسىرىدە ئىدى.

«تۇمشۇق تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مارالبېشى بىلەن ئاقسۇ ئارىلىقىغا جايلاشقان. تۇمشۇق تۈركچە نام بولۇپ، «ئىلمەك بۇرۇن»، ياكى «ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل»، دېگەن مەنىدە ئىدى»، «تۇمشۇقنىڭ ئىلگىرى ھىندى ـ ياۋروپا تىلىدىكى نامى بولۇشى مۇمكىن، لېكىن بىز بۇنى بىلمەيمىز. بۇ يەردە ئىلگىرى چوڭ كۆلەمدىكى بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى بولغان. بۇددىزم خارابىلىكى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئىككىسىنى پائول پېللىئوت بايقىغان ۋە قېزىش ئېلىپ بارغان. ئۈچىنچىسىنى لېكوك بايقاپ قېزىش ئېلىپ بارغان. بۇ ئۈچ خارابىلىك ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تۇمشۇق، توققۇز ساراي ۋە تۇمشۇق تاغ ئىزى دەپ ئاتىلىدۇ»، «قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلارغا قارىغاندا، بۇددىزم بۇ يەردە خېلى ئۇزاق ۋاقىت داۋام قىلغان. بۇ يەردىكى خارابىلىكلەر پوتونلەي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خارابىلىكنىڭ خاراكتېرىگە تەسىر يەتكۈزۈلمىگەن، كىشىلەر ئىبادەتخانىنىڭ تۈزۈلۈشى، ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش ھەمدە ھۆججەتلەردىن بۇ نۇقتىنى ئاسانلا بىلىۋالالايدۇ». «بۇ جايدىن تېپىلغان بۇيۇملارنىڭ يىل دەۋرى IV ئەسىردىن VIII ئەسىرگىچە بولۇپ، كۆل رەڭ ھەيكەل ھەم ياغاچ ھەيكەل، يەنى تام رەسىملىرى بار، بۇلارنىڭ سانى كۆپ بولمىسىمۇ، بىراق ئوخشاش بولمىغان ئۇسلۇبلارنىڭ ئۆز ئارا بىرىككەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە قەندىھار ئۇسلۇبىدىكى نەقىشلەر چوقۇم دەسلەپكى دەۋرگە تەۋە ئىدى»[1]

مىلادىيە 840 ـ يىلى قوملۇقنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار ئىچكى نىزا ۋە تاشقى ئاپەتتىن ئىبارەت قوش بېسىم ئاستىدا غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى شىنجاڭغا كىرگەن، بىر تۈركۈمى قوچو، جىمسار، كۇسەننى مەركەز قىلىپ غەربىي ئايماق

① چاپا پاتاكايا (ھىندىستان): «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتى» (شۇ جيەنيىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، «ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددىزم سەنئىتى» گە بېسىلغان، 104 ـ بەت، («دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات»، 17 ـ بەتتىكى نەقىل).

ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغانىدى[1] .

بۇ دەۋر غەربىي يۇرت ناخشا ـ ئۇسسۇل ، مۇزىكا سەنئىتىدە ئۇيغۇر دولان ئۇسسۇل ، مۇزىكا سەنئىتى ئالاھىدە بىر ئورۇن تۇتقان بولۇپ ، دولان ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ قەدىمىيلىكى توغرىسىدا گوباۋ ئەپەندى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» (مۇزىكا قىسمى) دىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ : «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ 16 ئۇسسۇل ئۆمىكى ئىچىدە 醉胡腾队 ئۆمىكى (بۇلار قىزىل تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ ، كۈمۈش كەمەر باغلايدۇ ، كىگىز قالپاق كىيىدۇ) ، 玉免浑脱队 ئۆمىكى (بۇلار رەڭدار تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ ، كۈمۈش كەمەر باغلايدۇ ، ئاق توشقان تېرىسىدىن تەلپەك كىيىدۇ) ، بۈركۈت ئاتار ئۇيغۇر ئۆمىكى (射雕回鹘队) (بۇلار تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ ، كۈمۈش كەمەر باغلايدۇ ، بۈركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتتە تۇرىدۇ) قاتارلىق ئۈچ ئۆمەك بولۇپ ، بۇ ئۆمەكلەر ئورۇندىغان ئۇسسۇللارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى شىنجاڭ ئۇسسۇللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى ، بۇگۈنكى مەكىت ناھىيەسى ئەتراپىدىكى دولان ئۇسسۇلىنىڭ ھەرىكىتى ئاددىي ۋە سالماق بولۇپ ، يەنىلا بۈركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ»[2] .

گوباۋ ئەپەندىنىڭ كەلتۈرگەن نەقىل ۋە مۇلاھىزىلىرىدىن شۇ نەرسە مەلۇم بولىدۇكى ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇسسۇل ئۆمەكلىرى ئورۇندىغان ئۇسسۇللار شىنجاڭ ئۇسسۇللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . بۇ ئۇسسۇللار ئىچىدە بۈركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتتىكى دولان ئۇسسۇلىمۇ بولغان .

مىلادىيەنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن تاكى X ئەسىرگىچە بۇددىزىم پۈتۈن تارىم ئويمانلىقىدا ئۇزاق مەزگىللەرگىچە يۈكسەلگەن بولۇپ ،

① «دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» ، 17 ـ بەت .
② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» ، 9 ـ سان ، 1979 ـ يىل 11 ـ ئاي ، (گوباۋ : «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە قەدىمكى جەمئىيىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1986 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 32 ـ ، 33 ـ بەتلەر)

ۇيغۇر تارىخ - مەدەنىيىتىدە ، جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىي هاياتى ، روهـ-
ىيتىدە يېڭى بىر سەھىپە ئاچقانىدى .

غەربىي يۇرت ئۇيغۇر يېڭى مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى بولسا ،
ۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى چوڭ بۇرۇلۇش . غەربىي
ۇرت ئۇيغۇر يېڭى مۇزىكىسىنىڭ شەكىللىنىشمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ
ۇزىكا تارىخىدىكى چوڭ بۇرۇلۇش . ئىلگىرى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان
ەربىي يۇرت مۇزىكا مەدەنىيىتى مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىد-
ىش جەريانىدا غەربىي يۇرت ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىدىكى تېخىمۇ
ۇهىم ئورۇنغا ئۆتتى .

قاراخانىيلار خانلىقى زېمىنى پامىرنىڭ شەرق ، غەربلىرىگە كېڭەي-
ەن بولۇپ ، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىمۇ تېخىمۇ كۆپ بولغان پارس
ەرەب مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرلىرىنى ئېلىپ كەلدى . غەربىي يۇرت مۇزى-
ىسى ، پارس مۇزىكىسى ، باغداد مۇزىكىلىرى بىرىكىپ ، فارابى ، ئىبن
ىنادەك ئۇلۇغ مۇزىكانتلارنى ، مەشهۇر ئەدىب يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ
قۇتادغۇبىلىك » ۋە مەهمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى
رلىققا كەلتۈرۈپ ، ئۇيغۇر كلاسسىك مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك تەرەققى-
اتىنى ئىپادىلەپ بېرىپلا قالماي ، يەنە بىزنى قاراخانىيلار خانلىقى
ەۋرىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال
ىلەن تەمىن ئەتتى .

چالغۇ ئىشلىتىش جەهەتتە قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى بولسا مۇ-
ىم بىر بۇرۇلۇش ، قەدىمكى غەربىي يۇرتقا تارقالغان بىرقىسىم چالغۇ-
ر ، مەسىلەن ، ئۇزۇن نەي ، تىك نەي ، بالمان ، سۇناي ، چاڭ قاتارلىق-
ر ئەسلىدىنلا مۇشۇ رايوندا ساقلىنىپ قالغاندىن باشقا ، يەنە بىرقىسىم
الغۇلارنىڭ شەكلى ۋە ئىسىملىرىدا ئۆزگىرىش بولغان . مەسىلەن ،
گىرى دەستىلىك بەربەت تەدرىجىي هالدا راۋابقا ئۆزگەرگەن[1] . بەش

① «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە) ، 1988 - يىلى 6 - سان ، 32 - ، 38 - بەتلەر .
ۈلىنىڭ كېلىپ چىقىشى — قوشۇمچە : يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى
رىسىدا) .

ئۇيغۇر خانلىقى (ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىمۇ دېيىلىدۇ) نى قۇرۇپ چىققان. يەنە بىر تۈركۈمى ئۆزىدىن بۇرۇن تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە پامىرنىڭ شىمالىغا يېتىپ كەلگەن تۈركىي تىلدىكى مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇرۇپ چىققان. بۈگۈنكى «دولان رايونى» قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ زېمىنى ئىدى.

قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بالاساغۇننى پايتەخت قىلىپ بېكىتكەن. مىلادىيە 893 ـ يىلى «بۇغراخان» ئوغۇلچاق شەرقىي پايتەختنى قەشقەرگە يۆتكىگەن. ئۇنىڭ جىيەنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان سامانىيلار خانلىقىنىڭ شاھزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانىينىڭ تەسىرى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەن ھەم X ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالغان. مىلادىيە 960 ـ يىلى ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا ئارسلان ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا كىرىپ، يايلاق چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىدىن بوستان يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىگە ئۆتۈشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى ھەم غەربتىن شەرققە قاراپ سىلجىپ، بۇددىزمنىڭ ئورنىنى بېسىپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسلىق ئېتىقادى بولۇپ قېلىشى غەربىي يۇرت تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئىككى مۇھىم ۋەقە ئىدى. شۇڭا، تەيۋەنلىك ئالىم ۋاڭ داجۇڭ ئەپەندى: «مىللەت بىلەن ئىقتىساد، جەمئىيەت تىپىنىڭ پەرقى، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئاملى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى ھەمىشە 〈يېڭىۋاشتىن ئادەم بولغان〉 دېگەنگە ئوخشاپ قالاتتى» دەيدۇ①. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى غەربكە كۆچۈپ پۈتۈنلەي بوستانلىق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىللىقىنى بېيىتقان. پۈتكۈل

① ۋاڭ داجۇڭ: «قەدىمكى غەربىي شىمالىي جۇڭگو»، 53 ـ بەت. («دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» 17 ـ بەتتىكى نەقىل).

مۇلاد خانى ئىدىقۇت شەھىرىدىكى خانىشى ئالماسخا مۇرەككەپ ئىدى . ئۇ ئىدىقۇت شەھىرىدىكى قولىنى بىلەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ بېغىپ ، رەتلەپ يېڭىلاپ چىققان . ئالماسخانى دەل دولان مەرىپ ۋادىسىدىكى مەكىتنىڭ قومۇش مەھەللە دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان . ئەكلە- ماكان قومۇلۇقنىڭ چىنىدە چوڭ بولغان دولان قىزى ئىدى . ئۇ بۇتۇن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان دولانلارنىڭ ئۆز مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھ- پە قوشتى .

«چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» ، «قانۇن دەستۇرلار توغرا تەپسىراتىنىڭ كېيىنكى تولۇقلىمىسى» ، «خۇاڭبۇ غەربىي يۇرتە- نىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە «ئۇيغۇر مۇزىكىسى» غا ئائىت خاتىرە- لەر بار : «گاۋزۇڭ ئۇيغۇرلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ مۇزى- كىسىغا ئېرىشىپ ، ئۇنى ئوردا مۇزىكىسىنىڭ ئاخىرقى قىسمىغا قويۇپ ، ئۇيغۇر مۇزىكىسى دەپ ئاتىغان . بۇ مۇزىكىدا داپ ، ناغرا ، غېجەك ، نالۇن ، ساتار ، راۋاب ، بالىمان ، سۇنايلاردىن بىردىن بار ئىدى[1] . «ئۇيغۇر مۇزىكىسى ، بىر مۇقەددىمە : مەنەم ، مەلىقە ، چاغان ، جۇلا دىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇلار ئىچىدىكى «چاغان» دېگەن موڭغۇلچە سۆز «ئاق رەڭ» ، دېگەن مەنىدە ، قالغان مەنەم ، مەلىقە ، جۇلا دېگەنلەر دولان مەشرەپىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ نامى ۋە دولان مۇقاملىرىنىڭ نامى ئىدى[2] . «ئوردىغا سوۋغا قىلىنغان چالغۇلار رەسمى» ، دىمۇ بىرقانچە خىل چالغۇنىڭ رەسمى بار . بۇ تارىخ ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەر ۋە سىزىلغان رەسىملەردە ساتار ، بالىماندىن باشقا چالغۇلار مازىرىقى «دولان رايونى» دا چېلىنىۋاتقان چالغۇلارغا يېقىنلاپ قالى- دۇ . بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، شەرقتە بېيجىڭغا تارقالغان

① «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» ، 101 - جىلد ، «مۇزىكا تەزكىرىسى» (VII) ، («دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» 19 - بەتتىكى نەقىل) .
② «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» ، 99 - جىلد ، «مۇزىكا تەزكىرىسى» (VII) ، («دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» 19 - بەتتىكى نەقىل) .

تارلىق بەربەت تەدرىجىي هالدا تەمبۇرغا ئۆزگەرگەن، كىشى دۇمبىقى تەدرىجىي هالدا ناغرىغا ئۆزگەرگەن قاتارلىقلار.

مىلادىيە 1348 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئاقسۇدا ئۆزىنى خان دەپ ئاتاپ، چاغاتاي دۆلىتىنى شەرق، غەرب ئىككى قىسىمغا بۆلۈۋەتتى. تۇغلۇق تۆمۈر هەزرەت مەۋلانى ئەرشىدىنىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان ھەمدە 160 مىڭ موڭغۇلنى مۇسۇلمان قىلغان. ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى تەدرىجىي كۆچا ۋادىسىدىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىغا كېڭەيگەن.

ئىسلام دىنىغا كىرگەن كۆپ قىسىم موڭغۇللار (چاغاتاي خانلىقى خان جەمەتى بىلەن دوغلات جەمەتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئۇيغۇرلارغا سىڭىشىپ كەتكەن، شۇنداقلا بۇ موڭغۇللار ئۇيغۇرلارغا موڭغۇل مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى ئېلىپ كەلگەن. بىراق، موڭغۇللارنىڭ ئەسلىدىكى دىنىي ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىپ، بارا ـ بارا يايلاق چارۋىچىلىقىدىن بوستانلىق ئېكىنچىلىك مەدەنىيىتىگە ئۆتۈشى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئورۇندالغانلىقتىن ھەم ئۇلار سان جەھەتتىن ئاز سانىنى تەشكىل قىلغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پەقەت قىسمەن تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن. «موڭغۇللار چۆللۈكنىڭ شىمالىدا باش كۆتۈرۈپ چىققاندا، مەدەنىيەت جەھەتتە بىرقەدەر ئارقىدا قالغانىدى. ئۇلار مەدەنىيەت جەھەتتىن بىرقەدەر ئىلگىرى كەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگونى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شۇ يەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان. بويسۇندۇرغۇچىلار بويسۇندۇرۇلغان، مانا بۇ خۇلاسە»①.

مىلادىيە 1514 ـ يىلى سەئىدخان يەكەن خانلىقىنى قۇرغاندا «دولان رايونى» بۇ خانلىققا تەۋە بولغان. يەكەن خانلىقىنىڭ ئىككىنچى

① چىن خۈيىن: «جۇڭگو ئىسلام دىنى ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى»، 38 ـ بەت. («دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» 19 ـ بەتتىكى نەقىل).

يەسى ھەققىدە مۇنداق چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز :
1 . «دولان رايونى» دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق جايغا ، يەنى
سىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئۇنىڭ شەرقىدە-
تىنچ ئوكيان ، غەربىدىكى ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن بولغان ئارى-
ى 3000 — 4000 كىلومېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ ؛ «دولان رايونى»
م ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى ، غەربىي شىمالى ۋە غەربىدىكى تۈزلەڭگە ،
اسلىقى يەكەن (دولان) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ، ئاياغ ئېقىنلىرى بىلەن
ىۇ - تارىم دەرياسىنىڭ باش ئېقىنلىرى ، ئوتتۇرا ئېقىنلىرىغا
لاشقان . بۇ جايلار تارىم ۋادىسىدىكى سۇيى ئەلۋەك ، تۇپرىقى مۇنبەت
ىتانلىق بولۇپ ، دېھقانچىلىققا ئىنتايىن باب كېلىدىغان جايلاردۇر ؛
لان رايونى» گەرچە دېڭىز - ئوكيانلارغا يىراق ، ھۆل - يېغىنى
رايون بولسىمۇ ، لېكىن بۇ رايوننىڭ تۆت پەسلى ئېنىق ، قۇياشنىڭ
ۇتۇش ۋاقتى ئۇزاق ، مۇھىمى ، يەر ئاستى سۇيى مول بولغانلىقى
ۇن ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ياخشى ئۆسۈپلا قالماي ، ھەرخىل
ان ، ئوت - چۆپلەرمۇ ياخشى ئۆسىدۇ . شۇڭا ، بۇ رايون پۈتكۈل
م ۋادىسىدىكى تەبىئىي ئورمان بايلىقى بىلەن يېپىنچا ئۆسۈملۈك
لقى ئەڭ مول رايون ھېسابلىنىدۇ . بۇ ھال بۇ رايوننىڭ دېھقانچىلىق-
ى باشقا ، چارۋىچىلىق ، ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق ئىگىلىكىنىمۇ
قىي قىلدۇرغان ھەم بۇ خىل ئىگىلىك شەكىللىرى بىرلەشكەن
ستانلىق ئىگىلىك مەدەنىيىتى» نى بارلىققا كەلتۈرگەن .
2 . «دولان رايونى» يىراق قەدىمكى زاماندىن باشلاپ ئىنسانلار
ليەت ئېلىپ بارغان رايون بولۇپ ، بۇ يەردە ياشىغان ئىنسانلار ئۇزاق
كىللىك تارىخىي تەرەققىيات ۋە تارىخىي ئۆزگىرىش جەريانىدا ئۆزلە-
لىڭ تەبىئەت بىلەن كۆرەش قىلىش ؛ كېيىنكى مەزگىللەردىكى مىل-
ەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى ، ئۆزئارا سىڭىشىشى ھەم تەسىرلىشىشىدىن
رەت ئىشلەپچىقىرىش ، ياشاش ۋە مەۋجۇتلۇق پائالىيەتلىرى ئارقى-
، يىراق قەدىمكى زامان بىلەن ھازىرقى زاماننى باغلاپ ، تارىخىي

ھەم چىلىق سۇلالىسى ھۆججەتلىرىدە خاتىرىلەنگەن «ئۇيغۇر مۇزىكىسى، دەل تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدا تارقىلىپ يۈرگەن «دولان مۇقامى» ئىدى.[①]

ئۇيغۇر دولان مۇقامى شەكىللىنىش جەريانىدا ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريان ۋە مۇرەككەپ مەدەنىيەت مۇھىتى، شارائىتىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىي - مەدەنىيەت شارائىتى بىلەن ماس قەدەمنى ساقلاپ كەلگەن ھەمدە مۇقامنىڭ كېلىپ چىقىش ئالاھىدىلىكلىرىگە تەسىر كۆرسىتىش ئېھتىمالى بولغان ئاساسلىق مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەندۈرگەن. بۇ يەردىكى «مۇقامنىڭ كېلىپ چىقىش ئالاھىدىلىكلىرىگە تەسىر كۆرسىتىش ئېھتىمالى بولغان ئاساسلىق مەدەنىيەت ئامىللىرى مۇرەككەپ ئېتنىك تارىخ، ئېتنىك تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەر، دىنىي ئېتىقاد ئۆزگىرىشلىرى، تەسۋىرىي ۋە ئەمەلىي سەنئەتنىڭ، يېزىق ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ»[②] غان بولۇپ، ئۇيغۇر دولان مۇقاملىرى ئۆزىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى بولۇش سۈپىتىدە، پۈتۈن ئۇيغۇر مۇقاملىرى شەكىللىنىش جەريانىدا بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي ۋە مەدەنىيەت شارائىتلارنىڭ ھەممىسىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرۇپ بارغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات قاتارلىق «دولان رايونى» نى تەشكىل قىلغان ئۈچ ناھىيىنىڭ ئەھۋالىدىن بىز «دولان رايونى» نىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىسى ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى، تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىيات ئەھۋالىنى ھەم غايەت زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە «ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى» نىڭ بارلىققا كېلىش جەريانى،

① «دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات»، مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 2004 - يىل 11 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 19 - بەت.

② تامرا ئەلىباقىۋا: «ئۇيغۇر دولان مۇقاملىرى شەكىللىنىشىنىڭ تارىخىي، مەدەنىيەت شارائىتى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژورنىلى، 2000 - يىلى 4 - سان، 34 - بەت.

قوشۇمچە 1 :

دولانلارنىڭ تارىختىكى كۆچۈشلىرى

يەكەن تىزناپ دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىن باشلاپ تارىم دەرياسىنىڭ لوپنۇر كۆلىگە قويۇلۇش ئېغىزىغىچە بولغان جۇغراپىيىلىك رايون — مەكىت ، مارالبېشى ، ئاۋات رايونىنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت بەلۋېغىدا «دولانلار» (دولانلار مۇشۇ رايوننى مەركەز قىلغان هالدا يەكەن، شايار ، كۇچا ، بۇگۇر ، لوپنۇر... قاتارلىق جايلارغىچە تارقالغان) دەپ ئاتالغان بىر ئىجتىمائىي ئاهالە تۈركۈمى ياشاپ كەلمەكتە . «مانا شۇ دولانلار بىزگە ئۆزلىرىنىڭ كۆپ قاتلاملىق تارىخىي تۇرمۇش پائالىيەتلىرىدىن يالغۇز ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ، دېهقانچىلىققا ئائىت مول ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسىنىلا ئەمەس ، بەلكى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۆزلىرىنىڭ ياشاش ئۇسۇلى ، مەۋجۇتلۇق روهى ، هاياتلىق ئېتىقادى ، ئۆرپ - ئادىتى ، ئەخلاق - قائىدىلىرى ، بەدىئىي زوق ۋە ئېستېتىك ئىنتىلىشلىرى مۇجەسسەملەنگەن دولان قەدىمكى مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتىنى ، يەنى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت قامۇسى هېسابىدىكى ‹دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى› نىمۇ قالدۇردى»[1] .

دولانلار هەققىدە يېقىنقى 200 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە بىرقىسىم تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى هەمدە ئىلگىرىكى تارىخىي خاتىرىلەردە مەلۇمات بېرىلگەن بىرقىسىم تارىخىي مەنبەلەرنى تولۇقلايدىغان، ئېنىقلايدىغان يېڭى قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى . بۇ مەلۇ-

---

① ئىسمىن ئەهمىدى : «دولانلار نەزىرىدىكى باياۋان» ، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى ، 2004 - يىلى 6 - سان ، 3 - بەت .

ئىزچىللىقنى ساقلاپ كەلگەن . ئەڭ مۇھىم بىر ھالەت شۇكى ، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ئىچىدە «ئۇيغۇر دولانلىرى» نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ھەم ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئېتنىك گەۋدىسى ئىچىدىكى ئايرىلماس تەركىب ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ كەلگەن .

3 . «دولان رايونى» تارىم ۋادىسىدىكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە قەدىمكى بارچۇق - تۇمشۇق مەدەنىيەت چەمبىرىكىنى مەركەز قىلىپ ، يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ، ئاياغ ئېقىنلىرى ، ئاقسۇ - تارىم دەرياسىنىڭ باش ئېقىنلىرى ھەمدە كېيىنچە شەرققە سۈرۈلگەن ھالەتتە تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ، ئاياغ ئېقىن رايونلىرىنى ئاساس قىلغان «ئۇيغۇر دولان مەدەنىيەت رايونى» («ئۇيغۇر دولان مەدەنىيەت بەلۋېغى») نى بارلىققا كەلتۈرۈپ ، تارىمنىڭ يۇرىكىدىكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن «ئۇيغۇر دولان مەدەنىيەت بەلۋېغى» دىكى يەرلىك مەھەللىۋى مەدەنىيەت بىرلەشكەن ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك ، ئۆزگىچە تەم ھەم ئۇيغۇر قەدىمكى مەدەنىيەت تۈۋرۈكىنىڭ بىر شاخچىسى بولغان «ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى» — ئۇيغۇر دولان مەشرەپ - مۇقامى ، ئۇيغۇر دولان ئۇرپ - ئادەتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن .

ئومۇمەن ، «دولان رايونى» نىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ، ئۇزاق مەزگىللىك تارىخىي ئۆزگىرىشى ، مەدەنىيەت تەرەققىياتى ۋە بۇ جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىك ، مۇرەككەپ تارىخ - مەدەنىيەت جەريانى بۇ رايوندا بارچۇق — تۇمشۇق مەدەنىيەت چەمبىرىكىنى ھاسىل قىلغان بولۇپ ، بۇ مەدەنىيەت مەركىزى — مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئاخىرقى ھېسابتا «ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى» سۈپىتىدە كۆرۈنگەن ھەم ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسلىق تەركىبى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلغاندى .

كۆچمەي قېپقالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇرغان. كۆچۈپ كەتكەنلەر ھېرىپ توختىغان جايلىرىدا يەرلىك قوۋملار سوپىتىدە ياشاشقا باشلىغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز ناملىرىنى ساقلاپ قالغان. بەزىلىرىنى شۇ يەردىكى يەرلىك قوۋملار ياكى باشقىلار ماكان تۇتۇپ ئات قويغان جاي نامىدا ئاتىغان ياكى ئۇلار ماكان تۇتقان جاينى ئۇلارنىڭ نامىدا ئاتىغان. بۇنىڭدىن باشقا، مۇنداق كۆچۈشلەر يەنە بەزى ئۇرۇق - قەبىلە ناملىرىنىڭ تارىخ بەتلىرىدىن ئۆچۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان[1].

ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆز تارىخىدا تۈرلۈك تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى، قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرىگە ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز كۆچۈپ تۇرغان. ھالبۇكى، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدىكى قاراشلارنىڭ بىردەك بولماي، كۆپ خىل، كۆپ قاتلاملىق بولۇشى تۈپەيلى، ئۇيغۇر دولانلارنىڭ تارىختىكى كۆچۈشلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ۋە بۇ مەلۇماتلار ھەققىدىكى قاراشلارمۇ كۆپ خىل بولماقتا. تۆۋەندە ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ تارىختىكى كۆچۈشلىرى ھەرقايسى تارىخىي دەۋر، يەنى زامان، ماكان ۋە بۇ ھەقتىكى كۆزقاراشلار ئاساسىدا ئايرىم - ئايرىم تېما بويىچە بايان قىلىنىدۇ. ھەمدە ئاخىرىدا ئىلى رايونىدىكى دولانلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆچكەن دولانلار ھەققىدىكى بىرقىسىم ماتېرىياللار تونۇشتۇرۇلىدۇ.

1. دولانلارنىڭ قەدىمكى چاغدىكى كۆچۈشى

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ قەدىمكى چاغدىكى كۆچۈشى دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدىكى «دولانلار ئۇيغۇرلاردۇر» دېگەن قاراشقا زىچ باغلانغان بولۇپ، مۇشۇ قاراش ۋە ئۇنىڭ ماتېرىيال مەنبەسىنى ئاساس قىلغان.

---

[1] ئۆمەر ئىمىن: «دولان ۋە دولان مەشرىپى - مۇقاملىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى 4 - سان، 44 - بەت.

ماتلار ۋە قاراشلار يېقىنقى 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە قانات يايغان ، مەلۇم نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن «دولان تەتقىقاتى» ئۈچۈن بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلانسىمۇ ، بىراق «دولانلار»نىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدىكى كۆزقاراشلارنىڭ بىردەك بولمىغانلىقىغا ئوخشاش ، دولانلارنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىي پائالىيىتى ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆچۈشلىرى ھەققىدىمۇ ھەرخىل كۆزقاراشلار مەۋجۇت بولۇپ ، بىزنىڭ «دولان تەتقىقاتى» خىزمىتىمىزنىڭ تېخى يېتەرلىك بولمىغانلىقىدىن دېرەك بېرىپ تۇرماقتا . ئەمەلىيەتتە ، دولانلارنىڭ تارىختىكى كۆچۈشلىرى بىر پۈتۈن دولان تارىخى — دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە تارىخ ـ مەدەنىيىتىنى يورۇتۇپ بېرىشتە ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ ، نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ . شۇڭا ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قوۋملىرىدىن بىرى بولغان دولانلارنىڭ تارىختىكى كۆچۈشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆچۈشلىرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە قىلىنىپ تەتقىق قىلىنىشى كېرەك .

مەلۇمكى ، تارىختا ئۆتكەن كۆچمەن چارۋىچى قوۋملارنىڭ ئەڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى ، ئۇلار مۇقىم تۇرالغۇ جايغا ئىگە بولماي ، دائىم «سۇ ، ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ ياشاشتىن ئىبارەت» . رايون چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىق ئۇلارنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكىدۇر . بۇ ئالاھىدىلىكلەر كۆچمەن قوۋملارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ، تۇرمۇش ئۇسۇلى ئارقىسىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن . ئۇلاردا مەلۇم دائىرە ئىچىدە سۇ ، ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ ئادەتتىكىچە كۆچۈشتىن تاشقىرى ، نوپۇس ، چارۋا سانىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كېلىپ چىققان پائالىيەت دائىرىسىنىڭ تارلىقى ، تەبىئىي شارائىتتا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر ھەم كېيىنكى دەۋرلەردە ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئامىللار ئۇلارنى باشقا رايونلارغا ، ھەتتا يىراق جايلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان . بىراق ، بۇنداق كۆچۈشلەر جەريانىدا ئۇلارنىڭ بىر قىسمى

سى قورغانلىقىنى، بۇنىڭ ئورنىنىڭ ھازىرقى ئۇلانباتورنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ①.

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى «ئومۇمىي تۈركۈت تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە، تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە 多览葛 قەبىلىسىنى سانايدۇ ۋە بۇنىڭ ئايرىم بىر خەلق ئىكەنلىكىنى، tolangit دېيىلىدىغانلىقىنى، دوساننىڭ موڭغۇل تارىخىدا tulangkite دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى شۇنىڭ بىلەن بىللە «موغۇل تارىخى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ، 帖良古特، 田列古 ، 帖良兀 ، 帖边郭特 دېيىلىدىغان قەبىلىنىڭمۇ بولغانلىقى، بۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تېلېلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا، بايقالنىڭ غەربىدە ياشىغانلىقى، دوساننىڭ موڭغۇل تارىخىدا telengkoutes دەپ ئېلىنغانلىقى، بۇلارنىڭ قىرغىزلار بىلەن كەمكەمچۇت (侃侃助特) لەر ئارىسىدىكى ئورمانلىقتا ياشايدىغان ئايرىم بىر خەلق ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ②.

ليۇ يىتاڭ ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەتقىقات» دېگەن كىتابىدا «تېلې» بىلەن «قاڭقىل» دېگەن نامنىڭ بىر خەلقنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، 多览葛 قەبىلىسىنى تېلې تەركىبىدىكى 15 قەبىلىنىڭ قاتارىدا كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ نامنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى «telangut» دەپ بېرىدۇ③.

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى بىلەن ليۇ يىتاڭ ئەپەندىلەرنىڭ قارىشى بويىچە بىر قەبىلە دەپ ھېسابلىنىغاندا، ئاخىرقى (get)④ 葛 نى يەلتىزنىڭ تۈگەنچى تاۋۇشى [η] بىلەن قەدىمكى تۈركىي

① ماچاڭشۇ ئەپەندى: «تۈركۈتلەر ۋە تۈركۈت تارىخى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1957 ـ يىلى نەشرى، 50 ـ، 51 ـ، 57 ـ بەتلەر؛ «جۇڭگونىڭ تارىخىي خەرىتىلەر توپلىمى»، جۇڭخۇا خەرىتىلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل 10 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى، 5 ـ توم، 42 ـ، 43 ـ بەتلەردىكى خەرىتىگە قارىغاندا، بۇ تۇتۇق ھىبراۋۇل مەھكىمىسى ئۇلانباتورنىڭ شىمالىدا ئىكەن.

② مەزكۇر ئەسەرگە سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى، مەزكۇر ئەسەر، 683 ـ بەت.

③ ليۇيىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەتقىقات» تەيۋەن جىڭجۇڭ كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرى، مەزكۇر ئەسەر، 79 ـ، 84 ـ بەتلەر.

④ قاراڭ: كارلگرېن «خەنزۇچە ـ ياپونچە لۇغەت»، 55 ـ بەت. بۇ يەردە 葛 خېتىنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «kat» گە ئاڭدۇڭ دىئالېكتىدا «kot» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

دولانلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى ۋە كۆچۈش ئەھۋالى توغرىسىدا ئېلىمىز ئالىملىرىدىن مىرسۇلتان ئوسمانوف (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتىدا تەتقىقاتچى) بىلەن گۇەن يىۋيې (مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا پروفېسسور) ئۆزلىرىنىڭ قارىشىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

1. مىرسۇلتان ئوسمانوف ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» ناملىق ئەسىرىدىكى «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا» ① دا، دولانلار ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: ②

دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. ئورخۇن ئابىدىلىرىدىمۇ بۇ قەبىلە تىلغا ئېلىنمىغان. «dolan» دېگەن نامغا تەلەپپۇز جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغان 多滥葛,多腊葛,多览葛 دېيىلىدىغان قەبىلە نامى ئومۇمەن «تاڭنامە» ۋە شۇ ئاساستا يېزىلغان ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. ماچاڭشۇ ئەپەندى «تۈركۈتلەر ۋە تۈركۈت تارىخى» دېگەن كىتابىدا، «كونا تاڭنامە» دە تاڭ گاۋزۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا (مىلادىيە 618 - يىللىرى) تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە 多览葛 دېگەن قەبىلىنىڭ بارلىقى يېزىلغانلىقىنى، بۇنىڭ 多览 ۋە 葛 دېگەن ئىككى قەبىلىنىڭ بىرلەشمىسى ئىكەنلىكىنى، «يېڭى تاڭنامە» دە بۇ قەبىلىنىڭ قوغۇرسۇ (斛薛) ۋە بولشار (白) قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە 10 مىڭ ئەسكەر چىقىرالايدىغانلىقى يېزىلغان. سىر - تاردۇشلار ھاكىمىيىتى يىقىلغان چاغدىمۇ تېلى قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۇيغۇر، بايىرقۇ قاتارلىق 12 قەبىلىنىڭ قاتارىدا 多览葛 نىڭ بارلىقىنى، كېيىن (مىلادىيە 647 - يىلى) مۇشۇ 多览葛 دا تاڭ سۇلالىسى يەنرەن (燕然) تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمە-

---

① مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى، 98 — 115 - بەتلەر، «دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1987 - يىلى 4 - سان، 109 — 122 - بەتلەر؛ (بۇ ماقالە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» 1988 - يىلى 1 - ساندا ئېلان قىلىنغان).

② بۇ ئالىمنىڭ تەتقىقات تېمىسىدىكى كۆز قاراشلىرى تولۇق تېكىستى بىلەن ئېلىندى، بىراق، ئالىم پايدىلانغان مەزمۇنلارنىڭ مەنبەلىرى قولىمىزدا بار ئەسلىي ماتېرىياللار ئاساسىدا تولۇقلاندى. بۇ تېكىست ئىچىدىكى نەقىللەرنىڭ ھەممىسى ئەسلىي تېكىست ئىچىدىكى نەقىللەر دەپ قوبۇل قىلىنسا بولىدۇ.

قۇز ساراي) ۋە خوتەنلەردىن تېپىلغان . شۇڭا ، دولانلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى ۋە ساقىندى ھالەتتىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ، تارىختىكى بۇ دىئالېكتنى ھازىرقى تارىم شېۋىسى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن ، ھازىرقى تارىم شېۋىسى ئەينى زاماندا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى كۈچلۈك دىئالېكت بولغان دېيىش مۇمكىن .

يىغىپ ئېيتقاندا ، بىز گەرچە تېخى قانائەتلىنەرلىك دەرىجىدە بولمىسىمۇ ، يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلار ۋە تىل پاكىتلىرى ئاساسىدا ھازىرقى دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ «تاڭنامە» دە تىلغا ئېلىنغان 多兰葛 ياكى 多览葛 قەبىلىسىنىڭ ئۆزى ، ئۇلار ھازىرقى ياقۇتلارنىڭ دولىغان دىئالېكتىدا سۆزلىشىدىغانلار بىلەن تارىخىي قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتتە بولغان دەپ قارايمىز . سىر - تاردۇشلار ھاكىمىيىتى يىقىلغاندىن كېيىن ، دولانلار (دولانغىت) نىڭ ئاساسىي قىسمى ئاۋۋال تەڭرىتاغدا ، ئاندىن ئاستا - ئاستا ھازىرقى مۇنبەت زېمىندا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ، خالاس .

2 . 1988 - يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى گۈەن يىۋېي «مۇزىكا مىللەتشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن ‹دولان› ۋە ئۇنىڭ مۇزىكىسى ھەققىدە ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق يەكۈن چىقىرىدۇ :

(1) مىلادىيە VII ئەسىردە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 15 قەبىلىسى ئىچىدىكى «دولانگىت» لار ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭ قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى .

(2) «دولان» (多滥 Dolan) «دولانگىت» (多览葛 Dolang) بىلەن ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى «دولان» (多兰 Dolan) ، (多郎 Dolang) ئەسلىدىن بىر سۆز ، خەنزۇچە تەلەپپۇز ئوخشاش ، پەقەت ئىشلىتىلگەن خەتتە پەرق بار . شىنجاڭنىڭ مەكىت ، ئاۋات ، شايار قاتارلىق جايلىرىدىكى دولانلارنىڭ ئەسلىدى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا توغلا دەرياسى بويىدا ئولتۇراقلاشقان دولانلار

تىللاردا قوللىنىلغان كۆپلۈك قوشۇمچىسى «it» نىڭ بىرىكمىسى دەپ قاراشقا ۋە قالغان dolang//tolang دېگەن يىلتىزلارنى dolan دېگەن ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا تامامەن بولىدۇ، شۇنىڭ-دەك سېن جۇڭمىيەن ئەپەندىنىڭ دوساننىڭ تارىخىدىن كەلتۈرگەن نەقىللىرى ئاساسىدا 多览葛 بىلەن 帖良克特 لەرنىڭ ئايرىم-ئايرىم خەلق ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ياشىغان جايلىرىنىڭمۇ باشقا-باشقا (ئالدىنقىسىنىڭ بايقالنىڭ جەنۇبى، ئولانباتورنىڭ شىمالىدا، كېيىنكى-سىنىڭ بايقالنىڭ غەربىدە) ئىكەنلىكىنى، بۇگۈنكى تېلېئۇن، تېلېن-گىتلەرنىڭ كېيىنكىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن. ھەممىدىن مۇھىمى، سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى «كىتابلار جەۋھە-رى» (« 册府元龟 ») دىن كەلتۈرگەن نەقىل بولۇپ، بۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «لۇڭ شو (龙朔) نىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىيە 662 - يىلى) جېن رېنتەي بىلەن شۆرېنگۈي قاتارلىقلار تېلې قەبىلىلىرىنى تەڭرىتاغدا تارمار قىلدى. بۇ چاغدا تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە ئىسكىت (思结) ۋە دولانغىت (多览葛) قەبىلىلىرى بولۇپ، تەڭرىتاغنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغانىدى»[①].

دولانلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا خېلى قەدىمدىن مەۋجۇت بولۇپ تۇر-غان بىر خەلق ئىكەنلىكىگە ئائىت تارىخي پاكىتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىنكى، ئا. م. شېرباك ئۆزىنىڭ «XIII — III ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ گراماتىكىسى» دېگەن ئەسىرىدە ئا. گاباتىننىڭ براخما يېزىقىدا يېزىلغان بىر دىئالېكتتا سۆزنىڭ ئىككىن-چى، ئۈچىنچى بوغۇملىرىدىمۇ [O]، [θ] تاۋۇشلىرى كەلگەنلىكىنى (مەسىلەن، — ololor، — olorop ئولتۇرۇپ) بايقى-غانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ[②].

براخما يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر كۆپىنچە كۇچا، بارچۇق (توق-

---

① سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى: «تۈمۈزمى تۈركۈت تارىخى»، 1080 - بەت.
② قاراڭ: ئا. م. شېرباك، مەزكۇر ئەسەر، 1 - باب، فونېتىكا قىسمى، [O]، [θ] سوزۇق تاۋۇشلىرىغا بېرىلگەن ئىزاھات.

غەربىي تۈركلەرگە، كېيىن تاڭ سۇلالىسىگە قارىغان. ئۇيغۇر قاغانلىقى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، يەنە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا قارىغان. موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى دولانگىتلار يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە دولان (多兰 ، 多浪) دەپ ئاتالغان، بايىنبۇلاق يايلىقىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ شىنجاڭنىڭ ئاقسۇ، قاراشەھەر قاتارلىق جايلىرىغا كېلىپ، تەدرىجىي كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتۈپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن①.

دولانلارنىڭ قەدىمكى چاغدىكى جايلاشقان ئورنى ۋە كۆچۈشى ھەققىدە بىرقىسىم تارىخىي مەنبەلەردە خېلى ئېنىق مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان:

«يېڭى تاڭنامە» دە: «دولانگىت (多览葛) يەنە دولان (多葛) مۇ دېيىلىدۇ. ئۇلار سىر - تاردۇشلار (薛廷陀) نىڭ شەرقىدە توغرا دەرياسى بويىدا ياشايدۇ» دېيىلگەن②.

«قامۇسنامە» (通典) دە: «دولانگىت — تېلې قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئۇلار سىر - تاردۇشلارنىڭ شەرقىدە، توغرا دەرياسى بويىدا ياشايدۇ. خىللانغان 10 مىڭ ئەسكىرى بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ باقمىغان» دېيىلگەن.

«تەيپىڭ جاھان خاتىرىسى» (太平寰宇记) دە: «دولانگىتلار سىر - تاردۇشلارنىڭ شەرقىدە، توغرا دەرياسىغا يېقىن جايدا خىللانغان 10 مىڭ ئەسكىرى بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ باقمىغان» دېيىلگەن.

«كىتابلار جەۋھىرى» (册府元龟) دە: دولانگىت (多腊葛)، دولاگې (多滥葛) دەپ خاتىرىلەنگەن ھەم دولانگىتلارنىڭ جېنگۇەننىڭ 20 - يىلىدىن باشلاپ جۇڭگو بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا باشلىغانلىقى خاتىرىلەنگەن③.

---

① «شىنجاڭ مىللەتلەر لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل 10 - ئاي خەنزۇچە نەشرى، 73 - بەت. «غەربىي شىمال مىللەتلەر لۇغىتى» 164 - بەت.

② «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى 3 - سان، 63 - بەتتىكى نەقىل.

③ «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى» (ئىچكى سان، خەنزۇچە) 1985 - يىلى 2 - سان، 33 - بەت.

(多滥 ، 多览葛) ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ .

(3) مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ ، دولانلارمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ شىنجاڭغا كەلدى . يېقىندىقى زاماندىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئۇلار يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقىنى تەشكىل قىلدى ①.

بۇ ئىككى ئالىمنىڭ قاراشلىرىغا تولۇقلىما قىلىنغان ۋە كۆچەيتىلگەن ھالدا ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تۈزگەن ، ليۇ ۋېيشىڭ باش مۇھەررىرلىكىدىكى «شىنجاڭ مىللەتلەر لۇغىتى» بىلەن «غەربىي شىمال مىللەتلەر لۇغىتى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ : «دولانگىتلار (多兰葛) تېلېلارنىڭ بىر قەبىلىسى . يەنە 多腊葛 ، 多澜 ، 多览葛 دەپمۇ يېزىلىدۇ . سۈي ، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇلار شەرق ، غەرب ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن . شەرقىي قىسىمدىكىلەر توغلا دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇل ئېگىزلىكى توغلا دەرياسى) بويىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان ، ئادەم سانى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ ، 10 مىڭدىن ئارتۇق تۈتۈنى بولغان . ئاۋۋال تۈرك قاغانلىقىغا قارىغان ، كېيىن سىر - تاردۇش قاغانلىقىغا قارىغان . سىر - تاردۇش قاغانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ، دولانلارنىڭ باشلىقى ئېركىن دولانگىت تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ تەۋەلىك بىلدۈرگەن . تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ يېرىدە يەنرەن تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان . ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ، يەنە ئۇنىڭ ئوغلى «دولان ساي بەگ» ، (多滥葛匐) بۈيۈك ئېلتەبىر ئۇنۋانىنى ئېلىپ يەنرەن تۇتۇقى بولغان . ئۇيغۇر قاغانلىقى كۆچەيگەن چاغدا ئۇ يەنە ئۇيغۇر قاغانلىقىغا بېقىنغان . غەربىي قىسمىدىكى دولانگىتلار قاراشەھەرنىڭ غەربىي ۋە باينبۇلاق يايلىقىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان . ئاۋۋال

---

① گۈەن يېۋى : «مۇزىكا مىللەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن «دولان» ۋە ئۇنىڭ مۇزىكىسى ھەققىدە ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى ، 1988 - يىلى 5 - سان ، 21 - بەت ؛ «دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات» ، مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى ، 2004 - يىلى 4 - ئاي خەنزۇچە نەشرى ، 7 - بەت .

(460 — 640) نىڭ يەرلىك رايونلارنى ئىدارە قىلىش جەھەتتىن ئىدىقۇت ۋىلايىتى ئاساسىدا ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى قوللانغانلىقىنى، بۇ تۈزۈمنى دولانلار (多滥) رايونىغىچە يۈرگۈزگەنلىكى يېزىلغان①.

بۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، دولان (دولانگىت) لارمۇ باشقا تېلى قەبىلىلىرىگە ئوخشاشلا بۇ دەۋردە بۇرۇنقى زېمىنلىرىدىن ئاستا ـ ئاستا غەربكە كۆچۈپ گەنسۇ، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى، تۇرپان رايونلىرىنىڭ ئورۇنلاشقان.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرگە كەلگەندە، شىمالىي دالىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى، قەبىلە ئارا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن ئۆزئارا ئۇيۇشۇپ، بىرلىشىپ، ئاخىرى تاشقى توققۇز قەبىلە، ئىچكى توققۇز قەبىلە بولۇپ شەكىللەندى.

فىلىڭ جياشېڭنىڭ قاتارلىقلار مۇشۇ ھەقتە توختىلىپ، 多览葛 نى 多览 دەپ ئالىدۇ ھەمدە تاشقى توققۇز قەبىلە ئىتتىپاقىغا قاتناشقان بوگۇ (仆固)، توڭرا (同逻) قەبىلىلىرىنىڭ 多览 نىڭ شەرقىي تەرىپىدە ياشايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ②. خېلى كۆچلۈك بولغان 多览葛 نىڭ ئىچكى ـ تاشقى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرمەسلىكىمۇ ئېھتىمال 多览葛 نىڭ ئاساسلىق قىسمىنىڭ غەرب تەرەپكە كۆچكەنلىكىدىن بولسا كېرەك.

قىسقىسى، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىدىن قۇتۇلۇش ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن غەربكە كۆچكەن تېلى قەبىلىلىرى قاتارىدا دولانگىت (دولان) قەبىلىسىمۇ غەربكە كۆچۈپ كەتكەن.

دولانلار (دولانگىت) تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، دەسلەپ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق تۇرمۇشى بىلەن شۇغۇللىنىشقا قولايلىق بولغان جايلارنى تاللاپ ئولتۇراقلاشقان. كۆپ قىسمى يەرلىك

① («شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى 4 ـ سان، 45 ـ بەتتىكى نەقىل).
② فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلارنىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 11 ـ بەت («شىنجاڭ سەنئىتى»، 1989 ـ يىلى 4 ـ سان، 47 ـ بەتتىكى نەقىل).

سېـن جۇڭمىيەن ئەپەنـدى يۇقىرىقـى خاتىرىـلەرگـە ئاسـاسەن دولانگىتلارنىڭ قۇرۇم (هازىرقى ئۇلانباتۇردا) ، كېنت تاغلىرى ئارىسىدا ياشايدىغانلىقىنى يازىدۇ[①] .

يەنە بىرقىسىم مەنبەلەردە مۇنداق مەلۇماتلار بېرىلگەن : «ئېگىز هارۋىلىقلارنىڭ پامىر (كۆكئارت) نىڭ غەربىگە يۆتكىلىشى دىڭلىڭ دەۋرىدىن باشلانغان . سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە تېلې قەبىلىلىرىنىڭ تارقالغان رايونلىرىنىڭ كېڭىيىشى ، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ كۆچمەنلىك ئالاھىدىلىكىدىن باشقا ، ئاساسلىقى ئۇلارنىڭ تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنى ئويلىغانلىقى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك . مەسىلەن ، «شىمالىي خانلىقلار تارىخى . تېلېلار تەزكىرىسى» دە : «كەيفىڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا جىن خانلىقىنىڭ خانى گۇاڭ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ بىلگە خاقانىنى (غەربىي تۈركلەرنىڭ تاردۇ خاقانى ، ئۇ 576 ـ يىلىدىن 603 ـ يىلىغىچە خان بولغان) مەغلۇب قىلغاندا ، تېلېلار پىتىراپ كەتتى» دېيىلگەن . بۇ خاتىرە سۇي سۇلالىسى قوشۇنى تۈركلەرنى مەغلۇب قىلغاندا پۇرسەتتىن پايدىلانغان تېلى قەبىلىلىرىنىڭ تەرەپ ـ تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، شەرقىي تۈركلەرنىڭ بىلگە خاقانى دەۋرى (716 — 734) دە ئۇلارغا بېقىندى بولغان تېلې قەبىلىلىرىدىن بايىرقۇ ، توڭرا ، بۆگۈ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بىرقىسىم خەلقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەيجۇ (代州) ئوبلاستىنىڭ شىمالىغا كۆچكەن . دولانگىت ، ئادىز قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بىرقىسىم خەلقى تاڭنىڭ لىڭجۇ (لىڭجۇ ئوبلاستى گەنسۇ تەۋەسىدە ، قەدىمكى تىبەت زېمىنى) 灵州 غا كۆچكەن»[②] .

باشقا تارىخىي خاتىرىلەردە يەنە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى

---

① «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1989 ـ يىلى 3 ـ سان ، 63 ـ بەت .

② ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر» («تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» 1 ـ توم ، 169 ـ بەت) . («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1989 ـ يىلى 4 ـ سان ، 45 ـ بەتتىكى نەقىل) .

ھالبۇكى ، دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە يۇقىرىدىكىگە ئوخشىمايدىغان ، يەنى ئۇيغۇر دولانلىرىنى «دولانگىت» لارغا باغلاشقا قوشۇلمايدىغان يەنە بىر خىل قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، دولانلارنىڭ قەدىمكى چاغدىكى كۆچۈشى توغرىسىدىمۇ باشقىچە قاراش ئوتتۇرىغا چىقتى . بۇ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ ئاساسلىق ۋەكىل خاراكتېرىدىكىلىرى تۆۋەندىكىلەر :

1 . شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى مياۋ پۇشېڭ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ :

بەزى ئالىملار «دولان» سۆزىنىڭ تەلەپپۇزىنىڭ دولانغىت قەبىلىسىنىڭ نامىنىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ ، دولانلار دولانغىتلارنىڭ ئەۋلادى دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى .

دولانغىتلار دەسلەپتە تېلېلارنىڭ 15 قەبىلىسىنىڭ بىرى ئىدى ، كېيىن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوۋمى بولغان .

«تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى . ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن : دولانغىت سىر - تاردۇشلار زېمىنىنىڭ شەرقىگە ، توغرا دەرياسى بويىغا جايلاشقان . 10 مىڭ سەرخىل ئەسكىرى بار . سىر - تاردۇشلار يوقىتىلغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئاقساقىلى ئېركىن دولانغىتمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە بەيئەت قىلدى . ئۇنىڭ زېمىنى يەنرەن تۇتۇقبەگ مەھكىمىسىنىڭ دائىرىسىدە بولدى . ئېركىن دولانغىتقا سول قاناتنى قوغدىغۇچى بۈيۈك سانغۇن ، يەنى تۇتۇق دېگەن ئۇنۋان ئىنئام قىلىندى . ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ، دولان ساقبەگ بۈيۈك ئېلتەبىر بولۇپ ، تۇتۇقلۇققا ۋارىس بولدى .

توغرا دەرياسى ، يەنى تۇلا دەرياسى بۈگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ زېمىنىدا ، «دولانغىت» «توغرا دەرياسى بويىغا جايلاشقان» دېگەن مەلۇمات دولانغىتلارنىڭ تۇلا دەرياسى بويىلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ . سىر - تاردۇش خانلىقى گۇمران بولغاندىن كېيىن ، تېلې

خەلقنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ماسلىشىپ، ئۇلارغا سىڭىپ، ئۆز نامىلىرىنىمۇ يوقاتقان. پەقەت يەكەن دەريا ۋادىسى، ئاۋات رايونلىرىغا ئورۇنلاشقانلىرىلا بۇ جايلارنىڭ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا قولايلىق بولۇشى، جۇغراپىيىلىك شارائىت تۈپەيلىدىن سىرت بىلەن ئالاقىلىشىشنىڭ قولايسىزلىقى تۈپەيلىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، سەنئەت شەكلى ۋە نامىنىمۇ ساقلاپ قالغان. مەكىت ناھىيىسىنىڭ بەزى يېزىلىرىدا ھازىرمۇ ئوۋچىلىق تۇرمۇشى مەۋجۇت.①

دولانلارنىڭ بۇ مەزگىلدىكى ئوۋچىلىق تۇرمۇشى توغرۇلۇق تۆۋەندىكى خەلق رىۋايىتىنى كەلتۈرۈش مۇمكىن:

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەلۇم يېرىدە، بۇك ئورمانلىق ئىچىدە بىر ئوۋچى ئۆتكەنىكەن. ئۇ ئوۋچى ئوۋ ئىزدەپ بىر مارالنى ئۇچرىتىپتۇ ـ دە، ئۆزىنى رۇسلاپ، ئوقياسىدىن ئوق ئۈزۈپتۇ. كىرىچتىن ئوق ئۈزۈلۈش بىلەن تەڭ يا سۇنۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن بېرى بۇ جاينىڭ ئىسمى «يا سۇندى» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ. ئوۋچىنىڭ ئوقى مارالنىڭ بىر پۇتىغا تەگكەنىكەن. مارال ئاقساپ قېچىشقا باشلاپتۇ. ئوۋچى ئۇنى قوغلاپتۇ، قوغلاپتۇ، بىر ئورمانلىققا بارغاندا مارالنى تۇتۇۋاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاينىڭ نامى «ئاقساق مارال» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئوۋچى ئولجىنى ئېلىپ قايتىپتۇ ۋە ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىپ تاشلاپتۇ. شۇنىڭدىن بېرى بۇ جاي «مارالبېشى» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئوۋچى بۇغا ـ ماراللارنى كۆپلەپ تۇتۇپتۇ. ئۇنى ئېتىغا غانجۇغىلاپ تېڭىپ يولغا راۋان بولۇپتۇ. مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، يول يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپتۇ. كاۋاپ قىلىش ئۈچۈن گۈلخان يېقىپ، تېۋىلغا زىخ تەييارلاپ مالنى سويۇپتۇ. پىچاق ئۇستىخانغا تەگكەندە سۇنۇپ كېتىپتۇ. ئاتام زامانىسىدىن تارتىپ بۇ يەر «پىچاق سۇندى» دەپ ئاتىلىپ كەپتۇ②.

---

① تۇمەرجان ئىمىن: «دولان ۋە دولان مەشرەپ ـ مۇقاملىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1989 ـ يىلى 4 ـ سان، 47 ـ بەت.
② ئەخمەت داۋۇت نەشرگە تەييارلىغان «مارالبېشى تارىخى ماتېرىياللىرى»، 1992 ـ يىل 6 ـ ئاي، (ئىچكى ماتېرىيال) 62 ـ بەت.

دولانغىتلارنىڭ يەنىلا موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا كۆچۈپ يۈرۈپ چار-ۋىچىلىق قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كەيچېڭنىڭ 5 - يىلى (840 - يىلى) ئۇيغۇر خانلىقى گۇمران بولغاندىن كېيىن، قېپقالغان ئۇيغۇر قوۋملىرى ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچتى. ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى غەربكە — قارلۇققا، بىر تارمىقى ئەنشى (ھازىرقى كۇچا) غا كەلدى. دەرۋەقە، بىز ماتېرىياللاردىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە دولانغىتلارنىڭ بارلىقىنى چېلىقتۇرالمايمىز. ئەكسىچە، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىن دولانغىتلارنىڭ داۋاملىق تۇردە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالى-دا يۈرگەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتنى چېلىقتۇرىمىز. سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى «چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جالائىرلار چارۋىچىلىق قىلغان زېمىننىڭ ئۇنون دەرياسىنىڭ شىمالىدا ئىكەنلىكىگە قارىغاندا، تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ نامى تۇلانگې بولسا كېرەك.» بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان تۇلانگېلارنى بىرمۇنچە ئالىملار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولانغىتلار دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇنداقتا، بىز دولانغىتلار يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرەپلىرىدە كۆچ-مەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، بۇ جاي ئۇلارنىڭ ئەسلىدە چارۋى-چىلىق قىلغان جايلىرىدىن ئانچە يىراق ئەمەس، دەپ قارايمىز.

ناۋادا بىز بىر قەدەم چېكىنىپ، دولانغىتلار ئۇيغۇر خانلىقى گۇم-ران بولغاندىن كېيىن، باشقا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە شىنـ-جاڭغا كەلگەن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە قەدەر ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ۋە تىل ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان دەپ ھېسابلىساق، بۇمۇ ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىش. چۈنكى، بىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە — قارلۇقلار زېمىنىغا كەلگەن بىر تارمىقى كېيىنچە مەشھۇر قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇردى. ئەنشىگە كەلگەن تارمىقى بولسا قوچو-نىڭ ياكى شىجۇ (غەربىي ئايماق) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا

قەبىلىلىرى بېيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلغان، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جېنگۇەننىڭ 21 ـ يىلى (647 ـ يىلى) ئۇلارنىڭ زېمىنىدا ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماق تەسىس قىلغان. ئۇنىڭ بىرى دولانغىتلار كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلغان زېمىندا قۇرۇلغان يەنرەن تۇتۇق مەھكىمىسى ئىدى. لېكىن، بەزى ئالىملار «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 98 ـ جىلدىدىكى «لۇڭشۇنىڭ 2 ـ يىلى (662 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا جېڭ رېنتەي، شۆ رېنگۇي قاتارلىقلار تەڭرىتاغدا تېلې قوۋملىرىغا زەربە بەرگەندە، تېلېلارنىڭ ئىزگىل، دولانغىت قەبىلىلىرى تەڭرىتاغنى ساقلاۋاتاتتى» دېگەن مەلۇماتنى نەقىل كەلتۈرۈپ، شۇ چاغدا دولانغىت قەبىلىسى بۈگۈنكى شىنجاڭ دائىرىسىدىكى تەڭرىتاغ بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنىڭ بىر خىل خاتا چۈشەنچە ئىكەنلىكى ئېنىق. ئەمەلىيەتتە، «كىتابلار جەۋھىرى» دە ئېيتىلغان تەڭرىتاغ ئۆتۈكەن تېغىنى، يەنى بۈگۈنكى ھانگاي تېغىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەت توغرىسىدا «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. شۆرېنگۇي تەرجىمىھالى»، دا مۇنداق دېيىلگەن:

تېلېلارنىڭ ئىزگىل، دولانغىت قاتارلىق قەبىلىلىرى ئەسلىدە تەڭرىتاغنى ساقلاپ ياتاتتى. جېڭ رېنتەي دەۋرىگە كەلگەندە ئۇلار قورقۇپ تەسلىم بولدى. جېڭ رېنتەي ئۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلماي، ئۇلارنى بالا ـ چاقىلىرى بىلەن بىللە ئەسىرگە ئېلىپ، ئەسكەرلەرگە ھەدىيە قىلىۋەتتى، ئوغرىلارنىڭ ۋەزىرى قوۋمىنى باشلاپ يىراق تامانغا قېچىپ كەتتى. بىر ئاتلىق بەگ: «ئۇلار نەرسە ـ كېرەك، مال ـ چارۋىلىرىنى دالىغا تاشلىۋەتتى، بېرىپ ئېلىۋالساڭلار بولمامدۇ؟» دېدى. رېنتەي ساۋۇت كىيگەن 14 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى تاللاپ، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، شيەنئې دەرياسى بويىغا باردى. يات تائىپىلارنىڭ ئاشلىقى يوقلۇقىنى كۆرۈپ قايتىپ كەلدى.

شەنئې دەرياسى سېلېنگا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. جېڭ رېنتەينىڭ ئىزگىل، دولانغىت قاتارلىق قەبىلىلەرنى قوغلاپ بۇ جايغا كەلگەنلىكى

دېگەن قاراشمۇ شەكىللەندى . بۇ خىل مۇھاكىمە مۇئەللىپلىرى تۆلۇس ، تىلەنگۇت ، موڭغۇل قەبىلىلىرى ۋە خەلقلىرىدە ئارى- ساك- ئۇيغۇر ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ بوستان مەدەنىيىتىگە خاس مۇقام فولكلورىنىڭ مەۋجۇت بولۇش - بولماسلىقىنىمۇ دىققەت - ئېتىبارغا ئالمىدى[①] . بۇ خىل قاراشتىكىلەر دولانلارنى «سۇڭنامە» ، «تاڭنامە» دە تىلغا ئېلىنغان تېلې قەبىلىلىرى تەركىبىدىكى « 多览葛 » (دولەنگې) قەبىلىسىگە تەڭلەشتۈرىدۇ . «دولەنگې» قەبىلىسىنى دوسان «Tolangit » دەپ ، لىيۇيىتاڭ «Telangut » دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ . بۇ تۆلەنگۇت (تىلەنگۇت) قەبىلىلىرى نامى «توققۇز ئۇيغۇر ئايىمىسى» دە ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەركىبىدە ، ئىدىقۇت خانلىقى تەركىبىدىكى قەبىلىلەر قاتارىدا (بۇ ھەقتە ۋاڭ يەندى ئېنىق ئۇچۇر قالدۇرغانىدى) ، «بەش دەۋر (907 — 960) دىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت خاتىرىلەر» دە ، قاراخانىيلارغا ئائىت مەنبەلەردە ئۇچرىمايدۇ .

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، «دو لان» دېگەن نام چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭ دەۋرىدىكى بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھان ئەرشى ئارىسىدىكى زىددىيەتلەرگە ئائىت ھاكىمىيەت خاتىرىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان . ئۇنىڭدا كېيىنكى تارىخىي قاتلامدا مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆزىگە تەسلىم قىلدۇرۇلغان دولان بەگلىرى باشچىلىقىدا بىر تۈركۈم دولانلارنى چوڭ - كىچىك خوجىلار كۆتۈرگەن ئىسياننى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەنلىكى كۆرسىتىلگەن . بۇ پەقەت كورلا - بۈگۈر - لوپ دولانلىرىنىڭ كېيىنكى قېتىملىق يەكەن (دولان) دەرياسى ۋادىسىغا يۆتكىلىشى بولۇپ ، تىلەنگۇتلار بىلەن ئالاقىسى يوق .

ئاكادېمىك مالوف 1861 - يىلى غەربىي ئالتاي تاغلىرىدىكى خاكاس قىرغىزلىرى بىلەن (جۈملىدىن رۇسلار بىلەن) ئارىلىشىپ ياشاۋاتقان تىلەۋۇت (تىلەنگۇت) خەلقىنىڭ ئېتنوگرافىك ئەھۋالىنى تەكشۈردى ۋە

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن : «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1997 - يىل 4 - ئاي نەشرى ، 296 - بەت .

ئايلاندى . ئۇلار يەرلىك خەلقلەرگە قوشۇلغاندىن كېيىن ، ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ ، مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقان-چىلىق قىلىدىغان مىللەت بولۇپلا قالماي ، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۇردى .

شۇڭا ، دولان سۆزىنىڭ تەلەپپۇزى دولانغىمت ، تاللانغۇت دې-گەن نامىلارنىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدىغانلىقىدىن نەزەردە تۇت-سۇپ ، دولانلىقلار دولانغىتلاردىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش زورمۇزور چىقىرىلغان يەكۇن بولسا كېرەك ، دەپ ھېسابلايمەن① .

2 . شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ، مەرھۇم ئابدۇشۇ-كۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ :

ھازىرغىچە «دولان مۇقامى» قەدىمكى تېلې قەبىلىلىرى تەركىبىدە پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيا ، جەنۇب - غەرب سىبىرىيە ۋە قىپچاق دەشتىگە تارقالغان كۆپلىگەن خەلقلەردىن بولغان تىلەنغۇت قەبىلىسى بىلەن ئە-زاھلاندى . بۇ قەبىلىنىڭ «تىلەن» ئىبارىسى «دولان» ئىبارىسىگە يېقىن تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ، ئۇنىڭ قاچان ۋە قانداقتۇر تارىم بويىغا يۆتكەلگەنلىكى دېگەن ئابستراكت قىياسى سەكرەتمە بە-لەن «دولان مۇقامى» نى ئىزاھلاشقا ئېلىپ كەلدى . بۇ ئۆزىنىڭ قەدىمكى تارىخىنى ئۇنتۇغان XIV — XV ئەسىر ئۇيغۇر مۇئەللىپلىرىنىڭ ئۆتمۈشىنى نوھ ۋە چىڭگىزخاندىن باشلىغانلىقىغا ئوخشاپ قالدى . نەتىجىدە «دولان مۇقامى» قەدىمكى غەربىي دىيار نەغمە - ناۋا تىزمىلىرى — «ماھادور» ، «ئۇدۇن نەغمىسى» ، «سۇلې نەغمىسى» ، «كۇسەن نەغمىسى» ، «قوچو نەغمىسى» قاتارلىقلاردىن ئايرىلغان ، كې-يىن قوشۇلغان مۇزىكىلىق گەۋدە دېگەن قاراش ئاسارىتىگە كىرىپ قالدى . دولانلىقلار باشقا ئېتنىك گەۋدە سۈپىتىدە قارىلىدىغانمۇ بولدى② . ھەتتا دولانلىقلار باشقا ئېتنىك گەۋدە ، ھەتتا مۇقام — لاد سىستېمىسىغا ئىگە بولمىغان باشقا تۈركىي ، باشقا موڭغۇل قەبىلىسى

---

① مياۋ پۇشىڭ : «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، (ئۇيغۇرچە) 1990 - يىلى 1 - سان ، 127 - ، 129 - بەتلەر .

② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن : «دولان - قومۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىز داشلىقى ھەققىدە ئىزدىنىش» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1998 - يىلى 3 - يىل 27 - بەت .

قىرلىق تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشقا رىغبەتلەندۈردى . مۇشۇنىڭ بىلەن دولانلارنى باشقا ئۇيغۇر - ئوغۇز قەبىلىلىرىگە باغلايدىغان ، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ كۆچۈشلىرىنى باشقىچە بايان قىلىدىغان بىرقىسىم يېڭى قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقتى .

3 . ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىدىكى دولان مەدەنىيىتى تەتقىقاتچىسى مۇھەممەت ئوسمان ئەپەندى مۇنداق قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ :

«دولانلىق» لار مىلادىيە 480 - يىللاردا تەختكە چىققان جۇجان خانى دولۇن دەۋرىدە — جۇجانلاردا پاراكەندىچىلىك يۈز بېرىپ ، دۆلىتى قالايمىقانلىشىپ كەتكەن ، قەبىلىلىرى تارقىلىپ كەتكەن چاغدا دولۇندىن يۈز ئۆرۈپ ، بۆلۈنۈپ چىققان ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بۆركلى قەبىلىسىنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر . «جۇجانلار ئەسلىدە سىيانپىيلارنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ ، توقباتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى» . جۇجان دېگەن نام Ⅳ ئەسىرنىڭ بېشىدا مەيدانغا كەلدى . ئېگىز قاڭقىللارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى جۇجانلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشىشاتتى . جۇجانلار دەسلەپتە ئېگىز قاڭقىللارغا تايىنىش ، كېيىن ئۇلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئارقىلىق قۇدرەت تېپىپ ، مىلادىيە 402 - يىلى جۇجان دۆلىتىنى قۇرۇپ ، موڭغۇل دالاسىدا هون ، سىيانپىيلاردىن كېيىن كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ يەنە بىر قۇدرەتلىك ھاكىمىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى .

جۇجانلارنىڭ باشلىقى سەللان 402 - يىلى ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغاندىن باشلاپ 555 - يىلى تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغانغا قەدەر جۇجانلار موڭغۇل دالاسىنى بىر يېرىم ئەسىر باشقۇردى . 460 - يىلى تۇرپان ئويمانلىقى پۈتۈنلەي جۇجانلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى .

«مىلادىيە 480 - يىللار داۋامىدا دولۇن خانلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن ، جۇجان خانلىقى ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھى ئىچىدىكى ئۆز ئارا ئېچىشماسلىق ئېغىرلىشىپ ، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋە يۇتۇۋېتىش دەرىجىسىگە يەتتى . دۆلىتى قالايمىقانلىشىپ كەتتى ، قەبىلىلىرى تاراپ كەتتى . ھەممىدىن ئاۋۋال ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بۆركلى قەبىلىسى

كېيىنچە مالوفنىڭ «سىبىرىيىدىن» ناملىق كىتابىغا بۇ مەخسۇس تەكشۈرۈشتىن يازغان دوكلاتى كىرگۈزۈلدى. بۇ مەلۇماتتا: تىلەنغۇتلار بارناۋۇل شەھىرىنىڭ شەرقى، مىنۇسىنىڭ شەھىرىنىڭ غەربى، قۇرۇق ئاغاچنىڭ شىمالىدىكى ئۈچ بۇلۇڭدا، يەنسەي - ئوب دەريالىرىنىڭ باش ئېقىنلىرى ئارىلىقىدىكى تىلەۋۇت كۆلى ئەتراپىدا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ شەرقى ئاباغان، شەرقىي جەنۇبى قىزىل شەھەرلىرى بولۇپ، دەل ئۈرۈمچىنىڭ شىمالىدىكى 88 - مېرىدىئاندىكى تىلەۋۇت كۆلى ئەتراپىدىكى چولىكمان، سارىكۆكشا، لېبىدو دەريالىرى ئۇلارنى ئورمان - دەريا خاراكتېرىگە ماسلاشتۇرغان. ئۇلار تارىخىي جەھەتتە توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەس، بەلكى تېلې - تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىي ئالتاي - غەربىي سىبىر تارمىقىغا مەنسۇپ بولۇشى بىلەن ئېتنوگرافىك - فولكلورچىلىق ئالامەتلىرى جەھەتتىن لوپ - بۈگۈر دولانلىرىدىن، ئاقسۇ دولانلىرىدىن، مارالبېشى بارچۇق دولان (قارا دولان) لىرىدىن، مەكىت قارا دولان، موغال دولان، تاسقىما دولانلىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىمۇ ئۇيغۇر - ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا كىرمىگەن قىپچاق تىلەنغۇتلىرى تىللىرى ئۈستىدە توختالمىغاندى①.

دولانلارنى قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن «دولانگىت» لارغا باغلاشقا قارىتا باشقىچە كۆزقاراشتا بولغان ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ يۇقىرىدىكى قاراشلىرى دولانلار ھەققىدە ئىزدەنگۈچىلەر ئۈچۈن يېڭى ئىلھام بولدى. بولۇپمۇ بىر ئۆمۈر ھاياتى دولان ۋە دولان مەدەنىيىتى تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان تەتقىقاتچى مۇھەممەت ئوسمان ئەپەندىنىڭ دولانلارنى باشقا بىر قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىسىگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا دولان تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى ئوخشىمىغان نۇقتا، ئوخشىمىغان مەنبەلەر ئاساسىدا كۆپ

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىل 4 - ئاي نەشرى، 294 -، 295 - بەتلەر.

قوشنا رايونلارغا تونۇلغان ۋە بۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان. ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىر قوۋم، تىل، ئۆرپ - ئادەت، دىنىي ئېتىقاد جەھەتلەردە ئورتاقلىقتا ئىگە بولسىمۇ، بەزى جەھەتتە ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى.

ئۇلار ئەزەلدىن مەدەنىيەت، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ھۈنەر - سەنئەت جەھەتلەردە بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ، يېڭى جايغا كەلگەندىن كېيىن، قوشنا خەلقلەرگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇلار ئۇسسۇل - سەنئەتتە داڭ چىقارغاچقا، قوشنا يۇرت خەلقلىرىمۇ ئۇلاردىن ئۆگىنىپ، شۇلارنىڭ مۇقامىنى توۋلىغان، شۇلارنىڭ ئۇسسۇلىنى ئوينىغان. ئۇلار ئەسلىدە دولۇننىڭ تەۋەلىكىدە بولغاچقا يەرلىك قەبىلەر ئۇلارنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ دولۇننىڭ تەۋەلىكىدىن كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەپ، ئۇلارنى «دولۇنلۇقلار» نىڭ تىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن دولانلىقلار (دولان) دەپ تەلەپپۇز قىلىدىغان بولغان①.

4. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى لى‌شىخۇي ئەپەندى مۇنداق قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

«... مەن دولانلار ئەزەلدىن تۈركىي تىلدا سۆزلىشەتتى، دېگەن قاراشقا قوشۇلىمەن. ئاتالمىش دولانلار «دولانكەنت» لەردىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش تەلەپپۇز ھەم ئۇلارنىڭ پائالىيەت رايونىنىڭ ئورنى جەھەتتىن پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. يىراق، ئۇلارنىڭ ئەجدادى مەسىلىسىدە مېنىڭ باشقىچە قارىشىم بار.

... دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ئوغۇزلارنىڭ قىنىق (Qiniq) ئۇرۇقى ۋە ياغما (Jakma)، بۇلاق (Bulaq)، چارۇق (tfaruq)، قىپچاق (Qiptfaq) قاتارلىق گۇرۇھلىرىدىن كېلىپ

① مۇھەممەت ئوسمان: «دولان مەشرىپى - مۇقاملىرى» (1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىل 9 - ئاي نەشرى، 3 — 10 - بەتلەر.

قوزغىلاڭ كۆتۈردى» .

488 ـ يىلى قاڭقىللار بۇركلى قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاۋۇزلۇ بىلەن ئىنىسى چۇڭچى قاڭقىللارنىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق قوۋمىنى باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ دولۇن دۆلىتىدىن ئايرىلىپ ، ئېگىز قاڭقىللار-نىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچۈپ باردى ۋە بۇگۇنكى ئۈرۈمچى ، جىمسار ئەتراپلىرىدا ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇردى .

491 ـ يىلى جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ ، جۇجانلار تىكلىگەن ئىدىقۇت هاكىمىيىتىنى يوقىتىپ ، بۇ قاتناش تۈگۈنىنى ئۆز كونتروللۇ-قىغا ئالدى .

ئىدىقۇت جۇجانلار قولىدىن قاڭقىللارغا ئۆتكەندىن كېيىن ، ئېفتا-لىتلار ئىدىقۇتنى قولغا كىرگۈزۈپ ، جۇجانلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ غەربكە كېڭىيىشىنى چەكلەپ ، سودا يولىنىڭ راۋانلىقىنى ساقلاپ قال-ماقچى بولدى... ئېفتالىتلار قاڭقىللار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى . شۇنىڭ بىلەن ئېفتالىتلار قاڭقىللارنىڭ خانلىق تەختىنى تۇنجى قېتىم ئىدارە قىلدى . چۇڭچىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، ئېفتالىتلارغا بېقىنغان ياكى جۇجانلارغا تەسلىم بولغانلاردىن باشقا ، يەنە بىرقىسىم قاڭقىللار ئۆز ئالدىغا ماكان ئىزدەپ ، كىنگىت ئەتراپىدىن كۆچۈپ ، غەربىي يول بىلەن ئاقسۇدىن ئۆتۈپ ، چوڭ يول ئۈستىدىكى بوستانلىققا — دولان يۇرتىغا يېتىپ بارغان . بۇ بوستانلىقنىڭ سۈيى مول ، توغرىقى غول ، يايلىقى كەڭ ، يەرلىرى مۇنبەت ، ئوتۇنى بار ئىدى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جاي يولۇچىلار كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان ئۆتكەل ، چارۋىچىلىق ، دېھقانچى-لىق ، ئوۋچىلىققا باب كېلىدىغان ياخشى ماكان ئىدى .

قاڭقىللار دولان يۇرتىغا كەلگەندىن كېيىن ماكانلىشىپ ، يەر ئۆز-لەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن . ئۇلار ئېفتالىتلار-نىڭ زەربىسىدە چارۋىلاردىن ئايرىلغانلىقى ئۈچۈن ، چارۋىچىلىق قىلال-ماي ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولغان .

كۆچمەن قاڭقىللار بوستانلىقتىكى يېڭى ماكانغا كەلگەندىن كېيىن ،

لەر قۇم ئاستىغا غەرق بولغاندىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ مول خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلىرىدە لولان، لولى، دولى، دېلى دېگەن ئاتالغۇلارمۇ كۆرۈلمەي قالدى. لېكىن، بىز ئۇ يەردە ياشىغان شۇنچە كۆپ خەلقنىڭ قۇم ئاستىدا قالغانلىقىغا ئىشىنەلمەيمىز. ئۇنداقتا، ئۇلار قەيەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەندۇ؟

تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئەسلىدە شادلىق ماكانى ئىكەنلىكى، كېيىنچە ھاۋا كلىماتىنىڭ ئۆزگىرىشى، دەريالارنىڭ قۇرۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە تەرك ئېتىلگەن ماكانغا ئايلىنىپ قالغانلىقى ئېنىق مەسىلە. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئەنە شۇ تەبىئىي سەۋەبلەر ۋە تۈرلۈك ئۇرۇش ئاپەتلىرى تۈپەيلىدىن دەريا ياقىلاپ، توغراق ئورمانلىرىنى بويلاپ، پەيدىنپەي يۇقىرىغا (تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - يۇقىرى ئېقىنىغا) يۆتكەلگەن. بۇ ۋاقىتتا ئۇلار شەھەر مەدەنىيىتىدىن يىراقلىشىپ، ئۆزگىچە ئىپتىدائىي سەنئىتىنى ساقلاپ تۇرغان. شۇ سەۋەبتىن، تارىخ خاتىرىلىگۈچىلەرنىڭ دىققىتىنى بىر مەھەل تارتالمىغان بولسىمۇ، «سۇ قوغلىشىپ، كۆچۈپ يۈرىدىغان خەلق» دەپ ئاتالغان. ئۇلار توغرىسىدا يازغان خاتىرىلەر تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا «تەڭرىتاغنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان دولانغىتلار» دەپ يېزىلغاندىن باشقا، چىڭ سۇلالىسى مەنبەلىرىدە يەنە كۆپلەپ ئۇچرايدۇ. ئەمما، كېيىنكى مەنبەلەردە ئىلگىرىكىدەك دېلى، دولى، تېلىنگىت، دولانغىت دەپ يېزىلماي، «دولان» دەپ يېزىلىدۇ، بولۇپمۇ «دولان» دېگەن نام بىر قەبىلە نامى بىلەن ئەمەس (چۈنكى قەبىلىلەر بۇ چاغدا يوقىلىشقا يۈزلەنگەنىدى)، بەلكى جۇغراپىيىلىك رايون ھېسابىدا تىلغا ئېلىنغان. دائىرىسى جەھەتتىن مەكىت، مارالبېشى ئەتراپىدىن ئاقسۇ، كورلا، لوپنۇر، ھەتتا تۇرپان ئويمانلىقىغىچە بولغان كەڭ جايلارغا دولانلىقلارنىڭ تارقالغانلىقى شەرھلەنگەن.

... ئەينى ۋاقىتتا تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز بىردەك تېلىبلار (تۇرالار) دەپ ئاتىلاتتى. مانا مۇشۇ زور ئىتتىپاقتىكى قەبىلە - قوۋملار ھەرخىل دەۋردە ھەرخىل تەلەپپۇز بىلەن ئاتالغان.

چىققان. قېنىق ئورۇقى چوڭدى (ئەخلاقسىمەن قاغان) دەۋرى (IX ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى) دە شۇ يەرلەر (هازىرقى دولانلار تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار) گە ئەۋەتىلگەن. قالغان قوۋملار IX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بويى قاغان (ساداقەتمەن قاغان) تىبەتلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، قارلۇقلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، قارلۇقلار بىلەن تىبەتلەرنىڭ بىرلىشىۋېلىشىدىن ساقلىنىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئەمىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن يەتتىسۇ ۋادىسى ھەمدە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردىن يىغىپ، شۇ يەرلەر (هازىرقى دولانلار تارقىلىپ ئورۇنلاشقان رايونلار) گە ئەكېلىنگەن①.

2. دولانلارنىڭ تارىمدىكى كۆچۈشى

دولانلارنىڭ تارىمدىكى كۆچۈشى دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى «دولانلار — تارىملىقلاردۇر» دېگەن قاراشقا باغلاپ، مۇشۇ قاراش ۋە ئۇنىڭ ماتېرىيال مەنبەسىنى ئاساس قىلغان. بۇخىل قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلار مۇنداق دەيدۇ:

1. «دولان» ئەسلىدىن ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، «توپ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ قەدىمكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى، جۇڭگو سەنئەت تەتقىقات ئورنىنىڭ «جۇڭگو مۇزىكا لۇغىتى» دېگەن كىتابىدىكى «دولان ئۇسسۇلى» دېگەن ماددىسىدا مۇشۇ سۆز ئوتتۇرىغا قويۇلغان. «ئوكيانۇس» نىڭ سەنئەت قىسمىدىكى «دولان ئۇسسۇلى» دېگەن ماددىسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىرىمۇ مۇشۇنىڭغا يېقىن كېلىدۇ.②

2. كروران بەگلىكى ۋە باشقا تەكلىماكان ئەتراپلىرىدىكى بەگلىك-

---

① لى شخۇي: «دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى»، خەنزۇچە، 2003 ـ يىللىق 3 ـ سان، 24 — 32 ـ بەتلەر.

② «جۇڭگو مۇزىكا لۇغىتى»، 91 ـ بەت، «ئوكيانۇس»، 2266 ـ بەتكە قاراڭ. («دولان مۇقامى ئۈستىدە ئېكولوگىيىلىك ۋە فورماتسىيىلىك تەتقىقات»، مەركىزىي مۇزىكا ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 2004 ـ يىللى 11 ـ ئاي خەنزۇچە نەشرى، 6 ـ بەتتىكى نەقىل).

لىرى بىلەن بۈگۈنكى دولانلىقلارنىڭ كۆپلىگەن ئادەتلىرىنى ، جۈملىدىن چىراي - شەكلىنى ، تىلىنى ، دىنىي ئېتىقاد ساقىندىلىرىنى سېلىشتۇرساق ، شۇنداق ھېسسىياتقا كەلمەي تۇرالمايمىز .

يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ ، لولان ، لوڭلى ، لولى ، دولى ، دوبان ، دولانغىت ، دولان قاتارلىق ئاتالغۇلارنى بىر - بىرىگە باغلاشتۇرۇپ قارىساق ، دولانلىقلارنىڭ لولان (كروران) دىن كۆچكەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر توپى (قوۋمى) ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ . چۈنكى ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە خاتىرىلىرىدە ھەرقانداق بىر ئۇيغۇرچە ئىسىم بىر خىل تەلەپپۇزدا خاتىرىلەنگىنى يوق . شۇڭا ، ئاتالغۇلارنى تەتقىق قىلغان ۋاقتىمىزدا ئاھاڭ تەرجىمىشۇناسلىقىدىن ئىبارەت مۇھىم تەرەپنى تاشلاپ قويۇشقا بولمايدۇ .

ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى «شىنجاڭ يەر ناملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى تىللار» دېگەن ماقالىسىدە خوتەن ساك تىلىدا «ل» تاۋۇشى بىلەن «د» تاۋۇشىنىڭ ئالمىشىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەندى . مۇشۇ بويىچە بولغاندا لولان ، لولى دېگەن قەدىمكى نام دولان ، دولى (دېلى) دېگەنگە ئالماشقان بولۇشى مۇمكىن .

... بۈگۈنكى كۈندە دولان ئۇيغۇرلىرى يەكەن (دولان) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدا (مەكىت ، مارالبېشى ، ئاۋات ناھىيىلىرىدە) توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقاندىن باشقا ، ئاقسۇ ، يەكەن ، بۈگۈر ، كورلا (لوپنۇر) ، خوتەن ، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان . دولان دېگەن نامغا مۇناسىۋەتلىك خوتەندىكى دول ، ئاقسۇدىكى دولان ، بۈگۈردىكى دادولان ، لوپنۇردىكى دونالى دېگەن ناملارمۇ تاسادىپىي تارقالمىغان بولسا كېرەك① .

3 . «دولان» ئىبارىسى بىلەن ئاتىلىدىغان يەكەن - تارىم ۋادىسىغا جايلاشقان ئۇيغۇر ئاھالىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ مەشھۇر مۇقام ، مەشرەپ

① مۇختار قادىر : «دولان ، دولى ، دېلى ، لولى مۇزلىرىنىڭ باغلىنىشچانلىقى ۋە قەدىمكى دولان دىيارى ، دولان مەنىشتى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ مەنىشتى» ژورنىلى ، 1996 - يىلى 4 - سان ، 32 - ، 33 - ، 38 - ، 40 - بەتلەر .

خۇددى ئۇيغۇر (ئوغۇز) دېگەن ئاتالغۇ ئوجېي ، ئۇخۇ ، يۇەنخې ، خۇيـ
خى ، ۋېيۋۇئېر دەپ تەلەپپۇز قىلىنغىنىغا ئوخشاش ، كېيىنچە دولان
دەپ ساقلىنىپ قالغان دېلى ، تېلې ئاتالغۇسى تارىخىي مەنبەلەردە ئوخـ
شىمىغان تەلەپپۇز بىلەن خاتىرىلەنگەن . شۇڭا ، بىز دېلى ، چېلى ،
تېلې ، لولى ، دولى ، دولولو ، لولان ، دوبان ، تېلىنغىت ، دولانغىت
ناملىرىنىڭ بىر ، بىرىگە باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى قەيت قىلماي تۇرال-
مايمىز .
... بۇگۇنكى دۇنخۇاڭدىن باشلاپ يەكەن (دۇلان) دەرياسىغىچە
بولغان ناھايىتى ئۇزۇن لىنىيىدە بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز كۆچمەن چار-
ۋىچىلىق ، بېلىقچىلىق ، ئوۋچىلىق ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان .
بۇ ئۇزۇن لىنىيىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە كىنگىت ، كۇسەن ، ئونسۇ ،
بارچۇق ، سۇللاغ ، ياركەند ، كۆكئارت قاتارلىق شەھەر بەگلىكلىرى
مەۋجۇت بولغان بولسا ، جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە ئۇزۇن تات ، ئۇدۇن ،
نىيە ، چالمادان بەگلىكلىرى مەۋجۇت ئىدى . تارىم دەرياسىنىڭ
ئاخىرقى ئېقىنى (تەكلىماكاننىڭ شەرقىي شىمال قىرغاقلىرى)
دا كروران ، پىشامشان ، ئېۋىرغول قاتارلىق قەدىمكى ئەللەرمۇ مەۋجۇت
ئىدى بولۇپمۇ دولانلىقلار ۋە لوپنۇرلۇقلارغا بىۋاسىتە ئالاقىدار بولغان
كروران بەگلىكى مىلادىيەدىن ئىلگىرى خېلى سەلتەنەتلىك بار بەگلىك
ھېسابلىناتتى . ئۇلار ئالدى بىلەن گەنسۇدىن غەربكە سۈرۈلگەن ئۇلۇغ
ياۋچىلار (توخرىلار) نىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ خانىۋەيران بولدى . كېيىن
يەنە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ كېڭىيىشى ، دەريالارنىڭ قۇرۇپ كېتىشى ،
قارا بوران قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەرمۇ بۇ ئەلنى تەرەپ - تەرەپكە
كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان . بەلكىم شۇ قېتىملىق زور كۆچۈشتە ئاساسىي
بۆلەك دەريانىڭ يۇقىرىسىغا قاراپ يۆتكەلگەن بولۇشى ياكى باشقا شەھەر
دۆلەتلىرىگە يۆتكەلگەنلەر زامانغا لايىق تەرەققىياتقا ئېرىشكەن بولۇشى ،
دەريا ياقىلاپ كۆچكەنلەر تەرەققىي قىلماي ، ئۇزاققىچە ئۆز مەدەنىيىتىنى
ساقلاپ قالغان بولۇشى مۇمكىن . كروراندىن چىققان مەدەنىيەت قالدۇق-

چەمبەر ۋە كۆپلىگەن ئۇششاق مەدەنىيەت چەمبىرىدىن تەركىب تاپقان بىر پۈتۈن مەدەنىيەت سىستېمىسىغا ئىگە ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى چەمبىرى ئىدى.

«لۇلەن» — لوپچىن — مىرەن ئۈچ بۇرجىكى ئەڭ دەسلەپ ۋە ئەڭ ھالقىلىق قاتناش تۈگۈنى سۈپىتىدە خاتىرىلەنگەن. جاڭ چيەن قۇمۇلنىڭ جەنۇبىي يۆنىلىشىدىكى بوغاز، قوش قۇدۇق، يانتاق قۇدۇق، قۇم قۇدۇق دەپ خاتىرىلەنگەن مەنزىلگاھلار ئارقىلىق بۇ مەدەنىيەت ئۈچبۇرجەك رايونىغا كىرگەن، ئۇ «ماھادۇر» نەغمىسى بىلەن بىللە قاتارلىق ئۇسۇملۇكلەرنى ئېلىپ كەتكەن.

«لۇلەن» — لوپچىن — مىرەن قەلئەلىرى كۆل — ئورمان — باياۋان ئارىسىدىكى مۇنبەت زېمىندا «كروران گوزىلى» ئەجداد - ئەۋلادلىرى ياراتقان قەدىمكى تارىم — لوپنۇر — تەكلىماكان مەدەنىيىتى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

بىز «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە» نىڭ ئالاقىدار سەھىپىلىرىدە، «ئۈچ دۆلەت تەزكىرىسى» نىڭ «ۋېي ئېلى شەجەرىسى»، «غەربىي رۇڭ تەزكىرىسى» قاتارلىق مەنبەلەردە بۇ رايوننىڭ ئانكۇي، ۋايتاقى، باشمانا قاتارلىق پادشاھلار رىياسەتچىلىكىدە بولغانلىقى، ھونپەرەسلىكى، «لۇلەن» نىڭ «پىشامشان» (پىچان) نامىغا ئۆزگەرتىلگەنلىكى، لۇكچۇننىڭ بىنا بولغانلىقى يېزىلغان بولسا، «لۇلەن» دىن مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا تېپىلغان تارىشا پۈتۈكلەردە يەنە باي بېكى، دارچوق، ئانكۇيغا، ماشال ئىدۇغا قاتارلىق 247 - يىلىدىن 334 - يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن پادشاھلارنىڭ ناملىرى ئۇچۇر قىلىنغان.

ئەمما، بىز 399 - يىلى شەرقىي جىن سۇلالىسىدىن چىققان راھىب فاشيەننىڭ جىن خۇي، داۋ جىڭلارنى باشلاپ بۇ يەردىن ئۆتكەندە، بۇ ئاۋات رايوننىڭ «كۆكتە قۇش، يەردە ھايۋان كۆرۈنمەس» «ئۆلگەن يەر» بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلە شۇ يەردىكى، شىمالىي ۋېي بىلەن شەرقىي جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا، يەنى ماشال ئىدۇغا سەل-

فولكلورىنىڭ نام، مەنبە ۋە تارىخى خېلىلا چىگىشلەشتۈرۈۋېتىلگەن.

ئەلۋەتتە، «دولان» ئىبارىسى بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ تارىخىنى ئېنىقلىغۇچى بىردىنبىر ھالقا بولۇش ـ بولماسلىقى ئىككىنچى مەسىلە. ئارىلار «ئارىئان»، «تۇر» ساكلىرى «تۇران» دەپ ئاتالغاندەك، ئۇلار «تۆل»، «تۆلە» نامىدا بولۇپ، ئويۇن ـ تاماشىچى، دېگەن مەنىدە «تۆلان» (دولان) بولۇشى ياكى موڭغۇل، ئويراتلار تەرىپىدىن چۆلدە ياشايدىغان قەبىلە نامىدا «دولان» دەپ ئاتىلىشى، ھەتتا ئۇلار كۆچكەندە ئۇلارنىڭ ئاقساقىلىنىڭ نامى شۇنىڭغا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنغان بولۇشى پۈتۈنلەي تەسەۋۋۇردىن يىراق ئەمەس.

شۇنى تەكىتلەش لازىمكى، ئىنسان ئۈچۈر قالدۇرغۇچى، مەدەنىيەت ئۈچۈرى ئارقىلىق ئۆز تارىخىنى ياراتقۇچى شەيئى. بىز يازما مەنبەلەردىن كۆرە، مەدەنىيەت ئۈچۈر تۈركۈملىرىنىڭ باي ۋە چىنلىقىغا قايىل بولۇۋاتىمىز. خەلق سەنئىتىنىڭ ئۈچۈرى، ئېتنولوگىيىلىك تۇرمۇش ئۈچۈرى، فولكلور مەدەنىيىتى ئۈچۈرى بىزگە دولان مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي مەنبە ۋە ئېقىملىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ.

مەلۇمكى، مىلادىيىنىڭ ئالدىدا «غەربىي دىيار» ھازىرقى ماۋارائۇننەھر بىلەن شەھەر ـ قەلئە بەگلىكلىرىنى ئوق قىلغان بوستانلىق زەنجىرى ھاسىل قىلغانىدى. بۇ بەگلىكلەر مۇھىمى مىللىيەتلىكنى ئەمەس، چۆل ـ جەزىرە ياكى تاغ ـ دەريا ئايرىپ تۇرغان بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان. غەربىي دىياردا ئەڭ دەسلەپ خاتىرىلەنگەن شەھەر — قەلئە چەمبىرى — «لۇلەن» — جۇملىدىن ئاگنى ـ كۇسەن ـ ئۇنسۇ بوستانلىقلىرى چەمبىرى، قەشقەر — يەكەن — پەرغانە (پەركان) چەمبىرى، ئۇدۇن بوستانلىقلىرى چەمبىرى، لوپچىن — مىرەن ئۈچ بۇرجەكلىك بوستانلىقلىرى چەمبىرى، ئېۋىرغول ـ قوچو ـ يارغول ـ بېشبالىق چەمبەرلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئومۇمىيلىق جەھەتتە مەركىزىي ئاسىيا بىرقانچە تارماق

داۋاملىشىش قانۇنىيىتى بويىچە «لۇلەن» — لوپچىن مىرەن مەدەنىيىتىنىڭ كېيىنكى گەۋدىسى ئېمە؟①

«لۇلەن»لىكلەرنىڭ شەرقىي شىمال ۋە غەربىي شىمالىنى بويلاپ قۇمۇلدىكى نومدىن يەركەنننىڭ مەكىت رايونىغىچە تارقىلىشى، قالغانلىرىنىڭ لوپ - چەرچەن - چارقىلىق ئەتراپىدا «لوپلۇقلار»، «چەرچەن - چارقىلىقلار» نامىدا تىرىكچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشى ماشال ئىدۇغا دەۋرىدىن چىڭ سۇلالىسى «دولان قوشۇنى» نى تەشكىللىگەنگە قەدەر داۋام قىلغان ۋە بىر قاتار تارىخىي قاتلام ھاسىل قىلغان. ئۇلار ئەسلىدىكى لوپ، لوپچۇق، ناجىكەنت، پىچان، بۇگۇر، دۆڭ قوتان، يولۋاس قوتان قاتارلىق يۇرت - جاي ناملىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتكەن ۋە بىر قاتار «ئاۋات» نامىنى ئالغان ئاھالە توچكىلىرىنى قۇرغان②.

قەدىمكى «لۇلەن» —لوپچىن — مىرەنلىكلەر قۇمۇل - پىچان تەرەپلەرگە، شورچۇق (كورلا) — بۇگۇر — كۇسەن تەرەپلەرگە، نىيە، خوتەن تەرەپلەرگە قاتناپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ 334 — 344- يىللىرىدىكى چوڭ يۆتكىلىشىمۇ بۇ يولدا ئېلىپ بېرىلدى، ئەمما ئۇلارنىڭ ماكانلىرىدا بۇ قېتىمقى يۆتكىلىشتىن ئىلگىرىلا پىچان - لۇكچۇنلەرگە يۆتكىلىش يۈز بەرگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئاخىرقى زامانلىرىدا يەنە قارادۆۋە، لاپچۇق، تاشبالىق ئەتراپىغا يۆتكىلىش يۈز بەردى. كېيىنچە لوپلۇقلار دېگەن ئومۇم نامدا ياشىغان ئاھالىلەر شەھىرى كېتىكنىڭ قۇم ئاستىدا قېلىشى قاتارلىق تەبىئىي ھادىسىلەر، چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭ پادىشاھىنىڭ «چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىش» يۈرۈشلىرىگە ئۇلارنى «دولان قوشۇنلىرى» نامىدا سەپەرۋەر قىلىش سەۋەبلىرى بىلەنمۇ كورلا — بۇگۇر— ئاقسۇ — مەكىت تەرەپلەرگە قاتلامىمۇ

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىل 4 - ئاي نەشرى، 292 -، 293 -، 297 -، 301 - بەتلەر.

② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «دولان - قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىزداشلىقى ھەققىدىكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1998 - يىلى 3 - سان، 30 - بەت.

تەنەت سۆرگەن (321 — 334) يىللار بىلەن فاشيەنىنىڭ 399 ـ يىلقى سەپىرى ئارىسىدىكى 65 يىلىنىڭ ھەرقايسى يىللىرى ئارىسىدا بۇ يەر ئۇدا ئىز بېسىپ كەلگەن ھالاك قىلغۇچ تەبىئىي ئاپەت — قۇم ـ بوران ۋە سۇ يوللىرىنىڭ يوقىلىشى تۇپەيلى «ئۆلگەن» . لوي گۋاڭنىڭ 382 ـ يىلى كومىراجىۋانى ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن كۇسەنگە ھەربىي يۈرۈش قىلغاندا قاراشەھەر — ئاگنى (كىنگىت) جېڭى يېزىلىپ ، «لۇلەن» ھەققىدە يېزىلمىغانلىقىغا قارىغاندا ، «لۇلەن» تەخمىنەن 334 ـ ، 344 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا «قۇم دېڭىزى» غا دەپنە قىلىنغان... قۇمۇل ـ تۇرپان ـ توقسۇننىڭ غەربىي يۆنىلىشىدىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ بەھەيۋەت يۆتكىلىشى شىنجاڭدىكى كۆڭمىنلو يارداڭلىقى (قۇمۇلدا) ، سانغوت بوت يارداڭلىقى (چىتەيدە) ، شەيتان كەرەش يارداڭلىقى (ئورقۇ ـ قارامايدا) قاتارلىق تۆت يارداڭلىقنىڭ چوڭى بولغان ئىلانلىق (بەيلوڭجى) يارداڭلىقىنى شەكىللەندۈرۈپ ، لوپنۇرنى يانغا سۈرۈپ قويدى .

لوپنۇر بوستانلىقى داۋاملىق قۇرغاقلىشىش تەسىرىگە ئۇچرىدى . پۇتكول خوتەن دياردىن شىمالغا قاراپ ئېقىپ ، تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتۈپ تارىمغا قۇيۇلىدىغان ۋە خوتەننى ئاقسۇ — كۇچاغا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قەدىمكى تۆت دەريانىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى بۇ قۇرغاقلىشىشنى تېزلەتتى . «لۇلەن» — لوپچىن — مىرەن بوستانلىقى خارابىلىككە ئايلاندى .

خەلق ئەنە شۇنداق تەقدىرگە دۇچ كەلدى . ئەمما ، قەدىمكى «لۇلەن» — لوپنۇر — مىرەن ئاھالىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ كۆسەن مەدەنىيىتىدىن ئىلگىرى داڭ چىقارغان قەدىمكى مەدەنىيىتى قەيەرگە كەتتى ؟ نېمە ئۈچۈن سۇي ، تاڭ سۇلالىلىرى مۇزىكا ـ ئۇسسۇل مۇنبىرىدە «لۇلەن» — لوپچىن — مىرەن نامىدىكى نەغمە ـ ناۋالار خاتىرىلەنمىدى ؟

ئالدىنقى مەدەنىيەت قاتلاملىرىنىڭ كېيىنكى مەدەنىيەت قاتلاملىرىدا

غان جەسەتلەردىكى ئانتروپولوگىيىلىك ئوخشاشلىق ئەمەس . بۇ ھال گەرچە تارىخىي قاتلام پەرقلىرىگە ئىگە بولسىمۇ ، يەنىلا قۇمۇل - دولان ئاھالىلىرىنىڭ جىسمانىي — ئۇستىخان ئالاھىدىلىكلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ .

«لۇلەن» — لوپچىن — مىرەن قەدىمكى فولكلورى ۋە ئەلنەغمىلىرى بىزگە دولان — قۇمۇل مۇقاملىرىنىڭ يىلتىز داشلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئۇچۇر مەنبەسى① .

بىزنىڭ يەنە بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىز بۇ قاراشنى تېخىمۇ كۈچلەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ : «پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن دولانلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ، تەركىبى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخىي تەقدىرى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ، دولانلارنى قەدىمكى كروران — لوپچىن — مىرەن قەلئەلىرى ، كۆل — ئورمان — باياۋان ئارىسىدىكى مۇنبەت زېمىندا ياشىغان قەدىمكى لوپ ئاھالىلىرى دۆركۈمىدىن بولۇپ ، كېيىنكى قۇرغاقچىلىق ، ھەرخىل ئىجتىمائىي ۋە ھەربىي يۈرۈشلەر سەۋەبىدىن كورلا ، بۈگۈر ، ئاقسۇ ، مەكىت قاتارلىق جايلارغىچە پەيدىنپەي كۆچۈپ ، قۇمۇلنىڭ نوم رايونىدىن يەكەننىڭ ياقا يۇرتلىرىغا قەدەر تارقىلىپ ، ھازىرقى «دولانلار» ، «دولان مۇقامى» ، «دولان راۋابى» قاتارلىق ناملىرى بىلەن تارىخىي ئىزنالىرىنى قالدۇرغان دەپ قارىدى...

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن دولانلارنى كروران — لوپچىن — مىرەن قەلئەلىرى ، تارىم — لوپنۇر — تەكلىماكان مەدەنىيىتى ، كۆل — ئورمان — باياۋان ئارىسىدىكى مۇنبەت زېمىندا ياشىغان ، كېيىنكى قۇرغاقچىلىق... قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باشقا يۇرتلارغا پەيدىنپەي يۆتكەلگەن دەپ كېلىپ ، دولانلارنى چۆل - جەزىرى-

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن : «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 1997 - يىل 4 - ئاي نەشرى ، 292 - ، 293 - ، 297 - ، 305 - بەتلەر (ئاپتورنىڭ ئاساسىي كۆز قارىشىنى تەشكىل قىلغان بۇ مەزمۇنلار ئەسلىي ئەسەر تېكىستى بويىچە ئەينەن ئېلىنىپ ، ئاپتور نەقىل ئالغان مەنبەلەر كۆرسەتكۈچى قىسقارتىلدى)

قاتلام يۆتكەلدى . شۇنداق قىلىپ قۇمۇلنىڭ نوم رايونىدىن يەكەن ، مەكىتلەرگىچە چېچىلىپ ، «دولانلىقلار» ، «دولان راۋابى» ، «دولان مۇقامى» دېگەن ناملار بىلەن خەلق ئارىسىغا سىڭدى ۋە تارىخىي ئىز قالدۇردى .

قۇمۇل — ئاقسۇ يۆنىلىشىنى بويلاپ يۆتكەلگەن دولانلىقلار — لوپلۇقلار بىرقانچە تارىخىي دەۋردە بىرقانچە قاتلام بويىچە ئۇ يەرلەردىكى قېرىنداشلىرى ئارىسىغا سىڭدى . ئۇنىڭ دەسلەپكى قاتلاملىرى گەرچە دولان نامىدا ئاتالمىسىمۇ ، ئەمما قەدىمكى لوپنۇر مەدەنىيىتى چۆكمىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى . بىز «لۇلەن» ئىبارىسى بىلەن «دولان» ئىبارىسىنىڭ قايسىسى ئەسلىي خەلق تىلىغا يېقىنلىقىنى مۇتلەق ئېيتالمايمىز . «كرورايىنا» (كى «رۇران» ، كى «رولان») — ھىملاي قارۇشتى يېزىقىنى ئوقۇغاندىكى تەلەپپۇز ؛ «لۇلەن» — خەنزۇچە ئېروگلىفىنىڭ هازىرقى تەلەپپۇزى ؛ «داۋلا» (倒剌) — يۈەن سۇلالىسى ۋاقتىدا ئوينالغان ناخشا - ئۇسسۇلنىڭ نامى ؛ «دولان» — چىيەنلۇڭ پادىشاھ تەشكىللىگەن « 回部 » قوشۇنلىرىغا قەشقەر - يەكەنلىكلەرنىڭ قويغان ياكى ئاتىغان نامى . كېيىنكى «دولان» نامىنىڭ ئەينەنلىكى ياكى «ياۋا خەلق» ، «كونا قوۋم» دېگەن مەنىدە بۇزۇلۇپ ئېيتىلغانلىقى نامەلۇم .

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، دولان ئۇيغۇرلىرى بىلەن قەشقەر - يەكەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدىكى پەرق — قەدىمكى لوپنۇر ئۇچ بۇرجىكى بىلەن قەدىمكى قەشقەر — يەكەن ئاھالىسى بىلەن قايتا قوشۇلغان ئادىز — ياغما — قارلۇق ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى پەرق بولۇپ ، ئۇيغۇرلار بىلەن تىلەنغۇت قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى پەرق ئەمەس . مۆلچەر دەريا ۋە زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىدىن چىققان جەسەتلەر بىلەن قۇمۇل قارادۆۋىدىن چىققان قەدىمكى جەسەتلەردىكى ئوخشاشلىق ئۇلارنىڭ مىلادىيىدىن مۇقەددەم ئانتروپولوگىيىلىك ئوخشاشلىقى بولۇپ ، موڭغۇلىيە - غەربىي جەنۇبىي سىبىرىيىدىن تېپىلغان قەدىمكى موڭغۇلۇئىد ئالامەتلىرى كۆرۈنەرلىك بول-

4 . بەزى ئالىملار خېلى بۇرۇنلا دولانلىقلار بىلەن لوپنۇرلۇقلارنى
بىر سىستېمىغا مەنسۇپ دەپ قارىغانىدى① . ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى-
نىڭ تونۇشتۇرۇشىچە ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى تىل تەكشۈرۈش دو-
لانلىقلار بىلەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ بىر مەركىزىي دىئالېكت سىستېمىسىغا
مەنسۇپلۇقىنى ئىسپاتلىغان . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي
كىتابلاردىمۇ دولانلىقلار بىلەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ مۇناسىۋىتى خېلى تەپ-
سىلىي بايان قىلىنغان . چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى)
نوپۇس ۋازارىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋەزىرى ئارغۇن مۇنداق دېگەن :

«بىز 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى لوپنۇرغا باردۇق . ئۇيغۇرلارنىڭ قاشقا
ئىسىملىك بىر باشلىقى بىز بىلەن كۆرۈشۈشكە كەلدى . ئۇنىڭ ئېيتى-
شىچە ، مىرەن قاتارلىق جايلاردا ئەسلىدە 2000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق
كىشى بولغانىكەن . نەچچە ئون يىلدىن بۇيان ئۇلارنىڭ بىر قىسمى
ئاقسۇ ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەچكە ، ھازىر 600 نەچچە
ئۆيلۈك كىشى قاپتۇ . ئۇلار بېلىقچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرىدىكەن .
بۇنىڭدىن 40 يىل بۇرۇن بۈيۈك قوشۇنىمىز تۇرپاننى تىنچىتقاندا ،
سانغۇن خەير - ساخاۋەت قىلىپ ئۇلارغا گەزلىمە ، چاي ئىنئام قىلغا-
نىكەن . قوشۇن چېكىنگەندىن كېيىن ، ئۇ جاينى جۇڭغارلار ئىگى-
لىۋاپتۇ . بۈيۈك قوشۇنىمىزنىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتقانلىقىنى ئاڭ-
لاپ ، ئۆتكەن يىلى تارتۇق يوللاپتۇ . . تۈنۈگۈن ئىمىن خوجىنىڭ
تۇرپانغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىدىم . بەگ توختى ئۆتكەن يىلى
ماخۇسنىڭ بۇلاڭ - تالىڭىغا ئۇچرىغاچقا ، بۇ يەرگە قېچىپ كەلگەنى-
كەن . ئەمدىلىكتە بەيئەت قىپتۇ . بىزمۇ پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ شەپقى-
تىگە ئېرىشىشنى خالايمىز» .

بۇ ھەقتە «ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» نىڭ
3 - جىلدىدا مۇنداق دېيىلگەن : «لوپنۇردا ئەسلىي 2000 ئۆيلۈكتىن

① زوكوتو : «XVIII - XIX ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» (خەنزۇچە) ، 550 - بەت ، 204 - ئىزاھاتقا قاراڭ ؛ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) ، 1991 - يىلى 1 - سان ، 133 - بەتتىكى نەقىل .

لەردە ياشىمىغان ، باياۋانلىق ماكان تارىخى بولمىغان دەپ كۆرسەتتى .

دەرۋەقە ، دولانلارنىڭ قەدىمكى باشقا قوۋملارغا ئوخشاش ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈش يولىدا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە قولاي-لىق بولغان جايلاردا ياشىغانلىقى ، مەھەللە - يۇرتلاردىن ئەمەس ، بەلكى ئادەم ياشمايدىغان سۇسىز چۆل ، سەھرا ، دەشتلەردىن نېرى كەتكەنلىكى ياكى ئۇلارغا دۈچ كەلگەندە ئۇلارنى ئەگىپ ئۆتۈپ كەتكەن-لىكى ، بۇ مۇدھىش ماكاندىن كېلىۋاتقان تەھدىت ۋە ئۆلۈمنى ھە دېسىلا پۇراپ مېڭىۋاتقانلىقى ئىنتايىن ئېنىق تارىخىي ئەھۋال . قەدىمكى كروران — لوپچىن — مىرەن ئاھالىلەر تۈركۈمىنىڭ ، جۈملىدىن دولانلارنىڭ لوپنۇر بوستانلىقىدىكى ئانا ماكانلىرىنىڭ قۇرغاقلىشىشى ، خوتەن دىيارىدىن شىمالغا قاراپ ئېقىپ ، تەكلىماكاننى توغرىسىغا كې-سىپ ئۆتۈپ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان ۋە خوتەننى ئاقسۇ بىلەن كۆچاغا تۇتاشتۇرىدىغان قەدىمكى تۆت ئېقىنىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى ، كروران — لوپچىن — مىرەن بوستانلىقىنىڭ خارابىلاشقانلىقى ، كروران-نىڭ مىلادىيە Ⅳ ئەسىرگە كەلگەندە قۇم - بوران ۋە باشقا ئاپەتلەر تۈپەيلى يوقالغانلىقى قاتارلىقلارمۇ تارىخىي رېئاللىق… پايانسىز باياۋاندىن كېلىۋاتقان قۇم بورانلىرىنىڭ ئىنسانلارغا بولغان دەخلى - تەرۇزى دولانلارنى شۇنچە قاقشاتقان ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ قەدىمكى يۇرتلىرى-رىدىن ئايرىغان ئەھۋالدا زۇۋان سۈرمەيدىغان بۇ «باياۋان» قانداق-لارچە تەپسە تەۋرىمەيدىغان مەغرۇر قىياپىتى بىلەن ئىنسان قەلبىنى زۇۋانغا كەلتۈرىدىغان دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىدا پۈت تېرەپ تۇرىدۇ ؟ ئۇ خۇددى تەبىئەت دۇنياسىنى مالال قىلىپ ياتقىنى يەتمىگەندەك ، نېمىشقا دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىنىڭ قوينىغا ، خەلق قوشاقلىرىغا كىرىۋالايدۇ ؟ بىز ئەلۋەتتە بۇنى «باياۋان» سۆزىنىڭ باشقا مەنىنى ياكى باشقىمۇ مەنىنى بىلدۈرەمدۇ - يوق ، دېگەنلىكلىرىدىن تەكشۈرۈپ بېقىشقا ئۇرۇنىمىز[1] .

---

① ئىمىن ئەخمىدى : «دولانلار نەزىرىدىكى باياۋان» ، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى ، 2004 - يىلى 6 - سان ، 7 - ، 8 - بەتلەر .

بىللە ئۇ يەنە تارىم دەرياسى بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقان دولانلىقلارنىڭ ھەقىقەتەن قاراشەھەردىن ۋە قاراشەھەرگە تەۋە لوپنۇر رايونىدىن كۆچۈپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . بەزى يولداشلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە ، ھازىر مەكىت ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان دولانلىقلارنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ ئۆز ئەجدادلىرىنى باشقا جايدىن كۆچۈپ كەلگەن دەپ ھېسابلايدىكەن ھەمدە قۇملۇقتا ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئىز - نىشانلىرى ئۈستىدە ئىزدەنمەكچى ئىكەن .

بىز لوپنۇرلۇقلار بىلەن دولانلىقلار ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بار ياكى دولانلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى لوپنۇرلۇقلار دەپ قارىساقمۇ ، لېكىن ھازىرچە ئۇلارنى بىر ئىرققا مەنسۇپ دەپ كېسىپ ئېيتالمايمىز . ئۇلارنىڭ پەرقى يەنىلا ناھايىتى روشەن . ھازىرغىچە قولغا كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللار ئۈستىدىكى تەھلىلگە ئاساسلانغاندا ، لوپنۇرلۇقلار بىلەن دولانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ھەم مۇناسىۋەتلىك بولۇش ، ھەم پەرقلىق بولۇش ئەھۋالى لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئېھتىمال ئەسلىدە قاراشەھەردىكى دولانلىقلار ئارىسىدا ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ، ئۇلار ئارىسىدا مەلۇم بىر خىل بېقىندىلىق مۇناسىۋەت بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . .ھازىر قاراشەھەر رايونىدا ئولتۇراقلاشقان دولانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ قوۋمى — لوپنۇرلۇقلار قاچان تارىم دەرياسى بويلىرىغا كۆچكەن دېگەن مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ[1] .

قاراشەھەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا «غەربىي رايوندا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمدىن خاتىرە» نىڭ 3 - جىلدىدا مۇنداق دېيىلگەن :

دەسلەپتە قاراشەھەر ئۇيغۇر شەھىرى ئىدى ، زېمىنى كەڭ ، يۇلتۇز تېغى ئېتەكلىرىدە 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كەڭلىكتىكى يايلاق بولۇپ ، ئۇنىڭ ئوت - چۆپى بولۇق ، سۈيى ئەلۋەك ، چارۋىچىلىققا باب كېلىدۇ ، ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ، ئوۋ ئوۋلاشقا ئەپلىك ، كۆنچى دەرياسى-

① مىياۋ نۇشىياڭ : «ىچىلاڭ مۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) ، 1991 - يىلى 1 - سان، 120 - ، 123 - بەتلەر .

ئارتۇق ئاھالە بار ئىدى. ئۇلار سۇلالىمىزگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن ئۇ جايدىن كۆچمىگەنىدى. جۇڭغارلار ئۇلارنى خورلىغاچقا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئاقسۇ، دولان قاتارلىق شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن. ئۇلار- دىن ھازىر قالغىنى 600 نەچچە ئۆيلۈك. ئۇلارنىڭ بۇيۇك قوشنىمىزنىڭ داۋاچىنى تىرىك تۇتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەۋەتكەن ئەلچىسى تۇرنا تارتۇق قىلىش ئۈچۈن تۇرپانغا كېلىپتۇ.» بۇ ماتېرىياللار 1400 ئۆيلۈك لوپنۇرلۇقنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا چىدىماي ئاقسۇ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەت- كەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئاززۇ بەگ باشچىلىقىدىكى 1000 ئۆيلۈكتىن كۆپرەك دولانلىق چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپى- دىن قاراشەھەرگە كۆچۈرۈلگەندە، شېخىدى يەنە مۇنداق دەپ مەلۇمات يوللىغان:

«دولاننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئابدۇلھەي كىچىك بەگلەرنى باشلاپ كۆرۈشكىلى كېلىپ، كورلا قاتارلىق جايلاردا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئىجازەت بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئابدۇلھەينىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ ئاكىسى توختى بۇرۇن شۇ جايلاردا چارۋىچىلىق قىلغانىكەن. لوپنۇرغا تاراپ كەتكەن بەزى كونا قوۋى- لىرىمۇ قايتىپ كېلىۋېتىپتۇ.»

دولانلىقلارنىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇلھەينىڭ ئاكىسى توختى ئەسلىدە كورلىدا تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇرۇنقى تەۋە زېمىنى لوپنۇرغا كۆچ- كەن ھەمدە مەلۇماتلاردا توختىنىڭ 300 نەچچە ئۆيلۈك قوۋمى بارلىقى قەيت قىلىنغان. لوپنۇردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى قاشقامۇ «بەگ توخ- تى ئۆتكەن يىلى ماخۇسنىڭ بۇلاڭ - تالىڭىغا ئۇچرىغاچقا، بۇ يەرگە قېچىپ كەلگەن» لىكىنى ئىسپاتلىغان. بۇ دولانلىقلارنىڭ لوپنۇرلۇقلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىرقىسىم لوپنۇرلۇقلار ئاقسۇ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچكەندىن كېيىن، ئۇلارمۇ دولانلىقلار دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ بىلەن

ئۈچ جايدىكى 1000 ئارتۇق ئادەمنىكە باشچىلىق قىلىپ بەيئەت قىلدى» . چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سېۋان ئارابتاننىڭ بېسىپ كىرىش تەھدىتىگە ئۇچرىغان تۇرپاندىكى بىرقىسىم ئاھالىلەرنى گەنسۇغا كۆچۈرۈشكە ھازىرلانغاندا ، بىرقىسىم لوپنۇرلۇقلارنىمۇ بىللە كۆچۈرمەكچى بولغان . پادىشاھ يۈڭجېڭ مۇنداق دەپ يولىيورۇق بەرگەن : «لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىغا كەلسەك ، ئۇلار بېلىقچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرۈپ كەلگەن ، ئىچكىرىگە كۆچۈشنى خالىسا ، تۇرپانلىقلار بىلەن بىرلىكتە كۆچۈرۈڭلار» . لوپنۇرلۇقلارنىڭ گەنسۇغا كۆچكەن - كۆچمىگەنلىكى توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردا مەلۇمات بولمىغاچقا ، بۇ مەسىلە ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىش تەس . لېكىن ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ كېيىن ئاقسۇ ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ . بۇ ھەقتە «غەربىي رايوندىكى دەريا - ئېقىنلار توغرىسىدا خاتىرە» نىڭ 2 - جىلدىدىمۇ مۇنداق مەلۇمات بار : «چيەنلۇڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قالغانلار بىلەن غالدان سىرىننىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان زېمىنىنىڭ پاسلى بېكىتىلدى . . . لوپنۇرلۇقلار يەنىلا جۇڭغارلارنىڭ خورلىشىغا ئۇچرىغاچقا ، كۆپىنچىسى قېچىپ كەتتى» . بۇنىڭدىن بىز لوپنۇرلۇقلارنىڭ تەخمىنەن يۈڭجېڭ يىللىرىدىن چيەنلۇڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئاقسۇ ، دولان رايونلىرىغا كۆچكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز . لوپنۇرلۇقلار بىلەن مۇناسىۋىتى زىچ بولغان قاراشەھەردە ئولتۇرۇشلۇق دولانلىقلارغا كەلسەك ، ئۇلارنىڭ كۆچۈپ كەلگەن ۋاقتى ئاقسۇ ، دولان رايونلىرىغا كۆچكەن لوپنۇرلۇقلارنىڭكىدىن ئانچە بۇرۇن ئەمەس .

قاراشەھەردىكى دولانلىقلار ۋە ئۇلارغا تەۋە لوپنۇرلۇقلار ئاقسۇ ، دولان رايونلىرىغا كۆچۈپ بېرىشتىن بۇرۇن ئۇ جايلاردا دولانلىقلار بارمىدى ؟ دېگەن سوئالغا بىز دولانلىقلار بار ئىدى ، لېكىن ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى دەپ جاۋاب بېرىمىز . بىز ئاقسۇ ، دولان رايونلىرىغا كۆچكەن دولانلىقلار بىلەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ سانىنى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، ئۇ جايلاردىن كۆچۈپ كەت-

ىنىڭ سۈيى راۋان ، ئۇنىڭ سۈيى ئېتىزلارنى سۇغىرىشقا يېتىدۇ ، ئۇيغۇر ئاھالىلىرى روناق تاپقان ، دالىلار مېۋىلىك دەرەخلەرگە ، زىرائەتلەرگە پۈركەنگەن ، ئۇنى ھەقىقەتەن باياشات زېمىن دەپ ئاتاشقا بولىدۇ . لې-كىن ، يۈلتۈز ئىلىغا يېقىن بولغاچقا ، جۇڭغارلار ئۇنى بېسىۋېلىپ يايلاققا ئايلاندۇرۇۋېلىپ ، ئىلى بىلەن قاراشەھەرنىڭ ئارىلىقىدىكى جاي-لارغا ئويراتلارنى كۆچۈرۈپ كەلدى . زېمىنى يېقىن بولغاچقا ، ئويراتلار ھەر يىلى دېگۈدەك قاراشەھەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى ، ئۇيغۇرلارنىڭ بەزىلىرى ئويراتلارنىڭ دەستىدىن قېچىپ كەتتى ، بەزىلىرى ھالاك بول-دى ، قاراشەھەر ئادەمسىز رايونغا ئايلاندى . جۇڭغارلار قاراشەھەرنى ئۆز دائىرىسىگە تولۇق قوشۇۋالغاندىن كېيىن ، خوشۇتلارنى چارۋىچىلىق قىلىشقا يۆتكەپ كەلدى .

بۇ بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى ، قاراشەھەر رايونى ئەسلىدە ھەم دېھقانچىلىققا ، ھەم چارۋىچىلىققا باب كېلىدىغان ياخشى جاي بولسىمۇ ، لېكىن جۇڭغارلارنىڭ تەسىرى كېڭەيگەندىن كېيىن ، بۇ جايدىكى ئاھالى-لەر باشقا جايلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان ، ئويراتلارنىڭ تۆت قەبىلىسىنىڭ بىرى — خوشۇتلار ئۇلارنىڭ ئورنىغا كېلىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . بىز يۇقىرىدا نەقىل ئالغان «ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دىمۇ مۇشۇنداق دېيىلگەن . بۇلار شۇنى چۈشەندۇ-رىدۇكى ، مەيلى قاراشەھەردىكى ئاھالىلەر بولسۇن ، مەيلى لوپنۇرلۇقلار بولسۇن ، ئۇلارنىڭ تارىم دەرياسى بويلىرىغا كۆچكەن ۋاقتى جۇڭغارلار دەۋرى ئىدى . لېكىن ، ئۇلارنىڭ كۆچكەن كونكرېت يىلىنى توغرىراق مۆلچەرلەش ئۈچۈن ، لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەھۋالىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىگىلەشكە توغرا كېلىدۇ .

چىڭ سۇلالىسى لوپنۇرلۇقلار بىلەن يۇڭجېڭنىڭ 1 - يىلى (1723 - يىلى) دىن باشلاپ ئۇچراشقان . شۇ يىلى 2 - ئايدا مۇئاۋىن سانغۇن ئالانا مۇنداق دەپ دوكلات يوللىغان : «لوپنۇرلۇق ئۇيغۇر-لاردىن قۇربان قاتارلىقلار قارا كۆل ، ساداقتۇ ، قارا خوجىدىن ئىبارەت

مۇھاپىزىتى ئاستىدا قەشقەرگە ئاپىرىپ قويۇشنى ، كىچىك خوجا جاھاننى يەنە ئىلىدا قالدۇرۇپ ، «يۇقىرالىرىنى بەزلىتىش»نى[1] قارار قىلغان.

ھاكىمبەگ ئابدۇللانىڭ مەلۇماتنامىسىدە دولاننى ئاقسۇ ، تۇرمان (ئۇش) ، سايرام بىلەن بىر قاتاردا ئاتىغانلىقى «دولان» دېگەن سۆزنىڭ ئالدى بىلەن يەر نامىنى ، يەنى دولان رايونىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن ، كىشىلەر دولانلىقلارنىڭ پائالىيىتىنى تېخىمۇ چۈشەندى . 7 - ئايدا چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋخۇي مۇنداق دەپ مەلۇمات يوللىغان :

«دولان بېگى ئارزۇ قاتارلىقلار 1000 تۈتۈن ئۇيغۇرنى باشلاپ ئەسكەر بولۇشقا كېلىپ ، بىز خوجا جاھاننىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدۇق ، ئەمدىلىكتە بەيئەت قىلىشنى خالايمىز ، دەيدۇ . بىز ئەمەلدارلار دولانلىق ئۇيغۇرلارنىڭ بۇرۇندىن بارچۇقتا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنلىكىنى تەكشۈرۈپ بىلدۇق ، ئۆتكەن يىلى خوجا جاھان كۇچادا مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندا ئابدۇخالىقنى ئەۋەتىپ دولانلىقلارنىمۇ بىللە يۆتكىلىشكە دالالەت قىلغان . . . ئەمەلىيەتتە ، بۇ تەھدىت سالغانلىق ئەمەس ئىدى . . . . شۇڭا ، سابىق تەيىنلەپ بەگ توختىنىڭ ئىنىسى ئابدۇلھەيىنى ھاكىملىققا تەيىنلەپ ، ئۇنىڭغا دولانلىقلارنى بۇرۇنقىدەك باشقۇرۇش ، ۋاقتىنچە ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا يۆتكەپ تۇرۇپ ، كېلەر يىلى ئەتىيازدا بوز ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈشنى سورايمەن»[2] .

بۇ ھەقتە مەسلىھەت ئامبىلى شېخدې مۇنداق مەلۇمات يوللىغان : دولان ئۇيغۇرلىرى كۆچۈپ يۈردىغان خەلق ، ئۆرپ - ئادىتى شە-

① سۇلۇ جۇن : «غەربىي دىياردىكى ئىشلارنىڭ قىسقىچە بايانى» 1 - جىلد . («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئۇيغۇرچە ، 1990 - يىلى 1 - سان ، 114 - بەتتىكى نەقىل .

② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 75 - جىلد 43 - بەت ؛ («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئۇيغۇرچە ، 1990 - يىلى 1 - سان ، 114 - بەتتىكى نەقىل .

كەن دولانلىقلارنىڭ سانى بىلەن سېلىشتۇرساق ، يۇقىرىقىدەك يەكۈننى چىقىرىمىز . ئۇنىڭدىن باشقا ، خوجا جاھان ئۈچۈن «ئات ، قارچىغا بېقىپ بېرىدىغان» دولانلىقلارمۇ ئانچە كۆپ بولماسلىقى مۇمكىن[1] .

3 . دولانلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۆچۈشى

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۆچۈشى ھەققىدىكى مەلۇماتلار «دولانلار ئارىلاشما قانلىقلاردۇر» دېگەن قاراشتىكى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتلىرىدا كۆپرەك تىلغا ئېلىنغان بولۇپ ، بۇ ھەقتە مياۋ فۇشېڭ ئەپەندى بىر قەدەر تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ :[2]

دولانلىقلار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە كىتابلاردا «多伦人» ، «朵兰人» ، «道兰人» ، «惰兰人» دەپ يېزىلغان .

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردا چيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) دىن باشلاپ دولانلىقلار توغرىسىدا مەلۇمات قالدۇرۇلغان . شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جۇڭغارلارنى بويسۇندۇرۇپ ، ئىلىنى ئىشغال قىلغانىدى . جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ئىلىدا نەزەربەند قىلىنغان چوڭ خوجا بىلەن كىچىك خوجىمۇ «باش ئېگىپ تەسلىم بولۇپ» ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلغان . بۇ چاغدا ئاقسۇنىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇللا : «ئاڭلىشىمىزچە ، يەكەن ، قەشقەردىكىلەر يۇرتىمىزغا يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋېتىپتۇ ، باۋچىن ، قىپچاق ۋە شوچى قاتارلىقلار يەنە بىرلىشىپ ئاقسۇ ، تۇرمان (ئۈش) ، دولان ، سايرامدىكى ئاھالىلەرنى بۇلىماقچى بوپتۇ» دەپ مەلۇمات يوللىغان . شۇڭا ، چىڭ سۇلالىسى «يېتەرلىك ساندا ئەسكەر چىقىرىپ ، ئۇلارغا كونا بەگلىرىمىزنى ، خوجىلىرىمىزنى قوشۇپ قوتقۇزساڭلار»[3] دېگەن تەلەپنى قويغان . شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى بۇرھانىدىننى «كونا قوۋمىلىرىغا باشچىلىق قىلدۇرۇش» ئۈچۈن ئەسكەرلەرنىڭ

---

① مياۋ فۇشېڭ : «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى » ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، (ئۇيغۇرچە)1991 ـ يىل 1 ـ سان ، 123 ـ ، 124 ـ بەتلەر .

② مياۋ فۇشېڭ : «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولان ئۇيغۇرلىرى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئۇيغۇرچە) ، 1990 ـ يىلى 1 ـ سان ، 113 — 118 ـ بەتلەر .

③ «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» 14 ـ جىلد 8 ـ بەت («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئۇيغۇرچە ، 1990 ـ يىلى 1 ـ سان ، 114 ـ بەتتىكى نەقىل .

نەچچە يۈز كىشى» نىڭ «ئاقسۇدا ۋاقىتنچە قالغان»[①] لىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى ئاساسەن قاراشەھەرگە تەۋە بۈگۈر بىلەن كورلىغا 500 ئۆتۈندىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

قاراشەھەرگە كۆچكەن دولانلىقلاردىن باشقا، تارىم دەرياسى ۋادىلىرىدىمۇ خېلى كۆپ دولانلىقلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى بۈگۈر، كورلىدىكى دولانلىقلارنىڭكىگە ئاساسەن تەڭ ئىدى. شۇڭا، چيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى) 12 - ئايغا كەلگەندە شىخىدې ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى بەگلەرگە قوشۇمچە ياردەم بېرىش ۋە خېنى يەرلەرنى بۆلۈپ بېرىش توغرۇلۇق مەلۇماتنامە سۇنۇپ: «ئاقسۇدىكى 400 نەچچە ئائىلىلىك ئۇيغۇرلارنى باشقۇرۇشقىمۇ بەگ تەيىنلىسەك»[②] دېگەن. يەنە «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ رايوندا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان دولانلىقلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، ئاقسۇدا ھەقىقەتەن «دولان بېگى»[③] دېگەن مەنسەپنى تەسىس قىلغان، بولۇپمۇ داۋگۇاڭ يىللىرىغا كەلگەندە تارىم دەرياسى بويلىرىدا ئولتۇراقلاشقان دولانلىقلارنىڭ جاھانگىر خوجا توپىلىڭى داۋامىدىكى پائالىيىتى كىشىنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىدۇ.

قىسقىسى، كورلا، بۈگۈر ۋە تارىم دەرياسى بويلىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دولانلىقلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئاساسلىق رايونلار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىلى، خوتەنلەردىمۇ ئاز بىرقىسىم دولانلىقلار بولغان.

ئىلىدىكى دولانلىقلار قاراشەھەردىن كۆچۈپ بارغان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىلى رايونى قوشۇن تۇرغۇزۇپ ئاساسلىق مۇداپىئە قىلىنىدىغان جاي بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلى سانغۇنىمۇ شۇ يەردە تۇرۇپ، پۈتكۈل شىنجاڭنىڭ ھەربىي،

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 79 - جىلد، 11 -، 12 - بەتلەر. («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە 1990 - يىلى 1 - سان، 115 - بەتتىكى نەقىل).

② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى»، 8 - جىلد، 8 - بەت، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە، 1990 - يىلى 1 - سان، 116 - بەتتىكى نەقىل.

③ مۇردى «شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى تەزكىرىسى» 3 - جىلد، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە، 1990 - يىلى 1 - سان، 116 - بەتتىكى نەقىل).

ھەردىكىلەرنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ ، ئۇلار ئاقسۇ ، سايرام ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلسا ۋەقە تۇغۇلۇشى مۇمكىن . مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن ، ئۇلارنى قاراشەھەر قاتارلىق زېمىنى كەڭ جايلارغا كۆچۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلدۇرۇپ ، پاراق تاپشۇرغۇزساق[1] بىز جاۋخۇي ، شېخىدېلارنىڭ دوكلاتىدىن دولانلىقلارنىڭ ئەسلىدە بارچۇق رايونىدا ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ، ئۇلارنىڭ كۆچۈپ يۈرىدىغان قوۋم ئىكەنلىكىنى ، ئۆرپ - ئادىتىنىڭ باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭكىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى ، شۇڭا جاۋخۇي ، شېخىدېلارنىڭ ئۇلارنى قاراشەھەرگە كۆچۈرۈش توغرۇلۇق تەكلىپ بەرگەنلىكىنى بىلەلەيمىز .

شېخىدېنىڭ تەكلىپىنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەستىقلىغان . شۇ يىلى 9 - ئايدا دولانلىقلار قاراشەھەرگە كۆچۈشكە باشلىغان . 11 - ئايغا كەلگەندە كۆچۈرۈش خىزمىتى ئاساسەن ئاياغلاشقان . شۇڭا ، دې ۋېن : «جاڭجىڭ (مىرزا بەگ) گېپۇرتۇ ئاقسۇدىن 5000 دىن ئارتۇق دولانلىق ئۇيغۇرنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ ماڭغاندى ، ئۇلاردىن كېسەل بولۇپ ئۆلگەنلەرنى ۋە ئورۇق - تۇغقانلىرىنىڭ قېشىدا قېپقالغانلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، يەنە 4040 نەچچىسى بار»[2] دەپ دوكلات يوللىغان . بۇ دولانلىقلار «بۇگۇر ، كورلا ، چېدىر ، يېڭىسار قاتارلىق تۆت جايغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ ، خېلىلبەگ ، غاپپار شۇكۇر ، موللا ھەسەن ، كىلدامەت قاتارلىقلارنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلغان .»[3] .

شېخىدېنىڭ شۇ چاغدىكى مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا ، قاراشەھەرگە كۆچۈرۈلگەن دولانلىقلار ئارزۇ باشچىلىقىدا چىڭ سۇلالىسى بەيئەت قىلغان دولانلىقلارنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ ، جەمئىي 1000 دىن كۆپرەك ئائىلە ، 5300 نەچچە كىشى ئىدى . ئۇلاردىن «يېمەك - ئىچمىكى يوق

---

① «جۇڭغارلارنى تىنجىتىش تەدبىرلىرى» 76 - جىلد 1 - 2 - بەتلەر («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئۇيغۇرچە ، 1990 - يىلى 1 - سان ، 115 - بەتتىكى نەقىل) .

② «چىڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ خانى زامانىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» 601 - جىلد ، 7 - بەت ؛ («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئۇيغۇرچە 1990 - يىل 1 - سان ، 115 - بەتتىكى نەقىل .)

③ «چىڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ خانى زامانىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 603 - جىلد ، 15 - بەت ؛ («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئۇيغۇرچە ، 1990 - يىلى 1 - سان ، 115 - بەتتىكى نەقىل) .

ئاز ، بۇنىڭدىن كېيىن يەنىلا بۇرۇنقى سان بويىچە ئاشلىق يىغىش ، يەنە سېلىق چاچماسلىق لازىم» دەپ ھېسابلاپ ، «كورلا بىلەن بۈگۈردىكى ئۇيغۇرلارغا شاپائەت قىلىش يۈزىسىدىن ئۇلار تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنىڭ ئوندىن ئىككى قىسمىنى ئازايتىش زۆرۈر»① دېگەن . بىز كورلا بىلەن بۈگۈردىكى ئاھالىلەرنىڭ غەللە - پاراق تاپشۇرۇش ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن بۇرۇن خوتەن رايونىدىمۇ دولانلىقلارنىڭ بولغانلىقىنى ، لېكىن ئۇلارنىڭ سانىنىڭ ئازلىقىنى ، يەنە كېلىپ قاراشەھەرگە كۆچۈرۈلگەنلىكىنى بىلىمىز . بۇ جايدا يەنە دولانلىقلار قالغانمۇ - يوق دېگەن مەسىلە توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات يوق .

جياچىڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە نوپۇسىنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن بولسا كېرەك ، چىڭ سۇلالىسى «قەشقەردىكى ئاقتام دېگەن جايدىكى 4000 مو بوز يەرنى دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىشىغا ئايرىپ بەرگەن» .② ئاقتام قەشقەر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ ، ئەينى چاغدا قەشقەرگە تەۋە ئىدى . بۇمۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەر رايونىدىمۇ دولانلىقلارنىڭ بولغانلىقىنى ، بەلكى خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا ، يۇقىرىقىلاردىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىللىك كۆچۈرۈشى بىلەن دولانلىقلارنىڭ ئاساسەن ئاقسۇ ، كورلا ، ئىلى ۋە قاراشەھەر قاتارلىق رايونلارغا تارقالغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ . ئۇلارنىڭ بۇنداق جايلىشىش ھالىتى ھازىرقى دولانلىقلار ئەۋلادلىرىنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلىرى بىلەن بىردەك .③

4 . دولانلارنىڭ چەت ئەلگە كۆچۈشى

دولانلارنىڭ چەت ئەللەرگە كۆچۈشى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يۈز

---

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ خانى زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 678 - جىلد ، 24 - ، 25 - بەتلەر («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئۈيغۇرچە ، 1990 - يىلى 1 - سان ، 117 - بەتتىكى نەقىل) .

② «چىڭ سۇلالىسىنىڭ رېنزۇڭ خانى زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» ، 258 - جىلد ، 18 - بەت («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، ئۇيغۇرچە ، 1990 - يىلى 1 - سان ، 117 - بەتتىكى نەقىل) .

③ مياۋ فۇشياڭ : «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دولانلار» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئۇيغۇرچە ، 1991 - يىلى 1 - سانى ، 118 - بەت

مەمۇرىي ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرغان. ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) دىن باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن 6300 نەچچە ئۆيلۈك ئۇيغۇرنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئىلىغا كۆچۈرۈپ، ئۇلارنى تېرىقچىلىق قىلدۇرۇپ، غەللە ـ پاراق تاپشۇرغۇزغان. قاراشەھەرگە ئەمدىلا كۆچۈپ كەلگەن دولانلىقلار مۇقىم ئورۇنلىشىپ بولغۇچىلار ئۇلاردىن 150 ئۆيلۈك كىشى تۇنجى تۇركۇم كۆچمەنلەر بولۇپ، باشقا رايونلاردىن كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن.①

قاراشەھەردىكى 150 نەچچە ئۆيلۈك دولانلىق ئىلىغا كۆچۈرۈلگەنلىكى قاراشەھەر ئاھالىسىدىن يىغىلىدىغان غەللە ـ پاراقنىڭ مىقدارىغا بېرىپ تاقالغان. شۇڭا، داساڭئا چيەنلۇڭنىڭ 28 ـ يىلى (1763 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا مۇنداق دەپ مەلۇمات يوللىغان:

كورلىدا 582 ئۆيلۈك ئۇيغۇر، بۈگۈردە 594 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ھەر يىلى ھۆكۈمەتكە 700 دادەندىن غەللە ـ پاراق تاپشۇراتتى. ھازىر ئۇلاردىن 147 ئۆيلۈكى ئىلىغا كۆچۈرۈلدى، ئۇلارنىڭ سانى غەللە ـ پاراق تاپشۇرىدىغانلارنىڭ ئىچىدە بولسىمۇ، لېكىن ئاقسۇ، خوتەنلەردىن 56 ئۆيلۈك دولانلىق ئۇيغۇر شۇ ئىككى جايدىكى كەم ئورۇننى توشقۇزۇش ئۈچۈن كۆچۈرۈپ كېلىنىدى.

دېمەك، داساڭئانىڭ پىكرى بويىچە ئېيتقاندا، كورلا بىلەن بۈگۈردىن 150چە ئۆيلۈك دولانلىق كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، قائىدە بويىچە يىغىلىدىغان غەللە ـ پاراق ئازايتىلىشى كېرەك بولسىمۇ، لېكىن ئاقسۇ، خوتەندىكى دولانلىقلار كورلا بىلەن بۈگۈرگە كۆچۈرۈلگەچكە، ئۇ جايلارنىڭ نوپۇسىدا ئانچە ئۆزگىرىش بولمىغان، شۇڭا بۇ ئىككى جايدىكى ئاھالىلەر بۇرۇنقى سان بويىچە غەللە ـ پاراق تاپشۇرغان. لېكىن پادىشاھ چيەنلۇڭ «ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنىنى دولان ئۇيغۇرلىرى توشقۇزغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سانى بۇرۇنقىدىن

① «چىڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزوڭ خانى زامانىسىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 615 ـ جىلد، 12 ـ بەت. («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە، 1990 ـ يىلى 1 ـ سان، 116 ـ بەتتىكى نەقىل).

بولۇپ قالغان . مەسلەن ، جېلىلىيۇزى ، روزىمەتيۇزى ، مەمەتيارىيۇزى ، سادىقيۇزى ، ھېزىزبەگتام ، ئاۋاكرىيۇزى ، ھېدىليۇزى ، موللا توختىيۇزى دېگەندەك . بەزى يېزىلارنىڭ نامى شۇ يېزىغا ئورۇنلاشقۇچىلارنىڭ ئەسلىي يۇرتىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان . مەسلەن ، تۇرپانيۇزى ، دولانيۇزى...

دولانيۇزى تۇنجى قېتىملىق يۇزبېگى مەمتىلى دولاننىڭ تەلىپى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي يۇرتى دولاننىڭ نامى بىلەن ئاتالغان .

دولانيۇزى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ ، غۇلجا - بايتوقاي تاشيولى بىلەن ماڭغاندا غۇلجا شەھىرىگە 31 كىلومېتىر كېلىدۇ .

دولانلىقلار ماكانلاشقان دەسلەپكى يىلى جياڭجۈن يامۇلى تەرىپىدىن ھەربىر تۇتۇنگە 400 — 500 مودىن يەر ، ئىككى تۇياقتىن ئۆكۈز ، يېتەرلىك ئوزۇقلۇق بۇغداي ، 12 سەر كۈمۈش تەڭگە تارقىتىلىپ بېرىلىپ ، تېرىقچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان . ھەربىر تۇتۇن خانلىققا ھەر يىلى تۆت خودىن ① ئاشلىق تاپشۇرۇش كېرەك دەپ بېكىتىلگەن ھەم شۇ بويىچە ئىجرا قىلىنغان . دەسلەپتە ھەربىر ئائىلە 30 — 50 مو ئەتراپىدا بوز يەر ئېچىپ بۇغداي تېرىغان . ئۇ ۋاقىتلاردا ھۆل - يېغىن كۆپ بولغاچقا ، خېلى يىللارغىچە بىنەم بۇغداي تېرىلىپ كەلگەن . ئۇلار ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەرنى 5 — 6 يىلدا بىر قېتىم تېرىپ بولالىغان ، يەنە بىر قېتىم تېرىغان يەرنى 5 — 6 يىل بوز تاشلاپ ، شۇۋاق بېسىپ كەتكەندە «شۇۋاقبوز» قىلىپ تېرىپ ، يەرنى دەم ئالدۇرۇپ كۈچەيتىش ئۇسۇلىنى قوللانغان . تۆت ئوندىكىلەر ساز ياقىسىدا بولغاچقا ، بۇلاق سۇلىرىنى مەھەللىگە باشلاپ كېلىپ ، ھەربىر تۇتۇن 15 مو ئەتراپىدىكى ئورۇنغا قورۇق تام سوقۇپ ئۆي ياساپ ، تام تۈۋىگە ئۆرۈك ، قارىياغاچ قاتارلىق مېۋىلىك ، مېۋىسىز دەرەخلەرنى تىكىپ ئۆستۈرگەن . ساز يىراق جايلاردا ئىچىملىك سۇنى قۇدۇق كولاپ ھەل قىلغان . قىش كۈنلىرى بولسا قار ئېرىتىپ ، قار سۈيى ئىچىشنى ئادەت قىلغان . ساز ئوتتۇرىسىدىكى «ئېشەك ئارال» غا شال تېرىشنى يولغا

---

① ئەينى يىللاردىكى ئېغىرلىق ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ ، بىر خو تۆت پۇت ، بىر پۇت 40 قاداق ، بىر قاداق 400 گرام ھېسابىدا ئىدى . دېمەك ، تۆت خو 256 كىلوگرامغا تەڭ .

بەرگەن بولۇپ ، بۇ ۋەقە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋە قاراشەھەر رايونىدىكى دولانلارنىڭ ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈشى بىلەن قەشقەردە يۈز بەرگەن «توختى مانجۇ ۋەقەسى» بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا «دولان كولخوزى» ، «دولان قىشلاق» دېگەن جايلار بولغان .①

دولانلارنىڭ ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈشى ۋە ئىلى ۋادىسىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆچۈشى ھەققىدە بىرقەدەر تەپسىلىي مەلۇمات مۇھەممەت سابىت ئەپەندىنىڭ «ئىلىدىكى دولانلىقلار» ناملىق ماقالىسىدا تىلغا ئېلىنغان② .

دولان دىيارى گەرچە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەكىت ، مارالبېشى ، ئاۋات ۋە تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى رايونلار بولسىمۇ ، لېكىن ئىلى ۋادىسىدا دولان نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بىر زېمىن بار . بۇ زېمىن قەدىمكى دولانلارنىڭ ئىلىدىكى تارىخىي كەچۈرمىشلىرىنىڭ شاھىتىدۇر .

1763 ـ يىلى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇسا ۋاڭ ئىلىدا گۈڭ بەگ بولۇپ تۇرغاندا ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئون شەھىرىدىن 1500 تۈتۈن ئۇيغۇرلار ئىلىغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېلىنگەن .③ بۇ ۋاقىتتا مەمتىلى دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا دولاندىن كەلگەن 100 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى سازلىقنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە ماكانلاشقان .④

شۇ ۋاقىتتىكى ھاكىمىيەت بۇ ئۇيغۇرلارنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىغا سالغان . ئاشۇ مەزگىلدىكى ئىلى سانغۇنى مىڭ رۇي بۇ ئۇيغۇرلارنى باشقۇرۇشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن ، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، ھەر 100 تۈتۈننى بىر يېزا قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان . بۇ 100 تۈتۈننى باشقۇرىدىغانغا بىر ئادەم بېكىتىپ ، ئۇنى يۈز بېگى دەپ ئاتىغان . شۇ چاغدا تۇنجى قېتىم يۈز بېگى بولۇپ سايلانغان كىشىلەرنىڭ ئىسمى شۇ يېزىنىڭ نامى

① تۇرسۇن ئىبراھىم : «دولان ھەققىدە» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1984 ـ يىلى 2 ـ سان .

② مۇھەممەت سابىت : «ئىلىدىكى دولانلىقلار» ، «ئىلى دەرياسى» ، 1998 ـ يىلى 5 ـ سان ، 85 ـ 91 ـ بەتلەرگە قارالسۇن (ئەسلىي ئەسەردىكى بىرقىسىم تارىخىي مەنبەلەر ئەينەن ئېلىندى) .

③ «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» ، 1 ـ سان 70 ـ بەت .

④ مۇساگوڭ ۋە ئۇرانزىپ 1761 ـ يىلىدىن 1767 ـ يىلىغىچە جەنۇبتىن كۆچۈرۈپ چىققان ئۇيغۇرلار 8000 گە يەتكەن . بۇ ھەقتە «ئىلى تارىخى» ، 1 ـ قىسىم 75 ـ بەتتە ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان .

ئاتالغان دېيىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە: ئالۋان ـ سېلىق يىغقۇچى يايىلار ھەر يىلى دولانىيۇزىگە كەلگەندە دېھقانلار ئالۋاندىن قېچىپ، ئۆزلىرىنىڭ بۆك ـ باراقسان باغلىرىدىكى ئورمانزارلىق ئىچىگە مۆكۈۋېلىپ، يايىلارنى ئوڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قوياتتى. دولانىيۇزىدىكى بىرقىسىم جەڭگەرلىك كىشىلەر ھەر يىلى قىشتا شەڭگەن يامۇلىغا شاڭيۇلۇق تالىشىپ دەۋا قىلىپ تۇراتتى. بەزىدە چاتاق چىقىراتتى. شۇڭا، دولانلىقلارنى «دولان چاتاق» دەپ ئاتىغان دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، ئىلىدىكى دولانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆتكۈر تىلى، پەم ـ پاراسىتى، باتۇرلۇق جاسارىتى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى زالىملارغا قارشى تۇرۇپ، ئۆز مەنپەئەتلىرىنى قوغداپ كەلگەن.

1871 ـ يىلى چار پادىشاھى ئىلىنى بېسىۋېلىپ، ئۆز مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرىۋالدى. 1882 ـ يىلى بېيجىڭ خانىنىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن ئىلى تەڭسىز شەرتنامىسىگە ئاساسەن قايتۇرۇپ ئېلىنىدۇ. چارروسىيە ئىلىدىن چېكىنىپ چىقىش ئالدىدا يەتتىسۇدىكى بىكار ياتقان بوز يەرلەرنى ئۆزلەشتۇرۇش ئۈچۈن ئىلىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئالداپ، 10 مىڭ 899 تۈتۈن (50 مىڭ 55 جان)[①] ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى كۆچۈرۈپ چىقىپ كېتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا ھەربىر يېزىدا 5 — 6 تۈتۈنلا قالغان، ئابلاشتا بىرمۇ ئادەم قالمىغان. دولانىيۇزىدىن 265 تۈتۈن چىقىپ كەتكەن. چەت ئۈچئون، ئارا ئۈچئوندا بىرمۇ ئادەم قالمىغان.

شۇ مەزگىلدە دولانىيۇزىدە 266 تۈتۈن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى روسىيىگە كۆچۈش تەييارلىقىنى قىلىدۇ. ئەتە ماڭىمىز دېگەن كۈنى كېچىسى مەمتىلى دولاننىڭ 5 ـ ئەۋلادى جاپپار شاڭيۇنىڭ ئايالى توختىخان بىر چۈش كۆرىدۇ. ئۇ چۈشىدە مىڭلىغان كۆچمەنلەر ئارىسىدا ئاقبوز ئات مىنگەن، ئاق چاپان كىيگەن، ئاپئاق ساقال بىر بوۋاينىڭ ئېتىنى ھەريان چاپتۇرۇپ، «كەتكەنلەر سوققا چىقتى[②]، قالغانلار ئامان» دەپ ۋارقىراپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ، چۈشىنى ئېرىگە ئېيتىپ

① «ئىلى تارىخى ماتېرىياللىرى»، 1 ـ سان 110 ـ بەت.
② كەتكەنلەر سوقىغا يولۇقتى، يەنى بالاغا ئۇچرىدى دېگەن مەنىدە.

قويغان . دولانيۇزىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە تۆت ئۇنغا قاراشلىق 10 مىڭ مو قومۇشلۇق سازلىق بولۇپ ، بۇنىڭدا بېلىق ، ياۋا ئۆردەك ، سۇ چاشقىنى ، قۇندۇز ، سۇ بۇقىسى ، ساز توخۇسى ، ياۋا توڭگۇز قاتارلىق قۇش ۋە هايۋانلار كۆپ ئىدى . كىشىلەر قىشتا ئوۋچىلىق قىلاتتى ۋە قومۇشلارنى ئورۇپ بورا توقۇش بىلەن شۇغۇللىناتتى .

دولانيۇزىدىكىلەرنىڭ ئۆتمۈشتە «دولان چاتاق» دېگەن لەقىمى بار ئىدى . بۇ لەقەمنىڭ قويۇلۇش سەۋەبى هەققىدە كىشىلەر ئارىسىدا مۇنداق ئىككى خىل رىۋايەت كەڭ تارقىلىپ كەلگەن . بىرىنچى رىۋايەتتە : غۇلجا شەهرىنى بىنا قىلىشتا شەهەر سېپىلىنى سوقۇش ئىشى پۈتۈنلەي سەھرالىقلارغا هاشارغا بۆلۈپ بېرىلگەن . دولانلىقلارغا بولسا شەهەرنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى يېنىدىكى سېپىلنى سوقۇش ۋەزىپىسى چۈشۈرۈلگەن . ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى جارۇللايۇپنىڭ بوۋىسى جارۇللانىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە ، دولانلىقلار ئۆزىگە چۈشكەن ۋەزىپىنىڭ يېرىمىنى سوقۇپ بولغاندا ، سېپىل سوقۇۋاتقان هاشارچىلار :

سۇلتان بېگىم سورايدۇ ،
سېپىل سوققانلار نەلىك ؟
بىز بەگكە نېمە قىلغان ،
بىكار ياتىدۇ شەلىك .①

دېگەن ناخشىنى ئىجاد قىلىپ ئېيتىپ ، هاشارچىلارنىڭ نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن ۋە سېپىل سوقۇشنى توختىتىپ ، ئىش تاشلىغان . باشقۇرغۇچىلار ئۇلارنى سېپىل سوقۇشقا مەجبۇرلىغاندا ، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمىي يۇرتىغا چەكسىز مۇهەببەت باغلىغان ئەسلىي يۇرتىنىڭ نامىنى قەدىرلەيدىغان دولانلىقلار : «ئەگەر مۇشۇ دەرۋازىنىڭ نامىنى ‹دولان دەرۋازىسى › دەپ ئاتىساڭلار سېپىلنى سوقىمىز ، بولمىسا سوقمايمىز» دەپ چاتاق چىقارغان . يامۇل ئاخىر بۇ تەلەپكە قوشۇلۇپ ، شەهەرنىڭ شىمالىدىكى سېپىل دەرۋازىسىنىڭ نامىنى «دولان دەرۋازىسى» دەپ ئاتاشقا ئىجازەت بەرگەن . شۇ ۋاقىتتا دولانلىق چاتاقچىلار دېگەن لەقەممۇ تەڭ

① شەهەرلىكلەر مەنىسىدە .

ھەم غەرب تەرەپتىكى كىچىك يېڭى تامغا ئورۇنلاشتۇرغان.

دولانيۇزىدە مەمتىلى دولاندىن ھېسابلىغاندا جەمئىي توققۇز ئەۋلاد ئۆتتى. ئۇلار: مەمتىلى، سالى، ئابدۇلھەسەن، غاپپار، چەپەر، ھاسان، ئاماندىن، ئەسپەرلەردىن ئىبارەت.

مەمتىلى دولاننىڭ قەبرىسى گۈمبەز شەكلىدە بولۇپ، بۇ قەبرە ھازىرغىچە بۇزۇلماي ساقلىنىپ قالغان.

غۇلجا ناھىيىسىنىڭ دۆڭمازار بازىرىنىڭ غەربىدە يەنە بىر دولان مەھەللىسى بار. 1825 - يىلى ئەتراپىدا بۇ يەرگە بەختىيار ئىسىملىك بىر دولانلىق تۆگىچى كەلگەن. ئۇ بۇ يەرنىڭ شارائىتىنىڭ تۆگە بېقىشقا قولايلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. بەختىيارنىڭ ئوغلى توقاباي، توقابايىنىڭ ئوغلى مۇسا، مۇسانىڭ ئوغلى بىشىر، بىشىرنىڭ ئوغلى نۇسرەت، نۇسرەتنىڭ ئوغلى نىياز، نىيازنىڭ ئوغلى توختاسىن قاتارلىق ئالتە ئەۋلاد مۇشۇ يەردە ياشاپ ئۆتكەن.

ئىلىدىكى دولانلىقلارنىڭ توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ، مەشرەپلىرى ھازىرقى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئورتاق ئادىتىگە ئوخشاش بولۇپ، خاس دولان ئۇسلۇبىنى ئانچە تاپقىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇلار ئىلىدىكى باشقا يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن نەچچە ئەسىر ئارىلىشىپ ياشاپ، ئادەت كۆچلەر ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەنلىكىدىن بولسا كېرەك.

يېڭى مەھەللە 1938 - يىلى قۇرۇلغان، كونا ئورنى ھازىر تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇرۇلغان. يېڭى مەھەللىگە دەسلەپتە كەلگەنلەر ئەرشىدىن، زاكىر، كېۋىر، ئابدۇراخمان قاتارلىقلاردۇر. ئۇلار سوۋېت يېرىدىن قېچىپ ئۆتۈپ، ئاقتام كەنتىگە ئورۇنلاشقان. لېكىن، ئاقتامدىكى يەرلىك كىشىلەر ئۇلارنى ھە دېسىلا ئورۇستىن كەلگەن دەپ يەكلەپ ئارىغا ئالمىغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار دولاندىكى لوقمان شاڭيۇغا كېلىپ ئەھۋال ئېيتىپ يىغلىغان. كۆڭلى يۇمشاق لوقمان شاڭيۇ دىتاڭ يېرى دەپ ئىگىسىز قالغان بىر پارچە يەرنى ئۇلارغا ئاجرىتىپ بەرگەن. ئۇلار رۇسىيە ئۆلچىمىدە كەڭلىكى 34 مېتىرلىق بىر چوڭ يول ياساپ،

بېرىدۇ. جاپپار شائىيۇ بۇ چۈشكە ئۆز ئەقىل ـ پاراستى بىلەن تەبىر بېرىپ ، ئايالىغا : «سېنىڭ كۆرگىنىڭ ئاددىي چۈش بولماستىن ، بەلكى بىر كارامەتتىن بېرىلگەن بېشارەتتۇر» دەپ كۆچۈشتىن يالتىيىپ ، يالغۇز بىر ئائىلە قېپقالىدۇ .

جاپپار شائىيۇ ئېتىغا مىنىپ ئەتراپتىكى يېزىلارنى ئارىلاپ ، كۆتەمە دېگەن كەنتتە بەش ئائىلىلىك قالغانلىقىنى كۆرۈپ ، شۇ يەرگە كۆچۈپ بارىدۇ . بىراق ، كۆتەمىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ناچار بولۇپ ، دولانيۈزىدىنىڭكىگە يەتمىگەچكە ، ئۇ يەرگە كۆنەلمەي ، ھېلىقى بەش ئائىلىلىك بىلەن مەسلىھەتلىشىپ دولانيۈزىگە قايتىپ كېلىدۇ . بۇلارغا بايتوقايدا يالغۇز قالغان يەنە بىر ئائىلىلىك قوشۇلۇپ ، يەتتە ئائىلىلىك دولانيۈزىدە قايتا پەيدا بولىدۇ .

دولانيۈزىگە جاپپار شائىيۇ بىلەن بىللە قايتىپ كەلگەن ئالتە تۇتۇن دېھقان دولانيۈزىنىڭ تەبىئىي شارائىتىنىڭ ھەقىقەتەن ياخشى ئىكەنلىكىنى ، 1830 ـ يىللىرى چېپىلغان ئۇچئون ، ئارا ئۇچئون ، چەت ئۇچئون ئېرىق ـ ئۆستەڭلىرىنىڭ سۈيىنىڭ مولىلىقىنى كۆرۈپ :

دولانيۈزى دەيدىكەن ،
بەزىلەر بىلمەيدىكەن .
بىلگەنلەردىن سورىسا ،
ماختىنىپ سۆزلەيدىكەن .

دېگەن قوشاقنى توقۇپ ، كىشىلەرنى دولانيۈزىگە جەلپ قىلغان .

1932 ـ يىلى رۇسىيىدىكى كوللېكتىپلەشتۈرۈش ۋاقتىدا كېلىپ چىققان ئاچارچىلىققا چىدىماي ، يەنە زور بىر تۈركۈم كىشىلەر قايتىپ كەلگەن . 1957 ـ يىلغىچە ھۆكۈمەت دولانيۈزىدىكى ئاھالىلەرنى تەڭشەپ ، تۆت ئون (ھازىرقى دولانيۈزى) ۋە ئاقتامغا ، رۇسىيىدىن كېلىپ يەرلىكلەر بىلەن چىقىشالمىغان بىر تۈركۈم كىشىلەرنى يېڭى مەھەللىگە

توختى مانجۇنىڭ هاياتى

توختى مانجۇ (توختىلاق) قەشقەر ۋىلايىتى پەيزاۋات ناهىيە بۇلغۇچى كەنتىدىن بولۇپ، ئۇنى «مانجۇ» دېيىشتىكى سەۋەب، ۋەلىخان تۆرە قېچىپ كەتكەندە، قەشقەرنى مانجۇلار ئىشغال قىلىپ، توختىلاقنى پەيزاۋاتتىن ئەكېلىپ، يېڭىشەھەردىكى مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىغا تەرجىمانلىققا سالغان. شۇ سەۋەبتىن «توختى مانجۇ» دەپ ئاتالغان. ھىجرىيىنىڭ 1280 - يىلى (1863 - ، 1864 - يىللىرى) توختى مانجۇ تەرجىمانلىق قىلىش بىلەن يۈز تېپىپ، ئىناۋەتكە ئىگە بولغان. ئاربدا ئۇ گۇناھ ئۆتكۈزۈپ ئۇرۇمچىدە تۈرمىگە سولانغان. ئۈچ يىل سولاقتا ياتقاندىن كېيىن قېچىپ چىقىپ مارالبېشىغا كەلگەن.

توختى مانجۇ مارالبېشىغا كەلگەندىن كېيىن، مارالبېشى ئەتراپىدىكى دولانلاردىن نۇرغۇن ئادەم توپلاپ، قوزغىلاڭ قىلىشقا نىيەت قىلغان ۋاقىتتا كۇنلەردە كۇچادىكى راشىدىنخان باشلىق قوزغىلاڭچىلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ۋاقىت ئىدى. توختى مانجۇ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مارالبېشىنىڭ باشلىقى زۇلالبەگ، قايىندىبەگلەر بىلەن مارالبېشى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىنى، بەگ، دورغىلارنى ئۆلتۈرۈپ، مارالبېشىنى ئىشغال قىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن مەكىتنى ئىشغال قىلغان. شۇ يۇرۇشىدە ئۇلار پەيزاۋاتقا كېلىپ، پەيزاۋات قىزىلبويىدىكى نۇرغۇنلىغان ئېزىلگەن خەلقنى ئەگەشتۈرۈپ، قىزىلبويى، پەيزاۋاتتىكى مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي ۋە لەشكىرىي ئەمەلدارلىرىنى يوقىتىپ، مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە خىزمەت قىلغان يۈز بېشى ۋە مەنسەپ ئىگىلىرىدىن 700 دىن ئارتۇق كىشىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرگەن. ئۇ ئۆزىنى «ھاكىم» دەپ ئېلان قىلىپ، پەيزاۋاتنى مەركەز قىلغان ھەمدە ھەر كۇنى مەكىت، پەيزاۋات، قىزىلبويى، مارالبېشىدىكى جازانىخورلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، جەمئىي 200 چە جازانىخورنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرگەن. توختى مانجۇ 11 ئاي ھۆكۈمران بولغان.

ئىككى تەرەپكە ئۆي سېلىپ رەتلىك ئورۇنلاشقان.

يېڭىتام — بۇ كىچىك يېڭىتام، قارادۆڭ يېڭىتام دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ يەرگە 1767 - يىلى مۇسا گوڭنىڭ ئىنىسى ئورانزىپ گوڭ جەنۇبتىن 2000 ئائىلىنى كۆچۈرۈپ چىقىپ، 600 ئۆيلۈكنى ئارا بوزغا، 1400 ئۆيلۈكنى توققۇزتارىنىڭ تاشتۆپە يېزىسى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرغان. يېڭىتامدا زاتكام دېگەن دەرىجىدىن تاشقىرى يۇقىرى ئاۋازلىق بىر كىشى ئۆتكەن بولۇپ، يېڭىتام ئاستىدىكى سازلىقتا تۇرۇپ كالىلارنى «هوش! . . .» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازىنى 2 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دولانلىقلار ئېنىق ئاڭلىيالايدىكەن.

دولانلىقلار دېگەندە مەكىت دولاندىن چىققان مەمتىلى دولانىنىڭ ئەۋلادلىرى ئاساسىي گەۋدە بولۇپ، ئۇلار: تاھىركام، ھەۋەيكام، سونۇركام، مەخسۇمكاملاردىن ئىبارەت. بۇلار 1882 - يىلى ئابلاشتىن روسىيىگە چىقىپ كەتكەنلەرنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

ئابلاش — بۇ جاي 1882 - يىلىدىن 1902 - يىلىغىچە ئادەمسىز قالغاچقا، خويزۇلار كېلىپ ئورۇنلاشقان. يۇقىرىدا بىز ئىسمىنى ئاتىغان كىشىلەر ئابلاشقا ئورۇنلاشماي، ئابلاشنىڭ جەنۇبىدىكى قوشنا يېزا دولانغا ئورۇنلاشقان. بۇ يەردە ئابدۇرۇسۇل مەسۇم قاتارلىق كەلپىندىن كەلگەن ئائىلىكلەرنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ بار ئىدى.

1957 - يىلى غۇلجا شەھىرىدىكى نەمۇنىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى دولانيۈزىگە كۆچۈپ چىقتى. ئۇلار 1958 - يىلى دولانيۈزىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ دولان دېھقانچىلىق مەيدانىنى قۇردى.

دولانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە ۋادىسىغا كۆچۈشى ھەققىدىكى مەلۇمات قەشقەرلىك ئالىم ئىمىر ھۈسەيىن قارىئاخۇنۇمنىڭ «قەشقەردىكى تارىخىي ۋەقەلەر» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان توختى مانجۇنىڭ ھاياتى[1] توغرىسىدىكى بايانلاردا ئۇچرايدۇ.

---

[1] «توختى مانجۇنىڭ ھاياتى» ھەققىدىكى بۇ تارىخىي مەلۇمات ئىمىر ھۈسەيىن قارىئاخۇنۇمنىڭ «قەشقەردىكى تارىخىي ۋەقەلەر» (ئابدۇرېھىم ھاشىم نەشرگە تەييارلىغان، 77 ~ 82 - بەتلەر ئېلان قىلىنىش ئالدىدا) دېگەن ئەسىرىدە «توختى مانجۇنىڭ ھاياتى ۋە گاس كېپەكنىڭ توختى مانجۇغا سۇنغان ئەرزى» دېگەن تېمىدا بېرىلگەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى قەشقەر يەرناملىرى

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە تۈركىي تىللاردا سۆزلەشكۈچى نۇرغۇن قەبىلىلەرنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيەت مىراسلىرىغا دائىر كۆپلىگەن مەسىلىلەرنى ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بەرگەندى، بولۇپمۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ توپونومىيە ئىلمى ئۇچۇن سىڭدۈرگەن جاپالىق ئەمگىكىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ پۈتۈن تۈركلەر يۇرتىنىڭ «شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن - ئاياغ كېزىپ» چىقىپ، «تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ» ئانا يۇرتلىرىدىكى شەھەر، تاغ، دەريا، يايلاق، تاغ ئېغىزلىرى، كۆللەرنىڭ ناملىرىنى تەپسىلىي ئىزاھلاپ چىققانىدى. «دىۋان» دا خاتىرىلەنگەن 100 دىن ئارتۇق يەر - جاي ناملىرى بىزگە ئاجايىپ مول مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. شۇنىسى ئالاھىدە قەدىرلىنىشكە تېگىشلىكى، ئالىم يەر - جاي ناملىرىنى ئىزاھلىغاندا شۇ يەر - جاي ناملىرىغا دائىر قىزىقارلىق رىۋايەت، تارىخىي پاكىتلارنى، ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى، تەۋەلىكىگە دائىر پاكىتلىق ماتېرىياللارنى كۆرسىتىدۇ.

ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغان: «مەن كىتابىتا مۇسۇلمان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چۆللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ ناملىرىنى يازدىم. چۈنكى، بۇلار تىللاردا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنى يازدىم، ئانچە ئاتاقلىق بولمىغانلىرىنى تاشلىدىم. مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرىدىكىلەردىن بەزىلە-

توختى مانجۇ 11 ئاي ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن ، راشىدىنخان قوزغىلاڭچىلىرىدىن يېڭىلىپ ، كۇچا ، ئاقسۇ تەرەپتىن قاچقان مەنچىلىك لەشكەرلىرى مارالبېشىغا كېلىپ ، توختى مانجۇ بىلەن سوقۇشقان . بۇ ۋاقىتتا قەشقەر تەرەپتىكى مەنچىلىك لەشكەرلىرىنىڭ ياندۇرما يېزىسىغا كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان توختى مانجۇ ئاتۇش ئارقىلىق ئەنجانغا قېچىپ كەتمەكچى بولغان . 1000 ئۆيلۈك دولان مال - چارۋىلىرىنى ھەيدەپ مارالبېشىدىن ئالتىن ئاتۇشقا (ئاستىن ئاتۇش) كەلگەندە ، ئەھۋالنى بىلمىگەن نۇرغۇن ئادەملەر چىقىپ ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسقان . توختى مانجۇ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى ئەھۋالنى ئۇقمىغان ئالتىن ئاتۇشلۇقتىن 100 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ، كاللىسىنى ياغاچ مومىغا سانجىپ قويغان . توختى مانجۇلار پەرغانىگە يېتىپ بارغاندا ، قوقەند ئەمىرى موللا ئالىمقۇل دادخا شەھەرخان ۋادىسى ئەتراپىدىن يەر بېرىپ ئولتۇراقلاشتۇرغان ، توختى مانجۇنى مەزكۇر دولانلارغا باشلىق قىلىپ ، توخسابىلىق ئەمەل بەرگەن . بۇ يەرنى ھازىر «دولان قىشلاق» دەپ ئاتايدۇ .

16 ئايدىن كېيىن ، توختى مانجۇنىڭ قىلمىشى توغرۇلۇق قەشقەردىكى مەنچىلىك ئامبىلىدىن خەت چىققان . موللا ئالىمقۇل دادخا ئۇنى قوقەندكە ئاپىرىپ مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتكەن . توختى مانجۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە بىرقىسىم بەگ ، ئەمىر ، غازىلار بۇ جايغا يەرلىشىپ قالغان[1] .

① ئىمىر ھۇسەيىن قازى ئاخۇنۇم : «قەشقەردىكى تارىخىي ۋەقەلەر» (ئابدۇرېھىم ھاشىم نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىسى 77 — 82 - بەتلەر) ؛ (ئادىل مۇھەممەت تۇران : «مەكىت تارىخ - مەدەنىيىتى» ,3) ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى ، 2006 - يىل 4 - ئاي نەشرى ، 1477 - 1481 - بەتلەر)

دەپ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن قەشقەر يەر ناملىرى، بۇ ھەقتىكى تەتقىقات كۆزقاراشلىرى بايان قىلىنىدۇ ھەم، بىرقىسىم يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ «دىۋان» دىكى ئۇچۇرىنىلا بېرىپ، كېيىنكى تەتقىقاتلارغا قالدۇرۇلىدۇ.

ئۇسمى تارىم

«دىۋان»نىڭ 1 ـ توم 175 ـ بېتىدە بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «ئۇسمى تارىم. ئىسلام ئېلىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا. بۇ دەريا شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ». بىز مەھمۇد قەشقەرى-نىڭ «ئۇسمى تارىم» ھەققىدىكى بايانىدىن تۆۋەندىكى ئۈچ مەسىلىنىڭ يىپ ئۇچىنى تېپىپ ئالالايمىز:

1. تارىم دەرياسىنىڭ جايلاشقان ئورنى. «ئىسلام ئېلىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا». ئۇ ھازىرقى تارىم دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەريا قارا قورۇم چوققىسى ئېگىزلىكىدىن باشلىنىپ يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ دەريالىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئۇزۇن مۇساپىلىك دەريا لىنىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ، ئۇ شىنجاڭدا مۇساپىسى ئەڭ ئۇ-زۇن، سۇ سىغىمچانلىقى ئەڭ كۆپ دەريا ھېسابلىنىدۇ.

2. «ئىسلام ئېلىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا» دېگەن بايانىدىن ئۆز ۋاقتىدىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىسلاملىشىش ئەھۋا-لىنى بىلىۋالالايمىز.

3. شىنجاڭ ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، تەڭرىتاغ، كۇئېنلۇن، قارا قورۇم تاغلىرىدىن باشلانغان دەريا ئېقىنلىد-رى ئاخىرى بېرىپ بىر قىسمى قۇملۇقلارغا، بىر قىسمى تەبىئىي كۆللەرگە قۇيۇلىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى شىنجاڭنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ئاساسەن «بۇ دەريا شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ يەكەن (دولان) دەرياسى، خوتەن دەرياسى، كېرىيە دەريا-سى، چەرچەن دەرياسى ئۆز قىنىنى ھەرقانچە ئۆزگەرتسىمۇ جەنۇبتىن

رىنىڭ ناملىرىنىمۇ يازدىم، بەزىلىرىنى تاشلىدىم. چۈنكى، ئۇلارنى يېزىشتىن پايدا يوق»[①].

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا يەنە تۈركىي تىللىق خەلقلەر جايلاشقان كەڭ زېمىنلارنى يەر يۈزىنىڭ يۇمىلاقلىقى ئۇقۇمى بويىچە قىياسەن خەرىتە قىلىپ سىزىپ بەرگەن. ئاپتورنىڭ ئۆز تىلى بويىچە «دائىرە» دەپ ئاتالغان بۇ خەرىتە ئاسىيانىڭ بۇ كەمگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ۋە قەدىمكى خەرىتىسىدۇر. بۇنىڭدا تاغلار، دېڭىز، دەريا ۋە كۆللەر ئاددىي ۋە گېئومېتىرىيىلىك شەكىلدە ئىپادىلەنگەن؛ مۇھىم شەھەرلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى كۆرسىتىلگەن.

«دىۋان» دا كۆرسىتىلگەن بىرقىسىم شەھەر، دەريا، تاغ، كۆل ۋە داللارنىڭ ناملىرى ھازىرغا قەدەر ئۆز نامى بويىچە ساقلانغان ۋە ئاتىلىپ كېلىنىۋاتقان بولسىمۇ، يەنە بىرقىسىم يەر ناملىرى كېيىنكى تارىخىي تەرەققىياتلار جەريانىدا ئۆزگىرىپ كەتكەن. بىز «دىۋان»دا خاتىرىلەنگەن ھەم ئىستېمالدىن قالغان بىرقىسىم يەر ناملىرىنى ئاپتورنىڭ يېزىپ قالدۇرغان خەرىتىسى ۋە قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىغا تەتبىقلاپ تەتقىق قىلىدىغان بولساق بىرقىسىم مۇھىم ماتېرىياللارغا ئىگە بولالىشىمىز ئېنىق[②].

مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن يۇرتى قەشقەرنىڭ يەر ـ جاي ناملىرىغىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، «دىۋان» دا تىلغا ئېلىنغان قەشقەر يەر ناملىرى بىزنىڭ قەشقەرنىڭ تىل، مىللەت، تارىخ، جۇغراپىيىۋى مۇھىت قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆۋەندە «قەشقەر» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تەتقىقاتچىلار ۋە بۇ ساھەگە قىزىققۇچىلارغا پايدىلىنىش ماتېرىيالى، ئۇچۇر بولسۇن

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم، 37 ـ بەت

② ئېلى فويۇر: « تۈركىي تىللار دىۋانى، دا خاتىرىلەنگەن بىرقىسىم يەر ناملىرى». «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1997 ـ يىلى 1 ـ سان، 80 ـ بەت.

تورىخ ، تورغات — قەشقەردىكى بىر يايلاقنىڭ نامى . ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا تورغات داۋىنىدىن چۈشىدىغان تورغات دەرياسىنىڭ بويى بولسا كېرەك . ھازىر بۇ يەردە تورغات مەھەللىسى بار[1] .

«ئارۇق ، ئارۇق تورۇق . قەشقەر بىلەن فەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى قىيىن ئۆتكەل ، داۋان» («دىۋان» 1 - توم 492 - بەت) . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا داۋان «ئارت» دېيىلەتتى . «تورۇق» سۆزى ھەر نەرسىنىڭ ئورۇقىغا قارىتىلاتتى . قارىغاندا ، يۇقىرىقى داۋان ئۆتكىلىنىڭ قىيىنلىقى ۋە بەلنىڭ تولىمۇ تارلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك .

«تورغارت تەز» - تورغات . قەشقەردە بىر يايلاقنىڭ نامى . («دىۋان» 1 - توم 484 - بەت) .

ئارتۇچ

«دىۋان» 1 - توم 128 - بېتىدە ئارتۇچ ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلەرنى ئۇچرىتىمىز : «ئارتۇچ . ئارتۇش دەرىخى ، قەشقەردە ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرت بار» . بۇ يەردىكى «ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرت» ئېھتىمال ئاستىن ئاتۇش بىلەن ئۈستۈن ئاتۇشنى كۆرسەتسە كېرەك . ئۇنىڭدىن باشقا ، ھازىرقى ئاتۇش دىيارىنىڭ نامى ئەسلىدە «ئارتۇچ» سۆزىدىن كەلگەن دەپ جەزملەشتۈرۈش مۇمكىن .

مەھمۇد قەشقەرى ئاتۇش ھەققىدە يەنە : «قانداق ئېغىز ئېيتىپ ، قانداق قۇلاق ئىشىتىشتىكى ، ئاينىڭ ئورنى ئارتۇچ دەرىخىنىڭ پۇتىقىنىڭ ئۈستىدە» دەپ خاتىرىلىگەن . قارىغاندا ، قەدىمكى ئاتۇشتا ئارتۇچ دەرىخى شۇ يۇرتنىڭ ئالاھىدە ئەتىۋارلىق دەرىخى بولسا كېرەك . ھازىرقى ئاتۇش «ئۈستۈن ئاتۇش» ۋە «ئاستىن ئاتۇش» دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ[2] .

---

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئىزاھاتى .
② يارمۇھەممەت تاھىر : «"تۈركىي تىللار دىۋانى"دا خاتىرىلەنگەن قىسمەن يەر - جاي ۋە قەبىلە ناملىرى» ، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ، 1995 - يىللىق 1 - سان ، 51 - بەت .

شىمالىغا قاراپ ئېقىپ بەزى تەبىئىي كۆللەرگە ياكى قۇملۇقلارغا سىڭىپ كېتىدۇ①.

«تارىم. ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى 'كۇچا' دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بۇ يەر 'ئۇسمى تارىم' مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ يەردىن ئاقىدىغان بىر دەريامۇ 'تارىم' دېيىلىدۇ («دىۋان» 1 ـ توم 514 ـ بەت).

تارىم سۆزىنىڭ يەنە بىر خىل قوللىنىلىشى بولۇپ، «تېكىنلەرگە (شاھزادىلەرگە)، ئافراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ـ ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سۆز. خان ئوغۇللىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا 'ئالتۇن تارىم' دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ» («دىۋان» 1 ـ توم 514 ـ بەت).

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىم دەرياسىنى بۈيۈك، ئۇلۇغ ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، خان ئەۋلادلىرىنى ۋەتەننىڭ، سەلتەنەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە «تارىم» دەرياسىنى خان ئەۋلادلىرىغا كۆچۈرۈپ قوللانغان②.

تورغات

«دىۋان» نىڭ 1 ـ توم 484 ـ بېتىدە: «تورغات. قەشقەردە بىر يايلاقنىڭ نامى» دېيىلگەن. تورغات — ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تورغات داۋىنىدىن چۈشىدىغان تورغات دەرياسىنىڭ بويى. ھازىر بۇ يەردە تورغات مەھەللىسى بولۇپ، ئۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىداش. «تورغات» سۆزى «تورۇق ئات» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، تورغات ئىلگىرى يايلاق بولغان.

---

① شىرىپجان قاسىم: «'تۈركىي تىللار دىۋانى' دىكى بەزى يەر ناملىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1992 ـ يىلى 2 ـ سان، 81 — 82 ـ بەتلەر.

② يار مۇھەممەت تاھىر: 'تۈركىي تىللار دىۋانى' دا خاتىرىلەنگەن قىسمەن يەر ـ جاي ۋە قەبىلە ناملىرى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1995 ـ يىلى 1 ـ سان، 53 ـ بەت.

دېگەن يەر نامىنىڭ ئېينى دەۋردىكى سەيياھلار تەرىپىدىن ھەرخىل خەنزۇچە خەتلەر بىلەن يېزىلغان ئاھاڭ تەرجىمىلىرىدىن ئىبارەت. شۇ دەۋردە ھىندىستانغا ساياھەتكە بارغان خۇي چاۋ ئۆز ساياھەتنامىسىدە «سۇلېگە يېتىپ كەلدىم، چەت ئەللىكلەر (يەرلىك خەلقنى دېمەكچى) بۇ شەھەرنى ‹伽师祇离国› (‹جياشىدىلى مەملىكىتى› دەيدۇ)» دەپ يازىدۇ.

بۇ ئاھاڭ تەرجىمىلىرى ئىچىدە جياشىدىلى (伽师祇离) ياكى «جياشىجىلى» (伽师吉黎) دېگەنلەر «كاشغەر» دېگەن ئىسىمنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردىكى ئەڭ كونا ئاھاڭ تەرجىمىسى. دېمەك، خەنزۇچە مەنبەلەردە ئۇزاق مۇددەت «سۇلې» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بۇ يەر نامى شۇ دەۋردىلا يەرلىك خەلق تەرىپىدىن «كاشغەر» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

قەشقەرنىڭ قەدىمكى نامى «سۇلې» ھەققىدە ئوخشىمىغان كۆزقاراشلار بار. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ نامنى «سوغدى - سوغلاق» ياكى «سوغداق» دېگەن مىللەت ئىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ (سوغدى تىلىدا «ل» تاۋۇشى بىلەن «د» تاۋۇشىنىڭ ئالمىشىش ھادىسىسى بار. سوغدى تىلىنىڭ بىر شېۋىسىدە بۇ مىللەت نامى سوغداق دېيىلسە، قەشقەر ئەتراپىدا ياشايدىغان سوغدىلار شېۋىسىدە سوغلاق دېيىلىدۇ)①. خېرمان تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ پىكىرگە فرانسىيە ئالىمى پېللىئوت رەسمىي ھۆججەت ئاساسى يوق، دەپ قوشۇلمايدۇ②. «سوغداق» دېگەن ئىسىم تۈركىي خەلقلەرنىڭ «سوغدى» لارنى ئاتىشى. قەشقەردىن باشقا لوپنۇر ۋە دۇنخۇاڭ ئەتراپىدىكى دەريالارنىڭمۇ «سۇلې» دەپ ئاتىلىشى بۇ يەرلەردىمۇ قەدىمكى دەۋرلەردە سوغدى سودا مەركەزلىرى بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېگۈچىلەرمۇ بار③. بىراق، ياپونىيە ئالىمى بەينياۋ كۇجى «بۇگۇنكى قەشقەر خەن دەۋرىدە ‹سۇلې›، دەپ ئاتىلاتتى. تۈركىي تىلىدا ‹水›، سۇ، ‹水有›، سۇلۇق

① ئىبراھىم مۇتئى: «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1996 - يىل 1 - سان، 102 - 103 - بەتلەر.
② سېۋېن ھېدىن: «جەنۇبىي تىبەت»، 8 - توم، 448 - بەت؛ پېللىئوت: «قەشقەر ھەققىدە تەتقىقات»، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە)، 1986 - يىل 1 -، 2 - سان.
③ ئىبراھىم مۇتئى: «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1996 - يىل 1 - سان، 103 - بەت.

ئوردۇ

«دىۋان»نىڭ 1 ـ توم 168 ـ بېتىدە : «ئوردۇ . بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر . بالاساغۇن شەھىرىمۇ ‹قۇز ئوردۇ› دېيىلىدۇ» . «ئوردا، خان شەھىرى . بۇنىڭدىن ئېلىنىپ، خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى ‹ئوردۇكەنت› دېيىلىدۇ» دەپ يېزىلغان . ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە خان ـ خاقانلار تۇرىدىغان جاي ئوردا دەپ ئاتىلىدۇ . قەدىمدە قەشقەر شەھىرى، بالاساغۇن شەھىرى قاراخانىيلار خانلىرى تۇرىدىغان جاي بولغىنى ئۈچۈن، قەشقەر «ئوردۇ كەنت» ، بالاساغۇن «قۇز ئوردۇ» دەپ ئاتالغان .

قاش

«دىۋان» نىڭ 3 ـ توم 208 ـ بېتىدە : «قاشتاش . بۇ بىر خىل سۈزۈك تاش بولۇپ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە ئۇچرىلىدۇ . بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرمامىدىن، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۈزۈككە كۆز قىلىدۇ» دەپ يېزىلغان .

مەھمۇد قەشقەرى قاشتاشنىڭ رەڭگى، ئەمەلىي تۇرمۇشتىكى خاسىيىتىنى چۈشەندۈرىدۇ . ھاز بىر بىرى قىسىم كىشىلەر قاشتاشتىن بىلەزۈك ياساپ قوللىرىغا سېلىپ «ھەيزنى ئالدىن بىلىش» ، «ھال چۈشۈشتىن ساقلىنىش» ، «تەپتىن ساقلىنىش» قاتارلىقلارغا ئىشلىتىدۇ .

«قاش» ئاتالمىسى «قەشقەر» نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىرقىسىم تەتقىقاتچىلار بۇ ھەقتە خېلى چوڭقۇر ئىزدەنگەنىدى .

«شۈەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخا V باب، 78 ـ ۋاراق، 9 ـ قۇر) دا «قەشقەر» ، «كەش بالىق» دېيىلگەن، قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «بالىق» شەھەر دېگەن بولىدۇ . خەنزۇچە مەنبەلەردە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە قەشقەر سۇلېگو (疏勒国) چۈشياگو (去沙国) « 竭石 » (جىيې-

ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ سودىگەر ۋە دىن تارقاتقۇچى ، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى ئاساسلىق مەدەنىيەت تارقاتقۇچىلار »دۇر① .

«كاشغەر » دېگەن نامغا كەلسەك ، بۇ نام «كاش » (خەنزۇچە جياشى 伽师) بىلەن «غار » (ساك تىلىدا «غاررى » دېگەن سۆز ، «رايون ، مەملىكەت » ياكى «شەھەر » دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ) دىن تۈزۈلگەن② . «شۈەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى » نى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان سىنقۇسېلى تۇتۇڭ «غار » نى «بالىق » دەپ تەرجىمە قىلىپ ، كاشغەرنى «كەش بالىق » دەپ ئىپادىلىگەن .

بۇ نام تەركىبىدىكى بىرىنچى سۆز «كەش » ياكى «كاش » قا كەلسەك ، بەزى ئالىملار بۇ سۆز قەدىمكى ھىندى مەنبەلىرىدە ئۇچرايدىغان ھىمالايا تاغلىرىدا ياشايدىغان كاشال دېگەن قەبىلە ئىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك ، دەيدۇ . خوتەن ساك تىلىدىكى «تاڭغوت يولىغا ساياھەت خاتىرىسى » ③ دېگەن ھۆججەتتە قەشقەر «گاسجاڭ » دېيىلگەن . بۇ ھۆججەتتىن مەلۇم بولۇشىچە ، «خوتەن ھۆكۈمدارى ۋىساراسياخا قەشقەر ھۆكۈمدارىنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن ، قەشقەردە گاسونا («قەشقەرلىق ») دېگەن نامدا بىر بۇددا ئىبادەتخانىسى سالدۇرغان . خوتەن ساك تىلىدا بوغۇم بېشىدا كەلگەن «گ » تاۋۇشى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە ئومۇمەن «ق » ياكى «خ » بىلەن ئىپادىلىنىدۇ . خوتەن ساك تىلىدا «گا » سۆزى قاشتېشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . يۇقىرىقى ھۆججەتتە «يۇمېن » شەھىرى گاكامانا دېيىلگەن . بىزگە مەلۇم ، خەنزۇچە 玉 (يۈ) قاشتېشى دېگەنلىك بولىدۇ . بۇ پاكىتلاردىن قارىغاندا كاشغەردىكى «كاش » سۆزى قاشتېشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ چىقىدۇ .

① گاباتىن : «قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى » ، تۇرپان شەھەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسى نەشر قىلدۇرغان ، 1989 - يىل 3 - ئاي ، خەنزۇچە نەشرى ، 11 - بەت .

② پېلىئوت : « «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى » گە شەرھى » نىڭ «قەشقەر » دېگەن ماددىسى ۋە شۇ كىتابنىڭ 1 - توم ، 420 - بېتىگە قاراڭ («شىنجاڭ تەزكىرىسى » ئۇيغۇرچە ، 1996 - يىلى 1 - سان ، 102 - بەتتىكى نەقىل) .

③ بۇ ئەسەرنى ستېن كونوۋ 1947 - يىلى تەرجىمە قىلىپ شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلىنىڭ 20 - توم ، 2 - ساندا ئېلان قىلغان . «شىنجاڭ تەزكىرىسى » ئۇيغۇرچە ، 1996 - يىلى 1 - سان ، 1 - بەتتىكى نەقىل .

دېيىلىدۇ. قەشقەر رايونىنىڭ سۈيى ۋە ئوت - چۆپى مول بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان» دەيدۇ①. مېنىڭچە، «سۇلىپ» نامىنىڭ «سۇلۇق» مەنىسىنى بېرىشى بۇ رايوننىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ۋە يەر - جاي نامىنىڭ قويۇلۇش ئالاھىدىلىكىنى ھېسابقا ئالغاندا ئىنتايىن مۇۋاپىق كېلىدۇ②. ئەمەلىيەتتە بۇنداق «سۇلىپ» نامىدىن ئېلىمىزدە ئۈچى بار. بىرى، قەشقەرنىڭ قەدىمكى نامى «سۇلىپ»، ئىككىنچى بىرى، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى جىمسار ئەتراپىدىكى سۇلىپ، ئۈچىنچىسى، گەنسۇ - خېشى كارىدورىنىڭ غەربىدىكى سۇلىپ دەرياسىدىن ئىبارەت. بۇ ئۈچ «سۇلىپ» ئوخشاشلا، قەدىمكى تۈركىي تىلىدا «سۇلۇق» مەنىسىنى بېرىدۇ③. ھازىر قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىدە «سۇللۇغ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يۇرت بار.

«سۇلىپ» بولسا قەدىمكى بىر بەگلىكنىڭ نامى. ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى چوقۇم شۇ بەگلىكنى قۇرغان خەلققە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. قەدىمكى چاغدىكى «سۇلىقلار» دەپ ئاتالغان خەلق سوغدىلار بولۇشى ناتايىن. چۈنكى، «سوغدىلار تارىم ۋادىسىدا بەگلىك قۇرمىغان»④. ئەگەر قەشقەردە سوغدىلار ياشىغان، شۇڭا ئۇنىڭ نامى «سۇلىپ» دەپ ئاتالغان دېيىلگەندە، بۇ يەكۈن كىشىنى تولۇق قايىل قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر قىسىم نوپۇزلۇق ماتېرىياللاردا سوغدىلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىن چوڭ رول ئوينىماي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىن چوڭ رول ئوينىغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ⑤. بۇ ھالدا سىياسىي ئۇقۇم بولغان دۆلەت نامى — «سۇلىپ» قانداقمۇ سوغدىلارغا مۇناسىۋەتلىك بولسۇن؟ بىزگە مەلۇم بولغىنى سوغدىلار «سوغدىيانا بىلەن جۇڭگو

---

① ۋاڭ شياڭ: «قەشقەرنىڭ نامى ھەققىدە»، «يىپەك يولى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1987 - يىل 4 - سان، 58 - بەت.

② ئادىل مۇھەممەت تۇران: «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى» (1)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2001 - يىل 12 - ئاي نەشرى، 72 - بەت.

③ مۇ بىيخەي: «سۇلىپ نامى ھەققىدە تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە)، 1984 - يىل 3 - سان، 62 - بەت.

④ گاباتىن: «قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى»، تۇرپان شەھەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسى نەشر قىلدۇرغان، 1989 - يىل 3 - ئاي، خەنزۇچە نەشرى، 11 - بەت.

⑤ «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل 10 - ئاي، ئۇيغۇرچە نەشرى، 235 - بەت.

خىسى (V باب ، 16 - ۋاراق ، 19 - قۇر) دا بۇ «چەكۇك بالىق» دەپ يېزىلغان . «چەكۇك» دېگەن بۇ نام سانسكرىتچە يادنامىلاردا چاكۇكا ياكى چاكۇكالا شەكىللىرىدە يېزىلغان . بۇددا دىنىغا ئائىت باشقا خەنزۇچە يادنامىلاردا بۇ يەر ئىسمى « 周吉河 » (جۇجىخې) ، « 遮拘迦 » (جې جۇجيا) ، « 遮启迦 » (جېچىجيا) دېگەن شەكىللەردىمۇ ئۇچرايدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئىسىمنىڭ سانسكرىتچە شەكلى چاكۇكانىڭ ھەرخىل ئاھاڭ تەرجىمىلىرى ، سىنقۇ سېلى تۇتۇڭ بۇ نامنى تەرجىمە قىلغاندا ئۇنىڭ سانسكرىتچە شەكلىنى ئاساس قىلىپ ئالماي ، يەرلىك خەلق تىلىدىكى جانلىق ئاتىلىشنى ئاساس قىلىپ ئالغان . دېمەك ، قاغىلىق شەھىرى VII ئەسىرلەردە «چەكۇك بالىق» دەپ ئاتالغان[①] .

ئۇسار بالىق

«شۈەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى V باب ، 59 - ۋاراق ، 24 - قۇردا «ئۇسار بالىق» دېگەن شەھەر ئىسمى ئۇچرايدۇ (خەنزۇچىدا بۇ شەھەر — 乌刹国 ئۇسار مەملىكىتى دېيىلگەن) ، بۇ شەھەرنى تۇگۇشېۋا «يېڭىسار» دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ[②] . يېڭىسار كونا ئۇسار بالىق ئورنىدا مەيدانغا كەلگەن بولغاچقا ، بۇ شەھەر يېڭى ئۇسار — يېڭىسار بولغان بولۇشى مۇمكىن .

ستەيىن ئۇسار بالىقنى يەكەن بىلەن يېڭىسار ئارىلىقىدا بولغان بىر شەھەر ، دەيدۇ . فرانسىيە ئالىمى پېللىئوتمۇ ستەيىننىڭ پىكرىگە قوشۇلىدۇ . ئەمما ، ياپون ئالىمى بەينياۋ كۇجى ئۇسار بالىق يەكەندۇر ، دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ . بەزىلەر ئۇساربالىق تاشقورغاننىڭ شەرقىي - شىمالىدىكى چېھىل گۇمبەز ياكى يېڭىسارنىڭ جەنۇبىدىكى ئېگىز ياردا بولسا كېرەك دەيدۇ .

---

① ئىبراھىم مۇتىئى : «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر» ، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ، 1996 - يىلى 1 - سان ، 104 - بەت .

② ل . يۇ . تۇگۇشېۋا : «شۈەن زاڭ تەرجىمىھالىنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى» 379 - بەت ، 1991 - يىلى موسكۋا «پەن» نەشرىياتى («شىنجاڭ تەزكىرىسى» ، ئۇيغۇرچە 1996 - يىلى 1 - سانى ، 103 - بەتتىكى نەقىل) .

دېمەك «كاشغەر» دېگەن ئىسىم «كاش» + «غار» دېگەن ئىككى سۆزدىن قۇرۇلغان بولۇپ، بىرىنچى سۆز قاشتېشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئىككىنچى سۆز «شەھەر» دېگەن بولىدۇ[1].

بالىق

«بالىق» ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا شەھەر، قەلئە. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى «بەشبالىق» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ «بەش شەھەر» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر شەھىرى «يېڭىبالىق» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ «يېڭىشەھەر دېگەن بولىدۇ» دەپ يېزىلغان («دىۋان» 1 ـ توم 491 ـ بەت). «دىۋان»دا يەنە ئۇيغۇرلار بىنا قىلغان بەش شەھەر ھەققىدىكى خاتىرىلەرنىمۇ ئۇچرىتىمىز: «... بۇ شەھەرلەر: سۇلمى (بۇنى زۇلقەرنەين سالدۇرغان)، قوچو، جانبالىق، بەشبالىق، يېڭىبالىق» («دىۋان» 1 ـ توم 153 ـ بەت).

«بالىق» ئاتالمىسى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۈرك، ئۇيغۇر تىللىرىدىكى «شەھەر» مەنىسىدىكى ئاتالغۇ بولۇش سۈپىتىدە قەدىمكى قەشقەر، قەدىمكى يەكەن، قەدىمكى قاغىلىقنىڭ ئېلىمىز تارىخى مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان ناملىرى بولغان «كەش بالىق»، «ئۇسار بالىق»، «چەكۈك بالىق» دېگەن ناملار بىلەن مۇناسىۋەتلىك («كەش بالىق» ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئالدىنقى قىسىم «قاش» ئاتالمىسىغا قارالسۇن).

چەكۈك بالىق

«شۈەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدا بۇ شەھەر «斫句迦» (جېجۈجيا) دەپ يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسـ

---

① ئىبراھىم مۇتىئى: «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1996 ـ يىلى 1 ـ سان، 103 ـ بەت.

تۈمەن

تۈمەن — قەشقەر شەھىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قەدىمكى دەريانىڭ نامى . «دىۋان» نىڭ 1 - توم 522 - بېتىدە بۇ ھەقتە مۇنداق دېيىلىدۇ : «تۈمەن قەشقەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريانىڭ نامى» . تۈمەن دەرياسى ھازىرمۇ قەشقەرنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ . مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا «تۈمەن» سۆزىنىڭ مەنىسىنى «كۆپ ، نۇرغۇن» دەپ ئىزاھلايدۇ . شۇنىڭغا قارىغاندا بۇ دەريانىڭ نامى ئېھتىمال دەريا ئېقىنىنىڭ كۆپلۈكىگە قاراپ شۇنداق ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن① .

قىپچاق

«دىۋان»نىڭ 1 - توم 620 - بېتىدە : «قىپچاق . قەشقەرگە يېقىن بىر جاينىڭ نامى» ، «قىپچاق تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى» دەپ تىلغا ئېلىنغان . قىپچاق Ⅷ — Ⅺ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان كۆچمەن تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئېيتىلىدۇ . ھازىر ئاتۇش شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مەيدان دەرياسى بىلەن ئورتۇسۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى يېزىنىڭ نامىمۇ شۇ نام بىلەن ئېيتىلىدۇ . بۇ يەردىكى «قىفچاق» سۆزى تۈرك قەبىلىلىرىدىن بولغان قىپچاقلارنىڭ نامىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن② .

ئازىغ

«ئازىغ بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» («دىۋان» 1 - توم 86 - بەت) . ھازىر بۇ سۆز «ئازاق» بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەن . قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئاتۇش شەھىرىنىڭ غەربىدىكى يېزىنىڭ نامى «ئازاق» ، «ئازىغ» ئاخىر «ئازاق» بولۇپ ساقلىنىپ قالغان . «ئازىغ»

① شېرىپجان قاسىم : «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بەزى يەر ناملىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1992 - يىلى 2 - سان .
② شېرىپجان قاسىم : «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بەزى يەر ناملىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1992 - يىلى 2 - سان .

«غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دىكى بۇ شەھەر پامىردىن شەرققە قاراپ 800 يول يىراقلىقتا، جەنۇبتا سىت ئۆگۈز (يەكەن دەرياسى) گە تۇتىشىدۇ، دېگەن سۆزلەردىن ۋە شۇەن زاڭنىڭ بۇ مەملىكەت ھەققىدىكى بايانلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ يەردە سۆزلىنىۋاتقان ئۇسار ناھايىتى چوڭ بىر بوستانلىق بولۇپ، بۇ ئەتراپتا پەقەت يەكەنلا ئەنە شۇنداق زور كۆلەمدىكى بوستانلىق ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، «ئۇسار بالىق» يېگىسار ئەمەس، بەلكى يەكەن بولۇشى كېرەك، دېگەن كۆزقاراش بىرقەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق.

تارىختىن بىزگە مەلۇم، مىلادىيەنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ خەنزۇچە يىلنامىلاردا يەكەن «莎车» (ساچې) دەپ خاتىرىلىنىپ كەلمەكتە. خەنزۇ ئالىملىرىنىڭ پىكرىچە بۇ ئىككى خەتنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى Sake ياكى Saka بولۇپ، بۇ ئىسىم شۇ دەۋردە بۇ يەردە ھۆكۈمران بولغا ساك دېگەن قەبىلە ئىسمىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. سىنقۇ سېلى تۇتۇڭدىن بىر ئەسىر كېيىن ئۆتكەن مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ شەھەرنى «ياركەنت» دەپ يازىدۇ. بۇ ئىسىم ئېگىز يار دېگەن مەنىدىكى يار بىلەن شەھەر دېگەن مەنىدىكى پارسچە «كەنت» دېگەن سۆزلەردىن قۇرۇلغان[①].

تازغۇن

«دىۋان»دا تازغۇن ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ: «تازغۇن فىرات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر دەريا ۋادىسى (ئېقىنى). بۇ سۆز ‹دەريا›، دېگەن مەنىدىكى ‹ئۆگۈز›، سۆزىنىڭ ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ» («دىۋان» 1 ـ توم 570 ـ بەت). بۇ چۈشەندۈرۈشتىن قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى «تازغۇن» دېگەن يەر نامىنىڭ مەنىسىنى بىلىشكە بولىدۇ.

① ئىبراھىم مۇتىئى: «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە، 1996 ـ يىلى 1 ـ سان، 103 ـ بەتتىكى نەقىل.

دەرياسىدۇر . ئۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلىدىن مىلادىيە 220 - يىلىغىچە) پامىر (كۆكئارت) نىڭ شىمالىي دەرياسى ، يەنى «شىمالىي پامىر (كۆكئارت) دەرياسى» دەپ ئاتالغان . بۇ ، «جۇڭگونىڭ قەدىمكى ، هازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» دىكى مەلۇماتلار بىلەن ماس كېلىدۇ . ئۇنىڭدا : « ‹غەربىي يۇرتنىڭ سۇ يوللىرى تەزكىرىسى › دە قەشقەر دەرياسى شىمالىي پامىر (كۆكئارت) دەرياسى دەپ خاتىرىلەنگەن ، ‹دەريالار تەپسىراتى ئىزاهلىرى › دا دەريا پامىر (كۆكئارت) نىڭ شىمالىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ ، شۇڭا ‹شىمالىي دەريا › ، دەپ ئاتالغان ، دەپ خاتىرىلەنگەن» دېيىلگەن① . «جۇڭگونىڭ تارىخىي خەرىتىلەر توپلىمى» دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا ، قىزىل دەرياسى سۈي خانلىقى دەۋرىدە (مىلادىيە 581 — 618 - يىللار) ئوخشاشلا «شىمالىي دەريا» دەپ ئاتالغان② . ئۇلۇغ ئالىم ، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «قىزىل» دېگەن سۆزلەمگە «قەشقەرنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر دەريانىڭ نامى» دەپ ئېنىقلىما بەرگەن③ .

دېمەك ، يۇقىرىقىلارغا ئاساسلانغاندا ، قىزىل دەرياسى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا شىمالىي دەريا ، يەنى شىمالىي پامىر (كۆكئارت) دەرياسى ، قىزىل دەرياسى ، قەشقەر دەرياسى دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن . ئەمدى ئۇنىڭ «قىزىل دەرياسى» دېگەن نامىنىڭ قانداق بارلىققا كەلگەنلىكىگە كەلسەك ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئاۋۋال «قىزىل» دېگەن نام (سۈپەت) ھەققىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

قىزىل دەرياسى 4 - دەۋرنىڭ دەريا ئېقىنلىرىغا كىرىدۇ ، سۈيىنىڭ كېلىش مەنبەسى قار ، مۇز سۈيى ، بۇلاق سۇلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ ، قىزىل دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى پامىر (كۆكئارت) تاغ رايونىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان بولغاچقا ، پامىر تاغلىرىدىكى قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان

① «جۇڭگونىڭ قەدىمكى ، هازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» ، 1931 - يىلى ، خەنزۇچە ، 1058 - بەت .
② جۇڭگونىڭ تارىخىي خەرىتىلەر توپلىمى» ، 1982 - يىلى ، خەنزۇچە 5 - توم ، 30 — 31 - بەتلەر .
③ مەھمۇد قەشقەرى : «تۈركىي تىللار دىۋانى» ، 1980 - يىلى ، I توم 512 - بەت .

سۆزىنىڭ مەنىسى «هوشيار» ، «چېچەن» دېگەندىن ئىبارەت .

قىزىل

«دىۋان»نىڭ 1 ـ توم 512 ـ بېتىدە مۇنداق كۆرسىتىلىدۇ : «قىزىل قەشقەرنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر دەريانىڭ نامى» . بۇ دەريا هازىرمۇ قىزىل دەپ ئاتىلىدۇ . دەريا سۇلىرى تاغ ـ ئېدىرلاردىكى لاتقا — سېغىز لاينى ئېقىتىپ كەلگەنلىكى ۋە سۇنىڭ رەڭگى قىزغۇچ بولغانلىقى ئۈچۈن «قىزىل دەريا» دەپ ئاتالغان .

قىزىل دەرياسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 6048 مېتىر ئېگىز بولغان تېلاپۇچىيا (لېنىن) چوققىسىدىن باشلىنىپ ، شەرققە ئېقىپ ، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئۇلۇغچات ناهىيىسى ، قەشقەر كونىشەھەر ، قەشقەر شەھىرى ، قەشقەر يېڭىشەھەر ، پەيزاۋات قاتارلىق جايلارنى كېسىپ ئۆتۈپ ، ئاخىرى مارالبېشى ناهىيىسىنىڭ ئاناركۆل سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلىدۇ . ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 778 كىلومېتىر بولۇپ ، ئېلىمىز چېگرىسى ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى 600 كىلومېتىردىن ئارتۇق كېلىدۇ ، ئۇ قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئىككىنچى چوڭ دەريا بولۇپ هېسابلىنىدۇ .

قىزىل دەرياسىنىڭ نامى ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى يازما ماتېرىياللىرىدا تىلغا ئېلىنغان «خەننامە . قوشۇمچە ئىزاھلىرى» دا : «پامىر (كۆكئارت) دەرياسى جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى دەرياغا بۆلۈنگەن بولۇپ ، جەنۇبىي دەريا يەكەن دەرياسى ، شىمالىي دەريا قەشقەر دەرياسىدۇر» دېيىلگەن[1] . قىزىل دەرياسى باشلىنىش نۇقتىسىدىن قەشقەر شەھىرىگىچە «قىزىل دەرياسى» ، قەشقەر شەھىرىدىن مارالبېشىغىچە «قەشقەر دەرياسى» دەپ ئاتىلىدۇ[2] . دېمەك ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەشقەر دەرياسى باشقا بىر دەريا بولماستىن ، دەل هازىرقى قىزىل

---

[1] «خەننامە . قوشۇمچە ئىزاھلىرى» 8 ـ توم 3534 ـ بەت .
[2] «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر ـ جاي ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ، 1987 ـ يىلى ، خەنزۇچە ، 419 ـ بەت .

ئۇپالدا «ھەززىرىتى موللام» مازىرى بولۇپ ، بۈيۈك ئالىم مەھمۇد قەش-قەرىنىڭ جەسىتى دەپنە قىلىنغان ، مازىر بۇ مازار قايتىدىن ياسىلىپ مۇھىم تاۋاپگاھقا ئايلانماقتا . «ئۇپال» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەق-قىدە ھازىرچە تازا قايىل قىلارلىق چۈشەنچىلەر يوق .

كۆرۈڭ كۆل

«دىۋان» نىڭ 3 - توم 505 - بېتىدە «كۆرۈڭ كۆل» ھەققىدە مۇنداق ئىزاھ بېرىلگەن : «كۆرۈڭ كۆل . قەشقەرگە يېقىن بىر كۆلنىڭ نامى» تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا ، ئۇ ئاقتۇ ناھىيىسىدىكى سېرىققول يايلىقىدىكى كۆلنى كۆرسەتسە كېرەك .

بارخان

«بارخان تۈۋەنكى چىنىنىڭ نامى . قەشقەرگە يېقىن بىر تاغنىڭ ئۈستىدىكى قورغان . بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان بار» («دىۋان» 1 - توم 567 - بەت) . بارخان (بارا قاغان) شۇ خانلىققا تەۋە قورغان-نىڭ نامى . «بارخان» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئېگىز» ، «بىر - بىرىگە تۇتاش» دېگەنلىكتۇر . بەزىلەر قاراخانىيلار قاغانى دېيىشىدۇ ، يەنە بىرقىسىم كىشىلەر تاشقورغاندىكى تاشقورغان بارخان بولۇشى مۇم-كىن دەيدۇ . بۇ سۆزلەرنىڭ ئاساسى قانچىلىك ، ھازىرچە بىرنېمە دېيىش قىيىن . ئەمما ، تاشقورغاندىكى قەلئە بىلەن بارخان تېغىدىكى قورغان بىر جاي بولماسلىقى مۇمكىن① .

ياباقۇ

ياباقۇ ھەققىدە «دىۋان» نىڭ 3 - توم 47 - بېتىدە ئىككى جايدا قىسقىچە ئىزاھ بېرىلگەن : «ياباقۇ . تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلە-سى» ، «ياباقۇ سۇيى قەشقەر تاغلىرىدىن باشلىنىپ پەرغانە ۋە ئۆزكەنتكە ئاقىدىغان سۇ» . ياباقۇ تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى ، ياباقۇ

① شىرىپجان قاسىم : «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بەزى يەرناملىرى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1992 - يىلى 2 - سان ، 89 — 90 - بەتلەر .

مۇزلۇق چوققىلار ، قارلار ئاساسلىق سۇ تولۇقلىغۇچى مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . قىزىل دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى قىزىل تاغ جىنسلىق تۇپراقلارنى بېسىپ ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن ، سۇيىنىڭ رەڭگى كۆپ ھالدا قىزىل بولىدۇ① . كىشىلەر دەريا سۇيىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ، بۇ دەريانى «قىزىل دەرياسى» دەپ ئاتاشقان② .

كەنت

«دىۋان»نىڭ 1 ـ توم 447 ـ بېتىدە : «كەنت» سۆزى ھەققىدە مۇنداق ئىزاھلارنى ئۇچرىتىمىز : «كەنت ، شەھەر ، شۇنىڭدىن ئېلىنىپ قەشقەر ئوردۇ كەنت دېيىلىدۇ . بۇ ‹خان تۇرىدىغان شەھەر ، مەركەز › دېگەن بولىدۇ . چۈنكى ، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن ، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان . بۇ يەر تۈۋەن چىندۇر» .

«كەند» — ئوغۇز ۋە ئۇلارغا يېقىن يەردىكى خەلقلەر تىلىدا «يېزا ـ كەنت» دېگەن بولىدۇ ، زور كۆپچىلىك تۈرك خەلقلىرى تىلىدا «شەھەر» دېگەن بولىدۇ . شۇنىڭدىن ئېلىنىپ پەرغانە شەھىرىدىكە «ئۆزكەند» نامى بېرىلگەن ، بۇ «ئۆز شەھىرىمىز» دېگەن بولىدۇ . يەنە شۇنىڭدەك «سەمىزكەند» مۇ چوڭ شەھەر بولغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان . بۇنى پارسلار «سەمەرقەند» دەيدۇ («دىۋان» 1 ـ توم 448 ـ ، 449 ـ بەتلەر) .

ئوپال

«دىۋان»نىڭ 1 ـ توم 99 ـ بېتىدە ئوپال ھەققىدە مۇنداق دېيىلگەن : «ئوپال بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» . ئوپال ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى توققۇزاق ناھىيىسىگە قاراشلىق جاينىڭ نامى ، قەشقەردىن 36 كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ ، ھازىرغىچە «ئوپال» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە .

---

① «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، ئۇيغۇرچە ، 1982 ـ يىلى 4 ـ سان ، 55 — 57 ـ بەتلەر .

② ئادىل مۇھەممەت تۇران : «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى» (1) ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى ، 2001 ـ يىل 12 ـ ئاي نەشرى ، 100 — 101 ـ بەتلەر .

خەلقلىرى ۋە تاغلۇتلارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق . بۇلار تۈركلەر ئېلىگە كېيىنرەك كەلگەن . بۇلارنىڭ تىللىرىنى ئۆز ئورنىدا ئايرىم يازىمەن . جابىر قالار (ياپونىيىلىكلەر) يىراقتا جايلاشقانلىقى ، ماچىن بىلەن ئۇلارنى چوڭ دېڭىزلار ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ تىللىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس » («دىۋان» 1 - توم 39 - بەت) .

يۇقىرىدىكى مەلۇماتتا ئاپتور ياپونىيىلىكلەرنىڭ تىلىنىمۇ تۈركىي تىللار قاتارىدا تەسەۋۋۇر قىلىدۇ . ياپونىيىلىكلەر دېڭىز ئارقىلىق ماچىن بىلەن چېگرىلىنىدىكەن . بۇ يەردىكى «ماچىن» ھەرگىز خوتەننى كۆرسەتمىگەن . بۇ ھال خەرىتىدىمۇ ناھايىتى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن .

ئۇنىڭدىن باشقا ، ئاپتور «تاۋغاچ» ئاتالغۇسىنىڭ كۆپ خىل مەنىسىنى مۇنداق چۈشەندۇرىدۇ .

1 . «تاۋغاچ ‹ماچىن › ئېلىنىڭ نامى . بۇ مەملىكەت چىندىن تۆت ئايلىق يول يىراقلىقتا . چىن ئەسلىدە ئۈچكە بۆلۈنىدۇ : بىرىنچى ، يۇقىرى چىن ، بۇ يەر شەرقتە بولۇپ ، بۇ تاۋغاچ دەپ ئاتىلىدۇ . ئىككىنچى ، ئوتتۇرا چىن بولۇپ ، خىتاي دەپ ئاتىلىدۇ . ئۈچىنچى ، تۆۋەن چىن بولۇپ ، ‹بارخان › دەپ ئاتىلىدۇ ، بۇ قەشقەردە . لېكىن ، ھازىر تاۋغاچ ‹ماچىن › دەپ ، خىتاي ‹چىن › دەپ تونۇلۇۋاتىدۇ» («دىۋان» 1 - توم 592 - بەت) .

2 . «تاۋغاچ تۈركلەرنىڭ بىر بۆلىكى . ئۇلار تاۋغاچ يۇرتىدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن ، شۇ سۆزدىن ئېلىنىپ ‹تات تاۋغاچ › دەپ ئاتىلىدۇ . ‹تات › ئۇيغۇر دېمەكتۇر . ‹تاۋغاچ › چىنلىق دېمەكتۇر» («دىۋان» 1 - توم 592 - بەت) .

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يەنە بىر ئىزاھاتىدا «تات» كاپىر دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلانغان ، بۇنىڭدىن قارىغاندا ، «چىندىكى كاپىر ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدە قوللانغان بولسا كېرەك .

3 . «تات تاۋغاچ ، بۇ جۈپ سۆز ، بۇ ئورۇندا ‹تات › سۆزى ‹پارس › دېگەن مەنىدە ، ‹تاۋغاچ › سۆزى ‹تۈرك › دېگەن مەنىدە كەلگەن» («دىۋان» 1 - توم 593 - بەت) .

ئاپتور «تاۋغاچ» سۆزىنىڭ ئىستېمال مەنىسى ۋە لۇغەت مەنىسى

سۈيى — تۈركلەر نامىغا ئاتالغان دەريانىڭ نامى . بەزى يولداشلار قەشقەر ۋىلايىتى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ نامى «ياباقۇ» سۆزىدىن ئۆزگەرگەن ، ياباقۇلارنىڭ بىر قىسمى ھازىرقى يوپۇرغا ناھىيىسىگە ئورۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن ناھىيىنىڭ ئىسمى شۇنداق ئاتالغان دەيدۇ . بۇنىڭ ئىلمىي ئاسا- سى قانچىلىك ، تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ[①] .

تاۋغاچ

«تاۋغاچ» ئۇزاقتىن بۇيان تالاش - تارتىش قىلىنىۋاتقان بىر تارى- خىي مەسىلە . بۇ توغرىدا چىن ، ماچىن ، تاۋغاچ دېگەن ئۈچ ئاتالغۇ بار ، بۇ ئۈچ ئاتالغۇنىڭ قايسىسى قايسى ئەللەرنى كۆرسەتكەنلىكى توغرىسىدا ھەرخىل قاراشلار مەۋجۇت .

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، X — XI ئەسىرلەردە چىن ، ماچىن ، تاۋغاچ ئاتالغۇلىرى ئارىلاشتۇرۇلۇپ قالايمى- قان قوللىنىلغان . مەھمۇد قەشقەرى بۇنىڭغا تۈزىتىش بەرگەن ۋە بۇ ھەقتە خېلى كۆپ توختالغان .

مەھمۇد قەشقەرى ئالدى بىلەن رۇم ئۆلكىسىگە ئەڭ يېقىن جايلاش- قان پەچەنەك قەبىلىسىدىن باشلاپ شەرققە قاراپ چىگىل ، توخسى ، ياغما ، ئوغراق ، چارۇق ، چۇمۇل ، ئۇيغۇر ، تاڭغۇت ، خىتايدىن ئىبارەت توققۇز قەبىلىنى بىر - بىرلەپ ساناپ چىقىپ ، «خىتاي —، چىن دېمەكتۇر ، تاۋغاچ ماچىن دېمەكتۇر ، بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ» («دىۋان» 1 - توم 38 - بەت) دەيدۇ .

مەھمۇد قەشقەرى تىللار توغرىسىدىكى پەرقنى كۆرسىتىش زۆرۈر- يىتىدىن بۇ جايلارنىڭ پەرقىنى مۇنداق كۆرسىتىدۇ : «ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار . سوغداق ، كەنچەك ، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ . چەت ئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىدىغان خوتەن ، تۈبۆت

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1992 - يىلى 2 - سان ، 104 - بەت .

باغرام قۇم

«باغرام قۇم» — چوڭ قۇملۇق، قۇم دالىسى. قەشقەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىدىكى قۇملۇقمۇ «باغرام قۇمى» دېيىلىدۇ («دىۋان» 1 - توم 631 - بەت). قەشقەرنىڭ يېڭىسار، يېڭىشەھەر ناھىيىلىرى بىلەن يەكەن ئارىلىقىدا ھازىر «بۇغرا قۇم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇملۇق بار.

مانكەند

«مانكەند» — قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى. كېيىن خاراب بولغان («دىۋان» 3 - توم 215 - بەت).

نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئىزاھاتى: بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرغىچە «مەنگەن، مەنكەنت»، «مانكەنت» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. شۇ شەھەر يېنىدىكى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئىچى مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار «مانكەند» نامىنى «مەكىت» نامى بىلەن باغلايدۇ. بىراق، «مەنكەنت» (مانكەنت) قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەر بولۇش بىلەن بىز تىلغا ئېلىۋاتقان «مەكىت» بىلەن ئارىلىقى نۇقتىسىدىن پەرقلىنىدۇ. يەنى ھازىرقى مەكىت بىلەن قەشقەر شەھىرىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 400 چاقىرىم ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئەگەر ئات - ئۇلاغ بىلەن ئۇدۇل ماڭسا، قەشقەر بىلەن مەكىتنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن بەش كۈنلۈك يول بولۇپ، بۇ ئانچە يېقىن مۇساپە ھېسابلانمايدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، مەھمۇد قەشقەرى تىلغا ئالغان «مەنكەنت» مەكىت بولغان بولسا، ھەرگىز ئۇنى «قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەر» دېمىگەن بولاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە مەنكەنت ئۈچۈن بېرىلگەن ئىزاھاتمۇ يېتەرلىك تولۇقلىما بولۇپ تۇرۇپتۇ.

«مەنكەنت» نىڭ «مەكىت» كە ئۆزگىرىش جەريانى ئۈچۈن، تۈركچە شەھەر مەنىسىدىكى «كند — كەنت» سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغانلىقىنى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا يەنە قەشقەر شەھىرىنىڭ

توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ : «تاۋغاچ . ھەربىر بۈيۈك ۋە قەدىر-قىممەتلىك نەرسە «تاۋغاچ ئەزە» ، دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ ئەرەبچىدىكى ئاد قەبىلىسىنىڭ نەرسىسى ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ . بۇ سۆز خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدۇ» («دىۋان» 1 - توم 592 - بەت).

ئاپتور چىن ، ماچىن خەلقلىرىنىڭ تىلى توغرىسىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ : «چىن ۋە ماچىن خەلقلىرىنىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ ، شەھەرلىكلىرى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ . بىزگە يازغان خەتلىرىنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازىدۇ ، شۇنىڭدەك ئارىدا چوڭ سىپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ - دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن ، يەجۇج ۋە مەجۇجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس . تۈبۈتلەرنىڭ ئايرىم تىلى بار ، شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم تىلى ۋە ئايرىم يېزىقى بار . بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركىي تىلدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ» (1 - توم 39 - ، 40 - بەتلەر)①.

سۇللاغ

«سۇللاغ» — بىر يەرنىڭ نامى («دىۋان» 1 - توم 606 - بەت).

نەشرگە تەييارلىغۇچىلارنىڭ ئىزاھاتى : قەشقەر كونىشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدا ھازىرمۇ «سۇللاغ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بار .

بارچۇق

«بارچۇق» — ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر («دىۋان» 1 - توم 608 - بەت).

بۇ شەھەر ھازىرقى مارالبېشىدا بولۇپ ، قەدىمكى دەۋرلەردە ناھايىتى ئاۋات چوڭ شەھەر قاتارىدا سانىلاتتى . بۇ ئىزاھاتتا تىلغا ئېلىنغان بەتزەن ئافراسىياپنىڭ قىزى بىلەن يوشۇرۇن مۇناسىۋەت باغلاپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن شۇ يەرگە قامالغان .

---

① يارمۇھەممەت تاھىر : «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن قىسمەن يەر - جاي ۋە قەبىلە نامىلىرى» ، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ، 1995 - يىلى 1 - سان ، 50 - 51 - بەتلەر .

ئاتىلىدۇ . يەنە بىر يايلاقمۇ «تەزەك تېز» دەپ ئاتىلىدۇ[1] .

«ئالۇش» قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى («دىۋان» 1 - توم 84 - بەت) .

«ئارۇت تۇرۇت» قەشقەر بىلەن پەرغانە ئارىسىدىكى بىر داۋاننىڭ نامى («دىۋان» 1 - توم 89 - بەت) .

«ئالقۇق» قەشقەردىكى بىر يېزىنىڭ نامى («دىۋان» 1 - توم 136 - بەت) .

«قاۋات ئارت» ئۆزكەنت بىلەن قەشقەر ئارىسىدا ئۆتۈش قىيىن بولغان بىر داۋان («دىۋان» 1 - توم 497 - بەت) .

«دىۋان» دا كۆرسىتىلگەن يەر ناملىرى بىلەن هازىرقى جايلارنىڭ ناملىرىنى سېلىشتۇرغاندا ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تېزلىشىشى ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە قارشى كۈرىشى ، ئېكولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر ۋە باشقا سەۋەبلەر بىلەن بەزى يەر ناملىرى ئۆزگىرىپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى نام قېلىپلاشقان ئەھۋاللار ۋە باشقا ئەھۋاللار مەلۇم بولدى ، بولۇپ-مۇ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى يەر ناملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئىسلامىيەتتىن كېيىن مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگەرگەن هالدا ساقلىنىپ قالغان . بۇنى «دىۋان» نى ئۆگىنىش ۋە تارىخىي سېلىشتۇرما ، توپونو-مىيە تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن بىلىۋېلىشقا بولىدۇ .

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن قەشقەر يەر - جاي ناملىرى تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتتە تارىخىي قىممەتكە ئىگە .

بىرىنچى ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن يەر - جاي نامىلىرى ئۆزىنىڭ ناھايىتى قەدىمىيلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . بىز ئۇنىڭدىن ھېلىھەم شۇ نام بىلەن ئاتىلىۋاتقان قەشقەر ، ياركەند

---

[1] «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، 1997 - يىل 1 - سان ، 80 — 83 - بەتلەر .

«ئوردۇكەنت» ، يەكەننىڭ «ياركەنت» دەپ خاتىرىلەنگەنلىكىنى مىسال ئېلىشقا بولىسىمۇ ، «مەن (مان)» سۆزىنىڭ ۋە ياكى «مەنكەنت» (مانكەنت) نامىنىڭ «مەكىت» نامىغا ئۆزگىرىشىنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ . مۇھىمى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى يەر - جاي ناملىرىنىڭ سېلىشتۇرۇلمىسىدىن مەلۇمكى ، مەيلى خاراب بولغان شەھەرنى كۆرسىتىدىغان مانكەنت بولسۇن ، مەيلى كونىشەھەر ناھىيىسى توققۇزاق بازىرى ئىچىدىكى مەھەللىنى كۆرسىتىدىغان مەنكەنت بولسۇن ، ھەر ئىككىسى توققۇزاق تەۋەسىدە بولۇپ ، ھازىرقى مەكىتتىن كۆپ يىراق .

چارۇق

«چارۇق . تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى . ئۇلار بارچۇق شەھىرىنىڭ يېنىدا ياشايدۇ . بارچۇق ئافراسىياپ شەھەرلىرىدىن بىرى . ئۇ يەردە بۇختەنەسسەرنىڭ ئوغلى بەتزەن قامالغان» («دىۋان» 1 - توم 494 - بەت) .

چىگىل

«چىگىل ئۈچ تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى . بىرىنچىسى ، بارسخاننىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى «قۇياس» شەھەرچىسىدە ياشايدىغان كۆچمەنلەر . ئىككىنچىسى ، تالاس شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر شەھەرچىدە ياشايدىغانلارمۇ «چىگىل» دەپ ئاتىلىدۇ . . . ئۈچىنچىسى ، قەشقەردىكى بىرمۇنچە يېزا - قىشلاقلاردا ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرىمۇ «چىگىل» دەپ ئاتىلىدۇ» («دىۋان» 1 - توم 511 - ، 512 - بەتلەر) .

تەف

«تەف» — تېيىز يەر ، ئېگىزلىك . پارسلارنىڭ ئۆز قورغانلىرىنى «دىز» دەپ ئاتىشى مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان . قەشقەرگە يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئىسمىمۇ ئېگىزلىككە قارىتىپ «تورغات ئېگىزلىكى» دەپ

ئوزغا مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن : «بۇ يېزا قىزىلسۇ ئوبلاستى ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ ، ھازىر ‹قىزىل ئوي › دەپ ئاتىلىدۇ» («دىۋان» 1 ـ توم 110 ـ بەت) ؛ سۇللاغ دېگەن يەر نامىغا مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن : «قەشقەر كونىشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدا ھازىرمۇ ‹سۇللاغ › دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بار» («دىۋان» 1 ـ توم 606 ـ بەت) ؛ «ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر» دېيىلگەن بارچۇقتا مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن : «بارچۇق — ھازىرقى مارالبېشىنىڭ ئەسلىي نامى («دىۋان» 1 ـ توم 608 ـ بەت) ؛ قەشقەرگە يېقىن بىر جاينىڭ نامى دېيىلگەن قىپچاققا مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن : «ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا مەيدان دەرياسى بىلەن ئورتۇسۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى يېزا» («دىۋان» 1 ـ توم 620 ـ بەت) ؛ «چوڭ قۇملۇق ، قۇم دالىسى» دېيىلگەن باغىراقۇمغا مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن : «قەشقەر يېڭىسار بىلەن يەكەن ئارىلىقىدا ھازىر ‹بۇغراقۇم › دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇملۇق بار» («دىۋان» 1 ـ توم 631 ـ بەت) ؛ مانكەندكە مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن : «بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرغىچە Mankənt ، Məngən نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە ، شۇ شەھەر يېنىدىكى قەشقەر كونىشەھەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئىچى مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ» («دىۋان» 3 ـ توم 215 ـ بەت) ؛ «قەشقەرگە يېقىن بىر كۆلنىڭ نامى» دېيىلگەن كۆرۈڭ كۆلگە مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن : «بۇ كۆل ئاقتۇ ناھىيىسىدىكى سېرىقچول يايلىقىدا» («دىۋان» 3 ـ توم 505 ـ بەت) .

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن يەر ـ جاي نامىلىرى ھەققىدىكى بايانلارغا ئاساسەن بۇ يەر ـ جاي نامىلىرىنىڭ ھازىرقى ئورنىنى تېپىشتىكى بىر چوڭ نەتىجە مەھمۇد قەشقەرى مازىرىنىڭ تېپىلغانلىقى بولدى . 1983 ـ يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى تىل ، تارىخ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بېرىلگەن «بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دېگەن بېشارەت ۋە قەشقەردىن تېپىلغان يازما ئاساسلارغا ئاساسەن ، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى ھەزرىتى موللام مازىرىنىڭ ئۇلۇغ ئالىم ، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقە-

(يەكەن) ، ئارتۇچ (ئاتۇش) ، ئازىغ (ئازاق) ، سۇللاغ ، مانكەند (مەڭ-گەن) قاتارلىق شەھەر ، يېزا - قىشلاقلارنى ؛ تورغات قاتارلىق تاغ - يايلاقلارنى ؛ تارىم (ئۆسمى تارىم) ، قىزىل ، تۈمەن ، قاتارلىق دەريالارنى ، كۆرۈڭ كۆل قاتارلىق كۆللەرنى ؛ هازىر مەۋجۇت بولۇشتىن قالغان بارچۇق ، بارخان ، قاتارلىق شەھەرلەرنى تاپالايمىز . «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ يېزىلغىنىغا 1000 يىل بولدى ، يۇقىرىقى يەر - جاي ناملىرىنىڭ تارىخىنى كەم دېگەندە 1000 يىل ھېسابلاشقا بولىدۇ ، بەزىلىرىنىڭ تارىخىنى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق ھېسابلاشقا بولىدۇ . مەسىلەن ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئافراسىياپ قۇرغان شەھەر» دېيىلگەن بارچۇق ، «ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان» دېيىلگەن قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ تارىخىنى بۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق ھېسابلاشقا بولىدۇ . چۈنكى ، تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا نامى مەشھۇر بولغان رىۋايەتتىكى شەخس ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) نىڭ خاقان نامى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى ، يەھۇدىي ۋە ئىران رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا ، مىلادىيە-دىن ئىلگىرىكى VII ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ .

ئىككىنچى ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن يەر - جاي ناملىرى ۋە «دائىرە» دەپ ئاتالغان دۈگىلەك خەرىتە بۇ يەر - جاي ناملىرىنىڭ هازىرقى ئورنىنى تېپىشتا ئىشەنچلىك يازما ئاساس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئۇيغۇرچە نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى بۇ كىتابتا بىرمۇنچە يەر - جاي ناملىرىنىڭ هازىرقى ئورنى ھەققىدە ئىزاھات بەرگەن . مەسىلەن ، مەھمۇد قەشقەرى «بىزنىڭ يۇرت-نىڭ نامى» دەپ تىلغا ئالغان ئازىغقا مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن : «ھا-زىرقى ئاتۇش ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە ‹ئازاق› دەپ ئاتىلىدىغان يېزا بار» («دىۋان» 1 - توم 86 - بەت) ؛ مەھمۇد قەشقەرى «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دېگەن ئوپالغا مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن : «مەھمۇد قەشقەرى ‹بىزنىڭ يۇرت› دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەن بۇ چوڭ يېزا قەشقەردىن 36 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇب تەرەپتە بولۇپ ، تا هازىرغىچە ‹Opal› دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە» («دىۋان» 1 - توم 99 - بەت) ؛ «قەشقەر تاغلىرىدىكى بىر قىشلاق» دېيىلگەن قىزىل

قوشۇمچە 2 :

«قەشقەر» ھەققىدە تەتقىقات

پائول پېللىئوت (فرانسىيە)

ماركوپولونىڭ كىتابىدىكى «كاسكار» (cascar) نامى كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولغان قەشقەرنىڭ ئۆزى ئىدى. مېنىڭ بىلىشىمچە، قەشقەرنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى نامىنى تۇنجى بولۇپ تىلغا ئالغان غەرب يادىكارلىقلىرى 1221 - يىلى دېمىتتا (damietta) نىڭ ئەرەب تىلىدىن لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىغان ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ موڭغۇللارنىڭ مۇسۇلمانلارغا قارىتا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى توغرۇلۇق يېزىلغان ئەسەر بولۇپ، قەشقەر «chasser» ، «casahar» ، «chasahar» قاتارلىق ناملار بىلەن يېزىلغان. يەنە 1248 - يىلى 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كونستابلې سامبات (constable sembat) نىڭ يازغان خېتىدىمۇ «caschat» («قەشقەر» دەپ ئوقۇلىدۇ) تىلغا ئېلىنغان. ف .مائورو (mauro) نىڭ «chaschar» دېگىنىمۇ «ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» دىن ئېلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا رىسى (Rici) رەتلىگەن گوئېس (Goes) نىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدىمۇ ماركوپولونىڭ ئەسىرىگە ئوخشاش بولغان يېزىش ئۇسۇلى «cascar» بايقالدى.

قەشقەر توغرىسىدا چاۋاننېس (chavannes) «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ، ھېنرى يولې (H • Yule) نىڭ «ماركوپولونىڭ كىتابى» ، ئاۋرېل ستەيىن (A • Stein) نىڭ «قەدىمكى خوتەن» ، ۋ . بارتولد (V • Barthold) نىڭ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» گە يازغان «قەشقەر» ماددىسى، بىرېتسچنىدېر (Bretschneider) نىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى تارىخى» ، مىنورسكى (minorsky) نىڭ «ھۇدۇدۇل

رىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكى توغرىسىدا يازغان دوكلاتىغا ئاساسەن، بۇ
مازار ئالاقىدار ئورۇنلار تەرىپىدىن «مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مازىرى» دەپ
بېكىتىلدى ۋە مەملىكەتنىڭ ئىچى - سىرتىدىن كەلگەن زىيارەتچىلەرنىڭ
زىيارەتگاھى بولۇپ قالدى.

ئۈچىنچى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن يەر - جاي
نامىلىرى ھەققىدىكى بايانلار ئەينى ۋاقىتتا بۇ جايلاردا ياشىغان ئەجدادلى-
رىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى بۇ چوڭ
ئىلمىي ئەسىرىنى يېزىشتىن بۇرۇن ئىلى ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى ئامۇ
دەريا، سىر دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلاردىكى قەبىلىلەرنىڭ
ئەھۋالى ۋە تىلى پەرقلىرى ئۈستىدە جاپالىق ئىلمىي تەكشۈرۈش
ئېلىپ بارغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرى-
لەنگەن بەزى يەر - جاي نامىلىرىنىڭ قويۇلۇشىنى بايان قىلغان چاغدا،
بۇ جايلاردا ئۇيغۇرلار ياشايدىغانلىقى، شۇڭا بۇ يەر - جاي نامىلىرىغا
ئۇيغۇرچە ئات قويۇلغانلىقىنى يېنىش - يېنىشلاپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ
«ئوردا» ۋە «كەنت» نامى قويۇلغان شەھەرلەر ئۈستىدە توختى-
لىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئوردا. خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئې-
لىنىپ، خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى ‹ئوردۇ كەند›، دېيى-
لىدۇ» («دىۋان» 1 - توم 168 - بەت). «كەند. شەھەر. شۇنىڭدىن
ئېلىنىپ قەشقەر ‹ئوردۇ كەند›، دېيىلىدۇ. بۇ ‹خان تۇرىدىغان شەھەر،
مەركەز›، دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغاچ-
لىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان» («دىۋان 1 - توم 447 -
بەت). «بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىسمى تۈركچە ‹شەھەر› مەنى-
سىدىكى ‹كەند›، سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغان. تۈركلەر بۇ شەھەرلەرنى
بىنا قىلىپ ئۆزلىرى ئىسىم قويغان. بۇ ئىسىملار ھازىرغىچە قوللىنى-
لىۋاتىدۇ» («دىۋان» 3 - توم 205 -، 206 - بەتلەر)[①].

① غوجا ئەخمەت يۇنۇس: «‹تۈركىي تىللار دىۋانى› دا خاتىرىلەنگەن يەر - جاي نامىلىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1996 - يىلى 3 - سان، 54 — 57 - بەتلەر.

يەنە بىرخىل چۈشەندۈرۈش VIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا
شىئەندە ياشاپ ئۆتكەن راھىب كالان خۈيىيۈەن (慧苑) تەرىپىدىن
ئوتتۇرىغا قويۇلغان . بۇ خىل چۈشەندۈرۈش ئۇنىڭ «ئاۋاتامساكا-
نىڭ يېڭى تەرجىمىھالى» (AVatamsaka . لوجېنيۇ ئۆزىنىڭ
«بىلىك يەنگاۋ» دېگەن ئەسىرىدە خاتا ھالدا ئۇنى تۇمۇ ‹Tu—mu›
يادىكارلىقلىرىدا تىلغا ئېلىنغان دۇنخۇاڭلىق خۇەيىيۈەن دەپ قارايدۇ .
ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككىسى ۋاقىت ۋە ئورۇن جەھەتتىن قىلچىمۇ ماس
كەلمەيدۇ) دېگەن ئەسىرىدە ساقلانغان . 695 — 699 - يىللىرىدىكى
يېڭىدىن تەرجىمە قىلىنغان «ئاۋاتامساكا» دېگەن ئەسەردە قەشقەر
توغرۇلۇق خۈيىيۈەن ئىزاھلاپ : توغرا ئاتىلىشى « 佉路数恒勒 »
بولۇپ ، قەدىمدىن تارتىپ قىسقارتىلىپ « 疏勒 » دەپ ئاتىلىپ
كېلىنىۋاتىدۇ . يەنە « 数 » خاتا ھالدا « 疏 » دەپ تەلەپپۇز قىلىنىۋا-
تىدۇ . بۇ مۇشۇ دۆلەتتىكى بىر تاغنىڭ نامى بولۇپ شۇنداق ئاتىلىپ
قالغان ، «ۋەھشىي ئەل» دېگەن مەنىدە ، بۇنداق ئاتاش مۇشۇ دۆلەت-
تىكى خەلقلەر خۇي - پەيلىنىڭ ياۋۇزلۇقىدىن كەلگەن دەيدۇ . بۇ
بىر بۆلەك سۆز كېيىنكى نەشر قىلىنغان نۇسخىلىرىدىمۇ قىلچە ئۆزگەر-
تىلمىگەن .

لېۋى 1902 - يىلى يۇقىرىقى جۈملىنى بايقاپ ، ئۇنىڭ خۇلاسە
قىسمىنى ئىشلەتكەن . بىراق ، ئۇ فرانك بىلەن پىسچېل
(pischel)نىڭ ئۆتكۈر رەددىيىسىگە ئۇچرىدى . بۇ ئوخشاش بول-
مىغان ماھىيەتتىكى ئىككى خىل مەسىلىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى ،
يەنى ئۇ خۈيىيۈەن ئوتتۇرىغا قويغان «توغرا» نامنى قانداق ئەسلىگە
كەلتۈرۈش ھەم ئەسلىدىكى سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشىدىن ئىبارەت ئىدى .
لېۋى « 佉路数恒勒 »نى « kharostra» دەپ ئەسلىگە كەلتۈر-
گەن بولسىمۇ ، فرانك بىلەن پىسچېل ئوتتۇرىغا قويغان
«kalusantara» نى « kalusadhara» بىلەن «kalusottara » دەپ ئاتاش
تامامەن مۇمكىن بولمايدىغان شەكىللەردۇر . ستەيىن ئۆزىنىڭ «قە-
دىمكى خوتەن» دېگەن ئەسىرىدە مەيلى كۆپ ياكى ئاز بولسۇن مۇشۇ
شەكىللەرنى قوبۇل قىلماسلىقى كېرەك ئىدى . « 恒 »نى ئادەتتە

ئالەم»گە يازغان ئىزاھاتلىرى قاتارلىق ئەسەرلەر بار .

قەشقەر ھەم ئۇنىڭ قەدىمكى ناملىرى توغرىسىدا نۇرغۇن تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ ، تۆۋەندە يەنە مەلۇم نۇقتىلارغا قارىتا تېخىمۇ ئىنچىكە بايانلار ئېلىپ بارماقچىمەن .

خەنزۇچە مەنبەلەردە تۇنجى بولۇپ قەشقەر نامى «سۇ. لى» (shu—lo) دېگەن نام بىلەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ ، بۇ نامنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 130 — 125 ـ يىللارغا سۈرۈشكە بولىدۇ ھەم XI ئەسىردىن ئىلگىرىكى كۆپلىگەن جۇڭگو مەنبەلىرىدە بىردەك شۇ نام ئىشلىتىلگەن . بىراق ، مىلادىيە V ئەسىردىن VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى. غىچە بىرقىسىم راھىبلار بۇنىڭدىن باشقا « 沙勒 » (sha—lo) دېگەن يېزىش ئۇسلۇبىنى قوللانغان .

جۇڭگو ۋە ياۋروپادا نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بۇ نامنى يېشىشكە ئۇ. رۇنغان . ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ دەسلەپكىسى شۈەنزاڭ بولۇپ ھېساب. لىنىدۇ . 646 ـ يىلى شۈەنزاڭ يازغان «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»دىكى ئىزاھاتتا «قەدىمدە سۇلې دېگىنى شەھەرنىڭ نامى بولۇپ ، ئەسلىي تەلەپپۇزى جىلىچىسۇرودى دېيىلىدۇ ، سۇلې مۇشۇنىڭ. دىن كەلگەن» دەيدۇ . جولېن (Julien) بۇ نامنى šrikrtatĭ دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن . مۇبادا بىز شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمە پرىنسىپىغا ئاساسلانساق Srikrtatĭ دېسە توغرا بولغان بولاتتى . شۈەنزاڭ «سۇلې» دېگەن نامنىڭ ئاساسىنى بايان قىلماقچى بولغاندا چوڭ خاتالىق ئۆتكۈزگەن . كېيىنكى نامنى شۈەنزاڭ خەتكە ئاساسەن ھۆكۈم قىلغان . بۇ بەلكىم شەھەرنىڭ سانسكرىتچىلاشقان نامى بولۇشى مۇمكىن . بۇ s'ri (مەنىسى : بەخت ، تەلەي)دىن باشلانغان ياسالما سۆزدۇر . بىراق ، ئۇنىڭ كېيىنكى قىسى. مىنى يېشىشكە ئامال بولمىدى . فرانك (Franke) ئوتتۇرىغا قوي. غان «s'ri — kirītadhi» بىلەن لېۋى (Le'vi) ئوتتۇرىغا قويغان باشقا ھەر خىل شەكىللەرنى ماركۇئارت (Markuart) تەتقىق قىلغان . بى. راق ، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئېتىراپ قىلىنمىدى . ئىككىنچى 利 بولسا بىرىنچى خاتالىقنىڭ تەكرارلىنىشى ، 乾 بولسا 讫 نىڭ خاتا تەكرارلىنى. شى ئىدى .

قوم «khasa» بولۇشى كېرەك . پەقەت 696 — 699 - يىلى تەرجىمە قىلغۇچى ئۇنى «سۇلې» دەپ تەرجىمە قىلغان . دەل مۇشۇ تەرجىمە نۇسخا بولغاچقا ، خۇيىيۇەن Kharostra نى «سۇلې» دېگەن سۆزنىڭ سۆز تومۇرى دەپ قارىغان . مەسىلە خۇيىيۇەننىڭ بۇ خاتا سۆز تومۇرىنى تارقاتقۇچىمۇ ياكى ئەمەسمۇ دېگەندە ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ بۇنى يەر نامى قىلىپ قويغانلىقى ھەم لېۋىدىكى «Kharostra» ياكى «Kharostrag» دېگەنلىكىگە كۆڭۈل بۆلۈشتە ئىدى . مەن خۇيىيۇەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەن ، ئۇ سانسكرىتچە نۇسخىدىكى «Khasa» نى بىلىدۇ ھەم 696 — 699 - يىللىرى تەرجىمە قىلىنغان «سۇلى» دېگەننى چۈشىنىدۇ ، دېگەندىن گۇمان قىلىمەن . شۇڭا ، مەن ئۇ كۆرسەتكەن «تاغ نامى» ئەمەلىيەتتە «khsa»نى كۆرسىتىدۇ ، دەپ قارايمەن . ئۇ مەلۇم تاغلىق رايون ، شۇنداقلا قەشقەرنىڭ نامى سۈپىتىدە ماقالىنىڭ ئۈچىنچى قىسىملىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ . ئەمما ، بەزى كىشىلەر ئۇلار يۇقىرىقىلار Khasa بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ ، «يامان نىيەتلەر دۆلىتى» نى پەقەت «Kharaostrag» ياكى Kharostra قاتارلىق شەكىلگە ماس كېلىدۇ ، دەپ ئىزاھلايدۇ .

قارۇشتى يېزىقى توغرىسىدىكى تالاش - تارتىش ئاساسلىقى بۇنىڭ ردۇايەتلەردىكى YsiKharostha بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى تۈپەيلىدىن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ . بىر مەزگىل شىمالىي ھىندىستان ۋە جۇڭگونىڭ غەربىدىكى تۇركلەر رايونىغا تارقالغان Kharosthi ياكى Kharostيازما شەكلى ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان . Kharostha خەنزۇ تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ ، مەنىسى «ئېشەك كالپۇكى» دېگەنلىك بولاتتى . بەراق ، ھىندىستان يازما يادىكارلىقلىرى قارۇشتى يېزىقىنى تىلغا ئالغاندا Kharostri ، Kharostī ، Kharostī قاتارلىق شەكىللەر خاتىرىلەنگەن . ئاز كۆرۈلىدىغان قوشما سۆز Kharosta بىلەن ھىندىستان يازما يادىكار-

t دېمەي ، ṭ ، « 勒 » نى ئەڭ بولمىغاندا «ra» دەپ تەرجىمە قىلغاندا ،
لېۋى ئوتتۇرىغا قويغان kharostra دېگەن شەكىل خەنزۇچە مەنە تەرجى-
مىسىگە ماس كېلەتتى . بىراق ، ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى « 勒 » نى سانسك-
رىت تىلىدىن كەلگەن ، قارۇشتى يېزىقىدىكى ئورۇن - تەرەپ سۆزى
دەپ ئېيتىشنىڭ قىلچە ئاساسى يوق . بىراق ، مېنىڭ قارىشىمچە ، بۇ
ئىرانلاشقان سۆز بولۇپ ، خۇددى Khaṛostrag دېگەن سۆزگە ئوخشايد-
تى . 35 يىل بۇرۇنقىغا قارىغاندا ھازىر تېخىمۇ ئېنىق ھالدا شۇنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى : بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشىدا ئىران-
لىقلار مۇھىم رول ئوينىغان ، «بۇدداۋاتامساكا ماھاۋايپۇليا سۇترا»
نىڭ مەزمۇنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەسىرىگە ئۇچراپلا قالماستىن ،
يەنە ئۇنى ئىزاھلىغان خۇيىيۇەنىنىڭ ئىلگىرى ئىرانلىق راھىبلار بىلەن
ئۇچرىشىش ئېھتىماللىقىنى يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ . «ماھامايۇ-
رى» (佛说孔雀五咒经) (Mahămāyūrīsŭtra) دېگەن بۇددا نومىدا
تىلغا ئېلىنغان « 夜叉 » (yaḳsa) جىن - شاياتۇنلار ئارىسىدىد-
كى «kharaposta» دەپ ئاتىلىدىغان بىرى بولۇپ ، خەنزۇچىغا «ئېشەك
كالپۇكى» دەپ تەرجىمە قىلىنغان . بۇ ساپ ئىران تىلى بولۇپ ،
«justi» كىتابىدىكى «Xarpāst» قا باراۋەر كېلىدۇ .

لېۋى (S. Levi) دەسلەپ «kharost̤ra» نى قەشقەرنىڭ ھەقىقىي
نامى دەپ قارىغان ، بىراق تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات
جەريانىدا ، ئۇ بۇ نامنىڭ ناھايىتى كەڭ مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ، يەنى
ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمى ، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى بارلىق
بۇددىزم ئەللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى ئىكەن-
لىكىنى ھېس قىلغان . شۇنداق دېيىش زۆرۈركى ، مەن پۈتۈن مەسىلىگە
قارىتا ئىنچىكە تەتقىقات ئېلىپ بارمىغان بولسامۇ ، بىراق ، مەن لېۋى-
نىڭ ئەكسىچە ، سانسكرىت تىلىدىكى «ئاۋاتامساكا سۇترا»دا
«Kharostra» دېگەن سۆز يوق دەپ قارايمەن . ئۈچ پارچە خەنزۇچە ،
تىبەتچە تەرجىمىدە ئەسلىي تېكىستتە بىلدۈرىدىغىنى چو-

سۆزلىگەن بىر نۇقتى ساقلىنىپ قالغان. خېلى يىللار بۇرۇن ئەرمەن تىلىدىكى بىر پارچە يازما يادىكارلىق ۋاسلېۋ (Vasilev) نىڭ دىققىتىنى تارتقان. Airivang نىڭ Mekhiter يازما يادىكارلىقىدا Kharustr نى Chaldea ئاسترونومىيىچىلىكىگە ئاساس سالغان كىشى دەپ تەرىپلىگەن. ۋاسلېۋ مۇشۇنىڭغا ئاساسلىنىپ Kharustr بىلەن Zoroaster مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلايدۇ. ۋېبېر (Weber) ئاچارۋارىستا (Atharvaparista) دېگەن ئەسەردە كۆرۈلگەن قىرئەچى (占星术士) سۆپىتىدە تىلغا ئالغان Kraustuki بىلەن kharust ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بار، دەپ قارايدۇ. بىراق، مەن ئەرمەنىيە ماتېرىياللىرىدىكى ئاسترونوم «kharuster» ۋە ئاسترونوم «kharostha» نى ئىران تىلىدىكى «kharostrag» بىلەن ئايرىشقا ئامالىمىز يوق، دەپ قارايمەن. بۇ مەلۇم دۆلەتنىڭ ئاتىلىشى بولماستىن، رىۋايەتلەردىكى شىمالىي ھىندىستاننىڭ ھەرقايسى قوشنىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق دەپ ئاتاش ئىراندا پەيدا بولغاندەكمۇ قىلىدۇ. بىراق، ئۇ ھەرگىزمۇ قەشقەر ئەمەس. مۇشۇنداق بولۇشقا قارىماي، بىز يەنىلا خوييوەننىڭ مەنبەلىرىگە رەھمەت ئېيتىمىز.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تىبەتچە يادىكارلىقتا كاسياپا (Kasyapa) بۇددا نوم نوملىغاندىن كېيىن، ساكيامونى ھىندىستاندا تۇغۇلۇشتىن بۇرۇن پەيلاسوپ kha—ra—s'va بىلەن kha—re'u—sten خوتەن دۆلىتىدىكى تاغ ئۈستىدە تۇراتتى. kha—reu—sten ئېنىقكى خوييەن ئوتتۇرىغا قويغان ئاتالمىش قەشقەرنىڭ ھەقىقىي نامى «kharostrag» غا ئوخشاش، kha—ra—s'va (توغرا ئاتىلىشى kharasha) «迦逻沙摩» مۇ «سۇرياگاربھا سۇترا (sūrya garbha)»، دا كاسياپا (KasyaPa) دەۋرىدىكى خوتەننى كۆرسىتىدۇ. بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئەڭ ئاخىرىدا بۇ نام بىلەن مۇناسىۋەتلىك يېڭى ماتېرىيال ئۇچراپ قالدى. لېۋى قوللانغان بىر كۆچۈرمە نۇسخىسىدا «سانسكرىت تىلى تەرجىمىسى» (翻梵语) دېگەن ئەسەر تەمىنلىگەن فامىڭ (法明) نىڭ يوقالغان ئەسىرى «چەت ئەللەر

لىقلىرىدا دائىم كۆرۈلىدىغان Kharoṣṭra دېگەن سۆزلەر توغرىسىدا لېۋى بىلەن پېسچىل قاتارلىقلار تەپسىلىي توختالغان بولغاچقا، بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرۈپ يۈرمەيمەن. بىراق، چوقۇم مۇنداق بىر ئىشنى ئەستە ساقلىشىمىز كېرەككى، بىرقىسىم ھىندىستان شېۋىلىرىدە uṣṭra بىلەن oṣṭha ئوخشاش شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ (پالى تىلىدىكى ŏttha غا ئوخشاش). يەنە شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، قارۇشتى يېزىقى ئىراننىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان دۆلەتلەردە بارلىققا كەلگەن. سانسكرىت تىلىدىكى oṣṭha غا قەدىمكى ئىران تىلىدىكى aoṣṭra غا ماس كېلىدۇ. بۇ سانسكرىت تىلىدىكى Kharoṣṭha غا ماس كەلگەن ھەم مەلۇم تۈردە ئىرانلاشقان سۆز شەكلىدىنىڭ دەل Kharoṣṭrag ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىر پارچە خوتەن تارىخىغا ئائىت تىبەتچە يادىكارلىقتىمۇ بۇ نام ئۇچرايدۇ. بىراق، ئۇنىڭ يېزىلىشىنى مۇقىملاشتۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ، توماس (Thomas) ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بۇنى Khare'ustra ۋە Khare'usten (چۈنكى تىبەت يېزىقىدا ھەمىشە قالايمىقانچىلىق مەۋجۇت. sten يەنە «sten» مۇ دېيىلەتتى) دەپ ترانسكرىپسىيە قىلغان. بۇنىڭغا قارىغاندا تىبەتچە ۋەسىقىلەردىكى شەكلىنىڭ ئاساسى چوقۇم Kharostra بولۇشى كېرەك.

1902 — 1905 - يىللىرىدىكى مۇنازىرىدە بىر خىل نام ئوتتۇرىغا قويۇلغان، بۇ ئارقىلىق يۇقىرىقى باياناتلارنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. بىراق، ئويلىمىغان يەردىن كىشىلەر ئۇنىڭغا قىلچە دىققەت قىلمىدى. «ṛsi Kharoṣṭtha» قارۇشتى يازما شەكلىنىڭ نام بەرگۈچىسى بولۇپلا قالماي، ئاسترونوم ئىدى. لېۋى بۇ نۇقتىنى ئىلگىرىلا ئوتتۇرىغا قويۇپ بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا، نۇرغۇنلىغان خەنزۇچە يازما يادىكارلىقلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ تۇرماقتا. «ṛsi Kharoṣṭtha» بىر ئاسترونوم بولۇش سۈپىتى بىلەن خوتەن تىلىنى ئاساس قىلغان شىمالىي ھىندىستان شېۋىلىرى ئارىلاشقان يازما يادىكارلىقتا ئۇنىڭ يىغىلىشتا

فامىڭنىڭ ئىزاھاتىدىن كەلگەن ، «سانسكرىت تىلى تەرجىمىسى»
(翻梵语) نىڭ تۈزگۈچىسىنىڭ قارىشى بىلەن ئوخشاش دەپ قارالسا ،
بۇلارنىڭ ھەممىسى خام خىيالدىنلا ئىبارەت . مېنىڭچە ، فامىڭ خاتىرى-
لىگەن نام ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئامىلدىن تەركىب
تاپقان . ئۇنىڭ بىرى ، «khara» ، ئۇ «قارچىغا» دەپ تەرجىمە قىلى-
نىۋاتىدۇ ؛ يەنە بىرى ، پىراكىت تىلىنىڭ شەكلى بولغان «surarna»
«ئالتۇن» دەپ قارىلىپ كېلىنىۋاتىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، بىرقىسىم
باشقا تارىخىي ماتېرىياللار khara—syāmāka دېگەن كۆزقاراشنىڭ پۈت
تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى . توماس (Thomas) نىڭ
بايانىغا ئاساسلانغاندا ، تىبەت يېزىقىدىكى «ماھاۋايپۇليا سۇرياسۇت-
را» (mahavaypulya suryasutra) دىكى « 迦逻沙摩 » «قاتتىق
تاش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى . بۇ kharāśman دېگەن سۆزنىڭ مەنبە-
سىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى . توماس (Thomas) يەنە
kharas'man بىلەن پەيلاسوپ kha—ra—sva مۇناسىۋەتلىك ، ئۇ-
نىڭ ئۇستىگە بۇ نام بىلەن خارەزىم (Hwārizm) دېگەن سۆزنىڭ ئالاقى-
سى بار ، دېگەن قاراشقا مايىل . مەن ئىككىنچى خىل قاراشنى قوبۇل
قىلالمايمەن . بىراق ، بىرىنچى خىل قاراشنىڭ توغرىلىقىدىن گۇ-
مان قىلمايمەن . «kharśva» بىلەن «khārśman» ، «khārāśma»
ئەمەلىيەتتە ئوخشاش نام ئىدى . بۇلاردىن باشقا s'va - بىلەن s'ma نىڭ
ئارىلىشىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى مىساللاردىن بىزدە پەقەت بىرسىلا
بار ئەمەس . بۇلاردىن باشقا بۇنىڭ بىرىككەن شەكلىمۇ بار . مەسىلەن ،
As'vaparānta = As'māpāranta ، as'vagarbha = as'magarbha
قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . بۇ خىل ئەھۋاللارنى بەلكىم بۇددا نوملىرىنى
تەرجىمە قىلىپ تۈزگۈچىلەر ssa دېگەن ئۇلانمىنى سانسكرىت ، پىرا-
كىت تىلىدىن تەرجىمە قىلغاندا كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى
مۇمكىن . بىراق ، بۇنداق بولۇشىغا قارىماي «kharoṣṭra»

ۋە «kharāśman» غا چېتىشلىق ھەر خىل ھۆججەتلەر ناھايىتى قىزىقار-
لىق ئىسپات بىلەن تەمىنلىدى . مىلادىيە I ئەسىردە ئاشۇ ئوخشاش
بولمىغان قىسمەتلەردىن كېلىپ چىققان ئەنئەنىۋى نامىلارنىڭ ئۆزگىرىشى

تەزكىرىسى»دىكى ئىزاھاتتا «迦逻奢末» دېگەن نام ئۇچرايدۇ. باشقا نەشر نۇسخىسىدىمۇ 迦罗奢末 شەكلىدە ئۇچرايدۇ. «سانسكرىت تىلى تەرجىمىسى» (翻梵语) دېگەن ئەسەردە ئۇنىڭ مەنىسىنى «شۇڭقارغا تولغان ئالتۇن ئەل» (满鹰金国) دەپ تەرجىمە قىلغان بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، فامىگىنىڭ ئەسلىي تەرجىمىسىدىن نەقىل ئېلىنغانىكەن. ھىندى تىلىدىكى لۇغەتلەردە «khara» نىڭ مەنىسى «بۆركۆت» دېيىلگەن بولۇپ، بۇنى ھېچقانداق يازما يادىكارلىقلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولمايدۇ ھەم ھەرقانداق تەرجىمە ئۇسۇلى بۇ سۆزنىڭ ئىنتوناتسىيە باشلىنىشى بولالمايدۇ. لېۋى ئەسلىدىكى نامنىڭ بىرىنچى قىسمىنى «khara» دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن. بۇ نۇقتىنى تىبەتچە يازما يادىكارلىقتىكى «khe—ra—sva» ئارقىلىق ئىسپاتلىغىلى بولمايدۇ. لېۋىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇنىڭ تولۇق نامى چوقۇم khara—s'yāma بولۇشى كېرەككەن. بۇ «khara» ئىسمىلىك بىر يېزا بولۇپ، «syāma» ياكى syāmā دېگەن دۆلەتنىڭ يېنىغا جايلاشقان. ھېلىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ئاھاڭنىڭ توغرىلىقىغا قارىتا لۇدېرىس (lüders) ئىلگىرى «بۆركۆتكە تولغان ئالتۇن ئەل» دېگەن تەرجىمىگە قارىتا گۇمانىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مەن ئۇنداق ئاھاڭغا سېلىش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلالمايمەن. «ئاگا-اسورياسوترا» دا: كاتيان (katyan) رائۇرۇكا (Rauruka) دىن ئايرىلغاندا، دەسلەپ «قارا» (khara) كەنتىگە بارغان، ئۇنىڭدىن كېيىن لامپاكا (lampāka) ئېلىدىن ئۆتۈپ، سىيامكا (syāmāka)غا يېتىپ بارغان، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن «khara» بىلەن «s'yāmāka» گەرچە ئوخشاش بولغان بىر پارچە يازما يادىكارلىقتا كۆرۈلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئۆزئارا قوشنا ئەمەس، يەنە كېلىپ «迦逻沙摩» بىلەن «迦逻奢末»نى «khara—s'yāmaka» بىلەن ئوخشاش دېگەندىن كۆرە، khārăśma بىلەن ئوخشاش دېگەن ياخشىراق، پەقەت بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى قىسمىلا مۇقىملاشتۇرۇشقا ئامال بولمىدى، خەنزۇچە تەرجىمىسىنىمۇ ئىزاھلاش ناھايىتى قىيىن ھەم نۇرغۇنلىغان ئىزاھاتلارنىڭ قالايمىقان ۋە خاتالىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنداق بولمىغاندا،

ماركۇئـارتىنىڭ « sārakavati » دېگىنىگە ئىشىنىشكە بولمايدۇ .

مۇبادا بۇ نام توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم كۆپ بولغان بـولسا (ماركۇئارت بۇنى « sārak » دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگـەن ، بۇ پەقەت بىر خىل ئېھتىماللىق ، تېخى ئىسپاتلانمىغان) ، مەنمۇ « šāraka » نى « 疏勒 » ياكى « 沙勒 » نىڭ ترانسكرىپسىيىسى دېگەنگە مايىل بولغان بولاتتىم . X ئەسىردىكى تىبەتـچە ھۆججەتـتە « šu—lig » ، بەزىدە « šu—leg » دېگەن سۆزلەر ئۇچـرايدۇ . بىراق ، بۇ خىل شەكىل پەقەت خەنزۇ تىلىدىكى « 疏勒 » دېگەن سۆزنىڭ ئۆرۈپ يېزىلىشى ، خالاس . بايلىي (Bailey) : « sūlya » دېگەن نام خوتەندىن تېپىلغان بىر پارچە ھۆججەتتە ئۇچرايدۇ ، بۇ «قەشقەرلىك» دېگەن مەنىدە بولۇشى مۇمكىن ، دەيدۇ . ئەمما ، « sūlya » دېگەن نام خەنزۇ تىلىدىكى « 疏勒 » ياكى تىبەت تىلىدىكى « šu — lig » دىن ئەمەس ، بەلكى سوغدى تىلىدىكى مەلۇم نامدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن . بىراق ، بۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا نۇرغۇن ماتېرىيال لازىم بولىدۇ .

« 疏勒 » ياكى « 沙勒 » توغرىسىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر خىل چۈشەندۈرۈشنى سېۋېن ھېدىن تۈزگەن «تىبەتنىڭ جەنۇبى» دېگەن كىتابىدا ھېرمان (Hermann) ئوتتۇرىغا قويغان . ئۇ «قەشقەر» دېگەن نام سوغدى تىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، «سوغدىلارنىڭ شەھىرى» دېگەن مەنىدە بولۇشى مۇمكىن ، دەپ قارايدۇ . VII ئەسىردە شۈەنزاڭ قەدىمكى سوغدىلار ئولتۇراقلاشقان جايدىن ئۆتكەندە « suysi » دېگەن سۆز ھەقىقەتەنمۇ « suli » غا ئۆزگەرگەن . يەنە بەزىلەر ھىندىستان ھۆججەتلىرىدىكى « Gulika » دەل سوغدىلارنىڭ قەدىمكى نامى ئىدى ، دېگەننى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنغان . بىراق ، « 疏勒 » دېگەن نامنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرگـە سۈرۈشـكە بولىدىغانـلىقىنى ئۇنتۇپ قالماسـلىقىمىز كېرەك . « suya » ، « suyaak » (soya ، soydak) دېگەنلەرنى خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە ئاساسەن پەقەت V ئەسىرگىلا سۈرۈشكە بولىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، بىز بىلىدىغان قەشقەر تارىخىدا ھېرماننىڭ پەرىزىنى قوللايدىغان بىرەر ماتېرىيالنى تېخىچە بايقىغىنىمىز يوق .

بۇنىڭدىن باشقا ، بىرقىسىم نامالارمۇ قەشقەرنىڭ نامى ، دەپ قارىلى-

شىنجاڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، بەزى ۋاقىتلاردا بۇلار خوتەن، ھەتتا قەشقەرگىمۇ چېتىلىدۇ.

ماركوئارت ئىلگىرى خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى « 疏勒 »نى kapisǐ دۆلىتىدىكى مەلۇم بۇتخانىنىڭ نامى دەپ ئىزاھلىغان. «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى ئۈچ ئاغىلىق راھىب كالان تەرجىمھالى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئىبادەتخانىنى ئەسلىدە جۇڭگو شاھزادىسى بۇ يەردە تۇرغاقلىقتا تۇرغاندا ياسىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى شا - لاك - كا (sa—lak—ka) ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ماركوئارت يەنە بۇنى «šaraka» دەپ ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ ھەم بۇنداق ئاتاش جۇڭگولۇقلاردىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ. ماركوئارتنىڭ قارىشىچە، ھېلىقى ئېنىق بولغان زىددىيەت ئاللىقاچان ھەل بولغانمىش، بۇ نامنى چوقۇم «sārak» دەپ ئوقۇش كېرەك، بۇنىڭ مەنىسى «قەشقەر شاھزادىسى» دېگەنلىك بولىدىكەن. بىراق، شۆەنزاڭ دەۋرىدە بۇ نامنى «جۇڭگولۇق» دەپ خاتا چۈشىنىپ قالغان. ئەمەلىيەتتە زىددىيەت نام ئۈستىدە بولۇۋاتىدۇ، «sarag» سانسكرىت تىلىدا «saraga» دەپ ئوقۇلىدىغان بولۇپ، ئەمدىلىكتە بۇنىڭ خەن، تاڭ دەۋرىدىكى شەرقىي پايتەخت لوياڭنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. ئەمما، بۇنى « 沙落伽 » «sāvaka» ياكى «sālaka» دەپ ئوقۇش مۇمكىن. مۇبادا ئۇ نام راستىنلا جۇڭگو ياكى لوياڭ دېگەن يەردىن كەلگەن بولسا، بىز چوقۇم « 沙 » نى « 莎 » غا ئۆزگەرتسەك ئاندىن توغرا بولغان بولىدۇ. مۇبادا بىز 沙落迦 نى ئاقلاپ قالساق ھەم ئۇنى شالو (沙勒) «sha — lo» يەنى بۇددا مۇرىتلىرى تىلغا ئالغان « 疏勒 » بىلەن باغلىساق، ئۇ ھالدا بۇ سانسكرىتچە «šāraka» دېگەن سۆزگە ماس كەلگەن بولىدۇ. بىراق، مەسىلە دەل «مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسى ئۈچ ئاغىلىق راھىب كالانلار تەرجىمھالى» دا دېيىلىۋاتقان جۇڭگو شاھزادىسى ھەرگىزمۇ قەشقەر شاھزادىسى ئەمەس، دېگەن يەردە. شۇڭلاشقا، ئىككى خىل ئىزاھلاشلارنىڭ ھەممىسىنى يەنىلا تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ (مېنىڭ بۇ قارشىمنى «ئاسىيا ژۇرنىلى»نىڭ 1927 - يىللىق 2 - سانىدىن كۆرۈڭ). بىراق،

مالىي سۇلالىلەر تارىخى»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغان ھەم جې مېڭ (智猛) نىڭ كىشىلەرگە تونۇ شلۇق بولغان بايانىدىن نەقىل ئالغان. جې مېڭ (智猛) تىلغا ئالغان «奇沙» نىڭ توغرا جۇغراپىيىلىك ئورنى ھەققىدە ھەقىقەتەن بىزنىڭ ئاساسىمىز يوق. ۋەسىقىلەردە ئۇ پەقەت شىمالىي ھىندىستاندىكى يەر ناملىرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ شىنجاڭدىكى يەر نامى ئەمەس. چاۋاننىس ئۆزى تەرجىمە قىلغان ئەسلىدىكى كىتابنىڭ مەزمۇنىغا قارىمايلا «奇沙» نى قەشقەر دەپ بېكىتكەن. ئۇ بولسىمۇ ئوخشاش بىر رىۋايەتتىن، يەنى كوماراجىۋا-نىڭ كىتابىدا «沙勒» دېيىلگەنلىكىدىن بولغان. چاۋانىنىڭ پەرەز قىلىشىغا ئاساسلانغاندا، جې مېڭ (智猛) نىڭ كىتابىدا يەنە «奇沙» شەكلىمۇ كۆرۈلىدۇ. بىراق، بۇ خىل دەل كېلىش ئارقىلىق ھېچقانداق خۇلاسە چىقارغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، 519 - يىلى يېزىلغان «جې مېڭنىڭ تەرجىمىھالى»دا پەقەت ئۆزىنىڭ تەرجىمىھالى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇنلىغان خاتالىقلارغا يول قويۇلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە «كوماراجىۋا تەرجىمىھالى» مۇ ئاجايىب ۋەقەلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن. بىراق، بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىدىغان رايونلاردا يەنە بىر خىل رىۋايەت بار، يەنى ھەرقايسى جايلار ئۆزلىرىدە بۇتنىڭ بىردىن پاتراسى بار دېيىشەتتى. ھەربىر (رايون) جاي بۇ خىل ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىدا چىڭ تۇراتتى. چۈنكى، ئۇلار خارابىلەردىكى بىردىنبىر ئىشەنچلىك ئىسپات بولۇپ ھېسابلىناتتى.

لېكىن، يۇقىرىدىكى ماتېرىياللاردىكى ئىنچىكە نۇقتىدىن توغرا خۇلاسە چىقارغىلى بولىدۇ، ھېچبولمىغاندا، مەلۇم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلىگىلى بولىدۇ، چاۋاننىسنىڭ نەزەرىيىسىگە ئاساسلانغاندا، جې مېڭ (智猛) چىشا (奇沙) دا بۇتنىڭ پاتراسىنى كۆرۈپلا قالماي، يەنە بۇتنىڭ توكۇرۇك قاچىسىنى كۆرگەن. فاشيەن بۇنىڭدىن بىرقانچە يىل ئىلگىرى پېشاۋۇر (peshawur) دا بۇتنىڭ پاتراسىنى، جېيچا (竭叉) دۆلىتىدە بۇددىنىڭ توكۇرۇك قاچىسىنى كۆرگەن. شۇڭا، چاۋاننىس يەنە جېيچا (竭叉) نى «قەشقەر» دەپ قارايدۇ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ پەرەزلىرى ستەيننىڭ قوللىشىغا ئېرىشكە-

ۋاتىدۇ ، ئەمما بۇلارنىڭ قىلچىمۇ ئاساسى يوق . مەسىلەن ، «سۇ يوللىرىغا ئىزاھ» تىكى « 伽舍罗 »نى ئىلگىرى ھېرمانىن «تىبەتنىڭ جەنۇبى» دېگەن كىتابتا قەشقەرنىڭ نامى دەيدۇ . بۇ نامنى گەرچە مىلادىيە Ⅳ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جۇڭگولۇقلار بىلسىمۇ ، لېكىن بۇنىڭ شەكلى ناھايىتى مۇجمەل بولۇپ ، « 迦舍罗 » ياكى « 迦逝罗 »نى قىسقارتىپ ، « 罗逝 » دەپ يېزىشقىمۇ بولاتتى . ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ۋە نامنى ئوخشاشلا ئېنىق بېكىتكىلى بولمايدۇ . لېكىن ، «سۇ يوللىرىغا ئىزاھ» تىكى بايانلاردا « 伽舍罗 » بىلەن « 疏勒 » ئوخشىمايدىغان بولۇپ ، ئۆز ئارا ئېلىشتۇرۇۋېتىلمىگەن .

ئوخشاش بولغان مىسال لاردىن يەنە « 奇沙 » نى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ . ئۇنى چاۋاننىس (E. D. chvanis) قەشقەرنىڭ باشقىچە نامى ، دەپ قارايدۇ . ئۇنىڭ تەرجىمىسىگە ئاساسلانغاندا ، راھىب جې مېڭ (智猛) ئىلگىرى ساكيامونىنىڭ بىر دانە پاتراسى (patra) نى ئېلىپ «چىشا» (奇沙) دا تۇرغان . مەشھۇر راھىب كاالان كوماراجىۋا (kumarajiva) ئوخشاش بىر ۋاقىتتا ئوخشاش بىر پاترانى ئېلىپ ، قەشقەر (疏勒) دە تۇرغان . ئادەمنى ھەيران قالدۇرغان بۇ خىل توغرا كېلىشنى گەرچە ستەيىن ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ، چاۋاننىس (chavannis) نىڭ مۇلاھىزىسىدىن گۇمانلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق . بىراق ، مەن بۇنىڭغا قارشى پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن . «چىشا» (奇沙) دېگەن نام بەلكىم بىر خىل ترانسكرىپسىيە شەكلى بولۇشى مۇمكىن . خەنزۇ تىلىدا ئۇنىڭ «غەلىتە قۇم» دېگەن مەنىسى مېنىڭ كۆزقارىشىمغا پايدىسىز بولسىمۇ ، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»دا تىلغا ئېلىنغان «چىشا بەگلىكى» (奇沙国) غەربىي يۇرتتىكى نامى ئېنىق بولمىغان بىرقىسىم دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . 659 — 661 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنىڭ غەربىدىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ نامىنى تىلغا ئالغاندا ، يەنىلا نۇرغۇنلىغان قالايمىقان يەر ناملىرىنى داۋاملىق ئىشلەتكەن . «چىشا» (奇沙) دېگەن بۇ نام ئەسلىدە مەرۋە (Marv) ۋە بەلخ ئارىسىدىكى قۇزقان (Qüzqan) رايونىغا بېرىلگەن . يەر نامىنى بەرگۈچى ئەينى چاغدا «شى-

ھىندىستاندا كۆرۈلىدۇ ؟ دېگەن سوئالغا جاۋاب بولىدى . جې مېلى فاشيەن-گە ئوخشاشلا پامىر رايونىدا بۇتنىڭ پاتراسى (قاچىسى)نى كۆرگەن . ٧ ئەسىردىكى بارلىق بۇددا مۇرىتلىرىغا ئوخشاش ئۇمۇ كەشمىردە بۇتنىڭ قاچىسىنى كۆرگەن ، پەقەتلا بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولغىنى دەل كومىراجىۋا تەرجىمىھالىدا كۆرۈلگەن سۇلى (قەشقەر) دا بۇتنىڭ قاچى-سى بار ، دېگەن قاراش ئىدى .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پۇت تىرەپ تۇرالمايدىغان ھەر خىل پەرەز-لەردىن باشقا ، بىر نامنى تېپىپ چىقالايمىز . مېنىڭ قارىشىمچە ، مۇنا-سىۋەتلىك پاكىتلار تېخى توغرا ئىزاھلانمىغان . شۆەنزاڭ قەدىمكى سۇلې-نىڭ چۇشا (佉沙) دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ . شۆەنزاڭ تالانتلىق تىلشۇناس بولغاچقا ، بۇ نام شەك - شۈبھىسىزكى kha ṣa (جۇلىيانىنىڭ كىتابىغا قاراڭ) دىن كېلىپ چىققان . ئەپسۇسكى ، گـىـئودېر ماقالىسىنى كۆچۈرۈپ باسـقـان پاركىر (parker) نىڭ قاملاشـمـىـغان شەرھـىـسـىـدە شۆەنزاڭ خاتـىـرىـسـىـدىكى چۇشا (佉沙) بىلەن قەشقەرنىڭ ئۆز ئارا ماس كېلىدىغانلىقى گۇمان تەرىقى-سىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان . چۇشا (佉沙) دېگەن خەتنىڭ kes̆ دېگەن سۆزگە ماس كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . چۈنكى ، «يېڭى تاڭنامە»دە چۇشانىڭ يەنە ، kes̆a دېگەن باشقا بىر خىل شەكلىمۇ تىلغا ئېلىنغان . لېكىن ، شۆەنزاڭـنـىـڭ كـىـتـابـىـدىكى ستا (sita) تارىم دەرياسىنى كۆرسىتەتتى . بۇ بەلكىم «يېڭى تاڭنامە» نىڭ ئاپتورى فونېتىكا ئۆزگىرىشىنىڭ تەسىرىدە شۆەنزاڭنىڭ كىتابىدىن بايقىغان باش-قا بىر نامنى قەشقەرنىڭ يەنە بىر نامى قىلىپ قويۇپ ، بۇ لوگىكىلىق خاتالىقنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان . شۆەنزاڭنىڭ ئىزاھاتى مۇبادا باشقا ئىزاھاتلارغا ئوخشاش بولىدىغان بولسا ، بۇلارنىـڭ ھەممى-سى «يېڭى تاڭنامە»گە كىرگۈزۈلگەن بولىدۇ . بۇ كىتابـتا «سۇلـې (قەشقەر) يەنە چۇشا (佉沙) مۇ دېيىـلـىدۇ» دېيىلگەن . يەنە تولۇقـلاپ ، پادىشاھ قاش (迦师) شەھىرى (ستەيىنىنىڭ كىتابىدا 迦瑟 دېيىلگەن بولۇپ ، بۇ خاتا . 迦瑟 ھەقىقەتەنمۇ باشقا بىر نام ئىدى ، چاۋادـىـسـىـنـىـڭ كـىـتابىدىكى ئىندىكستە ئۇ دەل 奇沙 دېگەن

نىدى . لېكىن ، بۇ خۇلاسە فاشيەننىڭ ئەسىرىنى بۇرمىلىغانلىقتىن بول-
غان . فاشيەننىڭ ماڭغان يول لىنىيىسى ناھايىتى ئېنىق ، يەنى خوتەندىن
بىۋاسىتە پامىرغا بارغىلى بولاتتى ، ھەرگىزمۇ قەشقەرگە بارغىلى
بولمايتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە فاشيەننىڭ ئەسلىي كىتابىدا بايان قى-
لىنغان جېيچا (竭叉) بىر تاغلىق (پامىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى)
رايون ئىدى . ئۇلاردىن جېيچا (竭叉) نىڭ قەشقەر ئىكەنلىكىدىن
ئىبارەت مۇمكىنچىلىكىنى يوققا چىقارغىلى بولىدۇ .

ئەمما ، جى مېڭ (智猛) ئېيتىپ ئۆتكەن « 奇沙 » بىلەن
« 竭叉 » ئوخشاش بىر جاي بولۇشى مۇمكىن . بەلكىم ھېر-
مان (Hermann) ئەپەندى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك ، يۇقىرىدىكى ئىككى
نام «سۇ يوللىرىغا ئىزاھ» (水经注) دىكى چىشا جىلغىسى
دېگەن سۆز « 歧沙谷 » گە ئوخشاپ كېتىدۇ . ئۇ جىلغا جايلاشقان
يەر بىز پەرەز قىلغان فاشيەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن جېيچا (竭叉) نىڭ
ئورنىغا توغرا كېلىدۇ . بىراق ، بۇنىڭ ئورنى مەيلى پامىر ياكى ئۇنىڭ
شەرقىدىكى رايوندا بولسۇن ، بۇ يەردىكى چىشا جىلغىسى ھەرگىزمۇ
قەشقەرنى كۆرسەتمەيدۇ .

مېنىڭ قارىشىمچە ، لېۋى ئەپەندىنىڭ پىكرىنى توغرا ئىزاھلاش
لازىم ، چاۋاننىسنىڭ تەرجىمە نۇسخىسى ئانچە توغرا بولمىغان . «جى
مېڭنىڭ تەرجىمىھالى» دا ئالدى بىلەن بۇ نوم ئالغىلى ماڭغان راھىبنىڭ
كەشمىر (كەشمىر ۋە قەندىھار)گە بارغانلىقى سۆزلەنگەن . ئارقىدىنلا
جى مېڭ «ئاۋۋال» چىشا (奇沙) دا بۇتنىڭ تۈكۈرۈك قاچىسىنى
كۆرگەن ، ئاندىن «مۇشۇ دۆلەتتە» يەنى كەشمىردە بۇتنىڭ پاتراسى
(قاچىسى)نى بايقىغان . «ئالدى بىلەن» (前) دېگەن خەت «تىرىپىتاكا
نوملار توپلىمى» (ئۈچ ئاغىلىق نوملار توپلىمى) دا ئۇچرايدۇ . ئۇنىڭ
دەۋرى چاۋاننىس تەرجىمە قىلغان «راھىب كالانلار تەرجىمىھالى» بىلەن
ئوخشاش . ئەلۋەتتە ، لېۋىنىڭ مەلۇماتى توغرا ئىدى . مۇبادا بۇ ياندىش
ئىسپات بولمىغان بولسا ، پەقەت يۇقىرىقىدەكلا بايان قىلىشقا توغرا
كەلگەن بولاتتى . بۇ ، بۇگۈنكىگە قەدەر ئاشۇ بايانلاردا چىشا
(奇沙) دۆلىتى نېمىشقا ھىندىستاندا ۋە قەشقەردە بولماي ، شىمالىي

لىنغان «سۇرياگابرىھا سۇترا» (suryagabrha sutra) دا خوتەن دەپ تەرجىمە قىلىنغان . تىبەتچىگە تەرجىمە قىلىنغان «سۇرياگابرىھا سۇترا» (suryagarabha sutra) دا «خوتەن يەردە» دېگەن khaṡa دەپ شەرھىيلەنگەن .

ئۇنىڭدىن باشقا ، VI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تەرجىمە قىلىنغان نومىلاردا ، مەسىلەن «ماھاما يۇيلى سۇترا» (mahāmā yuilĪ) نىڭ «ياكسا» yaksa ، ئالۋاستىلار) كاتالوگىدا «khasa » «جاشې» (迦舍) دەپ تەرجىمە قىلىنغان . 705 - يىلى يى جىڭ (义净) نىڭ تەرجىمە نۇسخىسى ۋە بۇنىڭدىن 50 يىل كېيىنكى ئاموگھاۋاجۋا (Amoghavajva) نىڭ تەرجىمىسىدە قەشقەر «سۇلې» (疏勒) دەپ تەرجىمە قىلىنغان . بۇ خىل ئوخشاشلىقلارنى شۈەنزاڭنىڭ كىتابىدا ئۇچراتقىلى بولمايدۇ . بىراق ، «لالىتاۋىستارا» (Lalitavistara) نۇسخىسىنىڭ كاتالوگىدىكى 587 - نومۇرلۇق قولىيازمىدا «Khasa » دېگەن سۆز خەنزۇچىغا كېشا (珂沙) دەپ تەرجىمە قىلىنغان . تولۇقلاپ ئېيتقاندا ، بۇ دەل سۇلى يەنى قەشقەرنى كۆرسىتەتتى . (لېۋې (Levi) نىڭ كىتابىغا قاراڭ . 308 - يىلىدىكى كۆچۈرمە نۇسخىسىدا «چۇشا» (佉沙) ، 683 - يىلىدىكى كۆچۈرمە نۇسخىسىدا «كېسو» (可素) دېيىلگەن بولسىمۇ ، بۇلارنىڭ مەنىسى شەرھلەنمىگەن) . 308 - يىلىدىكى تەرجىمە نۇسخىسى شۈەنزاڭنىڭ «چۇشا» (佉沙) دېگەن خەتنى بىرىنچى بولۇپ ئىشلەتكەن شەخس ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ . مەن «چۇشا» (佉沙) دېگەن ئىككى خەتنىڭ ئىشلىتىلگەن ۋاقتى 308 - يىلىدىن تېخىمۇ بۇرۇن ، بۇنى «ئاگاماسۇترا» (āgama) نىڭ تەرجىمىسىگە سۈرۈشكە بولىدۇ ، دەپ قارايمەن .

گەرچە III ئەسىردىن تارتىپ خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نوملاردا ھەمىشە «kha sa » دېگەن نامنى ئۇچراتقىلى بولسىمۇ ، لېكىن تاكى VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇرۇن بۇ نامنىڭ قەشقەر بىلەن باغلىنىشى بارلىقىنى تاپالمايمىز ، شۇنداقلا ، بۇنداق يېگى بېكىتىش ئېنىقلا ھەقىقىي جۇغراپىيە ياكى تارىخى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان سەۋەب بولماستىن ، بەلكى ھەر خىل ناملار ئارىسىدا تىل

خەتنىڭ ئالدىدا) دە تۇرىدۇ ، دېيىلگەن .
ستەيىن : «چۇشا (佉沙) چوقۇم ھازىرقى قەشقەر دېگەن نامە-
نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ بولۇشى مۇمكىن ، ئاستانە شەھىرى بولغان
قاش (迦师) شەھىرى دەل بۇ رايوننىڭ مەركىزىگە يېقىن بولغان
مەلۇم جايدا ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ . بىراق ، مەن قاشا
(佉沙) بىلەن قاش (迦师) ئوتتۇرىسىدا فونېتىكا جەھەتتە
ئالاقە بارمۇ - يوق ، بۇنىڭدىن گۇمانلىنىمەن . شۇنى ناھايىتى ئاسانلا
كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، چۇشا (佉沙) نىڭ ئېتىمولوگىيە-
يىسى kha s̱a بولۇپ ، ھىمالايا تېغىنىڭ بىرقىسىم تاغلىق رايونىدى-
كى قەبىلىلەرنىڭ نامى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھىندىستان (ھىندى)
ھۆججەتلىرىدە «kha ṣa» ، «kha ṣa» ، «khaša» قاتارلىق شەكىللەردە
كۆرۈلىدۇ . XVIII ئەسىردە ئالىملار بۇلارنى پېتولومېي (Ptelomy) نىڭ
ئەسىرىدىكى «ka'biaŏpn» غا باغلىغان . ھازىرقى كەشمىرنىڭ غەربىي
ۋە غەربىي شىمالىدىكى «khakha» قەبىلىلىرى «khasa» دەپ ئاتىلى-
دۇ . نېپالدىكى «Gurkha» لار ئۆزلىرىنى يەنىلا «khas» دەپ ئاتىشى-
دۇ . ئۇلارنىڭ تىلى «khas» تىلى دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ ،
بۇ خۇددى «Parbatiya» غا ئوخشاش كىشىلەرگە ناھايىتى تونۇشلۇق
ئىدى . بوفوف ئىلگىرى «khasa» دېگەن نام بىلەن قەشقەر مۇناسىۋەت-
لىك دەپ قارىغان بولسىمۇ ، ستەيىننىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان . ستە-
يىن قەشقەر بىلەن «kha ṣa» قەبىلىسىنىڭ دائىملىق ئورنى بىر -
بىرىگە يىراق ئىدى . لېكىن ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە
«khaśa» ياكى «khasa» — قەشقەر نامى ، خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرا
ئاسىيا رايونىدا تارقىلىپ بولغان ، دەپ قارايدۇ . ئىلگىرى بايان
قىلىپ ئۆتكەنىدەك 696 — 699 - يىلىدىكى «بۇدداۋاتامساكا ماھاۋاي-
پۇلياسۇترا» (华严经)نىڭ تەرجىمىسىدىكى سۇلې (疏勒)
چوقۇم «khasa» دىن كەلگەن . ئەمما ، V ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەز-
گىللىرىدىكى تەرجىمە نۇسخىسىدا ئۇنىڭغا ئوخشاش بولغان نامنى «چېگ-
رىدىكى ياتلار» دەپ تەرجىمە قىلغان . VI ئەسىردە تەرجىمە قى-

رۇش بولسا كېرەك . بۇ ھەرگىزمۇ خۇيچاۋنىڭ ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان سۇلىنى كۆرسەتمەيدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە خۇيچاۋنىڭ كەمتۇك ئەسىرى-نىڭ ئاخىرقى قىسمىدا «تۆت قورغان» (四镇) نىڭ نامىنى بايقىدۇق ، ئۇنىڭدا قەشقەرنىڭ نامى يەنىلا «سۇلى» (疏勒) دەپ ئاتالغان؟

«جياشىدىلى» (迦师祇离) ياكى «جياشىجىلى» (迦师吉勒) نى ئەسلىگە كەلتۈرسەك ، دەرۋەقە «kasgiri» (قەشقەرى) دېگەنلىك بولىدۇ . بۇ نام 727 - يىلدىكى ۋەسىقىلەردە تۇنجى قېتىم كۆرۈلىدۇ . ئەمما ، يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك ئەينى چاغدا ئۇ نام بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان .

بۇ نام توغىرىسىدا ھەرخىل چۈشەندۈرۈشلەر مەۋجۇت . گىئودېر (考狄) بۇنى مۇنداق شەرھلەيدۇ : ئۇنىڭ قارىشىچە ، «قەشقەر» دېگەن بۇ نام kash (كېسەك ئۆي) دىن تۈزۈلگەن-مىش ، ئۇ بۇنى 1763 - يىلى يېزىلغان «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى »دىكى قاراشتىن نەقىل كەلتۈرگەن . كىتابتا موڭغۇل تىلىنىڭ يېزىلىش شەكلى بويىچە «Qaŝiqar » دەپ يېزىلغان بولسا ، تۈركىي تىلدا «qaŝaqar » دەپ يېزىلغان . يەنە شۇ كىتابتا تۈركىي تىلدا «qaŝi » دېگەن سۆز «رەڭلىك » دېگەن مەنىدە ، «gar » بولسا «كېسەك ئۆي » دېگەن مەنىدە دېيىلگەن . ۋات (瓦特) خەنزۇ يېزىقىدىكى ئىزاھاتىدا : تۈرك تىلىدىكى «kasha » ياكى «kashka » دېگەن سۆز «رەڭلىك » دېگەن مەنىدە ئىدى . لېكىن ، «gar » دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا «ger » دېيىلگەن . بەلكىم ھىندى تىلىدىكى «ghar » سۆزىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزى بولۇشى مۇمكىن . بۇ «ئۆي » دېگەن مەنىدە ئىدى . بىراق ، ھەرقانداق تۈركىي تىلى شېۋىسىدە «kaŝa » نىڭ «رەڭلىك » دېگەن مەنىسى يوق . بىراق «qaŝqa » (يەنە qaŝya ، qasqa ، qaćqa مۇ دېيىلىدۇ) سۆزى پەقەت «ئالىتاغىل ھايۋانلار »نى ئاتاش ئۈچۈنلا قوللىنىلغان . مەن چيەنلۇڭ خان دەۋرىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلار قەشقەر (Qas'iqar) نى موڭغۇللاش-قان تۈركىي تىلى بىلەن ئاتىغان بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار k بىلەن باشلانغان ھىندشۇناسلىق تەتقىقات ئۇسۇلىدىكى ئېتىمولوگىيىلىك نامىنى

تاۋۇشلىرى ئانالىزى ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. بۇلاردىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، «قەشقەر» دېگەن بۇ نامنىڭ ئالدىنقى قىسمى «kha sa» بىلەن ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، ۋاقتى مىلادىيە 600 ـ يىللاردىن بۇرۇن ئەمەس.

«يېڭى تاڭنامە»دە قەشقەرنىڭ نامى جىياشى (迦师) شەكلىدە كۆرۈلگەن. ئەمەلىيەتتە بۇ قىسقارتىلغان شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ مۇكەممەل شەكلىنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولىدۇ. مەن دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىدىن ئېلىپ كەلگەن «راھىب خۇيچاۋنىڭ بەش ئەنەتكەك ئېلىگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»دە «خۇيچاۋ (慧超) 727 ـ يىلى سۇلېغا يېتىپ كەلگەن، باشقا ئەللەر بۇ دۆلەتنى ئەسلىدىكى نامى بويىچە جىياشى دىلى (迦师祇离) دەيدىكەن» دېيىلگەن. بىزدە پەقەت كەمتۈك ھەم خاتالىق كۆپ بولغان مۇشۇ ۋەسىقىلا بار بولسىمۇ، لېكىن قەشقەرلىك خۇيلىن (慧林) 817 ـ يىلى يازغان «بارچە نوملار شەرھىسى»دە بۇ ھەقتە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتكەن. ئۇ ئەسىرىدە قەشقەرنى «جىياشى جى لى» (قەشقەرى، 迦师结黎) دەپ يازغان. مەن خۇيلىن ئىشلەتكەن شەكىلدىكى بىرىنچى خەت ناھايىتى توغرا بولغان، دەپ قارايمەن. بۇنداق سۆز ئارقىسى چۈشۈپ قالغان شەكىل «كونا تاڭنامە»دىمۇ ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، خۇيچاۋ (慧超) نىڭ مەلۇماتىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. خۇيلىن يەنە «بۇ نام غۇز (ئادەتتە ئەينى چاغدىكى غۇزلار ئىرانلارنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارالغان) چە نامدۇر» دەيدۇ. خەنزۇچە ماتېرىياللاردا (تاڭ سۇلالىسى)دە ئۇنى «سۇڭلىڭ قەلئەسى» (葱岭镇) دەپ ئاتىغان. ئەلۋەتتە، خۇيلىن بۇ ئەسەرنى يازغان چاغدا جۇڭگولۇقلار (تاڭ سۇلالىسىنى كۆرسىتىدۇ) قەشقەرنى قولدىن بېرىپ قويغان. بىراق، ئۇ ئەينى مەزگىللەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا قۇرغان «تۆت قورغان»نىڭ بىرى بولۇپ، ئاساسلىق ۋەزىپىسى پامىرنى قوغداش ئىدى. خۇيچاۋ (慧超) ھەمىشە «پامىر قەلئەسى» (葱岭镇) دېگەن نامنى قوللانغان. لېكىن، مەن بۇ نام ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئاتىشى ئەمەس، دەپ قارايمەن، خۇيلىن (慧林)نىڭ مەقسىتىمۇ بەلكىم قەشقەرنى تېخىمۇ ياخشى چۈشەندۈ-

بىراق، مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، توماس نەقىل كەلتۈرگەن مىساللار-نىڭ بىر قىسمى تىبەت - بىرما تىلىدىكى مىساللار ئەمەس. مەسىلەن، «RGya—gar» (ھىندىستان)، pho—dkar قاتارلىقلار. pho—dkar نى بۇخارا بىلەن قەشقەرنىڭ ئۆزى دەپ قارايمەن.

رىچتوفېن (Richtofen) تۈرك تىلىدىكى «قاش» (gas قاشتېشى) ئارقىلىق «kāšYar» دېگەن نامنىڭ ئالدىنقى قىسمىنى ئىزاھلىماقچى بولغانىدى. لېكىن، ستەيىننىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. بىراق، رىچتو-فېنغا ئوخشاش ستەيىنمۇ «ka'o'la ōpn» دېگەن نام بىلەن «qaš» ئارىسىدا مەلۇم مۇناسىۋەت بار دېگەنگە مايىل. ستەيىننىڭ كۆزقارىشى بولسا «qaš» (قاشتېشى) دېگەن نام بەلكىم ئۇلۇغ ياۋچىلار (تۈرك - موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى خەلقلەر) ئارقىلىق يۇنانغا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. ماركوئارتمۇ «qaš» سۆزى بۇرۇن «khă» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، «khāsa» ياكى «kāoǐa» دېگەن يەردىن چىقىدىغان تاش دېگەن مەنىدە ئىدى، دەپ قارايدۇ. ھېرمان (Hermann) بۇ كۆزقاراشنى، يەنى «qaš» (قاشتې-شى) دېگەن سۆز «khasa» دىن كېلىپ چىققان دېگەننى قول-لايدۇ ھەم «kāoia ŏpn» بولسا «qaš» (قاشتېشى) ئۈچۈن بېرىلگەن نام ئىدى، دەپ قارايدۇ. بىراق، مەن ئۇلۇغ ياۋچىلارنى تۈرك - موڭغۇل تىلىدىكى خەلقلەر دېگەنگە ئىشەنمەيلا قالماستىن، «qaš» نى «khāsa» دىن كېلىپ چىققان دەپ قارىمايمەن. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، «ka'oia ōpn» دېگەن سۆز ئەڭ دەسلەپ 1076 - يىلى يېزىلغان مەھمۇد قەشقەرى (kāšgari) نىڭ كىتابىدا ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىرقەدەر قەدىمكى تارىخىي ئەھۋاللار توغرىسىدا ھېچنېمىنى بىلمەيمىز.

مەن قەشقەر نامىنىڭ پەقەت بىر قىسىم بۆلەكلىرىنىڭ ئېتىمو-لوگىيىسىدە تالاش - تارتىش مەۋجۇت دەپ قارايمەن. بۇرنۇئوف (Burnouf) مۇ ئالىقاچان بۇنى ھېس قىلغان. بۇ ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ھۇمبولات (Hurmbolat) قا بەرگەن «khaśagairi» (khaś دىكى كىچىك تاغ) بولسا «قەشقەر» دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى بولۇشى

بەرگەن، دەپ قارايمەن. «qaši» ئەمەلىيەتتە پارس تىلىدىكى (kāshī) بولۇپ، «كاھىش» دېگەن مەنىدە ئىدى. لېكىن، «qar» «ئۆي» دېگەن مەنىدە بولۇپ، تۈركىي تىل ئەمەس. بۇ بەلكىم بەزى كىشىلەر موڭغۇل تىلىدىكى qār «ئۆي» (كېسەك ئۆينى كۆرسەتمەيدۇ) دەپ ئويلاپ قالغانلىقىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، «qār» نىڭ ھىندى تىلىدىكى ghar (غار — پراكرىت تىلىدا ghara دېيىلگەن) «ئۆي» بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق. موڭغۇل تىلىدىكى «qār» بىلەن «Qas'qar» ، «kašyar» دىكى «qar (gar)» ئوخشىمايدىغان بولغاچقا، يەنە كېلىپ تۈركىي تىلى ۋە پارس تىلىدىمۇ ئۇنىڭغا ماس كەلگۈدەك سۆز بولمىغاچقا، مەن «كېسەك ئۆي» دېگەن ئۇ سۆزنى ھىندىستانلىق سودىگەرلەر قەشقەرگە ئېلىپ كىرگەن ھىندى تىلىدىكى «ghar» سۆزى بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قاراشقا مايىل. بىراق، بەزىلەر باشقا تەرەپلەردىن دەلىل ئىزدەپ، «ghar» دېگەن بۇ سۆزنى كىشىلەر XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندىلا ئاندىن بىلگەن، دېگەن قاراشنى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ. لېكىن، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پارس تىلىدىكى «kāshi» ، موڭغۇل تىلىدىكى «gar» ياكى ھىندى تىلىدىكى «ghar» دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى «قەشقەر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى مەنبە ئەمەس.

سانىت - مارتىن (sanit—martin) «gar» شىمالىي ھىندىستان شېۋىسىدە نۇرغۇنلىغان يەر ناملىرىدىكى ئاساسلىق سۆز تومۇرى بولۇپ، «شەھەر» دېگەن مەنىدە ئىدى، دەپ قارايدۇ. فرانك (Franke) مۇ بۇ كۆزقاراشنى تەكرارلىغان بولسىمۇ، ستەيننىڭ رەددىيىسىگە ئۇچرىغان. شۇنداقتىمۇ ستەيننىڭ مۇلاھىزىسى توغرا ئىدى. مەن بۇ سۆزنىڭ ھىندى تىلىدىكى سۆز ئەمەسلىكىگە ئىشىنىمەن. توماس (Thomas) مۇ «gar» سۆزى توغرىسىدا توختالغان بولۇپ، بەلكىم تىبەت تىلىدىكى «sgar» ، «gar» («قارارگاھ» دېگەن مەنىدە) بىلەن ئوخشاش بۇ سۆز ئىلگىرى تىبەت - بىرما تىللىرى شېۋىسىدە ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان دەپ قارايدۇ. ئۇ بۇ توغرىسىدا بەزى مىساللارنى كەلتۈرۈپ ئۆتكەن، kasyar ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرى ئىدى.

佳沙 ۋە 伽师 دىن ئىبارەت ئىككى خىل قىسقارتىلغان شەكىل ئۇچۇن
مىسال بىلەن تەمىن ئەتتى، دەپ يازىدۇ. بىراق، بۇ كىتابنىڭ
ئاپتورى 1891 ـ يىلى تيەنجىندىن ئۈرۈمچىگە كەلگەن. قەشقەرنى زىيا-
رەت قىلىپ باقمىغان، مەن ئەينى چاغدا بۇ خىل «يېقىنقى زامان
قىسقارتىلغان شەكىل» نى ئاڭلاپ باقمىغانىدىم. شۇڭا، ئۇنى ئاپتور
ئويدۇرۇپ چىققان، دەپ قارايمەن.

A . ستەيىن «قەدىمكى خوتەن» دېگەن ئەسىرىدە: مۇسۇلمان
ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدە قەشقەر (ياكى كاشىغەر)نىڭ ھەر خىل
يېزىلىش ئۇسۇلى بار. مەسىلەن، «كاشىگار»، «كاشغەر»، «كا-
شىكار»، «قاشقار» قاتارلىقلار، دەيدۇ. بىز چوقۇم شۇنى ئەستە تۇتۇ-
شىمىز كېرەككى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلار پەقەت ئىلگىرى قوللىنىل-
غان شەكىللەرنىڭ بىرى، ئەرەب مەنبەلىرىدىكى ئىبنۇل ئەسىر
(IbnAl • Asir)، پارسچە «ھۇدۇدۇل ئالەم» (Hudūdul—Ālam)، تۈر-
كىي تىلدىكى «قۇتادغۇبىلىك» (Qutadğu bilig) قاتارلىق كلاسسىك
ئەسەرلەردە يۇقىرىقىدەك يېزىش ئۇسۇلى ئىشلىتىلگەن. خاتالىق بولمى-
غان ئەھۋال ئاستىدا «كاشكار» (kāškar) «كاشغەر» (kāšğar) ۋە
«قاشقار» (Qāšqar) قاتارلىق يېزىلىش ئۇسۇلى («k» بىلەن «g»
بەزى قولىيازمىلاردا ئازراق پەرقلىنىدۇ. لېكىن؛ «q» (ق)
بىلەن «y» بەكلا ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن) ھەرگىزمۇ تۈرك تاۋۇشلىرى-
نىڭ ئۆزگىرىش نەتىجىسى ئەمەس، بەلكى تۈرك، موڭغۇل تىلىدىكى
بىر سۆزدە «k» (ياكى «g») بىلەن «q» (ياكى «y») تاۋۇشلىرىدا
ئوخشاش بولمىغان ئوقۇش ئەھۋالىنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن بولغان. ئۇنىڭ-
دىن باشقا، پارس تىلىدا «k» (ك)، «q» (ق) ياكى «ḥ» (خ)
تاۋۇشلىرىنىڭ ئالمىشىشى دائىملىق ئەھۋال. XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا
ئەبۇل فىدا (Abū—I— Fida)، «قاشغەر» (Qašğar) ۋە «كاشغەر»
(kāšğar) دىن ئىبارەت ئىككى خىل يېزىش ئۇسۇلىنى ئىشلەتكەن بول-
سىمۇ، لېكىن ئۇ نەقىل ئالغان ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە «كاشغەر»
(kašğar) دېگەن بىرلا يېزىش ئۇسۇلى بار ئىدى. ئەمما،
ۋۇللېرس (Vullers) نەقىل ئالغان ئىككىنچى خىل شەكلى «كاچ-

كېرەك» دېگەن تەكلىپىدە ئىسپادىلىنىدۇ (A . ستەيىن : «قەدىمكى خوتەن» 50 ـ ، 51 ـ بەتكە قاراڭ) . گەرچە «khāsa» بىلەن «kaš» قىلچە مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ ، بىراق بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمى سانسكرىت تىلىدىكى «giri» ، ئاۋېستادىكى «gairi» ، خوتەن ساك تىلىدىكى «ga'ri» ، ۋاخان تىلىدىكى «yăr» ، «yayn» ، «gor/gar» غا ماس كېلىدىغانىدەك قىلىدۇ . خۇيلىننىڭ بۇ يەر نامىنى خەنزۇ تىلىدا «سۇلې قەلئەسى»(蔬勒镇) دەپ ئەمەس ، بەلكى «پامىر قەلئەسى»(葱岭镇) دەپ تەرجىمە قىلىشىمۇ دەل مۇشۇ مەنىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن . بۇنداق بولغاندا ، kašgiri (قەشقەرى) دېگەن سۆزنىڭ ئالدىنقى بوغۇمى بولغان (پىياز) (葱) مەنىسىدىكى ئۇ سۆزنى چوقۇم پامىر شېۋىسىدىن ئىزدەش كېرەك . شىما (shim'a) تىلىدا «پىياز» «kašu» دېيىلىدۇ ، بۇرۇشاسكى (Burušaski) تىلىدا «gašu» دېيىلىدۇ («بۇرۇشاسكى تىلى لۇغىتى» 3 ـ توم ، 182 ـ بەت) . بىراق ، بۇ ئىككى خىل تىل ئىران تىلى ئەمەس ، يەنە كېلىپ ئۇلاردا «gairi» ، giri (تاغ دېگەن مەنىدە) دېگەندەك سۆزلەر يوق . شۇڭا ، مەن خۇيلىن (慧林) نىڭ تەرجىمىسىمۇ پۈتۈن نامىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى ئەكس ئەتتۈرەلمەيدۇ ، دېگەنگە مايىل ، ئۇنىڭ ئۈستىگە «kašgir» (كاشغىر)نىڭ ئالدىنقى بوغۇمىنى يەنىلا تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

بىراق ، سوغدى تىلىدا «kašgiri» (كاشغىرى) دېگەن نام ئومۇملاشقاندىن باشقا ، ئالدىنقى بوغۇمى قىسقارتىلغان شەكلىمۇ ئومۇملاشقانىدەك قىلىدۇ . ھېچبولمىغاندا ، بىز تۆۋەندىكى خۇلاسىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم . مۇبادا kāše دېگەن سۆزنى kāšak («قەشقەر» دېگەن مەنىدە) دەپ چۈشەنسەك ھەم بۇ خىل ئەھۋال مۇمكىن بولىدىغان بولسا ، ئۇ ھالدا ، «ماھىرناماگ (Mahrnāmag)» دېگەن ئەسەرنىڭ 146 ـ قۇرىدىكى «kāšānc=Q's'nč» ئۇنىڭ مەنپىي شەكلى بولۇشى مۇمكىن . يېقىنقى يىللاردىكى ئەسەر «شىن ماۋسىننىڭ سەپەر خاتىرىسى» 辛卯侍行记 نىڭ ئاپتورى «قەشقەردىكى تۈركلەر ھازىر بۇ شەھەرنى قىسقارتىپ «كاشى» Qaš ياكى Qaši دەپ ئاتايدىكەن . بۇ تاڭ دەۋرىدىكى

دىن مەھرۇم بولغاندىن كېيىن، بىر تۈرك خانلىقى ئۇلارنىڭ ئورنىغا
چىقتى ھەم ئۆزلىرىنىڭ مەركىزىنى قەشقەرگە قۇردى. بۇ نامنى ئىلگە-
رى - كېيىن بولۇپ ئەل - مۇقەددىسى (Al—muqaddisi)، ئەل
بىرونى (Al—Biruni)، مەھمۇد قەشقەرى، ئەبول فىدا قاتارلىقلار
ئىشلەتكەن. بىراق، ئۇ ھېچقاچان «قەشقەر» دېگەن نامنىڭ ئورنىنى
باسالمىغان. ھارتمان (Hartman) ۋە كېيىنچە بارتولدمۇ موڭغۇل دەۋ-
رىدىن تارتىپ قاغاننىڭ مەركىزى قەشقەرگە ئەمەس، بەلكى يەكەنگە
تەسىس قىلىنغان، قەشقەر پەقەت 1877 - يىلى جۇڭگولۇقلار قايتا
بويسۇندۇرغاندىن كېيىنلا مۇشۇنداق مۇھىم رول ئوينىغان دېگەندە چىڭ
تۇرىدۇ. بۇ خىل قاراش بەكلا چەكتىن ئېشىپ كەتكەن بولۇشى مۇم-
كىن، لېكىن 1604 - يىلى بېنېدىست. گوس
(Benedict • Goës) ئۇ يەرنى زىيارەت قىلغاندا، ئۇنىڭ مەركىزى يەكەن-
گە تەسىس قىلىنغانىكەن. تۈركىي تىلدا يېزىلغان ئەڭ قەدىمكى ئىككى
پارچە ئەسەر قەشقەرنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «قۇتادغۇ بىلىك»
1069 - يىلى مۇشۇ يەردە يېزىلغان. 1076 - يىلى يېزىلغان
تۈرك ئېلىنىڭ تۇنجى لۇغىتى «دىۋانۇلۇغەتىت تۈرك»
(Divan lughat—at—Turk) قەشقەرلىك مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى
ئىدى.

1240 - يىلى يېزىلغان «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»دا قەش-
قەرنى «كىسقار» (kisqar) دەپ خاتىرىلىگەن. بۇمۇ بەلكىم XIV
ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە كۆچۈرگۈچىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان
خاتالىق بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار بۇ نامنى تونۇمىغان ياكى بىلمىگەندەك
قىلىدۇ. موڭغۇل تىلىدا «s» بىلەن «š» نىڭ پەرقى يوق، شۇنىڭ
بىلەن بىرگە، تەرجىمە قىلىپ يازغاندا «ğ» بىلەن «q» نى ئېنىق
پەرقلەندۈرەلمىگەن. بىرىنچى بوغۇمىدا «a» خاتا ھالدا «i» بولۇپ
قالغان. بۇنىڭدا چوڭ خاتالىقتا يول قويغاندەك قىلىدۇ. بۇ خىل
ئەھۋال ئاستىدا «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دىمۇ ئوخشاش خاتالىق
سادىر بولغان، دەپ قارايمىز. موڭغۇل تىلىدىكى «ki» ئوتتۇرا تاۋ
بولغانلىقتىن «y» بىلەن «q» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرخىل سۆزلە

غار» (kačğar) ۋە «كازغار» (kazğar) دېگەن ناملار «بورخانى قاتى»
(Burhan—i—Qaṭi) دېگەن ئەسەردىن كەلگەن . «كازغار» (kazğar)
دېگەن بۇ خىل شەكىل ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق ، لېكىن بۇ
سۆز š نىڭ ئالدىدىكى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش «ğ» (غ) نىڭ تەسىرىگە
ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن . ئەمما ، «كاچغەر» (kāčğar) بولسا «كاج-
غەرى» (kačğari/kajğari) نىڭ سۈپەت شەكلى ئىكەنلىكى ئاللىقاچان
ئىسپاتلىنىپ بولدى . قەشقەردىكى تۇنجى تارىخشۇناسىنىڭ دادىسى (ئۇ
1093 ـ يىلى ۋاپات بولغان بولۇپ ، ئوغلىدىن ئون يىل كۆپ
ئۆمۈر كۆرگەن) نىڭ ئىسمى ھۈسەيىن ئەل ـ ئەلمائى ـ ئەل
كاجغەرى (Husain — al — Almai — al Qajğari) ئىدى (بارتولد :
«ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، «قەشقەر» ماددىسىغا قاراڭ) . كاچغەر
(kačğar) دېگەن سۆزنىڭ شەرھىسى توغرىسىدا ھېچقانداق كۆزقاراشنى
ئوتتۇرىغا قويمايمەن .

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن قەشقەر ، خوتەن ، كۇ-
سەن ۋە قاراشەھەر خان جەمەتلىرى خەنزۇلار دائىم قوللىنىدىغان فامى-
لىلەرنى قوبۇل قىلغان ياكى ئىشلەتكەن . لېكىن ، ئۇنىڭ سەۋەبى تا
بۈگۈنگىچە مەلۇم ئەمەس . قەشقەر خان جەمەتىنىڭ فامىلىسى پېي (裴)
بولغان بولسا ، خوتەن خان جەمەتى يەرلىك خانلىقنىڭ نامىغا ماس
كېلىدىغان فامىلىنى قوللانغان (خانلىقنىڭ نامى ۋىجايا (Vijaya)
بولغاچقا ، خەنزۇچە فامىلىسىمۇ 尉 بولغان) . قەشقەردىكى پېي فامىلى-
سىدىمۇ شۇنداق ھادىسە مەۋجۇتمۇ ؟ بۇنى تا ھازىرغىچە ئاڭقىرالمىدۇق .
لېكىن ، A . ستەيىن ئۆزىنىڭ «قەدىمكى خوتەن» دېگەن ئەسىرىدىمۇ
تۆۋەندىكى كۆزقاراشنى تەكرارلىغان ، يەنى ئەرەبلەر قۇتەيبەنىڭ باشچى-
لىقىدا مىلادىيە 715 ... يىلى قەشقەرنى بويسۇندۇرغان . لېكىن ، گىب
(Gibb) كۇچىنىڭ بارىچە بۇ قېتىمقى ئۇرۇش توغرىسىدىكى ئاشۇ بىر
رىۋايەتنى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ . گىبنىڭ بۇ خىل كۆزقارىشى يەنە
W . بارتولدنىڭمۇ قوللىشىغا ئېرىشتى (W . بارتولد «ئىسلام ئېنسىك-
لوپېدىيىسى» ، «قەشقەر ماددىسى»غا قاراڭ) .

تاڭ سۇلالىسى شىنجاڭنىڭ ئەڭ غەربىدىكى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى-

بىلەن خوتەننىمۇ چاغاتاي جەمەتىنىڭ شۇ چاغدىكى رەھبىرى ئۇلاي تېمۇرنىڭ تەسىر دائىرىسىگە تەۋە ئىدى . لېكىن ، شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى ، قۇبلايخاننىڭ قوشۇنلىرى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئىلىنىڭ ئالمىلىقتا تۇرغان ، بۈيۈك خان دۇنخۇاڭ ئارقىلىق لوپنۇردىن قەشقەرگىچە بولغان پۈتۈن لىنىيىدە رابات قۇرغان . ئۇ ھەتتا بەدەخشان (Badascian) دىكى كانغىمۇ ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەتكەن . بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ، خوتەن بىلەن قەشقەر بۈيۈك خانغا تەۋە ، لېكىن يەكەن باشقا بىر ھاكىمىيەتكە تەۋە دېگەن گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلىغاندا ئۇنچىۋالا ئەجەبلىنىپ كېتىشىنىڭ ھاجىتى يوق . شاھزادە ئالوخو (阿鲁忽) بىر مەزگىل قۇبلاينىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خوتەننى تارتىۋالىدۇ . بۇ توپىلاڭ ماركوپولو ساياھىتىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا يۈز بەرگەن (شۇ ئەسەردىكى «خوتەن» ، «بەدەخشان» ماددىلىرىغا قاراڭ) . لېكىن ، بۇ يەكەن بىلەن خوتەننىڭ ئورنىغا تەسىر يەتكۈزەلمىگەن . ئەلۋەتتە مۇنداق ئېھتىماللىقمۇ بار ، يەنى يەكەن گەرچە بۈيۈك خان ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار ئىچىدە بولسىمۇ ، بېقىندى ئەل ھېسابىدا ياكى ھېچبولمىغاندا ئۇ يەردىن يىغىلغان باج شىرەم تۇققانلىرىدىن بولغان شاھزادىلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن . بۇنىڭدىن باشقا ، ماركوپولونىڭ بۇ توغرىسىدىكى بايانىدا خاتالىق بولۇشى مۇمكىن .

XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1514 - يىلىغىچە قەشقەر دوغلات (Duğlat) قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان ، شۇنداقلا يېڭى بىر خانلىق مۇشۇ يەردىن باشلانغان ھەم تاكى XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە داۋام قىلغان . قەشقەر بىلەن قالماقلار ، جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنقى زامان ئالاقىسى ۋە زىددىيەتلەرنى بۇ يەردە تەپسىلىي بايان قىلىشقا ئامال بولمىدى . XIV ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە بولغان قەشقەرنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى مۇھىم ماتېرىيال مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسىرى (يەنە بىر نامى «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇل تارىخى») بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ، بېللېۋ (Bellew) نىڭ «قەشقەر تارىخى» دېگەن ئەسىرىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ .

ئۇرتاق ئىشلىتىلگەن . شۇڭا ، «ka» نىڭ ئىشلىتىلىشى چىقىرىلىپ تاشلانغاچقا ، بۇنداق خاتالىقنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇقەررەر ئىدى . 1240 ـ يىلىدىكى ئەسلىي قوليازما نۇسخىسىدا «kišğar» ، «kašğar» (كىشغار/ كاشىغار)دېگەن نامنى ئىشلەتكەن .

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا «قەشقەر» دېگەن نامنىڭ نۇرغۇنلىغان ئاھاڭ تەرجىمىسى بار ، لېكىن كونكرېت تەھلىل قىلغاندا ئىككى خىل مەنبەنى مۇستەسنا قىلىشقا بولمايدۇ . بۇنىڭ بىر خىلى بىرىنچى تەرجى-مىسى بولغان «kašğar» دېگەن نام «كىشغار» ، «كىشخار» ، «جاشى-خا» ، «كاشخارى» دەپ تەرجىمە قىلىنغان . يەنە بىرسى «Qašğar» (哈失哈) تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن . بۇ ئۆز-گىرىش موڭغۇل تىلىدىكى تەلەپپۇزغا ماسلىشىش ئېھتىياجىدىن بولغان . يەنە بىر خىل شەكلى بولسا «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 123 ـ جىلدىدا « 乞失哈里 » شەكلىدە كۆرۈلگەن بولۇپ ، بۇ «kišğar» (كىشغار) دىن تەرجىمە قىلىنغان . بۇ بەلكىم ئەسلىي موڭ-غۇل تىلىدىكى نۇسخىسىدا تىلغا ئېلىنغان «kašğar» (كاشغار) نىڭ خاتا يېزىلىشى بولۇشى مۇمكىن .

ماركوپولونىڭ دېيىشىچە ، قەشقەر بۈيۈك خانغا تەۋە ئىكەن . خوتەنمۇ شۇنداق ئىكەن . يەكەن بۈيۈك خاننىڭ جىيەنى قايدۇغا تەۋە ئىكەن (شۇ كىتابنىڭ «قەشقەر» ، «خوتەن» ، «يەكەن» ماددىلى-رىغا قاراڭ) . ماركوپولونىڭ كىتابىدىكى بۇ خىل كۆزقاراش ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ ، بۇ كۆزقاراش مۇنداق بىر ئەمەلىيەت ئۈستىگە قۇرۇلغان ، يەنى قايدۇ بىلەن بۈيۈك خاننىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى قۇ-مۇل بىلەن قارا شەھەر ئارىلىقىنى ئۆزىنىڭ چېگرىسى قىلغاچقا ، شىن-جاڭنىڭ پۈتۈن غەربىي قىسمى قايدۇغا تەۋە بولاتتى . ئەلۋەتتە ، بۇ ماركوپولو دەۋرىدىكى ھەرقايسى سىياسىي كۈچلەرنىڭ ھەقىقىي ئورنى-نىڭ بايانى ئەمەس ئىدى . ئەمەلىيەتتە ، راشىددىن (Rašidu—d—din) : «قارا خوجا رايونى (تۇرپاننىڭ شەرقىي قىسمى) كۈچىنىڭ بارچە قۇبلاي بىلەن قايدۇ ئوتتۇرىسىدا بىتەرەپلىكنى ساقلاپ قالماقچى بول-غان» دەيدۇ . بۇنىڭدىن باشقا ، 1330 ـ يىلىدىكى خەرىتىدە قەشقەر

يىلسە ، شىنجاڭدا ئادەتتە «kašqar» دەپ ئوقۇلىدۇ . تاشكەنتتە بىز بىر سارت (sart) دىن «قاشقار» نىڭ توغرا شەكلى چوقۇم «Qašqar» بولۇشى كېرەك ، دېگەننى ئاڭلىغانىدۇق . قالماقلار تەسىرىدىكى بۇ موڭغۇلچە تەلەپپۇز كوۋالېۋىسكىي (kowalewski) نىڭ لۇغىتىدە «Qašiqar» دېيىلگەن بولۇپ ، بۇ سۆز خەنزۇچە - موڭغۇلچە سۆزلۈكتىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن . مېنىڭ بىلىشىمچە ، تىبەتچىدە قەشقەرنىڭ يېقىنقى زاماندىكى بۇ نامى ئەڭ دەسلەپ «تىبەت خانلىرى نەسەپنامىسى» (Die kõnige vonTtibet) دا تىلغا ئېلىنغان ، ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان «o—don—kas—dkar» نىڭ «ئۇدۇن بىلەن قەشقەر» دېگەن مەنىسى بار .

ماركوپولونىڭ دېيىشىچە ، قەشقەردە بىرقىسىم نىستورىئان دىنى مۇرىتلىرى ۋە چېركاۋلىرى بار ئىكەن ، Z نۇسخىسىغا[1] ئاساسلانغاندا بىرقىسىم چېركاۋلارنىڭ بارلىقى مۇقەررەر ئىدى[2] . Y نۇسخىسىنىڭ 182 ـ بېتىدە ئورغۇنلىغان مۇرىتلار بار دېيىلگەن ، پەقەت FB نۇسخىسىغا ئاساسلانغاندا[3] يۇقىرىقى مەلۇماتلارغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ . بىراق ، V نۇسخىسىدا بۇلار تولۇقلىنىدۇ ، بۇ نىستورىئان مۇرىتلىرى «يۇنان قائىدىلىرى»گە ھۆرمەت قىلىدىكەن دېيىلگەن . بۇمۇ خالىغانچە پەرەز قىلىشتىن بولغان . Z نۇسخىسىدىكى مەزمۇنلارغا ئاساسلانغاندا ، بۇ نىستورىئان دىنى مۇرىتلىرى تۈركلەر ئىكەن . بۇ خىل چۈشەندۈرۈشنىڭ بىرئاز ئاساسى بار . چۈنكى ، شەرق ماتېرىياللىرىدىمۇ بۇ خىل قاراشلار مەۋجۇت ، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا نىستورىئان دىنى مۇرىتلىرى تۈركلەر ئىدى . رىسى .روس (Rici—Ross) نۇسخىسى بىلەن بېنېدېتتو (Benedetto) تەرجىمىسىدە «بۇ جايلاردىكى تۈركلەر ئارىسىدا» دەپ تەرجىمە قىلىنغان . بۇنداق تەرجىمە قىلىش تۆۋەندىكى ئۇيىنىڭ بارلىقىدىن بولغان ، يەنى قەشقەردىكى بارلىق ئاھالىلەر تۈركىي خەلقلەر ئىدى . مۇبادا قەشقەردە بىرقىسىم نىستورىئان

① «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسى»نىڭ بىرقىسىم تەرجىمىلىرىنىڭ نامىنى كۆرسىتىدۇ . «Z» بولسا پالازىدو .زورلا (Placido zurla) نى كۆرسىتىدۇ .

② ھېنرى يولى (Henry yule) نۇسخىسىنى كۆرسىتىدۇ .

③ FB. بېنېدېتتو (Benedetto) نۇسخىسىنى كۆرسىتىدۇ .

قەشقەرنىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانلىرى مىڭ سۇلالىسى بىلەن ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىشىپ تۇرغان ، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» 332 ـ جىلدىدىكى «قەشقەر» (哈实哈尔) گە ئالاقىدار مەزمۇنلاردا بۇ ئىككى ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدىكى 1408 ـ ، 1413 ـ ، 1426 ـ 1435 ـ ، 1547 ـ يىللىرىدىكى ئالاقىلەر بايان قىلىنغان . 1547 ـ يىلى يېزىلغان «چېگرا رايون سىياسىيسى ئۈستىدە تەتقىقات» (边政考) دېگەن كىتابتا ساقلىنىپ قالغان مىڭ سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ سەپەر خاتىرىسىدە «قاشىقىرى» (恰失恰力) دېگەن شەھەر تىلغا ئېلىنغان ھەم بۇ يەردىن غەربكە بەش چاقىرىم ماڭساق «شىغال شەھىرى» (失哈力城) گە بارىمىز ، دېيىلگەن . شەك ـ شۈبھىسىزكى ، « 恰失恰力 » دېگەن سۆز «قەشقەر» دېگەن سۆزنىڭ خاتا تەلەپپۇزى ئىدى . بۇ ھەقتە باشقا بىر نۇسخىسىدا ئۇنىڭ توغرا نامى بايان قىلىنغان («جۇڭگوغا باھا» ژۇرنىلىنىڭ 5 ـ سان 235 ـ بېتىدىكى بېرنىسچىندىرنىڭ بىرئاز كېيىنرەك بېسىلغان نۇسخىسىغا ئاساسەن تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىغا قاراڭ) . ئىككى كىتابنىڭ ھەممىسىدە « 失哈力 » (شىغال) دېيىلگەن ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ نام توغرا بولۇشى مۇمكىن ، لېكىن مەن يەنىلا ئۇ «قەشقەر» (哈失哈力) دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن ھەم ئوخشاشلا «قەشقەر» دېگەن نامنىڭ خاتا ئاتىلىپ قالغان نامى بولۇشى مۇمكىن ، دەپ گۇمان قىلىمەن . XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ جۇڭگو بۇ يەرنى ، «قەشقەر» (喀什噶尔) دەپ ئاتاپ كەلگەن . بۇ خىل ئاتاش موڭغۇل تىلىدىكى «Qāsqar» دىن ئەمەس ، بەلكى تۈرك تىلىدىكى «كاشغەر» (kašğar) دىن تەرجىمە قىلىنغان . مۇشۇنداق تۇرۇقلۇق ، «قەشقەر» (喀什噶尔) دېگەن نامنى ئىشلىتىش بىلەن بىرگە ، «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» دە بۇ يۇرتتىكى ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل شەكىللىرى خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغان . ئۇنىڭ شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە ، موڭغۇل تىلىدا Qašiqar ، قالماق تىلىدا Qašiğar ، تىبەت تىلىدا kha—ši—kar ، تۈرك تىلىدا Qašqar دېيىلگەن . ئەمەلىيەتتە ، رۇسىيە تۈركىستانىنىڭ ھازىرقى تەلەپپۇزىدا «kašğar» دې-

بولۇپ، «يېڭى شەھەر» دېگەن مەنىدىكى يەرلەرنى كۆرسىتەتتى.
«ھۇدۇدۇل ئالەم» دېگەن ئەسەردە چۇ دەريا جىلغىسىدىكى تۇنكات
(Tūnkat) نىڭ يېقىن ئەتراپىدا ناۋاكات (Navakat) شەھىرى بار،
دېيىلگەن. V. مىنورسكىي «تۇنكات» بىلەن جۇڭگو مەنبەلىرىدە
تىلغا ئېلىنغان «顿建» (Tünkānt دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ
تەرجىمىسى) نىڭ ئوخشاش بىر يەر نامى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان
بولسىمۇ، لېكىن Navakat نىڭ جايلاشقان ئورنىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا
ئامال بولمىدى. ئەمما، شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇ جۇڭگو مەنبەلىرىدە تىلغا
ئېلىنغان «تۇنكەنت» (Tünkānt) نىڭ شەرقىگە 60 كىلومېتىر كېلىدى-
غان «يېڭى كەنت» (Navaketh) ئىدى. لېكىن، بۇ «يېڭى كەنت»
رۇسىيە تۈركىستانى چېگرىسىدا بولۇپ، قەشقەر بىلەن ئوخشاش بىر
دىنىي رايونغا تەۋە شەھەر ئىدى. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ
جۇڭگو تۈركىستانى چېگرىسى ئىچىدە بولۇشى كېرەك ئىدى. «ھۇدۇ-
دۇل ئالەم» دە لوپنۇر رايونىدىكى باشقا يەرلەرنى مىسال كەلتۈرۈپ
بولغاندىن كېيىن، «بۇ دەريانىڭ قىرغىقىدا» «ناۋىجكات» (Navijkath)
دېگەن بىر شەھەر بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. V. مىنورسكىي بۇ شەھەر-
نىڭ ئورنى توغرىسىدا ئىككىلىنىپ قالغان. لېكىن، توغرا قىلىپ
ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئىسمى ئەمەلىيەتتە سوغدى تىلىدىكى «Nōč—kaθ»
دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، «يېڭى شەھەر (كەنت)» مەنىسىدە ئىدى.
بۇ يەر قەدىمدە سوغدىلارنىڭ لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر مۇستەم-
لىكىسى بولغان جاي ئىدى. بۇنىڭغا قارىتا مەن قىسقا بىر پارچە ماقالە
يازغانىدىم. مىنورسكىي مەن ئوتتۇرىغا قويغان بىر مەسىلىگە دىققەت
قىلمىغان، يەنى لوپنۇر رايونىدىكى «ناۋىجكەنت»
(Navijkath) خەنزۇ مەنبەلىرىدە «弩支城» دەپ تىلغا ئېلىنغان.
«弩支» چوقۇم سوغدى تىلىدىكى «Nōč» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە
تەلەپپۇزى بولۇشى كېرەك. سوغدى تىلىدا بۇ يەرنىڭ تولۇق ئاتىلىشى
«Nōč—kaθ» ئىدى. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە بۇ ۋەقە تۇنجى قېتىم
750 - يىلى تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، VIII ئەسىردە يەنە بىر
قېتىم تىلغا ئېلىنغان. «ھۇدۇدۇل ئالەم» 982 - يىلى يېزىلغان،

دىنىدىكى تۈركىي خەلقلەر بار ئىدى دەپ قارالسا، ئۇ ھالدا بەكلا بىمەنىلىك بولىدۇ. لېكىن، Z نۇسخىسىدا كۆپ قېتىم تىلغا ئېلىنغان «نىستۇرىئان دىنى تۈركلىرى» دېگەن مەزمۇنلار ھەقىقەتەنمۇ ماركوپولودىن كەلگەن. بىراق، بىز ماركوپولو ئېيتقان تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، دەپ قارايمىز. لېكىن، ئۇنىڭ قارىشىچە، ئاتالمىش ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ئەمەسمىش، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىرى خرىستىئان دىنى مۇرىتلىرىمىش. ئەمەلىيەتتە، قەشقەردىكى نىستۇرىئان دىنى مۇرىتلىرى ئىچىدە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار بار ئىدى. بۇ ئۇيغۇرلار بەلكىم مۇسۇلمانلار ئىشلەتكەن ئەرەب يېزىقىنى ئىشلەتمەي، ئاۋۋالقىدەكلا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «بۇ يەردىكى تۈركلەر ئىچىدە» دېگەن بۇ خىل قاراش بىر خىل تەرجىمە بولۇپلا قالماي، ئەسلىدىكى تېكىستىنىڭ ئىزاھاتى بولۇپ قالغانىدى.

سۇرىيە يېزىقى (Suriac) دا يېزىلغان ھۆججەتلەر قەشقەرنىڭ نىستۇرىئان دىنى گۇرۇھىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى بىر پارچە نىستۇرىئان دىنىي رايونلىرى كاتالوگىدا «قەشقەر» (kāšgar) دىنىي رايونىنىڭ نامى 19 ـ ئورۇنغا تىزىلغان. «كاسېمگار» (kāsemgar) بىلەن ناۋا كەنت (Nuāketh) 25 ـ قاتارغا تىزىلغان. 1349 ـ يىلى يېزىلغان باشقا بىر ھۆججەتتە «تارك» (Tark) تۈرك دەپ ئوقۇلىدۇ) «قەشقەر» (kašgar) نىڭ ئورنىغا ئۆتۈپ 19 ـ دىنىي رايون دەپ ئاتالغان، كاسېمگېر (kāsemger) ۋە «ناۋا كەنت» (Nuākath) 25 ـ دىنىي رايوندا ئىدى. شەك ـ شۈبھىسىزكى، بۇ يەردە ئوخشاش بولغان ئىككى خاتالىقتا يول قويۇلغان. قەشقەر 25 ـ دىنىي رايونى بولۇشى، ھەتتا بۇ دىنىي رايوندىكى ئىككى جاينىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن (بۇ خىل بىر باش روھانىينىڭ ئىككى ئورنى بولۇشتەك ئەھۋال خرىستىئان، نىستۇرىئان دىنىدا ھەمىشە كۆرۈلىدۇ). «ناۋاكەنت» (Nuāketh) ياكى «ناۋكەت» (Navakath) شەك ـ شۈبھىسىزكى، ئىران تىلىدىكى سۆز

قارىتا يېڭىۋاشتىن تۈزىتىش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ.

ماركوپولو قەشقەر ھەققىدىكى بايانلىرىدا يەنە بىر قىزىقارلىق مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇ يەردىكى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ بىر خىل يەرلىك تىلىدا سۆزلىشىدىكەن. A. ستەيىن بۇنىڭدىن قاتتىق ھەيران قالغان. چۈنكى، «قۇتادغۇبىلىك» 1069 ـ يىلى قەشقەردە تۈركىي تىلدا يېزىلغان ئەسەر ئىدى. بۇنىڭدىن بىز «تۈركىي تىل ماركوپولو دەۋرىدە بۈگۈنكىگە ئوخشاش قەشقەردە ئومۇملاشقان تىل ئىدى» دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز. ماركوپولو يەكەن، خوتەن ياكى چەرچەن (cărcăn) ئۈستىدە توختالغاندا بۇ خىل ئەھۋاللارنى تىلغا ئالمىغان.

بۇنىڭغا قارىتا ھەرخىل چۈشەندۈرۈشلەر بولۇشى مۇمكىن، بىرقىسىم نۇسخىلاردا «بۇ يەردىكى كىشىلەر» دېگەن سۆز قىسقارتىلغان. مۇناسىۋەتلىك سۆز ـ ئىبارىلەر ئىچىدىكى بىر قىسمى پەقەت نىستۇرىئان دىنى مۇرىتلىرىغا ماس كېلىدۇ. خۇددى مولې (Mole) ئېيتقاندەك، بۇ خىل ئۇسۇل توغرا بولۇشى مۇمكىن، بىراق مەن، بۇ ئانچە مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارايمەن. يەنە كېلىپ ئۆزۈممۇ مۇشۇنداق بىر قاراشقا مايىلراق، يەنى ماركوپولو ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان دۆلەتلەردىن بىراقلا قەشقەرگە كەلگەن ھەم بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى بايقىغان، شۇنداقلا بۇ تىلنىڭ ئۆزگىرىشىگە دىققەت قىلغان بولغاچقا، يۇقىرىقى قاراش پەيدا بولغان. يەكەن، خوتەن ۋە چەرچەن (cărcăn) قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەر قەشقەر بىلەن ئوخشاش تىلدا سۆزلەشكەچكە، كېيىن بۇ ئىشلارنى تىلغا ئېلىپمۇ قويمىغان.

بۇنىڭ مۇمكىنچىلىكى ئىنتايىن كىچىك بولسىمۇ، لېكىن مۇنداق بىر ئەھۋالنى ئويلاپ بېقىشقا بولىدۇ، يەنى قەشقەردە تۈركىي تىلدا بولمىغان باشقا يەرلىك تىللار ماركوپولو بۇ يەردە تۇرغان چاغدا ئاۋۋالقىدەكلا ئىشلىتىلگەندى. ھازىر بىزدە مىلادىيە VI ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە خوتەن، كۇچادا ئىشلىتىلگەن تىللار ھەققىدە ئىنتايىن توغرا بولغان ماتېرىياللار بار بولدى. بىراق، بۇ دەۋردىكى قەشقەرنىڭ د
كى مەزگىللەردىكى ئىرقى بىلەن تىلىنىڭ مۇناسىۋىتى ت

لېكىن «نوۋكەنت» (يېڭى كەنت) VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا لوپنۇر-نىڭ جەنۇبىدىكى سوغدى كۆچمەنلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان. گەرچە بىز بۇ شەھەرنىڭ X ئەسىردىن كېيىنكى تارىخى توغرىسىدا بىر نەرسە بىلمىسەكمۇ، بىراق ئۇ سوغدىلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بولغاچقا، ئاۋۋال-قىدەكىلا خرىستىئان دىنى مەركىزى بولغان ۋە ئۇزاققىچە داۋاملاشقان، شۇنداقلا قەشقەر بىلەن بىرلىكتە تارىم ئويمانلىقىدىكى نىستورىئان دىنى باش روھانىيلارنىڭ تۇرىدىغان جايى بولۇپ قالغان. «Nuāketh» ياكى «Navaketh» بەلكىم سوغدى تىلىدىكى «Nōč—kaθ» نىڭ پارسچە شەكلى بولۇشى مۇمكىن. ئويلاش قىيىن بولغىنى شۇكى، سۈرىيە يېزىقىدىكى تىزىملىك (مۇبادا تەكشۈرۈپ دەل-لىللىشىمىز توغرا بولىدىغان بولسا) تىن باشقا، موڭغۇللار دەۋرىدە بۇ شەھەرنى تىلغا ئالغان ياكى يۇقىرىدا بايان قىلغان نام بىلەن ئۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بىرمۇ ماتېرىيال يوق.

تىزىملىكتىكى «kasĭmghar» ياكى «kāsemgar» دا چوقۇم بىر ئاز خاتالىق بار. مەن دەسلەپكى مەزگىللەردىكى مۇسۇلمان ئاپتورلار ئەسەر-لىرىدىن نەقىل كەلتۈرگەن kasğar (كاشغار) دېگەن شەكىلنى موڭ-غۇللار دەۋرىدىكى جوۋەينى (juwaini)، راشىدىن (Rasidud—in)، ۋاسافى (wasāFi) ھەمدە «نوزاتى - قۇلۇب» (Nuzhat—ai—Qulūb) نىڭ ئاپتورى قاتارلىقلارمۇ قوللانغان. بۇنىڭدىن باشقا، سۈرىيە مۇئەللى-پى پەقەت «kāsgar» نامى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان (نامنى توغرا يازغان بولسىمۇ، لېكىن XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى سۈرىيە يېزىقى-دا يېزىلغان جەدۋەلدە ئورنىنى خاتا قويۇپ قالغان). بەلكى يەنە، بۇ نام M . ياھبالاخا (M • yahbalaha) نىڭ 3 - ئەسىرىدىكى جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ، بۇ مەنبەلەردە «kashkar» (كاشكار) شەك-لىدە ئۇچرايدۇ (بۇ ھەقتە بوت: «قۇبلايخان دەۋرىدىكى راھىبلار» نىڭ «قەشقەر» بابىغا قاراڭ). شۇڭلاشقا، نىستورىئان دىنى باش روھانىي-سىنىڭ چوقۇم بىر دىنىي رايون تىزىملىكى بار بولغان. ئاسسىمانى (Assemani) توپلىمىنىڭ ئىشلىتىلىش قىممىتى بىرقەدەر يۇقىرى، بىراق كىشىلەر مۇشۇ تىزىملىك قاتارلىق مۇھىم يازما ھۆججەتلەرگە

ھالدا «künjük» دەپ ئوقۇلغان. جۇۋەيىننىڭ ئەسىرىدىكى مەلۇماتلار
ئۈچۈن شۇ ئەسەرنىڭ 22 - بېتىگە قاراڭ). بۇ چوقۇم مەھمۇد قەشقەرى
ئەسىرىدىكى «كەنچەك ساڭىر» (kaňčaksängir) دېگەن يەرنىڭ ئۆزد-
دۇر. مەھمۇد قەشقەرى «كەنجەكى» «kānjaki» ياكى «كەنچەكى»
(kānčaki) نىڭ بىر خىل تۈركچە بولمىغان تىل ئىكەنلىكىنى تىلغا
ئېلىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە ئۆزى ھەممىشە تىلغا ئالىدىغان
«kānčak» لەرنى تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىغا قويۇپ بايان قىلىدۇ.
مەھمۇد قەشقەرى ئۇلار بىـلەن ناھايىـتى تونۇش ئىدى. شۇڭا،
ئالاھىـدە پېـئىـل «كانوئاك كالاماك» (kānoāk klamāk)،
(كەنچەك «kānčāk» لەرگە ئوخشاش ياسانماق دېگەن مەنىدە) نى ئۆزد-
نىڭ دىۋانىغا كىـرگۈزگەن. «kānoāk» لارنىڭ بىر قىسمى تالاس
رايونىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ
خاتىرىسى ئىشەنچلىك ھالدا «كەنچەك» (kānčak) لەرنىڭ يەنە قەشقەردە
ئولتۇراقلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى ھەمدە باشقا تارىخي ماتېرى-
ياللار تەرىپىدىنمۇ ئىسپاتلاندى. خانداتورۇ (Haneda toru) تەتقىق
قىلغان ماني دىنىنىڭ كەمتۈك ھۆججەتلىرىدە بۇ نام قۇمۇل (Qaml
دەپ يېزىلغان) دىن كەلگەن ئادەمنىڭ كەينىدىلا كۆرۈلىدۇ. پەقەت ئاپ-
تورلا بۇنىڭ مەخسۇس بىر نام ئىكەنلىكىنى بايقىماي قالغان، خالاس.
تىبەت يېزىقىدىكى خوتەننىڭ ئومۇمىي تارىخى بولغان «لىيال تارىخى»
دا «Ge—ǰag» پادىشاھى ئىلگىرى خوتەن رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ
كىرگەن بولسىمۇ، لېكىـن مەغلۇپ بولغان. خوتەن پادىشاھى ئۇنى
(Ge—ǰag پادىشاھىنى دېمەكچى — تەرجىمان) «šu—jǎg»
(«شۇ - جاك») رايونىغا، يەنى قەشقەرگە ئاپىرىپ قويغان دېيىل-
گەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «Ge—ǰag» دېگەن سۆز
«Gejag» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى، «Ga—ǰag» پادىشاھى
دەل قەشقەرنىڭ پادىشاھىنى كۆرسىتەتتى، بۇنىڭدا ھېچقانداق شەك
يوق. كىلاۋسون (Clauson) Ga—ǰag بىلەن مەھمۇد قەشقەرى تىلغا
ئالغان قەشقەردە ئىشلىتىلىدىغان ئۇ تىلنىڭ نامىنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈ-
رۈپ چىقتى. بۇ يەردە كىلاۋسون «بۇ نام ئېنىقلا ئىران تىلىد

نەرسە بىلمەيدىغاندەك قىلىمىز . شۆەنزاڭ قەشقەرنىڭ ئاھالىلىرى «بەدى-
نىگە گۈل چېكىلگەن ، يېشىل كۆزلۈك ئىدى » دەيدۇ . لېكىن كېيىنكى
ئالاھىدىلىكىنى ئۇ پەقەت باشقا بىر مىللەتنى ، يەنى پامىر تاغلىرىدىكى
ۋاخانلىقلارنى تىلغا ئالغاندىلا سۆزلەپ ئۆتىدۇ . ئۇ يەردىكى كىشىلەر
(يەنى ۋاخانلىقلارنى دېمەكچى)نىڭ «كۆزى كۆك بولۇپ ، باشقا دۆلەت-
لەردىن پەرقلىنىدۇ» دەيدۇ («يېڭى تاڭنامە»دە بۇ ئىككى مەنبە
نەقىل ئېلىنغان بولسىمۇ ، ئىككى جايدا پەقەت «كۆزى كۆك ئىدى»
دەپلا خاتىرىلەنگەن) . شۆەنزاڭ يەنە «قەشقەرلىكلەرنىڭ تىلى ۋە تەلەپپۇ-
زى باشقا دۆلەتلەردىن پەرقلىنىدۇ» دەيدۇ ، بۇنىڭ بىلەن ماركوپولونىڭ
بايانى بەكلا ماس كېلىدۇ . بىراق ، بىز بىر نۇقتىنى تولۇقلىشىمىز
لازىم . ئۇ بولسىمۇ شۆەنزاڭ خاتىرىلىگەندەك ، ئەينى چاغدا يەكەن بىلەن
خوتەننىڭمۇ ئۆزلىرىنىڭ تىلى بولغان . لېكىن ، ماركوپولو پەقەت قەش-
قەرلىكلەرنىڭ بىر خىل ئالاھىدە تىلدا سۆزلىشىدىغانلىقىنىلا تىلغا ئې-
لىپ ئۆتكەن . ئۇنىڭ ئۈستىگە شۆەنزاڭ بىلەن ماركوپولو ئارىسىدا ئالتە
ئەسىر ۋاقىت پەرقى بار . ئەمما ، مەھمۇد قەشقەرى ئىسىملىك بىر زات
بۇ مەزگىلدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى . ئۇ قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەچكە ،
شۇ يەر توغرۇلۇق تەبىئىيلا سۆز قىلىش ھوقۇقى بار . مۇبادا ماركوپولو
ئېيتقان قەشقەرلىكلەرنىڭ «ئۆزلىرىنىڭ تىلى» تۈركىي تىل ئەمەس
بولسا ، ئۇ چاغدا مۇئەييەن مەنىدىن ئېيتقاندا ، مەھمۇد قەشقەرى بۇ خىل
قاراشنى ئىسپاتلىمىغان بولاتتى . چۈنكى ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئېيتى-
شىچە ، قەشقەردە ئەسلىدىلا خاقانىيە « (haqania) تۈركچىسى» ئىشلى-
تىلگەن . بىراق ، ئۇ يەنە قەشقەر رايونىدا تۈركىي تىل بولمىغان بىر
خىل «كەنچەك (känjaki) تىلى» دەپ ئاتالغان تىلنىڭ قوللىنىلىدىغان-
لىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن (V . بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك-
لىرى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە» 82 ـ ، 135 ـ بەتكە
قاراڭ ، بۇ يەنە «känčäki » دەپمۇ ئاتالغان) . موڭغۇللار دەۋرىدە
«känǰäk » ياكى «känčäk » ھەمىشە تالاسنىڭ غەربىي شىمالىدىكى
يەرنىڭ نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن (ۋاسسىفى (vasafi) نىڭ ئەسىرى ،
24 ـ بەت ، بۇ يەردە «känjal » دەپ خاتا ئوقۇلغان . 128 ـ بەتتە خاتا

بۇنىڭمۇ چوڭقۇر مەنىسى بولۇشى مۇمكىن. بۇ جەھەتتە تىبەت تىلىنىڭ تەلپىي ئانچە قاتتىق ئەمەس، تىبەت تىلىدىكى «e» تۈركىي تىلدىكى «a»غا باراۋەر ئەمەس. لېكىن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەمچى «amči» دېگەن سۆزنىڭ ئىككى خىل يېزىش ئۇسۇلى بار يەنى، «amǐ—či» ۋە «em—či» دىن ئىبارەت. مېنىڭ قارىشىمچە، «kančak» دېگەن سۆز ئەسلىي ئىران تىلىدىكى بىر نام بولۇپ، ئۇنىڭ شەكلى «kanǰak» ياكى «kanǰag» بولۇشى مۇمكىن. بىراق، بۇ بىر پەرەزدىنلا ئىبارەت، ئۇنىڭ بىلەن يىراقتىكى كاۋكازنىڭ نامىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈشكە ھازىرچە ئاساسىمىز يوق.

قەشقەرنىڭ قەدىمكى تىلى توغرىسىدا مەيلى ئۇ ئىران تىلى بولسۇن ياكى بولمىسۇن، بۇ ھەقتە بىزدە ھېچقانداق يازما ماتېرىيال يوق، ھېچبولمىغاندا بۇ خىل يازما ماتېرىياللار ھازىرچە تېخى بايقالمىدى. مېنىڭ ئېسىمدە قېلىشىچە، پەقەت بىرلا سۆز قەدىمدە قەشقەر تىلىنىڭ بىر خىل ئالاھىدە شەكلى دەپ قارىلىپ كەلگەن. ئەمما، بۇ مىسالدا بەزى گۇمانلار ساقلانغان. ھەممىگە مەلۇمكى، سانسكرىت تىلىدىكى «uPādhyāya» پراكىت تىلىدا «Uvaǰǰhāa» (ئۇستاز)غا ئۆزگەرگەن، يېنىك (لەرزان) ئوقۇلىدىغان باش تاۋۇش قىسقارتىلغاندىن سىرت، يەنە تامىل (Tamil) تىلىدىكى «Vāddyar» غا ئۆزگەرگەن، كېيىنچە يەنە خەنزۇ تىلىدىكى بۇددا راھىبلىرىنىڭ ئومۇمىي نامىنى بىلدۈرىدىغان «和尚» ياكى «和上» دېگەن سۆزنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالغان. خەنزۇ تىلىدىكى «和» (ياپون تىلىدا بۇ خەت «Wa» دەپ ئوقۇلىدۇ) خېتى ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرىدىكى «Va» دىن كەلگەن (دىماغ تاۋۇشى قېتىلغان تاۋۇش بىلەن باشلانغان) ھەم دىماغ تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆز ئىدى. بۇ تەرجىمە نام توغرىسىدا گەرچە ھېچقانداق تالاش - تارتىش بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت. ئانچە مۇمكىن بولمايدىغان قاراشلارنىڭ بىرىدە بۇ سۆز ئىران تىلىدىكى hwaǰah، hōǰan (خوجا، ئۇستاز) سۆزىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارالماقتا. بۇ خىل قاراش ناھايىتى بۇرۇنلا ۋاتتېرس (watters) تەرىپىدىن

بولۇپ «Ganǰa» غا ماس كېلىدۇ، بۇ جەنۇبىي كاۋكاز ئىران تىلى رايونىنىڭ غەربىدىكى مەشھۇر شەھەر ئىدى» دەپ تولۇقلىما بېرىدۇ. بىراق، مەن ھازىر بۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا تېخى بالدۇرلۇق قىلارمىكىن، دەپ ئويلايمەن. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ھەقىقەتەنمۇ j تاۋۇشى يوق ياكى كېسىپ ئېيتقاندا، č (چ) بىلەن j (ج) ئارىسىدىكى ئوخشىماسلىقنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئۇ يازغان «j» ئەمەلىيەتتە «č» ئىدى. ئوتتۇرا قەدىمكى زامان تۈركىي تىلىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، «j» سىرتتىن كەلگەن تاۋۇش ئىدى، شۇڭا ئەسلىدىكى نامى تۈركچە بولمىغان «känǰak» دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن. بىراق، مەھمۇد قەشقەرى يازغان «känjak» نى تۈركىي تىلى بويىچە ئوقۇغاندا «كەنچەك» («känčk») دەپ ئوقۇلىدۇ. بۇ توغرا بولغان قائىدىدۇر (بۇنىڭدىن باشقا، ئوتتۇرا قەدىمكى زامان تۈركىي تىلىدا سىرتتىن كەلگەن «ǰ» تاۋۇشىنى ھەمىشە z (ز) ياكى ž تاۋۇشى بىلەن ئىپادىلەيتتى. «g» بىلەن «k» نىڭ ئەھۋالىمۇ بۇنىڭغا ئوخشايتتى. «g» ھەرپىنىڭ باشتا كېلىش ھادىسىسى ئوتتۇرا قەدىمكى زامان تۈركىي تىلىدا كۆرۈلمەيدۇ. مەھمۇد قەشقەرى بۇ خىل تاۋۇشلار ئارىلىشىپ كەلگەندە، ئىككى تاۋۇشنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزئارا ئارىلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، باشتا كەلگەن تاۋۇشنى «k» دەپ ئوقۇماي، «g» دەپ ئوقۇش لازىم دەپ قارايدۇ. بىراق، «kančak» دېگەن سۆزنى بۇنداق چۈشەندۈرمەيدۇ. باشقا بىر تەرەپتىن، تىبەت تىلىنىڭ تەلەپپۇزىدا «känčäk» بىلەن «Ganǰag» نى ئۆزئارا ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە يول قويۇلمايدۇ. جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن باشلانغان سىرتتىن كەلگەن ناملار تىبەت تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندا، بوم تاۋۇش باشتا كېلىدۇ. مەسىلەن، «تۈرك» دېگەن بۇ نام تىبەت تىلىدا «Durug»، «Drug—gu» غا ئۆزگىرىپ كەتكەن. تىبەت يېزىقى يەنە سۆز ئارقىدا جاراڭسىز تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇمنىڭ بولۇشىغا يول قويىدۇ. شۇڭلاشقا، سۆز ئارقىسىدىكى «k» تىبەت تىلىدا ئومۇمەن «g» دەپ يېزىلىدۇ. «Ga—ǰag» ھەرگىزمۇ «Ge—ǰeg» دەپ ئوقۇلمايدۇ، بەلكىم

مالدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ پادىشاسى ئۇستازلارنى «ho—shang» دەپ ئاتىغان. شۇڭلاشقا، تەرجىمە قىلىنغاندا خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ قالغان. يۇقىرىقى مەزمۇنلاردىن قارىغاندا، شەك - شۈبھىسىزكى، ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان غەربىي ئەل دەل ھىندىستاننى كۆرسىتىدۇ. شىمالدىكى ھەرقايسى ئەللەر دېگىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى غۇز ئەللىرىنى، ئاساسلىقى ئىران بىلەن توخارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئەللەرنى كۆرسىتەتتى. 1853 - يىلى ئودا توكۇرو (oda—Tokurō) يازغان «بۇددىزم لۇغىتى» (Bukkyō daijiten) دە نەقىل ئالغان ئەسەرلەرنىڭ يىل دەۋرى بىرقەدەر كېيىنرەك، شۇنداقلا ئۇ يى جىڭ (义净) نىڭ ئەسىرى ئاساسىدا يېزىلغان بولۇپ، ھىندى تىلىدىكى «uo—zia» نى خەنزۇ تىلىغا (wu xie) «乌邪» دەپ تەرجىمە قىلغان ھەمدە بۇنى بۇددا مۇرىتلىرىنى ئاتاشنىڭ ئادىتى قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا (ba di ye) «拔底耶» دەپ ئاتاشنىڭ لازىملىقىدا چىڭ تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، جۇڭگو مۇئەللىپلىرىنىڭ «upadhyāya» دېگەن سۆزنىڭ بىر قىسمىنى قىسقارتىپ ئۇنى «拔底耶» دەپ ئاتىغان شەكىل توغرىسىدا ھېچنېمىنى بىلمەيمىز. لېكىن، ياپونىيىدە يەنىلا بۇنداق تەلەپپۇز قوللىنىلىدۇ ھەم Peteiya دەپ ئوقۇلىدۇ.

يى جىڭ (义净) بىلەن دەۋرداش بولغان باشقا بىر بۇددا مۇرىتى خۇيىيۇەن (慧苑) نىڭمۇ «和尚» دېگەن سۆز توغرىسىدا بىر ئىزاھاتى بار: بەش ئەنەتكەك (ھىندىستان) تىلىدە بۇ نام سىپايىلىق بىلەن «upādhyāya» دەپ ئاتالسا، ئاۋام تىلىدا «殂社» دېيىلىدۇ. خوتەن بىلەن قەشقەرلىكلەر «گۇشى» (鹘社) دېسە، بۇ ئەلدىكىلەر (جۇڭگولۇقلار) خاتا ھالدا «ho—shang» دەپ ئاتايدۇ.

VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا راھىب ۋۇكۇڭ (悟空) ھىندىستاندىن قايتىپ كەشمىردە تۇرغاندا، ئۇ مۇكەممەل بىر خېشاڭ (راھىب) بولۇپ بولغان. ئۇ ئۆزى تەرجىمە قىلغان ھىندىستاندىن ئېلىپ كەلگەن بىر پارچە نومنىڭ باش قىسمىدىكى خاتىرىسىدە ئۆزىنىڭ «upādhyāya» نى سۆزلەيدۇ. ئۇ: «ئەنشى (安西، بۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تۇرۇشلۇق ئو

قوللىنىلغان، تېخى يېقىندىلا تاكاكۇسۇ (Takakusu) بۇنى ئۆزىنىڭ ماقالىسىدە نەقىل كەلتۈردى. سوتىلل (Saothill) ۋە خوتېس (Hotes) يېڭىدىن تۈزگەن «جۇڭگو بۇددىزم ئاتالغۇلار لۇغىتى» دا يەنە «Vandya» نى يۇقىرىقى سۆزنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە تىلغا ئالدى (بۇ سۆز تىبەت تىلى ۋە خوتەن تىلىدا «bande» دېيىلگەن).

لېكىن، شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، دەسلەپكى مەزگىلدىكى جۇڭگو بۇددىزم ئالىملىرى ھەمىشە شۇنداق تەرجىمە قىلاتتى ياكى توغرا قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خىل تەرجىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. «和尚»، «和上» دىن ئىبارەت تەلەپپۇزى ئوخشاش، يېزىلىشى ھەر خىل بولغان بۇ ئىككى سۆزدىن باشقا (بۇ خىل تەرجىمە ئۇسۇلىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغان بۇ خىل ئەھۋال تاكى V ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقان) ئەھۋاللار يۇقىرىقىغا ماس كېلەتتى. بۇلاردىن باشقا، يەنە ئوتانىنىڭ 1082 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىدە خوتەن ـ يۇد ـ دىزا» (和阗 yud—dzia) دېگەن سۆز بار. كېيىنكى ماتېرىيالنىڭ تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، بىراق توغرا قىلىپ ئېيتقاندا، VII ئەسىردىن ئىلگىرىلا رويابقا چىققان.

شۇەن يىڭ (玄应) VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يازغان كىتابىدا مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، «和尚» (راھىب) بىلەن «和阇» بولسا «خوتەن بىلەن باشقا ئەللەر»دە ئومۇملاشقان «upadhyāya» نىڭ خاتا يېزىلغان شەكلى دەپ قارايدۇ.

راھىب يى جىڭ (义净) VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئۆزىنىڭ «جەنۇبىي دېڭىزدىن نوم ئېلىپ قايتىش خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە بۇنىڭغا قارىتا ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچە بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولسا: غەربىي ئەلدە ھەر قېتىم تەكلىپ قىلىنغان ئۇستازلار (博士) نۇتۇق سۆزلىگەندە كىشىلەر «乌社» نى ھەقىقىي بىر بۇددا ئاتالغۇسى دەپ قارىمىغان. بارلىق سۇترا (sutras) ۋە ۋىنايا (vinayas) قاتارلىق سانسكرىت يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە «upadhyāya» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن. ئۇنى تەرجىمە قىلساق «كىشىلەرگە بىلىم بېرىدىغان ئۇستاز» دېگەنلىك بولىدۇ. شى-

باشقا بىر سۆز «upādhyara» نىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنى ناھايىتى توغرا ئىسپاتلاپ بەردى.

باشقا بىر تەرەپتىن ۋۇكوڭنىڭ خاتىرىسىدىمۇ ئېنىق بولمىغان جايلار بار. بۇ ھەقتە چاۋاننىسىنىڭ «和尚 (خېشاڭ) دېگەن سۆز كۇچادىن كېلىپ چىققان» دېگەن كۆزقارىشىنى ئەسەر ئاخىرىدىكى «karmāčarya» دېگەن جۈملىدىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ: خاتىرىدە كۆرسىتىلگەن نەرسە ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ ھەممىسىنى بىلدۈرەتتى. بۇلار كۇچادىن باشقا، خوتەن ۋە قەشقەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئەمەلىيەتتە، «upādhyāya» توخار تىلىنىڭ Aشېۋىسىدە «upādhyā upadhyāupādhyā» دېيىلگەن. بۇ يەردە شۇنىسى سۆزلەپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇ ھەرگىزمۇ پراكىت تىلىغا ئاساسەن بارلىققا كەلگەن ئەمەس. بۇنىڭ بىلەن مەنبەداش بولغان كۇسەن تىلىدىمۇ ئەھۋال ئوخشاش. ۋۇكوڭنىڭ خاتىرىسىدىكى ئىزاھاتتىن تۆۋەندىكى خۇلاسىنى چىقاردىم: «和尚» (راھىب) دېگەن سۆز ھېچبولمىغاندا شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قىسمەن جايلاردا ئومۇملاشقان. ئەلۋەتتە، بۇ قەشقەر ۋە خوتەن بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

قەشقەر تىلى توغرىسىدا بىزدە باشقا يېزىق ماتېرىيالى يوق. جامائەتچىلىككە ئېلان قىلىنغان خوتەن تىلىدىكى ھۆججەتلەردە «upādhyāya» دېگەن بۇ خىل شەكىلنى تېخى ئۇچراتمىدىم. خۇيۈەن (慧苑) تىلغا ئالغان خوتەن تىلى بىلەن قەشقەر تىلىدىكى «鹘社» (گۇشې) چوقۇم «uǰyȟa» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزى. لېكىن، ئۇ تىلغا ئالغان «鹘社» (گۇشې) خەنزۇچە خاتا تەلەپپۇز قىلىنغان، «和尚» دېگەن سۆز چوقۇم «Vaǰha» دىن كەلگەن. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆتكۈنچى شەكلى بىلەن خەنزۇ تىلىدىكى خاتا تەلەپپۇز قىلىنغان شەكلى كلاسسىك پراكىت تىلىدىكى «Uvaǰlhād» غا تېخىمۇ يېقىنلاپ كېتىدۇ. خۇيۈەن تىلغا ئالمىغان «和阗» (خې جې) مۇ «vaǰha» نى كۆرسىتەتتى. ئۇ سۆز خەنزۇ تىلىدىكى «和尚» دېگەن سۆزگە ئوخشاش قەدىمكى سۆز ئىدى. بۇلاردىن قارىغاندا، «和阗» (خې جې) بىلەن «和尚» (خېشاڭ)

چارنى كۆرسىتىدۇ) لىكىلەر «upādhyāya» نى خېشاڭ (和尚) دەپ ئاتايدۇ، دەپ يازىدۇ. چاۋاننىسمۇ شۇنىڭدا ئاساسەن «خەنزۇ تىلىدىكى «和尚» دېگەن سۆز مۇشۇ يەر (كۇچانى دېمەكچى) دە پەيدا بولغان، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىدۇ.

ئەڭ ئاخىرىدا بايان قىلىش زۆرۈر بولغان يازما ھۆججەت دەل زەن نىڭ (赞宁) سۇڭ پادىشاھىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئورۇندىغان بارلىق راھىبلارنىڭ تەرجىمىھالىنىڭ توپلىمى بولغان «سۇڭ دەۋرىدىكى راھىب كالانلار تەرجىمىھالى» دېگەن ئەسەردۇر. ئۇ مىلادىيە 988 - يىلى ئەڭ ئاخىرقى تەرجىمىھالنى يېزىپ پۈتكۈزگەن. تەرجىمىھالنىڭ ئاخىرىغا بىر پارچە قىسقا ماقالە يازغان. بۇنىڭدىن بىز تۆۋەندىكى بايانلارنى بايقىدۇق: سانسكرىتچىدە «Upādhyāya» دېيىلسە، سۇلې (قەشقەر)دا «hu—shè» ، خوتەندە ho—shong (خو - شوڭ) دېيىلىدۇ. . . . بۇ يەردە قەشقەردە ئىشلىتىلگەن نام ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. مانا بۇ، مەزكۇر ماقالىدا «upādhyāya» نى ئۇتتۇرىغا قويۇشنىڭ سەۋەبى ئىدى. لېكىن، «ho—she» ھەقىقەتەن قەشقەر تىلىمۇ؟

ئالدى بىلەن يى جىڭ (义净) «upādhyāya» بىلەن «乌社» نى ئايرىپ ئىشلەتكەندە بىر خاتالىققا يول قويغان. مۇبادا بوشى (باخشى) (博士) دېگەن سۆز ھىندىستان خەلق ئارىسىدا «upādhāy» دەپ ئاتالغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ پۈتۈنلەي ئوخشايدىغان بىر نام تارقالغان، يى جىڭ (义净) نىڭ ئەسىرىدىكى «博士» دېگەن سۆز ئەينى چاغدا ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن «bahšì» (باخشى) غا ئۆزگەرگەن ھەم بۇددا «پىر - ئۇستاز» لىرىنى ئاتايدىغان مەخسۇس نام بولۇپ قالغان. خۇي يۈەن (慧苑) يى جىڭغا ئوخشاش ھىندىستاننى زىيارەت قىلمىغان بولسىمۇ، بىراق بۇ ئىشتا ھەقىقىي ئەھۋالنى سېلىشتۇرۇپ چىققان. يى جىڭنىڭ «乌社» (ۋۇشې) دېگىنىنى «ŭjha» دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. خۇييۈەننىڭ «鹘社» دېگىنىنى ŭjjhā دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ تېيتقاندا، ئەسلىگە كەلتۈرگەن نەتىجىنى پراكىت تىلىدىكى «Uvjjhāa» بىلەن سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ جانلىق بولىدۇ. بىراق، Ujjhaa بولسا پراكىت تىلىدىكى

本书介绍喀什绿洲的历史、古代文明、古代地名及人文地理等内容。

ئوتتۇرا ئاسىيا تىلىدىن ئېلىنمىغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، «鹘社» (گۇشى) ئوتتۇرا ئاسىيا تىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. بۇلاردىن شۇنى ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇكى، زەن نىڭ (赞宁) تىلغا ئالغان «鹘社» (گۇشى) نىڭ خوتەن تىلىدىن، «和尚» نىڭ قەشقەر تىلىدىن كېلىپ چىققانلىقى توغرا ئىدى.

998 - يىلى زەن نىڭ (赞宁) كىتاب يازغاندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مۇناسىۋىتى تاڭ سۇلالىسىدەك ئۇنچە قويۇق ئەمەس ئىدى. بىراق، زەن نىڭ ناھايىتى قابىلىيەتلىك دىنىي ئۆلىما بولۇپ، ئىلگىرى نۇرغۇن قەدىمكى ئەسەرلەر بىلەن ئۇچراشقان. خوتەن تىلىدا سۆز بېشىدىكى بىرقىسىم تاۋۇشلار قىسقىرىپ كېتىدىغان ھادىسە بار ئىدى. مەسىلەن، «upa» دېگەن سۆز «Va» غا ئۆزگەرگەن بولسا «d» تاۋۇشى «ǰ» غا ئۆزگەرگەنتى. بۇلاردىن «Vaǰhā»، «vaǰha» دېگەن سۆزلەرنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، خوتەن تىلى بولۇش ئېھتىماللىقى يوق. بىراق، بىز خوتەن تىلىدا بۇ سۆزنىڭ ئەمەلىيەتتە «Uǰǰhā» غا توغرا كېلىدىغانلىقىنى بىلىمىز. شۇڭلاشقا، نۆۋەتتە پەقەت مۇنداق خۇلاسىنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ. يەنى، «uǰǰhā» نى خوتەن تىلى، «Vǰaha»، «vaǰhā» نى قەشقەر تىلىدىكى تا بۈگۈنگە قەدەر مۇقىملاشتۇرۇلغان بىردىنبىر مىسال قىلىشقا بولىدۇ. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، مەيلى يى جىڭ (义净) ياكى خۈييۈەن (慧苑) بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پراكرىت تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئالدىغا دائىم تاۋۇش قوشۇلمايتتى. بۇ خىل ئەھۋاللار پەقەت خوتەن تىلى ۋە قەشقەر تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغاندىلا ئاندىن كۆرۈلگەن. بۇلاردىن باشقا، بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ، سوغدى تىلى ۋە تۈركىي تىلىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدىمۇ كۆرۈنگەندەك قىلىدۇ.

«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ خەنزۇچە 1986 - يىللىق 1 -، 2 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.

The History and Geography of Ancient Kashgar (II)

The work offers us a systematic introduction to Uygur Dolan, who live in Makit county of Kashgar oasis along the import ant path of the silk - road, and the history, geography, their ancient civilization and origin and their migration. Simultaneously the name of Kashgar in « Turki Tillar Diwani » is discussed.

مەسئۇل مۇھەررىرى: رىزۋانگۇل ئابلىمىت
مەسئۇل كوررېكتورى: بەختىيار ئابلىمىت

قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى (2)

ئاپتورى: ئادىل مۇھەممەت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 - قورۇ، پوچتا نومۇرى: 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1230×880مم 1/32
باسما تاۋىقى: 11.375 قىستۇرما ۋارىقى: 1
2007 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
2007 - يىل 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى: 3080 — 1

ISBN 978—7—5373—1607—1
باھاسى: 18.00 يۈەن
سۈپەتتە مەسىلە كۆرۈلسە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ
تېلېفون: 0998 — 2653927

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: غەيرەت خالىق

ISBN 978-7-5373-1607-1

9 787537 316071 >

ISBN978-7-5373-1607-1

（民文）定价：18.00 元